Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Мікола Хаўстовіч

ДАСЛЕДАВАННІ І МАТЭРЫЯЛЫ:

ЛІТАРАТУРА БЕЛАРУСІ XIX стагоддзя

ТОМ ШОСТЫ

Беларускія тэксты Паўстання 1863 года

Warszawa 2020

Рэдактар:
праф. Алесь Смалянчук (Інстытут Славістыкі Польскай Акадэміі Навук)

Рэцэнзенты:
праф. Сяргей Кавалёў (Універсіэт М. Складоўскай-Кюры ў Любліне)
праф. Вячаслаў Швед (Варшаўскі ўніверсітэт)

Дызайн вокладкі:
Павел Курза

На чацвёртай старонцы вокладкі:
фотакопія 2-й старонкі літаграфіі *Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi*
(LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 61 v.)

Skład i łamanie:
Maryla Chaustowicz, Halina Żarko

Publikacja dofinansowana przez *Komitet Badań Naukowych*

ISBN 978-83-60951-31-6

Wydawca:
Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa
tel. +48 22 55 34 252
http://www.kb.uw.edu.pl
e-mail: kb.wls@uw.edu.pl

Druk i oprawa:
SOWA Sp. z o.o.
ul. Raszyńska 13, 05-500 Piaseczno
tel. (22) 431-81-40; fax (22) 431-81-50

ЗМЕСТ

Замест прадмовы

З сярэдзіны 1850-х гг. мы назіраем імклівае развіццё беларускамоўнае літаратуры. Папярэднія дзесяцігоддзі падрыхтавалі той неабходны грунт, на якім выраслі класічныя творы айчыннага пісьменства. Вядома, адраджэнню “новае, славянскага роду літаратуры”[1] паспрыяла агульная грамадска-палітычная сітуацыя ў імперыі[2], рост свядомасці люду (пакуль яшчэ люду, а не народу), які вуснамі адукаваных прадстаўнікоў (шляхціцаў-інтэлігентаў, што ўрэшце заўважылі гэты люд-народ) па-сапраўднаму заявіў пра сваё (ці, можа, лепш: яго – люду) існаванне.

Выявілася гэта ў пашырэнні не толькі беларускамоўных рукапісных тэкстаў (*Тарас на Парнасе*, *Гутарка Данілы са Сцяпанам*, *Вясна, голад, перапала…*, *Два д’яблы*, твораў Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, Гераніма Марцінкевіча, Ігната Мігановіча і інш.), але і першых беларускіх друкаваных выданняў (*Hapon: powieść białoruska, z prawdziwego zdarzenia, w języku białoruskiego ludu napisana*, *Wieczernice i Obłąkany* і інш. Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча).

Беларускамоўная літаратура гэтага часу ў асноўным закранала сацыяльную праблематыку: дачыненні селяніна з панам: “Іх (літаратараў. – *М. Х.*) грамадзкі ідэал – ***патрыярхальныя адносіны*** (вылучэнне Антона Навіны [псеўданім Антона Луцкевіча]. – *М. Х.*) між дваром і вёскай[3], апека двара над сялянамі. Дзеля гэтага яны вымагаюць ад кожнага пана, каб ён быў добры для сваіх падданых”[4]. У сувязі з чуткамі пра рэформу гэтыя “патрыярхальныя адносіны” часам набывалі востры сацыяльны характар. Аднак ніколі ў беларускамоўных тэкстах не закраналася нацыянальная праблематыка; мы не ведаем твораў, у якіх аўтары спрабавалі б звярнуцца да селяніна з мэтай абуджэння ягонае нацыянальнае свядомасці, сцвярджэння ягонае нацыянальнае годнасці. Ці не таму,

[1] Так пісаў у 1842 г. вядомы тагачасны літаратар Аляксандар Гроза ў лісце да Міхала Грабоўскага, характарызуючы выданне *Poezye trzech braci, Waleryana, Klemensa, Juliana Grzymałowskich, Białorusinow*, *w trzech tomach* (Petersburg 1837): “Браты Грымалоўскія хочуць свой беларускі дыялект вывесці з усеагульнага забыцця; яны збіраюць народныя песні, прыглядаюцца да ягонае прыгажосці ды своеасаблівасці. Заахвочваю – як магу – гэтых найлепшага жадання маладых людзей. Я не так даўно пісаў да аднаго з іх, выказваючы яму, якая яго чакае слава, калі пакладзе кутні камень новае, славянскага роду літаратуры. Дзіўная рэч, але над гэтым дыялектам ніхто не хацеў задумацца. Размаўляе на ім колькі губерняў і ён сапраўдная мяжа паміж польскаю ды расейскаю мовамі”. Гл.: M. Gr…ski, *Korrespondencija literacka*, Wilno 1842, t. I, s. 26.

[2] Маем на ўвазе перамены, якія адбыліся ў сувязі з прыходам да ўлады Аляксандра ІІ.

[3] Традыцыйная тэматыка ў польскамоўным і расейскамоўным пісьменстве таго часу.

[4] А. Навіна, *Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры*, Вільня 1921, с. 10.

што люд знаходзіўся на той ступені "тутэйшасці", якой яшчэ рана было трансфармавацца ў "ліцвінскасць" ці "беларускасць"? І гэта нягледзячы на тое, што існаваў у тыя 1850-я гг. у грамадстве г. зв. "адукаваны клас", які складаўся не толькі з прадстаўнікоў шляхты, але і з сялянства. Аднак тут трэба браць пад увагу тое, што "адукаваны клас" ад самага пачатку панавання на беларускіх землях Расейскае імперыі дзяліўся паводле рэлігійнае прыкметы на "праваслаўных-рускіх" (доўгі час не расейцаў, а менавіта рускіх) і "каталікаў-палякаў". Зацятая барацьба ідэалогій гэтых двух групаў практычна не давала магчымасці нарадзіцца трэцяй, уласна беларускай. Калі ж улічыць, што ў межах ідэалогіі "каталікаў-палякаў" выяўляліся і "правінцыйна-ліцвінскія" сепаратыстычныя тэндэнцыі, то сітуацыя з тагачаснай беларускасцю яшчэ больш ускладнялася.

На пачатку 1990-х гг. Аляксей Каўка прапанаваў даволі перспектыўную (з нашага пункту гледжання) канцэпцыю падзелу беларускага нацыянальнага руху на два этапы: "Пачаткова-падсвядомага руху «ў сабе», здзейсненага пераважна ў рамках польскага нац[ыянальна]-вызв[аленчага] працэсу (1794–1863)[1], і руху «для сябе», усведамленнем уласна бел[арускіх] нацыянальных інтарэсаў і канчатковай мэты – адраджэння бел[арускае] дзяржаўнасці (1863–1918)"[2]. Цікавую падаецца і – па-энцыклапедычнаму, кароткая – характарыстыка першага этапу: "На першым этапе пераважалі спарадычныя разрозненыя праявы літаратурнай, навуковай, культурна-асветнай дзейнасці сярод дробнамаянтковай, т. зв. краёвай, шляхты (у большасці паланізаванай), уніяцкага духавенства, студэнтаў і выкладчыкаў Віленскага ўніверсітэта па вывучэнню мовы, культуры, звычаяў, гіст[арычнага] мінулага беларусаў, паступовага ўсведамлення іх этнакультурнай адметнасці сярод інш[ых] славянскіх народаў, спробы ўзнаўлення прыпыненых традыцый кнігадрукавання на бел[арускай] мове. Гэта дзейнасць аб'ектыўна была накіравана супраць афіцыйнай палітыкі самадзяржаўя і польскай (або паланізаванай) арыстакратыі на Беларусі, па сутнасці азначала стыхійны працэс супраць ігнаравання гіст[арычнай] самабытнасці бел[арускага] этнасу, яго гвалтоўнай асіміляцыі ў форме паланізацыі ці русіфікацыі. <…> Гэтыя асветніцкія пачынанні сталі фактычным доказам здольнасці айчыннай славеснасці да выпрацоўкі ўласнага нац[ыянальнага] стылю, пераадолення часовай «пагранічнай» беларуска-польскай або беларуска-рускай раздвоенасці на шляху да нац[ыянальнага] творчага сінтэзу, да адназначна бел[арускай] літаратуры па мове, змесце і форме. <…> Этапную ролю ў далейшым развіцці руху, асабліва рэв[алюцыйна]-дэмакр[атычнай] традыцыі, адыграла паўстанне 1863–64 на чале з К. Каліноўскім – першым бел[арускім] паліт[ычным] дзеячам новага часу. Яго дзейнасць дала пачатак спалучэнню сацыяльна-эканам[ічных] (менавіта аграрных), палітычных, культурна-духоўных, у т[ым] л[іку] рэлігійных праблем нац[ыянальна]-вызв[аленчай] барацьбы беларусаў, вычляненню ў агульнапольскім вызваленчым кантэксце ўласна беларускіх (літвінскіх) нац[ыянальных] патрабаванняў (у т[ым] л[іку] ўскосна выказанай ідэі аб самастойнасці Літвы-Беларусі ў дэмакр[атычным] саюзе з Польшчай і Расіяй"[3].

[1] На нашую думку, больш дакладным будзе казаць пра рэчыпаспалітаўскі вызваленчы рух.

[2] А. Каўка, *Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух* [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*, т. 1, Мінск 1993, с. 445.

[3] *Ibidem*.

Сучасныя гісторыкі і гісторыкі літаратуры, пераносячы сённяшнія катэгорыі мыслення ў тагачасныя грамадскія рэаліі і ігнаруючы рэальны стан самасвядомасці ў грамадстве 1850-х гг., адназначна залічаюць усю шляхту і літаратараў, што паходзілі з яе, да польскае нацыі. Прычым не толькі “нацыі палітычнае” (што часткова адпавядала праўдзе), а нацыі ў разуменні дыскурсу XX ст.

Адукаваны клас, сам не маючы беларускай самасвядомасці, не мог яе пераказаць і сялянству. Зрэшты, шмат якім прадстаўнікам гэтага класу больш залежала на прышчапленні сялянству палітычнае свядомасці. Характэрным у гэтых адносінах з’яўляецца ліст патрыёта-рэвалюцыянера (падпісаны “Гот”) ад 29 кастрычніка 1861 г. з мястэчка Смаргонь Ашмянскага павета студэнту Маскоўскага ўніверсітэта Зянону (?) Сушчыцкаму[1]: “Многие из господ, не ослепленных предрассудками, ясно видят, что между ними и мужиками у нас бездна, которую закрыть может одна резня. Несчастная наша Литва с этим невежеством, с этим православием, с этой белорусской речью, со всем тем, что привело все наши сословия в фальшивое положение. В настоящую минуту мы в такой фазе, что какое ни берет огромное влияние пропаганда между чиновным людом, эгоизм между помещиками все тот же… и оттого ни сверху, от господ, нам нельзя ожидать поддержки, ни снизу, от народа, мы не знаем, как ее получить”[2].

“Гот”, ацэньваючы палітычны стан у Літве і заклікаючы да адзінства з расейскімі рэвалюцыянерамі, не ведаў, як атрымаць падтрымку народа. Відаць, немалою перашкодаю з’яўлялася тут “православие” і “белорусская речь”, а таксама тое, што “царь что-то вроде божества в глазах у мужика – неисповедимый, правдивый и даже святой”[3]. У асяроддзі моладзі дэмакратычнай і сацыялістычнай (чырвонай) арыентацыі месца на беларускі нацыянальны дыскурс не знаходзілася. А таму не зусім карэктнымі з’яўляюцца папрокі А. Навіны[4] па адрасе “нашых прадвесьнікаў адраджэньня зь сярэдзіны XIX ст.”, якія, аказваецца, “грашылі часам” “нацыянальным шавінізмам” і “нацыянальнай нянавісцю”[5].

Беларускі нацыянальны дыскурс не нарадзіўся ў мастацкіх тэкстах 1850-х гг. Не было яго[6] і ў агітацыйна-публіцыстычных тэкстах 1860–1863 гг.

---

[1] Арыгінал ліста невядомы. У справе (ГАРФ, ф. 109, СА, оп. 2, д. 309) захоўваецца толькі выпіска з перлюстраванага ліста ў расейскім перакладзе. Зянон Сушчыцкі згадваецца ў даносах царскага агента Юльяна Балашэвіча. Гл.: *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы*, Москва 1964, с. 281.

[2] *Ibidem*, с. 280.

[3] *Ibidem*.

[4] Яны, відаць, народжаныя адрэдагаванымі Вацлавам Ластоўскім і надрукаванымі ў газеце “Homan” (1916, № 1) *Пісьмамі з пад шыбеніцы* Кастуся Каліноўскага.

[5] Гл.: А. Луцкевіч, *Выбраныя творы: Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва*, Мінск 2006, с. 89.

[6] Як выключэнне – *Маніфест аддзела кіраўніцтва правінцыямі Літвы да беларусаў*, у якім заклік, што “zo dnia objaulenia hetoho Manichwestu usie rauny, usie syny odnoj Polszczy Ojczyzny naszej”, звернуты не проста да мужыкоў, а да беларусаў: “Braty Bialorusy, przyszła pora dobraja”. Можа, з гэтай прычыны Аўгусцінас Янулайціс называе яго *Aukso gromata Gudas* (*Залатая грамата беларусам*). Гл.: A. Janulaitis, *Spausdintieji ir nespausdintieji 1863–64 m. sukilimo raštai*, „Karo Archyvas”, t. 1, Kaunas 1925, s. 224–225. А таксама *Prykaz ad Rądu Polskaho nad całym Krajem Litouskim i Biełoruskim da Narodu ziemli Litou-*

Замест беларускага, поруч з дэмакратычным і сацыяльным, з'явіўся "рэчыпаспалітаўскі", ці проста "польскі". У 1864 г., будучы ўжо "пад шубеніцай", К. Каліноўскі назаве яго так: "polskoje dzieło", дадаючы: "heto nasze dzieło, heto wolności dzieło"[1].

Якая яшчэ нацыянальная ідэалогія, апрача "рэчыпаспалітаўскай/польскай", магла пашырацца ў перадпаўстанцкія гады і ў часе Паўстання? Беларуская? Дык беларуская ідэя адно толькі-толькі пачынала выяўляць сябе як прывязанасць-прыхільнасць да свайго роднага кутка, Бацькаўшчыны, Літвы-Беларусі. Цягам першае паловы XIX стагоддзя яна пакутліва нараджалася і не паспела заняць прыкметнага месца ў грамадска-палітычным жыцці краю. Толькі ў часе Паўстання беларуская ідэя (хутчэй, "правінцыйная, ліцвінска-беларуская[2]") сталася асноваю дзейнасці К. Каліноўскага і асобных яго аднадумцаў. Дзеля паўнавартаснага станаўлення і развіцця "правінцыйнай, ліцвінска-беларускай" ідэі не хапіла часу. Яна, непрызнаная і ў штыкі ўспрынятая Варшаваю, мусіла загінуць пад гарматамі шматтысячнага царскага войска, дубінамі нацкаванага расейскаю прапагандаю сялянства і на мураўёўскіх шыбеніцах.

У выніку мы не маем іншых беларускамоўных тэкстаў Паўстання, апрача тых, у якіх даводзілася, "że tylko od Rzeczypospolitej polskiej dostanie [lud litewski] «ziemię i wolność»"[3]. "Прапольскасць" дадзеных тэкстаў тлумачыцца як салідарызацыя з Варшаваю дзеля агульнае перамогі і дзеля агульнае вольнасці; "прапольскасць" яшчэ і таму, што замяніць яе амаль невядомаю нікому "беларускасцю" не было аніякае магчымасці. К. Каліноўскі разумеў, што і ў недалёкай перспектыве зрабіць гэта не атрымаецца. Дык у сваім развітальным лісце горача раіць: "Dla toho Narodzie, jak tolko kali paczujesz, szto braty twaje s pad Warszawy biuć sa za praudu i swabodu, tahdy i ty nie astawajsa s zadu, no uchapiuszy za szto zmożesz, za kosu, sakieru, cełoj hramadoj idzi wajawaci za swoje czeławieczoje i narodnoje prawo, za swaju ziemlu radnuju. Bo ja tabie s pad szubienicy kažu Narodzie, szto tahdy tolko zażywiesz szczaśliwo kali nad taboju Maskala uże nie budzie"[4].

Не разумелі (ці не хацелі разумець) "прапольскасць" беларускамоўных тэкстаў Паўстання амаль усе расейскія даследнікі, пераважная большасць беларускіх савецкіх навукоўцаў, а таксама сучасныя беларускія публіцысты прарасейскае скіраванасці. Для іх паэтычныя і празаічныя творы Паўстання – супярэчлівыя, тэндэнцыйныя і нават антыбеларускія. Яны не заўважалі і не заўважаюць, што нараджэнне беларускае нацыі ў значнай ступені абумоўлена

---

skoj i Biełoruskoj. Гл.: *1863 г. Чэрвеня 11: Прыказ ад ронду польскага да народу зямлі літоўскай і беларускай* [online] http://kalinouski.arkushy.by/archives/prykaz.htm [доступ: 10.02.2020].

[1] *Do ludu białoruskiego: Pismo z pod szubienicy Konstantego Kalinowskiego* [w:] A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w 18613–1864 r.*, t. I, drugie wydanie, Paryż 1867, s. 332.

[2] Асабліва цікавы ў гэтых адносінах рукапіс шостага, неапублікаванага нумару "Mużyckaj praudy". Гл.: А. Смалянчук, *"Мужыцкая праўда". № 6 (1862). Рукапіс неапублікаванай газеты*, "Homo historicus: Гадавік антрапалагічнай гісторыі" 2019, с. 126–133.

[3] B. Szwarce, *I. Założenie Komitetu Centralnego w r. 1862* [w:] *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego. 1863–1903*, Lwów 1903, s. 444.

[4] *Materiały do dziejów powstania styczniowego na Litwie* [w:] Biblioteka Narodowa, sygn. 7827 II, k. 58–59.

Паўстаннем 1863 г. І гэтае нараджэнне мусіла прайсці этап, калі хоць і спявалі ды чыталі пра Польшчу, але спявалі і чыталі па-беларуску. Не трансфармаваўшы "тутэйшасць" у "беларускасць", Паўстанне 1863 г. кананізавала друкаванае беларускае слова, беларускую мову.

Неразуменне гэтага, відавочна, перашкаджала і перашкаджае працэсу навуковага асэнсавання значнага корпусу беларускамоўных тэкстаў сярэдзіны XX стагоддзя. З гэтае самае прычыны толькі ў апошні час з'явіліся поўныя, хоць – пераважна – і адаптаваныя публікацыі дваццаці шасці беларускамоўных твораў 1860–1863 гг.

У VI томе *Даследаванняў і матэрыялаў* змешчаны чатырнаццаць твораў Паўстання. У першую чаргу нас цікавілі пытанні гісторыі гэтых твораў, праблемы тэксталогіі, а таксама атрыбуцыі. Дык мы пільна прыглядаліся да ўсіх вядомых і даступных іхніх спісаў-рэдакцый. У першую чаргу сказанае датычыць *Гутаркі старога Дзеда*, дваццаць два спісы якое (дзевятнаццаць беларускіх, два літоўскія і расейскі) нядаўна ў адмысловай кнізе выдаў Томаш Настульчык[1]. Мы, выкарыстоўваючы як фотакопіі Т. Настульчыка, так і арыгіналы (ці мікрафільмы) з архіўных спраў, паспрабавалі "дашукацца" пратографа *Гутаркі…*, аўтарскага варыянта твора. У выніку прыйшлі да думкі, што захаваныя спісы магчыма падзяліць на пяць груп (асобныя з якіх маюць дзве, тры ці чатыры рэдакцыі). Гэта можа азначаць, што на падставе аўтарскага варыянта ўзнікла не менш за пяць спісаў, перапісвальнікі якіх з'яўляліся па сутнасці рэдактарамі ці нават сааўтарамі нашага паэта. Мы лічым, што адным з найбольш ранніх, а г. зн. і найбольш набліжаным да пратографа, з'яўляецца варыянт г. зв. "літаграфаванае" групы. Пытанне пра аўтарства ў дадзенай працы мы не ставім, але мяркуем, што наяўнасць у спісах "літаграфаванае", а таксама "пазнанска-львоўскае" групаў значнае колькасці дзеясловаў з інфінітыўным суфіксам ***-ci*** скіроўвае нашыя намаганні на пошук аўтара сярод носьбітаў ваўкавыска-беластоцкага дыялекту беларускае мовы. Вядома, К. Каліноўскі гэтым аўтарам можа і не быць[2], аднак значнае падабенства *Гутаркі…* да "Мужыцкае праўды" ў шмат якіх аспектах ідэйна-мастацкага зместу дазваляе шукаць паэта ў коле ягоных найбліжэйшых аднадумцаў як сярод студэнцкае пецярбургска-маскоўскае моладзі, так і Гродзенскае паўстанцкае арганізацыі. Палічылі патрэбным уключыць у нашае выданне і літоўскамоўныя вырыянты *Гутаркі…*, бо мяркуем, што праблема атрыбуцыі беларускага твора шчыльна палучаная і з літоўскім тэкстам.

Як і *Гутарка старога Дзеда*, песня-малітва *Божа, што Польшчы…* мела шэраг рэдакцый. З польскім арыгіналам іх лучыць адно ідэя, а тэкстуальна –

---

[1] T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017, 286 s.

[2] Звернем усё ж увагу на словы некралогу Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, напісанага невядомым аўтарам [Адольфам Райфам (?)], у газеце "Kurjer Polski w Paryżu" (1885, nr 32): "Пісьменнікам гэтае літаратуры быў таксама Канстанцін Каліноўскі, сябра Аддзелу Нацыянальнага ўраду на Літве, якога павесілі маскалі ў Вільні падчас паўстання 1863 года. Каліноўскі выдаваў па-беларуску народную падпольную газету і **пісаў гэтак званыя гутаркі** (вылучэнне нашае. – *М. Х.*)". Гл.: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, том пяты, Warszawa 2019, с. 223–225.

пачатак твора. Па сутнасці, гэта не пераклад, а арыгінальныя тэксты некалькіх нязнаных аўтараў.

Увогуле, толькі пра два паэтычныя творы Паўстання 1863 г. мы можам больш-менш упэўнена сцвярджаць, што ведаем іх аўтараў. Гаворка пра паэму *Плынуць вятры…*, якую напісаў хутчэй за ўсё Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, і гутарку Франца Пчыцкага *Крыўда і праўда*. Выяўленыя намі дакументы даводзяць рэальнасць Ф. Пчыцкага, і можна адмовіцца ад думкі, што, маўляў, невядомы аўтар карыстаўся псеўданімам.

Пра *Гутарку двух чарвячкоў* беларускія даследнікі ўжо згадвалі. Выявіць твор, праўда, пакуль не ўдалося, але публікацыя дакументаў з архіўных спраў, у якіх ідзе гаворка пра яго, маем надзею, актывізуе пошук. А паліцэйскія і жандарскія архівы яшчэ далёка не ўсе свае таямніцы адкрылі для нас.

Адзіны празаічны твор – *Перадсмяротны разгавор пустэльніка Пятра…*, а таксама чатыры паўстанцкія песні, што друкуюцца ў нашым выданні, даўно вядомы гісторыкам літаратуры, хоць і не сталі яшчэ прадметам адмысловага даследавання.

Ёсць надзея, што публікацыя значнае колькасці беларускіх тэкстаў Паўстання 1863 г. у адным томе паспрыяе як больш адэкватнаму асэнсаванню і самога Паўстання, і ягоных удзельнікаў, так і адкрыццю новых беларускіх твораў эпохі. А гісторыя выяўлення ды перапахавання астанкаў дваццаці аднаго паўстанца, забітага на загад Міхаіла Мураўёва, паказвае, што сёння магчымае нават тое, пра што яшчэ нядаўна нават і падумаць ніхто б не наважыўся.

Прынцыпы перадачы тэкстаў

Вертыкальнаю рыскаю адасабляецца напісанае ў арыгінале злітна.

Пачатак кожнае старонкі рукапісу мы перадаём дзвюма прамымі рыскамі з устаўленым паміж імі нумарам аркуша ў ніжнім рэгістры: |$_{\mathbf{1r}}$| – правая старонка аркуша (ад лац. rectus – проста); |$_{\mathbf{1v}}$| – левая старонка аркуша (ад лац. verso – адваротная старонка).

Перакрэсленыя ў рукапісе словы і сказы падаём адпаведна – ~~Biedny~~; напісанае зверху, між радкамі – у верхнім рэгістры – ^{Uiszow}.

Занатаваныя збоку (на палях) праўкі і дадаткі падаём напрыканцы асноўнага тэксту пасля пазнакі: * *Ad marginem*.

Дзеля кампактнасці тэксту элементы кутняга штампу (назва ўстановы, дата, выходны нумар і інш.) падаюцца ў верхнім радку дакумента.

Той тэкст рукапісу, які не ўдалося расчытаць, сігналізуецца кутнімі дужкамі са словам “нечытэльна” – <*нечыт.*>.

У квадратных дужках [ ] узнаўляюцца скарачэнні ў рукапісе, а таксама (па магчымасці) словы і часткі слоў у канцы (звычайна) радка, дзе папера аказалася пашкоджанаю.

Гутарка старога Дзеда

Выданні і рукапісы *Гутаркі старога Дзеда*

…drukowałem <…> po białorusku łacińskimi literami rewolucyjną ludową *Hutorkę staraho dzieda*, mająca przekonać lud litewski, że tylko od Rzeczypospolitej polskiej dostanie "ziemię i wolność"[1].

З даследаванняў Генадзя Кісялёва і Зінаіды Тальвірскае мы ведалі, што *Гутарка старога Дзеда*[2] была дастаткова папулярнаю ў першай палове 1860-х гадоў, што захавалася "шматлікія" (sic!) друкаваныя асобнікі, а таксама рукапісныя копіі ў бібліятэках і архівах. Вядома таксама, што "парыжскае" выданне твора мелася ў зборах Вінцэнта Мяніцкага (1850–1916): у чэрвені 1889 г. Браніслаў Эпімах-Шыпіла перапісаў *Hutarku staroha dzieda* ў Селігорах, а пазней уключыў яе ў сваю *Biełarusskuju Chrestomatiju*[3]. У 1890-я гады (пра час мяркуем на падставе матэрыялаў, якія знаходзяцца побач) атрымаў у свае зборы копію (у самаробным сшытку) таго самага "парыжскага" выдання" Аляксандар Ельскі[4]. Два друкаваныя выданні – "парыжскае" і "пазнанскае" – ведаў Яўхім Карскі: пра іх ён паведаміў (і коратка ахарактарызаваў) спачатку ў першым томе *Бѣлоруссовъ*[5], а пасля ў трэцяй частцы трэцяга тома[6]. На жаль, навуковец не паінфармаваў пра месцазнаходжанне выкарыстаных асобнікаў твора.

Згадка Рамуальда Зямкевіча пра Вінцэся Каратынскага як аўтара *Гутаркі старога Дзеда*[7], згаданыя публікацыі Я. Карскага, а таксама (маж-

[1] B. Szwarce, *I. Założenie Komitetu Centralnego w r. 1862* [w:] *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego. 1863–1903*, Lwów 1903, s. 444.

[2] Наяўнасць варыянтаў твора – гэта адначасна і наяўнасць розных формаў ягонага тытулу. У нашай працы мы будзем падаваць яго паводле сучаснага правапісу, выкарыстоўваючы альбо поўны варыянт – *Гутарка старога Дзеда*, альбо кароткі – *Гутарка…*, але заўсёды дакладна перадаючы назву, калі гаворка будзе ісці пра канкрэтнае выданне ці рукапіс.

[3] Гл.: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, том трэці, Warszawa 2017, с. 217–222, 269–270.

[4] Гл.: AGAD, zespół 378: *Archiwum Prozarów i Jelskich*, 140_1: *Materyały bibliograficzne z zakresu literatury białoruskiej uzbierane przez Al. Jelskiego*, k. 184–194.

[5] Е. Карскій, *Бѣлоруссы*, т. I: *Введеніе въ изученіе языка и народной словесности*, съ приложеніемъ двухъ картъ, Варшава 1903, с. 443–445.

[6] Е. Карскій, *Бѣлорусы*, т. III: *Очерки словесности бѣлорускаго племени*, ч. 3: *Художественная литература на народномъ языкѣ*, Петроградъ 1922, с. 86–87.

[7] Гл.: Р. Земкевіч, *Старая беларуская пісьменнасьць: З архіву Ромуальда Земкевіча*, "Варта" 1918, № 1, с. 17: "Аутар верша: *Гутарка старого дзеда* – Вінцук Коротынскі, каторы, мусі быць, і друкавау кніжку тайна, памясьціушы у канцы яе верш Сырокомлі. Сын Вінцука Коротынскаго, пан Уладыслау Коротынскі, у Варшаві мае арыгінал верша, пісаны уласнаю рукою Сырокомлі".

ліва) архіў Гальяша Леўчыка сталіся для Максіма Гарэцкага падставаю дзеля ўключэння твора ў раздзел *Вінцэсь Каратынскі* ў *Хрыстаматыі беларускае літаратуры*[1] і, вядома, у *Гісторыю беларускае літаратуры*[2]. Больш дакладна гісторык літаратуры крыніцаў не называе, але лёгка "пазнаецца", што дзеля *Гісторыі…* ён выкарыстаў цытаты з кніг Я. Карскага, а вось на патрэбы *Хрыстаматыі...* адаптаваў нейкі невядомы сёння рукапіс (магчыма, са збораў Г. Леўчыка)[3]. Характарыстыка твора ў М. Гарэцкага – у духу сацыялістычных ідэалаў эпохі; падкрэсліваецца таксама адсутнасць у творы ўласнабеларускага патрыятычнага складніка: "Заданьні брошуркі – рэволюцыйна-агітацыйныя, але ня столькі беларускія, сколькі польскія[4]. Аўтар кажа аб дужа цяжкой долі беларускага народу пад маскальскім уціскам, пералічвае, колькі ёсьць рознага ліха і бяды ад яго: як падаткі, рэкруцкая павіннасьць, чыноўнікі, адбіраньне касьцёлаў на цэрквы і г. д.; даводзіць, што ў Сэвастопальскую вайну французы ішлі ратаваць палякоў і беларусаў; засьцерагае, каб ня мелі веры папом, быццам маскалі скасуюць паншчыну і г. д., – а ўсё гэта робіць дзеля таго, каб усе беларусы пашлі разам з палякамі, як толькі на вясну «гранець пранцуз, паляк з жаўнярамі»[5]. Ён пацяшае, што пайшоўшы з палякамі, «будзем роўныя з панамі»"[6].

Наступнае пакаленне беларускіх гісторыкаў і літаратуразнаўцаў амаль не згадвала ў сваіх працах *Гутарку старога Дзеда*, бо ў эпоху вульгарнага сацыялагізму падобныя тэксты ўспрымаліся адназначна негатыўна: "Польскія памешчыкі ў саюзе з апалячанымі беларускімі памешчыкамі і інтэлігентамі ў імя таго, каб у барацьбе з Расіяй схіліць на свой бок беларускіх сялян, выдаюць рад «беларускіх твораў» антырускага характару[7]. У перыяд падрыхтоўкі да польскага паўстання ў 1861–1862 гг. былі распаўсюджаны на беларускай мове такія «творы», як: *Гутарка двух суседаў*, *Гутарка старога дзеда*, *Перадсмяротны разгавор Пустэльніка Пятра, які жыў пушчы дзевяцьдзесяць год, а памёр маючы сто сорак год*, *Крыўда і праўда*, *Гутар-*

---

[1] В. Каратынскі, *З Гутаркі старога дзеда* [у:] М. Гарэцкі, *Хрыстаматыя беларускае літэратуры. XI век – 1905 год*, Вільня 1922, с. 172.

[2] Гл.: М. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літэратуры*, Вільня 1920, с. 93–94. Тое самае ва ўсіх наступных выданнях.

[3] У *Хрыстаматыі* (с. 172) М. Гарэцкі падае катрэн "Там лоб голяць і муштруюць...", які ёсць толькі ў двух даступных нам сёння тэкстах: у "Dzienniku Literackim" і г. зв. "уроцлаўскім" рукапісе.

[4] Як бачым, М. Гарэцкі на падзеі 1863 г. глядзеў вачыма чалавека пачатку XX ст.

[5] Гэты радок ёсць толькі ў "парыжскім" выданні *Hutarki…*.

[6] М. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літэратуры*, выданьне чацьвертае, перапрацаванае, Менск 1926, с. 140.

[7] Іван Лушчыцкі размяжоўваў, аднак, "беларускія творы" "польскіх памешчыкаў" і "Мужыцкую праўду" Кастуся Каліноўскага. Сённяшнія расейскамоўныя і прарасейскія публіцысты і "гісторыкі" Беларусі гэтага ўжо не робяць: "«Мужицкая правда» <…> призывала к борьбе против русских. Причем не только против русской администрации, а против всех русских. Листовка обращалась к крестьянам не с этнических позиций, в ней не было упоминания, что местные крестьяне – белорусы или литвины". Гл.: А. Гронский, *Национально-религиозное наполнение "Мужицкой правды"* [у:] *Материалы X Международных Кирилло-Мефодиевских чтений*, в 2 ч., Минск 2005, ч. 1, с. 224–233.

ка беларуская і іншыя. Усе гэтыя «творы» напісаны па спецыяльнаму заказу польскіх памешчыкаў і адыгрывалі пэўную социяльную ролю. Гэта роля заключалася ў тым, каб пасеяць нацыянальную варожасць паміж рускім і беларускім народамі, узбудзіць нянавісць да Расіі і рускага народа і ўнушыць беларускаму селяніну ілжывую думку, што ён не знойдзе сабе нідзе для сябе лепшай ўлады, чым улада польскіх памешчыкаў. Тут часам знешне робіцца спроба выкрыцця царызма, але дзесяткі разоў паўтараемае слова «маскаль» выдае яго аўтараў з галавой як прагніўшых нацыяналістаў, змешваючых царскае, урадавае з усім рускім”[1].

Вяртанню *Гутаркі старога Дзеда* ў кантэкст беларускае літаратуры паспрыялі юбілейныя мерапрыемствы, звязаныя з угодкамі Powstania Styczniowego – Восстания 1863 года, якія ў 1963 годзе адзначаліся на дзяржаўным узроўні і, апрача таго, мелі шырокую навукова-даследчую і выдавецкую праграму, што распрацавалі Акадэмія навук СССР, Polska Akademia Nauk, а таксама Акадэміі навук ЛітССР, БССР і УССР.

У 1961 г. у беларускамоўным друку з’явіліся два надзвычай важныя артыкулы, у якіх – згодна з трактоўкай Паўстання 1863 года як вызваленчай барацьбы народаў былое Рэчы Паспалітае – давалася цалкам станоўчая характарыстыка *Гутаркі старога Дзеда* і рабіліся спробы атрыбуцыі твора. Абодва даследнікі не былі звязаныя з беларускім акадэмічным асяродкам: Мацей Канапацкі працаваў у беластоцкай “Ніве”, а Генадзь Кісялёў – у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літоўскай ССР. Склалася парадаксальная сітуацыя: тэкст “прагніўшых нацыяналістаў”, ужо, хіба, канчаткова асуджаны на забыццё[2], раптам займеў ажно двух – і не абыякіх! – аўтараў: Г. Кісялёў падаваў важкія аргументы на карысць таго, што *Гутарка…* належыць пяру Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча[3], а М. Канапацкі не менш пераканаўча сцвярджаў, што напісаная была яна Вінцэсем Каратынскім[4].

Гіпотэза М. Канапацкага, асцярожна[5] падтрыманая шэрагам публіка-

---

[1] І. Лушчыцкі, *Нарысы па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі ў Беларусі ў другой палавіне XIX веку*, Мінск 1958, с. 167.

[2] Мяркуем па тым, што *Гутарку…*, а таксама шэраг іншых паўстанцкіх твораў нават не згадаў у сваёй манаграфіі тагачасны дырэктар Інстытута літаратуры Акадэміі навук БССР Васіль Барысенка. Гл.: В. Барысенка, *Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя*, Мінск 1957, 364 с.

[3] Г. Кісялёў, *В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 г.*, “Полымя” 1961, № 5, с. 119–138. Параўнай: Г. Кісялёў, *Сейбіты вечнага: артыкулы пра беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху 1863 года*, Мінск 1963, с. 122–187, а таксама Г. Кісялёў, *Сейбіты вечнага: артыкулы пра беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху 1863 года; Скарынаўская сімволіка: вытокі, традыцыі, інтэрпрэтацыі*, Мінск 2009, с. 127–187.

[4] М. Канапацкі, *Над мемуарамі Бруна Каратынскага*, „Ніва” 1961, № 41 (8 кастр.).

[5] *Гутарка…* аднесена даследнікам да “твораў польскай арыентацыі”, якія, нягледзячы на тое, што ў іх “асабліва выразна праявіліся шляхецка-нацыяналістычныя і рэлігійна-містычныя погляды правага крыла польскага вызваленчага руху”, “нельга адносіць <…> да твораў выключна рэакцыйных. Крытыкай існуючых парадкаў яны ўзмацнялі ў сялян пачуццё варожасці да прыгонніцтва і самадзяржаўя”. Гл.: А. Мальдзіс, *Літаратура XIX ст.* [у:] *Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры*, т. 2: *Літаратура XIX – пачатку XX ст.*, Мінск 1969, с. 53–54.

цый маладога, але ўжо аўтарытэтнага Адама Мальдзіса[1], стала дамінавальнай у беларускім літаратуразнаўстве: укладальнікі ўніверсітэцкае хрэстаматыі ўключылі ў сваё выданне[2] фрагменты тэксту *Гутаркі…* з *Хрыстаматыі...* М. Гарэцкага, а Уладзімір Мархель змясціў 72 радкі з "парыжскага" выдання ў томіку твораў В. Каратынскага (у раздзеле *Творы, якія прыпісваюцца В. Каратынскаму*)[3].

Упершыню цалкам у беларускім друку[4] *Гутарка старога Дзеда* была ўзноўленая ў часопісе "Спадчына" ў 1999 г.[5]. Тэкст падаваўся паводле "парыжскага" выдання з далучэннем у зносках варыянтаў львоўскае газеты "Dziennik Literacki" і "кракаўскага" рукапісу.

У 2008 г., як твор В. Дуніна-Марцінкевіча, *Гутарку…* уключыў Язэп Янушкевіч у *Збор твораў у двух тамах* (раздзел *Dubia*) Беларускага Дудара. Тут выкарыстоўваецца "парыжскае" выданне[6]; укладальнік падае тэкст як лацінкаю[7], так і транслітараваны яго варыянт[8]. Дадзеная публікацыя была перадрукаваная ў адным з тамоў *Залатой калекцыі беларускай літаратуры*, прысвечаных XIX стагоддзю[9].

На жаль, нягледзячы на шэраг важных публікацый[10], што з'явіліся ў друку за апошнія 50 гадоў, *Гутарка старога Дзеда* ўсё яшчэ застаецца на перыферыі літаратуразнаўчага даследавання. Галоўная прычына заключаецца ў тым, што ў Беларусі фактычна адсутнічаюць першакрыніцы – і самі выданні, і рукапісныя копіі твора. А гэта значыць, што навукоўцы не валодаюць самым неабходным.

---

[1] Гл.: А. Мальдзіс, *Творчае пабрацімства: Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі ў XIX ст.*, Мінск 1968, с. 73–74 і інш.

[2] *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, склад. С. Александровіч, А. Лойка, В. Рагойша, Мінск 1971, с. 119–120. Тое самае і ў другім выданні (Мінск 1988, с. 114).

[3] В. Каратынскі, *Творы*, Мінск 1981, с. 153–155, 171. Тое самае ў другім выданні (Мінск 1994, с. 346–348, 398).

[4] У 1925 г. Аўгусцінас Янулайціс перадрукаваў літаграфію паводле рукапісу, які захоўваўся ў Бібліятэцы Урублеўскіх. Гл.: A. Janulaitis, *Spausdintieji ir nespausdintieji 1863–64 m. sukilimo raštai*, „Karo Archyvas", t. 1, Kaunas 1925, s. 216–219.

[5] М. Хаўстовіч, *"Цяпер маскаль пяе мудрагелікі свае"*, "Спадчына" 1999, № 5–6, с. 86–105. Гл. таксама: *XIX стагоддзе: Навукова-літаратурны альманах*, кн. першая, Мінск 1999, с. 27–39; М. Хаўстовіч, *Паўстанцкая агітацыйная літаратура. "Цяпер Маскаль пяе мудрагелікі свае*" [у:] ён жа, *Шляхамі да беларускасці: Нарысы, артыкулы, эсэ = Szlakami ku białoruskości: Szkice, artykuły, eseje*, Warszawa 2010, с. 603–613.

[6] Каментар, праўда, адсутнічае, але тэкст лёгка "пазнаецца".

[7] З заўважаных мадэрнізацый тэксту адзначым выкарыстанне літары ***й***, хоць у выданні 1862 г. яна амаль не ўжывалася: толькі некалькі разоў гук [ў] друкар, не маючы адпаведных графем, перадаў адметным чынам – як ***ѝ***, ***ӥ*** ці ***и'***.

[8] В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў у 2 т.*, т. 2: *Вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады, Dubia*, Мінск 2008, с. 500–512.

[9] *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*, ч. 1, Мінск 2013, с. 562–569, 838–839.

[10] Самая значная з іх – у акадэмічнай *Гісторыі беларускай літаратуры*. Гл.: Г. Кісялёў, *Агітацыйная публіцыстыка 1860-х гадоў* [у:] *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*, т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе*, Мінск 2007, с. 291–296.

Часткова праблему вырашыў доктар Тамаш Настульчык, супрацоўнік Даследчага цэнтра Польскай бібліяграфіі Эстрайхераў (Centrum Badawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów), які здолеў сабраць выяўленыя раней, а таксама выявіць у розных архівах Літвы, Расеі, Польшчы і Беларусі дваццаць два дакументы з тэкстамі *Гутаркі старога Дзеда*. Вынікі сваіх даследаванняў навуковец апублікаваў у працы, а ў дадатку да яе змясціў фотакопіі ўсіх вядомых яму друкаваных выданняў і рукапісных копій беларускага ананімнага твора[1].

Т. Настульчык грунтоўна разгледзеў гісторыю вывучэння *Гутаркі старога Дзеда* беларускімі, польскімі, літоўскімі і расейскімі навукоўцамі. Ён унікліва прааналізаваў непаразуменні ды недакладнасці, якія маюцца ў публікацыях пра выданне твора, і прыйшоў да высновы, што амаль ніхто з даследнікаў (як выключэнне – З. Тальвірская і Г. Кісялёў) не меў магчымасці параўнання друкаваных і рукапісных тэкстаў *Гутаркі…*, што твор характарызаваўся пераважна з ідэйна-палітычнага боку, але не звярталася ўвага на пытанні кнігазнаўчыя. (Недастаткова, на нашую думку, разгледжаны і тэксталагічны аспект). Гіпотэзы навукоўцаў і публіцыстаў адносна часу і месца выдання *Гутаркі…* Т. Настульчык аналізуе крытычна, выяўляе шматлікія хібы і нават, як ён называе, спекуляцыі. Сваіх гіпотэз ён не прапануе, але схіляецца да таго, што "парыжскае" выданне рыхтаваў Браніслаў Шварцэ ў Беластоку, "пазнанскае" – асоба, што не ведала беларускае мовы, а поўная адсутнасць інфармацыі пра "літаграфію" не дазваляе нават на вылучэнне гіпотэзаў.

Разглядае таксама навуковец праблему аўтарства *Гутаркі старога Дзеда.* Дакладней: канспектыўна аналізуе гіпотэзы фактычна ўсіх сваіх папярэднікаў. Аніводная з іх, на яго думку, не пацвярджаецца фактамі; яны заснаваныя ці то на перакананнях іх аўтараў, ці то на чутках, якія кружлялі ў пэўную эпоху і былі занатаваныя сучаснікамі.

Усіх тых, каго "вылучалі" на аўтарства папулярнага ў свой час твора, Т. Настульчык старанна фіксуе, а ў высновах сцвярджае, што спробы ідэнтыфікацыі паэта не прынеслі канчатковага адказу. Следам за польскім навукоўцам і мы пералічым усіх тых, хто называўся аўтарам *Гутаркі…*:

1. Кастусь Каліноўскі (Аскар Авейдэ ў матэрыялах следства)[2].
2. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч (даносы жандарскіх агентаў і афіцэраў, Г. Кісялёў)[3].
3. Ян Героўскі (Аляксандар Ельскі ў матэрыялах да бібліяграфіі беларускае літаратуры)[4].

---

[1] T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017, 286 s.

[2] O. Awejde, *Rola prasy rewolucyjnej w powstaniach 1831 i 1863 roku [styczeń 1866]* [w:] *Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 99.

[3] Г. Кісялёў, *В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 г.*, "Полымя" 1961, № 5, с. 126–130.

[4] Гл.: AGAD, zespół 378: *Archiwum Prozarów i Jelskich*, 140₁: *Materyały bibliograficzne z zakresu literatury białoruskiej uzbierane przez Al. Jelskiego*, k. 395.

4. Вінцэсь Каратынскі (Я. Карскі, Р. Зямкевіч, М. Гарэцкі, М. Канапацкі і інш.)[1].

5. Уладзіслаў Сыракомля (З. Тальвірская)[2].

6. Браніслаў Шварцэ (Вольга Марозава)[3].

7. Вынік калектыўнай творчасці (Г. Кісялёў)[4].

8. Пераклад з польскае мовы (З. Тальвірская)[5].

9. Нехта з маладзейшых паэтаў з кола В. Дуніна-Марцінкевіча, У. Сыракомлі, Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, В. Каратынскага (М. Хаўстовіч)[6].

На думку Т. Настульчыка, "пытанне аўтарства застаецца сёння нявырашаным з прычыны недастатковае колькасці крыніц. Наступны матэрыял могуць прынесці перш за ўсё новыя даследаванні <…>. Спробы спекулятыўнага множання ўяўных аўтараў альбо таксама суб'ектыўны пошук усялякіх супадзенняў варта трактаваць вельмі асцярожна, памятаючы, што мы маем справу з стылізаваным тэкстам, які захаваўся ў шматлікіх варыянтах з нявызначанай да канца храналогіяй"[7].

Але найважнейшае, як ужо казалася, у публікацыі Т. Настульчыка, – гэта фотакопіі 22 варыянтаў *Гутаркі старога Дзеда.* У сувязі з тым, што кніга польскага навукоўца адсутнічае ў бібліятэках Беларусі, лічым патрэбным назваць і дэталёва ахарактарызаваць усе пададзеныя ў ёй дакументы.

1. *HUTORKA STAROHO DZIEDA*, nakładem A. Kurnatowskiego z Imbierowa pod Obornikami; czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki w Poznaniu, 1861 r.

Г. зв. "пазнанскае" выданне. Кніжачка без вокладкі. 12 нумараваных старонак памерам 11 см у шырыню і 19 см у вышыню. Друк выразны, паўтлусты, высокае якасці.

Захаваўся адзін асобнік[8]; выяўлены на пачатку (?) 1960-х гадоў Г. Кіся-

---

[1] Е. Карскій, *Бѣлорусы*, т. III: *Очерки словесности бѣлорускаго племени*, ч. 3: *Художественная литература на народномъ языкѣ*, Петроградъ 1922, с. 86–87; Р. Земкевіч, *Старая беларуская пісьменнасьць: З архіву Ромуальда Земкевіча*, "Варта" 1918, № 1, с. 17; М. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літэратуры*, Вільня 1920, с. 93–94; М. Канапацкі, *Над мемуарамі Бруна Каратынскага*, „Ніва" 1961, № 41 (8 кастр.).

[2] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 59.

[3] O. Morozowa, *Bronisław Szwarce*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 49–50.

[4] Г. Кісялёў, *В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 г.*, "Полымя" 1961, № 5, с. 128.

[5] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 55–56.

[6] М. Хаўстовіч, "*Цяпер Маскаль пяе мудрагелікі свае*" [w:] *XIX стагоддзе: Гісторыка-літаратурны альманах: Кніга першая*, Мінск 1999, с. 31.

[7] T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017, s. 32.

[8] Асобнік выдання захоўваўся калісь у бібліятэцы Б. Эпімаха-Шыпілы. Гл.: *Старонка вопісу бібліятэкі Б. Эпімах-Шыпілы* [у:] БДАМЛМ, ф. 66, воп. 1, спр. 1429, арк. 1 [online] http://archives.gov.by/index.php?id=964432 [доступ: 24.02.2020].

лёвым у Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі: фонд 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], вопіс 36 [*1 экспедиция. 1861 г.*], справа 322 [*О девице Марцынкевич в Минске, которая чрезмерно выказывала польский патриотизм*] (Государственный архив Российской Федерации[1], ГАРФ, ф. 109, оп. 36, 1 экспед. 1861, д. 322). Справа змяшчае шэраг дакументаў пра дачку В. Дуніна-Марцінкевіча[2]. Яна была пачатая 1 ліпеня 1861 года адначасна са справаю 323 [*О пении гимнов в Минске, о панихиде Лелевелю и о книгопродавце Валицком*]. Абедзве справы апавядаюць пра антыўрадавыя выступленні ў Мінску, пачынаючы ад сярэдзіны чэрвеня 1861 г. Калі і чаму "пазнанскае" выданне было далучана да справы 322, нам высветліць пакуль не ўдалося. Але вельмі верагодна, што жандары канфіскавалі яго падчас арыштаў і перагрусаў менавіта ў Мінску (ці Мінскай губерні) у 1861–1862 гг. У справе, якая налічвае 83 аркушы, *Hutorka staroho dzieda* змешчана як апошні дакумент (арк. 78–83v)[3].

2. *HUTARKA STAROHO DZIEDA*, Paryż 1862 r. Lutego 27 (15) dnia.

Г. зв. "парыжскае" выданне. Кніжачка з вокладкай. 24 ненумараваныя старонкі памерам 7,5 см у вышыню і 9,5 см у шырыню. Друк не вельмі выразны, асобныя радкі ў катрэнах не выраўненыя па вертыкалі.

Асобнік захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы[4] ў фондзе 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], вопіс 2 [*Следственные*

[1] У савецкі час: Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Кастрычніцкае рэвалюцыі ў Маскве.

[2] Справу ўпершыню выкарыстаў Г. Кісялёў. Гл.: Г. Кісялёў, *В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 г.*, "Полымя" 1961, № 5, с. 119–138.

[3] На жаль, мы пакуль не змаглі пазнаёміцца з усімі матэрыяламі дадзенае справы, але на падставе аналізу разнастайных публікацый пра Паўстанне 1863 года ўдалося даведацца пра асобныя дакументы, якія ўваходзілі ў яе склад: 1. Рапарт ад 23 чэрвеня 1861 г. мінскага губернскага жандарскага штаб-афіцэра палкоўніка Барыса Рэйхарта (у афіцыйных паперах прозвішча палкоўніка пісалася як Рейхард альбо Рейхардт: гл.: Генералитет российской императорской армии и флота [online] http://www.rusgene ral.ru/general_r1.html [доступ: 13.09.2019] галоўнаму кіраўніку III аддзела Уласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі і шэфу корпуса жандараў Васілю Даўгарукаму пра антыўрадавую дзейнасць Камілы Марцінкевіч (а. 1–5v); 2. Рапарт ад 29 чэрвеня 1861 г. Б. Рэйхарта В. Даўгарукаму пра К. Марцінкевіч (а. 6–9v); 3. Рапарт ад 17 лютага 1862 г. Б. Рэйхарта В. Даўгарукаму пра В. Дуніна-Марцінкевіча (а. 10–15v); 4. Транслітараваная копія літаграфіі *Гуторки стараго Дзіеда* (а. 16–22v) [гл. г. зв. першая мінская копія літаграфіі]; 5. Дакументы, якія знаходзяцца ў справе на старонках 23–32v, нам невядомыя; 6. Рапарт ад 14 сакавіка 1862 г. Б. Рэйхарта В. Даўгарукаму пра польскія кнігі (33–34v); 7. Рапарт Б. Рэйхарта В. Даўгарукаму пра змест польскіх кніг (а. 36–38v); 8. Дакументы, якія знаходзяцца ў справе на старонках 39–71v, нам невядомыя; 9. Рапарт ад 22 чэрвеня 1862 г. Б. Рэйхарта кіраўніку III аддзела Уласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі і кіраўніку штаба корпуса жандараў Аляксандру Патапаву пра выяўленне ў в. Альшаны Мазырскага пав. "парыжскага" выдання *HUTARKI STAROHO DZIEDA*; 10. Транслітараваная паводле "парыжскага" выдання копія верша *Dobryja wieści* (а. 74–75); 10. Дакументы, якія знаходзяцца ў справе на старонках 76–77v, нам невядомыя. Тут, магчыма, маецца інфармацыя, адкуль паходзіць выданне, якое змешчана далей; 11. "Пазнанскае" выданне *HUTORKI STAROHO DZIEDA* (78–83v).

[4] У савецкі час: Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літоўскай ССР.

дела участников восстания 1863 г.], справа 1497 [*Дѣло временнаго полеваго аудиторіата виленскаго военнаго округа о дворянинѣ Минской губерніи Алоизіи Витковскомъ*], арк. 234–247v (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 234–247v).

3. *HUTARKA STAROHO DZIEDA*, Paryż 1862 r. Lutego 27 (15) dnia.

Г. зв. "парыжскае" выданне. Кніжачка без вокладкі. 24 ненумараваныя старонкі памерам 7,5 см у вышыню і 9,5 см у шырыню. Друк не вельмі выразны, асобныя радкі ў катрэнах не выраўненыя па вертыкалі.

Асобнік захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 438 [*Виленская следственная комиссия по политическим делам при Виленском генерал-губернаторе для разбора дел об участниках восстания 1863*], вопіс 1, справа 290 [*Справа пра ксяндза Дусьмінскага касцёла Гаплевіча і былога ксяндза віленскага Святаянскага касцёла Бішэўскага*], арк. 16 (1–12v)[1] (LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290, l. 16 [1–12v]).

4. *HUTARKA STAROHO DZIEDA*, Paryż 1862 r. Lutego 27 (15) dnia.

Г. зв. "парыжскае" выданне. Ненумараваныя старонкі памерам 7,5 см у вышыню і 9,5 см у шырыню. Друк не вельмі выразны, вялікая колькасць радкоў у катрэнах не выраўненая па вертыкалі. Тут знаходзяцца асобныя аркушы двух асобнікаў, сшытых разам: старонкі 1–12 і 19–24 аднаго ды 1–6 і 13–24 старонкі другога.

Захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне, фонд 1 [*Канцелярия Гродненского губернатора*], вопіс 22 [*1851–1870*], справа 1121 [*Дело о обезоруживании местного населения, об освобождении от занимаемых должностей "неблагонадежных" лиц, приближении к г. Гродно батареи и принятии других мер для борьбы с готовящимся восстанием. 14 апреля 1861 – 8 июля 1866 г.*], арк. 401–418v (НГА РБ у Гродне, ф. 1, воп. 22, спр. 1121, арк. 401–418v).

5. *Od staraho dzieda. Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi*, [без м. і г., літаграфія].

Кніжачка без вокладкі. 16 нумараваных старонак памерам 13 см у шырыню і 23,5 см у вышыню. Адбітак выразны, даволі высокай якасці.

Асобнік захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], вопіс 2 [*Следственные*

---

[1] Да справы далучаны аркуш паперы, на якім напісана: "*Разсказы Старика. Гутарка Старага Дзеда.* Стихотвореніе въ родѣ поэмы написанное Бѣлорусскимъ языкомъ латинскими буквами, напечатано въ Парижѣ въ 1862 г. февр 27 (15). По бумагѣ и шрифту можно заключить, что стихотвореніе это напечатано въ Варшавѣ, Вильно или въ какомъ нибудь другомъ городѣ Западной Россіи. Содержаніе его возмутительное: въ немъ поносятся Русскіе власти и чиновники, представляются бедствія крестьянъ отъ Русс. чиновниковъ и проч. Начинается оно такъ: «Эй добрые люди, скажите мнѣ // Что это на светѣ будетъ. // Развѣ Богъ не змилоется надъ нами // И дозволитъ пропасть подъ Москалями», т. е. подъ владельчествомъ Русскихъ" (арк. 12).

дела участников восстания 1863 г.], справа 1497 [*Дѣло временнаго полеваго аудиторіата Виленскаго военнаго округа о дворянинѣ Минской губерніи Алоизіи Витковскомъ*], арк. 61–68v (LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 61–68v).

Літаграфію ў архіве выявіла ў 1960-я гады (?) З. Тальвірская. У сваім артыкуле яна згадала пра яе: "При обысках <…> обнаруживали <…> как печатные, так и литографированные и в рукописных копиях"[1], падаючы пры гэтым архіўны адрас – ЦГИА ЛитССР, ф. 1248, оп. 2, д. 1497, лл. 61–66 (насамрэч: 61–68v). Даследніца меркавала, што літаграфію выдала рэвалюцыйная арганізацыя Мінскай губерні[2]. Яна апісала выданне, якое "имеет как бы введение, которое называется *Од стараго дзеда*"[3], і працытавала ў перакладзе (не зусім дакладным!) асобныя ягоныя фрагменты. Звярнуўшы ўвагу, што гаворка ва ўступе ідзе пра замену "маскалямі" ў беларускіх гутарках слова "ojczyzna" на "pańszyzna", яна прывязала датаванне публікацыі да падзей лета 1861 г., калі, як сцвярджае, назіралася "натравливание мужиков на помещиков"[4]. Апрача таго, З. Тальвірская палічыла літаграфію (разам з г. зв. "кобрынскім" рукапісам) "наиболее ранними", бо "в текстах печатных имеются значительные дополнения о крестьянской реформе", а таксама і тое, што дадзены варыянт *Гутаркі старога Дзеда* створаны і выдадзены прыхільнікамі Людвіка Мераслаўскага, бо толькі тут (у перадапошняй страфе) згадваецца гэты дзеяч эміграцыі[5].

На жаль, беларускія даследнікі не звярнулі ўвагу ні на тэкст, змешчаны ў літаграфіі, ні на архіўную справу, дзе яна (літаграфія) захавалася. У справе, праўда, няма звестак ні пра аўтара (-ў) твора, ні пра яго выдаўцоў, але з яе можна сёе-тое даведацца пра тых, хто распаўсюджваў розныя выданні *Гутаркі…*, а магчыма, і выдаваў іх[6]. Перадусім, варта больш пільна прыгледзецца да жыцця і дзейнасці былога студэнта Маскоўскага ўніверсітэта і актыўнага ўдзельніка рэвалюцыйных падзей на Міншчыне і Магілёўшчыне Ігната Пякарскага, які перадаваў праз Алаіза Віткоўскага "литографированные тетради, возмутительнаго содержанія" Альфрэду Ратынскаму, што жыў у маёнтку Краснае Вілейскага павета. Што цікава: і І. Пякарскі, і А. Ратынскі ўдзельнічалі ў паўстанні. Але нягледзячы на тое, што першы з іх быў пад судом у Магілёве, а другі "ушелъ въ шайку и пропалъ без|вести", у вядомых нам спісах паўстанцаў 1863–1864 гг. яны не значацца[7].

---

[1] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 44.

[2] *Ibidem*, s. 50.

[3] *Ibidem*, s. 51.

[4] *Ibidem*, s. 52.

[5] *Ibidem*, s. 58, 62.

[6] У дадатку да перадруку літаграфіі *Hutorki staraho Dzieda na Biełarusi* ў нашым выданні будуць змешчаныя асобныя дакументы са справы *Дѣло временнаго полеваго аудиторіата виленскаго военнаго округа о дворянинѣ Минской губерніи Алоизіи Витковскомъ*.

[7] Гл.: *Genealogia Polaków: Katalog Powstańców Styczniowych* [online] https://genealogia.okiem.pl/powstanies/index.php?nazwisko=Piekarski [доступ: 28.09.2019].

Т. Настульчык сцвярджае, што Г. Кісялёў ведаў архіўную справу, у якой захавалася літаграфія, але палічыў выданне за “рукапісны варыянт”[1]. Аднак гэта не так. Вядомы беларускі даследнік безумоўна ведаў гэтую справу, але не працаваў з ёю грунтоўна. Пра гэта сведчыць тое, што ён працытаваў у кнізе *Сейбіты вечнага* (у артыкуле *В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 г.*, апублікаваным у пятым нумары часопіса “Полымя” за 1961 год, цытата адсутнічае) фрагмент прадмовы *Od staraho dzieda* паводле іншае справы, пазначаючы, што гэты тэкст захоўваецца ў ЦДГА ЛітССР, фонд 1248, вопіс 1, спр. 22, а. 10[2]. У дадзенай справе ідзе гаворка (сярод іншага) пра тое, як пры ператрусе 9 сакавіка 1863 г. у маёнтку Эміліі Бандзінскае[3] Шыласяды, што ў Трокскім павеце, быў знойдзены аркуш, відаць, з літаграфаванага выдання *Hutorki staraho dzieda na Biełarusi*, уласна, прадмова да выдання – *Od Staraho dzieda*. Прычым, тэкст прадмовы займае дзве поўныя старонкі аркуша[4], а г. зн., што ў маёнтку Э. Бандзінскае захоўвалася картка з нейкага іншага, невядомага нам літаграфаванага выдання. Тое, што гэта літаграфія, не выклікае сумнення, хоць падчас ператрусу яна і названая рукапісам: “9 Марта произведенъ былъ у помѣщицы Бондзинской обыскъ, причемъ въ занимаемыхъ ею комнатахъ найдено: 1). рукопись *Слово стараго дѣда*, написанная для крѣстьянъ съ цѣлію возбудить въ нихъ враждебныя чувства къ правительству, которому приписывается по этой рукописи намереніе поссорить въ здешнемъ крае крѣстьянъ съ помѣщиками и, пользуясь этимъ, погубить обѣ стороны <…>”[5].

Зусім верагодна, што ў маёнтак Шыласяды аркуш з літаграфіі трапіў выпадкова: у гэтым рэгіёне славянскага насельніцтва было няшмат. І нават сама гаспадыня маёнтка не зразумела, калі верыць сказанаму ёю падчас следства, сэнс твора: “найденное у нее возмутительное сочиненіе она получила отъ неизвестнаго крестьянина и сама не|поняла его содержанія”[6].

Звернем яшчэ ўвагу на тое, што “літаграфія Э. Бандзінскае” не з’яўляецца дакладнаю копіяю прадмовы з вядомае “літаграфіі А. Віткоўскага–

[1] T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017, s. 10. Г. Кісялёў ведаў *Hutorku staraho Dzieda na Biełarusi* паводле публікацыі А. Янулайціса ў зборніку *Karo archyvas* (Kaunas 1925, t. 1, s. 216–219).

[2] Гл.: LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 1 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 22 [*Дѣло о помѣщицѣ вдовѣ Бондзинской, дочери ея Идели, дворянинѣ Каминскомъ и помѣщикѣ Василевскомъ*].

[3] Эмілія Бандзінская (Emilia Bądzyńska, 1812 г. н.) за прыём у сваім маёнтку паўстанцаў, забеспячэнне іх правіянтам, захоўванне забароненых выданняў і падараванне зямлі сваім былым падданым арыштаваная ў лютым 1863 г., аддадзеная пад суд у ліпені гэтага ж года і асуджаная на восем месяцаў турмы ды высылку ў Пермскую губерню.

[4] У вядомай нам літаграфіі прадмова займае першую старонку (24 радкі) і 7 радкоў на другой старонцы. У літаграфіі, знойдзенай у доме Э. Бандзінскае, на першай старонцы размешчаны 21 радок, а на другой – 22, г. зн., што выданні друкаваліся на паперы рознага фармату.

[5] LVIA, f. 1248, ap. 1, b. 22, l. 6. У гэтай справе аркуш з тэкстам *Od Staraho dzieda* знаходзіцца на старонках 13–13v.

[6] *Ibidem*, s. 164v.

І. Пякарскага”. Мы налічылі амаль два дзясяткі адрозненняў. Прычым, “літаграфія Э. Бандзінскае” больш “пісьменная” (асабліва гэта датычыць расстаноўкі знакаў прыпынку і ***ў*** кароткага), правільная з пункту гледжання мовы. Напрыклад, яўная апіска ў рукапіснай копіі літаграфіі з Бібліятэкі акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх “chachoczyć naruhajuczy***c***ia” ў ёй адсутнічае: “chachoczyć naruhajuczy***s***ia”.

Цікава і тое, што ўсе вядомыя сёння тэксты прадмовы *Od staraho dzieda* з’яўляюцца копіямі “літаграфіі А. Віткоўскага–І. Пякарскага”, а не “літаграфіі Э. Бандзінскае”. Мяркуем, што “літаграфія Э. Бандзінскае” (калі сапраўды існавала такая літаграфія, а не толькі аркуш-улётка прадмовы да выдання двух гутарак і малітвы *Boże szto Polszcze*…) магла быць тым выданнем (хутчэй: часткай выдання), з якога царская адміністрацыя Мінскай губерні зрабіла дзве транслітараваныя копіі.

6. ***Hutorka staroho dzieda*, „Dziennik Literacki” (Lwów) 1861, nr 89 (8 listopada), s. 714–716.**

Апрача тэксту твора ў газеце ў зносцы даецца кароткі моўны каментар.

7. ***Od staroho dzieda. Hutorka staraho dzieda na Biełarusi*.**

Г. зв. “рукапісная копія літаграфіі”. Сшытак на 28 нумараваных старонках памерам 17 см у вышыню і 11 см у шырыню.

Тэксты твораў, на нашую думку, скапіраваныя з літаграфіі – назавём так – “А. Віткоўскага”, але маюць шэраг адрозненняў. Назавём важнейшыя: прапушчаныя словы, знакі прыпынку, а таксама не заўсёды паслядоўнае адлюстраванне акання. Захоўваецца ў Бібліятэцы акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх, ф. 22, спр. 2 [*Дѣло по донесенію Начальника Ковенской Губерніи, съ предоставленіемъ тетрадей возмутительнаго содержанія, представленныхъ однодворцемъ Гацевичемъ*], арк. 34–48 (LMAVB, f. 22, b. 2, l. 34–48). Выяўлены У. Абрамавічусам (з пазначэннем архіўнага адрасу справы наступным чынам: “в секретном деле Канцелярии Виленского военного губернатора, Бх 89, с. 11–26)”[1].

Дакументы справы сведчаць, што сшытак быў скрадзены аднадворцам Вікенціем Гацэвічам у снежні 1861 г. у карчме Лупянка блізу Новаалександраўска [да 1836 г. называлася Езяросы, даўняе мястэчка гістарычнае Браслаўшчыны. Пераіменаванае на загад Мікалая І у гонар сына Аляксандра. Сёння – Зарасай (літ.: Zarasai)] у падарожных[2].

8. ***Hutarka staroho Dzieda*.**

Г. зв. “лепельскі” рукапіс. Аркуш паперы памерам 33,5 см у вышыню і 22 см у шырыню, запісаны з абодвух бакоў.

---

[1] Гл.: В. Абрамавичюс, *Библиография по белорусской литературе. Художественные и публицистические произведения, опубликованные и рукописные*, [машынапіс], Вильнюс 1949, с. 80.

[2] У дадатку да публікацыі “рукапісу Урублеўскіх” у нашым выданні будуць змешчаныя асобныя дакументы *Дѣла по донесенію Начальника Ковенской Губерніи, съ предоставленіемъ тетрадей возмутительнаго содержанія, представленныхъ однодворцемъ Гацевичемъ*.

Захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі ў фондзе 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], вопіс 36 [*1 экспедиция. 1861 г.*], у справе 303, ч. 6 [*О политических беспорядках в Западных губерниях. По Витебской губернии*], арк. 121–121v (ГАРФ, ф. 109, оп. 36, 1 экспед. 1861, д. 303, ч. 6, л. 121–122v), якая была заведзена 29 сакавіка 1861 г. *Hutarka staroho Dzieda* была далучана да "отношенія"[1] полацка-віцебскага архіепіскапа Васіля Лужынскага ад 15 мая 1862 г. обер-пракурору Сінода Аляксею Ахматаву, у якім паведамлялася, што твор шырокавядомы ў Лепельскім павеце. Рукапіс выявіў у 1960-я гады Г. Кісялёў, хоць адно толькі згадаў пра яго ў сваёй публікацыі ў часопісе "Полымя" (1961, № 5, с. 127).

9. *Hutoryka staroho dzieda 1861 r. z Kobrynia*.

Г. зв. "кобрынскі" рукапіс. Два аркушы паперы памерам 28,5 см у вышыню і 22,5 см у шырыню, запісаныя з абодвух бакоў. Угары першага аркуша дата: "13 cerwca".

Захоўваюцца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1864]*, справа 106 [*О дворянинѣ Радомской губерніи Опочинскаго уѣзда Константинѣ Лопатецкомъ*], арк. 12–13v (LVIA, f. 378, PS. 1864, b. 106, l. 12–13v). Копію выявіў у 1960-я гады Г. Кісялёў[2].

10. *Гуторка старого Дзіеда*.

Г. зв. першая мінская транслітараваная копія літаграфіі. Сем аркушаў паперы памерам 31 см у вышыню і 19,5 см у шырыню; тэкст запісаны каліграфічным грамадзянскім пісьмом з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі ў Маскве ў фондзе 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], вопіс 36 [*1 экспедыцыя. 1861 г.*], у справе 322 [*О девице Марцынкевич в Минске, которая чрезмерно выказывала польский патриотизм*], арк. 16–22v (ГАРФ, ф. 109, оп. 36, 1 экспед. 1861, д. 322, л. 16–22v).

Транслітараваная копія літаграфіі[3] (без празаічнага ўступу *Od staraho dzieda*) змешчана ў дадатку да рапарту (арк. 10–15) мінскага губернскага жандарскага штаб-афіцэра палкоўніка Б. Рэйхарта ад 17 лютага 1862 года, у якім даводзілася, што ў напісанні *Гутаркі старога Дзеда* на падставе падабенства з *Ідыліяй* можна падазраваць В. Дуніна-Марцінкевіча: "Вредна эта девица Марцинкевич здесь и не мешало бы ее удалить, а между тем высшее местное начальство дозволило ей заниматься обучением детей неж-

---

[1] Праваслаўныя святары (благочинные) мелі абавязак сачыць за ўчынкамі палякаў-католікаў і дасылаць рапарты архіепіскапу, які на аснове гэтых рапартаў пісаў "отношенія" обер-пракурору Сінода.

[2] Г. Кісялёў, *Сейбіты вечнага: артыкулы пра беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху 1863 года*, Мінск 1963, с. 140.

[3] Мае шэраг адрозненняў ад вядомае літаграфіі.

ного возраста, и можно себе вообразить, что она им проповедует. От роду ей около 26 лет, характера дерзкого и решительного, а идеи унаследовала от отца. Этот мелкопоместный помещик Минского у. пишет и распространяет патриотические сочинения, недавно ездил в Варшаву, а возвратившись, отправился, с дозволения временного военного губернатора Минской губ., в губ. Ковенскую, Виленскую и Витебскую: цель этой поездки, как полагать надобно, – распространить революционные идеи, особенно в губ. Витебской. Между изданными им сочинениями одно на местном наречии под заглавием *Селянка* весьма сходно в слоге с представляемыми при сем в копии появившимися тут литографированными стихами и, наверное, принадлежащими ему же, дерзко противу правительства и возмущающие крестьян написаны собственно для простого народа их языком, которым Марцинкевич хорошо владеет”[1].

Інфармацыю пра рукапіс падае З. Тальвірская[2].

11. ***Гуторка старого Дзѣда***.

Г. зв. другая мінская транслітараваная копія літаграфіі. Восем аркушаў паперы памерам 37 см у вышыню і 23 см у шырыню; тэкст запісаны каліграфічным грамадзянскім пісьмом з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Расейскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Пецярбурзе ў фондзе 1282 [*Канцелярия министра внутренних дел*], вопіс 1 [*1812–1917 гг.*], справа 25 [*Переписка с генерал-губернатором, военными и гражданскими губернаторами Западных губерний о принятии мер к прекращению <…> антиправительственных выступлений и пропаганды в этих губерниях*], арк. 232–239v (Российский государственный исторический архив, РГИА, ф. 1282, оп. 1, д. 25, л. 232–239v).

Транслітараваная копія літаграфіі (без празаічнага ўступу *Od staraho dzieda*) зроблема, магчыма, з тае самае літаграфіі, што і папярэдняя, хоць прынцыпы транслітарацыі розныя. Копію заверыў мінскі віцэ-губернатар Аляксандар Лучынскі.

Інфармацыю пра рукапіс падае З. Тальвірская[3].

12. ***Hutorka staraho dzieda***.

Г. зв. кракаўскі рукапіс. Чатыры аркушы паперы памерам 20,5 см у вышыню і 13 см у шырыню; тэкст запісаны з абодвух бакоў (адварот апошняга

---

[1] *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.. Материалы и документы*, Москва 1964, с. 542.

[2] На пачатку 1960-х гг. яна выявіла і апублікавала асобныя дакументы са справы, дзе знаходзіўся рукапіс *Гуторки старого Дзіеда*, у зборніку *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.*, а пасля згадала пра яго ў сваім артыкуле *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): сборник статей*, Москва 1967, с. 43.

[3] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): сборник статей*, Москва 1967, с. 43.

аркуша без тэксту).

Захоўваецца[1] ў Ягелонскай бібліятэцы, сігнатура 9288^{III} [*Wiersze różne przesłane Józefowi Bohdanowi Zaleskiemu*], k. 85–88 (Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, BJ, sygn. 9288^{III}, k. 85–88). Дасланы ці перададзены невядомым Юзафу Багдану Залескаму (1802–1886).

13. ***Hutorka staroho dzieda***.

Г. зв. уроцлаўскі рукапіс. Два аркушы паперы памерам 26,5 см у вышыню і 21 см у шырыню; тэкст запісаны з абодвух бакоў (адварот апошняга аркуша без тэксту).

Захоўваецца ў Бібліятэцы Нацыянальнага інстытуту імя Асалінскіх, сігнатура 14708/III: *Wiersze różne zebrane przez Marcelego Michała (ojca) i Stanisława Marcelego (syna) Nałęcz-Dobrowolskich*, k. 133–135 (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, ZNiO, sygn. 14708/III, k. 133–135).

Hutorka staroho dzieda не перапісаная, а ўкладзеная ў “анталогію”[2], г. зн. аркушы рукапісу паходзяць, магчыма нават, з 1860-х гадоў. Звяртае на сябе ўвагу дата на доле трэцяе старонкі – “1861 r. 9 Maia”.

Рукапіс выявіў Т. Настульчык.

14. ***Hutarka staroha dzieda***.

Рукапіс Б. Эпімаха-Шыпілы. Перапісаўшы ў 1889 годзе *Гутарку старога Дзеда* паводле “парыжскага” выдання, Б. Эпімах-Шыпіла ўключыў яе ў рукапісную анталогію *Biełarusskaja chrestamatyja*.

Захоўваецца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ) у фондзе 66 [*Бэндэ Лукаш Апанасавіч*], вопіс 1, адзінка захавання 1256 [*Б.І. Эпімах-Шыпіла. Беларуская хрэстаматыя. Аўтограф*], арк. 3r–10r.

15. ***Hutorka Staroha dzieda***.

Рукапіс А. Ельскага. Сшытак на дванаццаці старонках, папера памерам 17,5 см у вышыню і 11,5 см у шырыню (адварот апошняга аркуша без

---

[1] У складзе сшыта-склеенага збору рукапісных, друкаваных і літаграфаваных аркушаў паперы рознага фармату. Пераважна копіі твораў Уладзіслава Сыракомлі, Вінцэнта Поля, Севярына Гашчынскага, Юльяна Нямцэвіча, Юльяна Корсака (*Wiersz na śmierć Dominika Moniuszki*), Гераніма Кайсевіча, Нарцызы Жміхоўскае, Дэатымы; пераклад на польскую мову *Слова пра паход Ігаравы*; шэраг украінскамоўных твораў, а таксама народных песняў. Апрача *Гутаркі старога Дзеда* ў зборніку змешчаны гімн *Boże, szto Polszy…* (68–69) – варыянт “парыжскага” выдання, але без апошняе страфы.

[2] Складаецца з трох частак (тамоў), усяго 440 старонак (t. I – 144 c., t. II – 74 c, t. III – 222 c.). Аркушы рознага памеру з тэкстамі вершаваных твораў, лістоў і нататак сшыты-склеены ў тры сшыткі. Шмат якія тэксты датаваныя: самы ранні паходзіць з 1846 г., найпазнейшы – 1950 г. Пераважная большасць твораў ананімная, але ёсць і вядомых аўтараў XIX стагоддзя: Адама Міцкевіча, Вінцэнта Поля, Зыгмунта Красінскага, Уладзіслава Сыракомлі, Аляксандра Пушкіна (фрагмент *Яўгена Анегіна*), а таксама шэраг украінскіх народных песняў (*Oj w mesteczku Beresteczku*). Даволі шмат дакументаў паходзіць з 1860-х гг. Храналагічны прынцып размяшчэння дакументаў складальнікамі не выкарыстоўваўся.

тэксту). На вокладцы рукою А. Ельскага: “*Hutorka Staroha dzieda.* 1862 r. była drukowana w Paryżu”.

Захоўваецца ў Галоўным архіве даўніх актаў у Варшаве: фонд 378 [*Archiwum Prozorów i Jelskich*], № 140_1 [*Materyały bibliograficzne z zakresu literatury białoruskiej zbierane przez Al. Jelskiego*], арк. 184–194 (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, AGAD, sygn. 378, nr 141_1, k. 184–194).

16. ***Od staryha dzieda. Hutorka staroha dziada na Białorusi***.

Рукапіс Беларускага музею ў Вільні. Тэкст занатаваны (з невялікімі зменамі) паводле літаграфіі (аднак адсутнічае *Malitwa dzisiejszaja: Boże szto Polszcze…*) напрыканцы XIX – у пачатку XX стагоддзя[1] ў зборніку польскіх, беларускіх, украінскіх і расейскіх вершаваных твораў і фальклорных тэкстаў (арыгінальная нумарацыя: с. 84–102). Выяўлены У. Абрамавічусам. Гл.: В. Абрамавичюс, *Библиография по белорусской литературе. Художественные и публицистические произведения, опубликованные и рукописные*, [машынапіс], Вильнюс 1949, с. 80.

Захоўваецца ў Бібліятэцы акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх, фонд 21 [*Vilniaus baltarusių fondas*], справа 927, арк. 42r–51r (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, LMAVB, f. 21, ap. 927, l. 42r–51r).

17. ***Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi***.

Машынапіс Тадэвуша Урублеўскага. Дакумент на падставе рукапіснае копіі літаграфіі (гл. пазіцыю 7) з праўкамі Т. Урублеўскага (1858–1925), падрыхтаваны, на нашую думку, дзеля публікацыі ў зборніку *Karo Archyvas*. Гл.: A. Janulaitis, *Spausdintieji ir nespausdintieji 1863–64 m. sukilimo raštai* [w:] *Karo Archyvas*, t. 1, Kaunas 1925, s. 216–219. Выяўлены У. Абрамавічусам[2].

Захоўваецца ў Бібліятэцы акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх, ф. 9, спр. 146, с. 1–12 (LMAVB, f. 9, b. 146, l. 1–12).

18. ***Skažéće dóbryie luʒi...***

Запіс Эдварда Кліха. Фрагмент (32 радкі) *Гутаркі старога Дзеда*, запісаны Э. Кліхам на пачатку XX стагоддзя на Наваградчыне.

Надрукаваны ў працы: E. Klich, *Teksty białoruskie z powiatu nowogrodzkiego* [w:] *Materyały i prace komisyi językowej Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. 2, Kraków 1907, s. 65–66.

---

[1] Уладас Абрамавічус датуе зборнік канцом XIX ст. Гл.: В. Абрамавичюс, *Библиография по белорусской литературе. Художественные и публицистические произведения, опубликованные и рукописные*, [машынапіс], Вильнюс 1949, с. 80. Т. Настульчык – другой паловай XIX ст. Гл.: T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017, s. 12. Аднак занатаваныя ў зборніку вершы Францішка Багушэвіча з кнігі *Dudka biaɫaruskaja* дазваляюць адназначна сцвердзіць: зборнік узнік не раней 1891–1892 гг., а з прычыны паслядоўнага выкарыстання ў беларускамоўных тэкстах літары ***й*** можна аднесці дату яго складання на пачатак XX ст.

[2] Гл.: В. Абрамавичюс, *Библиография по белорусской литературе. Художественные и публицистические произведения, опубликованные и рукописные*, [машынапіс], Вильнюс 1949, с. 80.

19. ***Hutarka staroha dzieda***. *1863 hodzie było paustannie proci Maskaloй*. Drahuny, dn. 16/VIII – 33 hodu.

Рукапіс Язэпа Малецкага. Фрагмент (38 радкоў) *Hutorki staroha dzieda*, запісаны Я. Малецкім у 1933 годзе на Дзісненшчыне.

Рукапіс захаваўся ў архіве этна-музыколага Антона Грыневіча ў папцы *Сборы фольклорных материалов неизвестных авторов*: Інстытут літоўскае літаратуры і фальклору, фонд *Фальклорныя калекцыі Беларускага музею ў Вільні* (Vilniaus baltarusiq muziejaus tautosakos rinkiniai, LTR), сігнатура 7579 III–9, с. 7–7v (Lietuviq Literatures ir Tautosakos Institutes, LLTI, b. 7579–III–9, l. 7–7v). Выяўлены Вячаславам Мартысюком.

20. ***Хутёръ Старого дѣдя*: *Писалъ бѣлорусскій мужикъ*.**

Расейскі пераклад гутаркі. Два аркушы паперы памерам 35 см у вышыню і 22 см у шырыню; тэкст з абодвух бакоў. Мае шматлікія праўкі, нанесеныя іншаю рукою.

Захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 439 [*Архив музея графа Михаила Муравьева. 1830–1915*], вопіс 1, справа 11 [*Повстанческие документы периода восстания 1863 года*], арк. 54–55v (LVIA, f. 439, ap. 1, b. 11, l. 54–55v).

Рукапіс выявіла З. Тальвірская, не звярнуўшы, аднак, увагі, што гэта пераклад твора на расейскую мову. Даследніца (хіба, правільна) залічыла яго да дакументаў, канфіскаваных паліцыяй падчасператрусаў, хоць аніякія матэрыялы архіўнае справы[1] гэта і не пацвярджаюць. Т. Настульчык справядліва падкрэсліў, што “nie stanowi on prostej transkrypcji jednej ze znanych wersji białoruskich, lecz jest to raczej niezbyt udana próba adaptacji czy przekładu tekstu na język rosyjski (być może zabawa literacka, ciekawostka oparta na próbach stylizacji językowej?)”[2].

21. [Mikalojus Akelaitis], ***Gromata Wylniaus Senelio. Pasaka Senelio Surasze Wargdienelis isz Lietuwos*.**

Арыгінал літоўскага варыянта *Гутаркі старога Дзеда* (а таксама *Ліста Старога з Вільні*). Рукапіс на чатырнаццаці аркушах паперы памерам 18 см у вышыню і 11,5 см у шырыню; тэкст з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1861*], справа 16, частка 2, арк. 5–18v (LVIA, f. 378, PS. 1861, b. 16–2, l. 5–18v). У дадзенай справе знаходзяцца матэрыялы следства пра спробу надрукаваць у Мемелі (Прусія, сёння: Клайпеда, Літва) *Гутарку старога Дзеда* ў перакладзе М. Акялайціса на літоўскую мову. Чатыры дакументы з гэтае справы надрукаваныя ў зборніку

[1] У дадзенай справе сабраны разнастайныя дакументы і матэрыялы (77 аркушаў), якія былі канфіскаваныя ў паўстанцаў. На жаль, не захавалася аніякіх сведчанняў пра іх уладальнікаў, пра тое, калі і пры якіх абставінах яны трапілі ў рукі жандараў ці паліцыі.

[2] T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017, s. 13.

Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы (Москва 1964, с. 22–27, 30).

22. [Mikalojus Akelaitis], *Gromata Wylniaus Senelio. Pasaka Senelio Surasze Wargdienelis isz Lietuwos*.

Копія літоўскага варыянта *Гутаркі старога Дзеда* (а таксама *Ліста Старога з Вільні*). Рукапіс на чатырнаццаці аркушах паперы памерам 17 см у вышыню і 10,5 см у шырыню; тэкст з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі: фонд 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], вопіс 36 [*1 экспедиция. 1861 г.*], справа 165 [*О предупреждении к провозу из-за границы в Западные губернии возмутительного воззвания, напечатанного в Мемеле на литовском языке в типографии Борха и о прикосновенных к этому делу студенте Буцкевиче, помещике Монтвилле, Катутисе и женщине Гицене*], арк. 91–104v (ГАРФ, ф. 109, оп. 36, 1 экспед. 1861, д. 165, л. 91–104v).

Справа распачатая 22 мая 1861 года. У ёй – матэрыялы следства пра спробу надрукаваць у Мемелі *Гутарку старога Дзеда* ў перакладзе М. Акялайціса на літоўскую мову. Два дакументы з гэтае справы надрукаваныя ў зборніку *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы*, Москва 1964, с. 21–22, 27–29.

З дваццаці двух варыянтаў *Hutorki staroho Dzieda na Biełarusi*, якія захаваліся і выяўленыя даследнікамі, найбольшую каштоўнасць дзеля тэксталагічных, крыніцазнаўчых і атрыбуцыйных даследаванняў маюць толькі дванаццаць (1–13[1], 20). Бо пазнейшыя копіі ды вусныя ўзнаўленні канца XIX – першае трэці XX стагоддзя могуць адно пасведчыць, што твор быў вядомы калекцыянерам ды навукоўцам[2], а таксама тое, што і праз некалькі дзесяцігоддзяў захоўваўся ў народнай памяці.

Перш за ўсё мы выключаем з нашага аналізу рукапісныя копіі Б. Эпімаха-Шыпілы, А. Ельскага, рукапіс Беларускага музею ў Вільні, машынапіс Т. Урублеўскага, а таксама запісы Э. Кліха і рукапіс Я. Малецкага. Бо яны ўзноўлены паводле друкаваных выданняў[3]; памылкі альбо свядомае перайначванне тэксту не можа "паспрыяць" справе даследавання гісторыі напісання твора. У кантэксце нашае працы не маюць важнага значэння і фальклярызаваныя пераказы *Гутаркі старога Дзеда* ў XX ст.

[1] Пазіцыі 2–4 – гэта "парыжскае выданне *Hutarki*….

[2] У Беларускім дзяржаўным архіве літаратуры і мастацтва (БДАЛіМ, ф. 66, воп. 1, спр. 993, с. 3–8) захоўваюцца машынапісныя копіі *Гутаркі старога Дзеда* і *Ці знаеце, мае дзеці*…, якія на падставе сваіх ранейшых запісаў выканаў у 1950-я гг. (датаванне архівістаў) Лукаш Бэндэ. Архіўны адрас адсутнічае, але пазнака "№ 232" на першай старонцы дазваляе меркаваць, што вядомы вульгарызатар карыстаўся матэрыяламі Канцылярыі міністра ўнутраных спраў (РГИА, ф. 1282, оп. 1, д. 25). Параўнанне тэксту Л. Бэндэ з г. зв. другой мінскай транслітараванай копіяй літаграфіі пацвярджае нашае дапушчэнне.

[3] Копіі Б. Эпімаха-Шыпілы і А. Ельскага – паводле "парыжскага" выдання; рукапіс Беларускага музею ў Вільні і рукапіс Т. Урублеўскага – літаграфіі ці яе копій.

Па-за межамі нашага даследавання, на жаль, застаецца і літоўскі пераклад твора. Наколькі нам вядома, апрача цалкам няўдалага тлумачэння на расейскую мову, выкананага на патрэбы следства і надрукаванага ў *Зборніку дакументаў музею графа Мураўёва*[1], а таксама падрадковага перакладу 50 радкоў твора, змешчанага ў артыкуле З. Тальвірскае[2], ні па-беларуску, ні па-расейску *Pasaka Senelio* не друкавалася. Сёння патрэбны як пераклад літоўскага твора, так і параўнальна-тэксталагічны аналіз беларускага і літоўскага варыянтаў. Гэта можа дапамагчы ў вырашэнні атрыбуцыі *Гутаркі старога Дзеда*. А сёння відавочна толькі тое, што асноўны тэкст беларускае *Гутаркі*... ўзнік да сярэдзіны сакавіка 1861 г., а найбольш верагодна – яшчэ ў 1860 г.

Варта таксама колькі слоў сказаць пра ўкраінскія вершаваныя пракламацыі часоў Паўстання. Прафесар Нацыянальнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Драгаманава Людміла Іванова сцвярджае, што было іх шмат: "У 1861–62 рр. це були такі відозви: *Знайте, люди, для чого цар військо тримає*, *Хмара часів минулих і сучасних*, *Поради старого діда*, *До козаків, які нині селяни*, *Голос Шевченка із Сибіру*, *Всім і кожному передаючи в волості*, *Польща наша нашим царством буде*, *Русинський народе*, *Рекрути*"[3]. Крыху ніжэй яна падае цытату з украінскага твора, на якую не можам не звярнуць увагі: "Крикнем всі в одні слова: нехай Польська буде знова, бо як станем поляками, будем рівні із панами"[4]. Пры гэтым яна спасылаецца на архіў III аддзялення: "ДАРФ в Москві, фонд 109, I експ., оп. 1862, спр. 62–65". Тут, відаць, нейкая памылка: наўрад ці вершаваны тэкст, працытаваны даследніцаю, можа знаходзіцца ажно ў чатырох архіўных справах. Да таго ж, паводле *Электронных вопісаў ДАРФ* у фондзе 109 (воп. 37 [*1862*]) маюцца толькі справы 63 [*О беспорядках, допущенных в Киевском Кадетском Корпусе Св. Владимира*] і 65 [*По поводу распространившегося по всему Новороссийскому краю слуха о переводе из г. Одессы в г. Николаев Университета*][5]. На жаль, мы не змаглі спраўдзіць інфармацыю Л. Івановае, ці сапраўды існаваў украінскі пераклад *Гутаркі старога Дзеда*? Аднак ведаем, што ўкраінскія творы, шмат у чым блізкія беларускім, сапраўды пашыраліся. Маем на ўвазе гутаркі *Знайте, люде, для чого цар виськo трымаѣ* і *Наступаѣ туча: Туча прошедшых и настоящых времен*, выяўленыя ў сакавіку 1862 г. у в. Расошкі Уманскага павета[6]. Гэта, вядома,

---

[1] *Литовскія письма, которыя предположено было напечатать въ Мемелѣ. Письмо старика изъ Вильны. Письмо бѣдняка изъ Литвы* [у:] *Сборникъ документовъ музея Графа М.Н. Муравьева*, т. 1, Вильна 1906, с. 33–35.

[2] Гл.: З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х — начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.). Сборник статей*, Москва 1967, с. 32.

[3] Л. Іванова, *Українське питання в польському повстанні 1863 р.*, "Європейські перспективи" 2013, № 12, с. 183.

[4] *Ibidem*.

[5] Гл.: *Электронные описи* [online] http://statearchive.ru/383 [доступ: 18.03.2020].

[6] Гл.: ГАРФ, ф. 109, оп. 37 [*I экспед., 1862 г.*], д. 228 [*О двух возмутительных стихотво-*

арыгінальныя творы, але, на нашую думку, уплыў *Гутаркі старога Дзеда* адчуваецца. Пададзім некалькі фрагментаў[1]:

А знаѣте ж, мыли браты,
Як прыйшлось до того,
От треба вам розказаты
Слова дида мого. <…>
Видтогди-то Украина
Голосыть почала,
Що проклята ж та годына,
Як Москва нас взяла.
Видтогди вже и паны намы
Владиты почалы,
Бо им на то цары самы
Позваляты сталы.
Дужчый став душыть слабшого,
А той ныжчых давыт,
Москаль все для взятку свого
Началныкив ставыт. <…>
За нас также паны хтилы
И свою кров ляты,
Но мы за то их ловылы
Ну ж в суд прыставляты.
Ляхы то нас хтят увольныты,
Не московскый цар,
З нымы то нам треба жыты,
Щоб знов не був свар.
Чумакы ж се трохы зналы,
Як в Севастополи
Найбильш за то војовалы,
Щобы из неволи
Выпустыв цар Польщу, Лытву,
Русь и Украину,
А мы шлим за ных молытву
Во всяку годыну.
То все ляхы напросылы,
Протерпившы много,
Трыдцят лит в чужыни жылы
Видцуравшысь свого. <…>
Москаль все робыт лесткамы,
Хоть ся пидсидаѣ,
Побачыте, що зробыт з намы,
Як нас загнуздаѣ.
Бо вин завше хытрощамы
Вси дила провадыть,
Гирше з ным, як из ляхамы,
Мужыкови зладыть. <…>
А подати як станут браты
З старого й з малого,
Тогди то будемо знаты
Мылость цара свого.
Акцыз на силь и вид водкы,
Недоимок много,
Оплат вид чумацькой ходкы –
А це все для чого? <…>
Знаѣте, як пип их стане
В церкви помынаты,
Хрестянын аж обивяне,
Докучыт стояты. <…>
Воны навет нашу виру
Зовсим изминылы.
Опысать то – жаль папыру,
Чого мы дожылы.
Служба Божа не набожна,
Попы сяки-таки,
С кого тилькы ино можна
Рвут, як кисть собаки, <…>
В виську там и паньски диты
Мусят поступаты,
Салдатом перш тра служыты,
Закым чын достаты.

рениях на малороссийском языке под заглавием Знайте люде для чего царь виську тремае *и* Туча времен прошедших и настоящих*, найденных подброшенными неизвестно кем в уездах: Гайсинском – Подольской и Уманском – Киевской губерний*] [online] http://opisi.garf.su/default.asp?base=garf&menu=2&v=7&node=348&cd=1322823&fond=1147&opis=9160&delo=5754607 [доступ: 18.03.2020] і ЦДІАК України, ф. 442 [*Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ*], оп. 812, спр. 4, арк. 43–44, 37–42 [online] https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskogo_povstannya_1863-1864.php [доступ: 18.03.2020].

[1] Гл.: Фрем Запорожець, *Наступаѣ туча: Туча прошедшых и настоящых времен* [в:] *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів*, Київ 2013, с. 44, 47, 48, 49, 50, 51.

А тут усе мужыкамы
Диры запыхают,
Обдырают податямы,
В рекруты прыймают.

Выбырайте тепер, люде,
А казкы не гудьте,
Як вам лутше жыты буде,
То так соби будьте.

Асабліва выразна пра тое, што ўкраінскі аўтар быў знаёмы з беларускамоўнымі творамі Паўстання, сведчаць наступныя радкі:

Билорусьци тепер самы
Сталы говорыты,
Що им лутше б с полякамы
В братной згоди жыты[1].

Магчыма, пад псеўданімам Фрем Запорожець хаваўся нехта з сяброў „Ogółu", студэнт аднаго з расейскіх універсітэтаў. Менш праўдападобна, што аўтар украінскага твора выпадкова пазнаёміўся з літаграфіяй *Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi* (менавіта з гэтым варыянтам, бо толькі тут акрэсліваецца ў пэўнай ступені ідэнтычнасць Дзеда). Пра аўтара і час напісання ўкраінскага твора можам меркаваць па словах спраўніка Уманскага павета: "По рассмотрении смысла стихов и наречия, на котором они писаны, ясно видно, во-первых, что они составлены личностью католического исповедания, слабо знающего малороссийское наречие, что доказывают слова, подчеркнутые мною в рукописи красными чернилами, и написаны с целью нарушить спокойствие простого народа, что сочинитель их, как бы для блага предлагая изводить (москалей) русских и соединиться с католическим населением; и во-вторых, что стихи эти написаны давно, или долгое время находились в употреблении, что доказывает измятость, неопрятность и загрязнивший вид рукописи"[2].

Супаставіўшы дванаццаць варыянтаў твора, мы палічылі патрэбным падзяліць іх на пяць груп.

Да першае (**A**) групы мы адносім варыянты тэксту літаграфаванага выдання:

A 1 – літаграфія.

A 2 – рукапісная копія літаграфіі.

A 3a і **A 3b** – транслітараваныя копіі невядомай сёння літаграфіі **A 3** – "першая мінская транслітараваная копія літаграфіі" і "другая мінская транслітараваная копія літаграфіі").

Тэксты гэтае групы ў цэлым адпавядаюць (з невялікімі выключэннямі) варыянтам іншых групаў. Прынамсі, **B**. Асноўная адметнасць групы **A** – наяўнасць страфы, у якой просьба "правільна" адказаць на пытанне "рэферэндума" дапаўняецца заклікам далучыцца да Людвіка Мераслаўскага з жаўнерамі, г. зн. да паўстання. Больш значныя адрозненні маюцца з варыянтамі групаў **C, D** і **E**.

[1] *Ibidem*, s. 47.
[2] *Ibidem*, s. 39.

Ёсць падставы лічыць, што гэтая рэдакцыя твора – самы ранні, першасны варыянт *Гутаркі старога Дзеда*.

У асобную групу (**B**) мы палічылі патрэбным аднесці два рукапісы, якія хоць і даволі блізкія да групы **A**, але ў іх адсутнічае характэрная страфа, у якой згадваецца Л. Мераслаўскі[1].

1. **B 1** – “кобрынскі” рукапіс.
2. **B 2** – “лепельскі” рукапіс гутаркі (з “донесенія” В. Лужынскага).

Трэцюю (**C**) групу складаюць наступныя друкаваныя і рукапісныя варыянты:

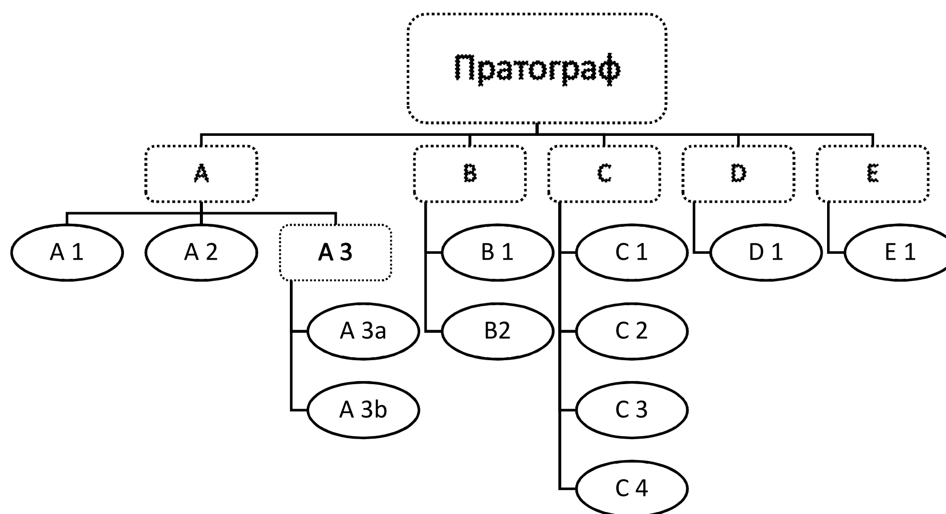
1. **C 1** – “пазнанскае” выданне.
2. **C 2** – публікацыя ў львоўскай газеце “Dziennik Literacki”.
3. **C 3** – “уроцлаўскі” рукапіс (з “анталогіі” Налэнч-Дабравольскіх).
4. **C 4** – “кракаўскі” рукапіс (са збораў Ю.Б. Залескага).

Гэтыя варыянты *Гутаркі…*, апрача таго, што з’явіліся ў друку ў 1861 г., маюць характэрныя пазнакі-даты: у “анталогіі” Налэнч-Дабравольскіх – “1861 г. 9 Maia”. Асноўнае, што вылучае тэксты гэтае групы ад іншых, – гэта наяўнасць строф, у якіх ідзе гаворка пра ўяўны “рэферэндум” і просьба пакінуць піць гарэлку, каб “rozumu nie zduryci”, як давядзецца выбіраць сабе “dolu”. Уласна, дзеля гэтага і пісалася *Гутарка старога Дзеда*. Важнае таксама тое, што ва ўсіх іх маюцца “дадаткі”, якія відавочна былі дапісаныя пасля абнародавання царскага маніфеста ад 19 лютага 1861 года.

Чацвёртая група (**D**) – гэта расейскі пераклад твора – *Хутёрь Старого дѣдя. Писалъ бѣлорусскій мужикъ.* Адпавядаючы ў асноўным “пазнанскаму” выданню, дадзены варыянт асобнымі строфамі збліжаецца з “парыжскім” (гаворка пра тыя пяць строф, якія вылучаюць гэтае друкаванае выданне). Больш за тое: расейскі пераклад мае дзве страфы, якія адсутнічаюць ва ўсіх іншых вядомых сёння выданнях і рукапісах, але выдатна дапаўняюць згаданыя вышэй пяць строф “парыжскага” выдання. Калі дапусціць, што пераклад зроблены з пэўнага беларускага арыгіналу, то можна думаць, што існаваў яшчэ адзін варыянт твора.

Да апошняе, пятае (**E**) групы мы аднеслі “парыжскае” выданне. Асноўная адметнасць – скасаваныя ў двух месцах згадкі пра “рэферэндум”, а таксама наяўнасць пяці строф, у якіх ідзе гаворка пра тое, што вольнасць сялянам жадалі даць “добрыя паны”, а вымусілі маскаля гэта зрабіць “французы” – пераможцы крымскае вайны. Тэкст, відавочна, перапрацаваны пасля апублікавання рэформы 19 лютага 1861 года.

[1] Калі варыянты групы **A** паходзяць ад рукапісу, які мог быць аўтарскім ці блізкім да аўтарскага і адно “сапсаваныя” страфой, дзе згадваецца Л. Мераслаўскі, то варыянты групы **B** узноўленыя “на слых” паводле гэткага ж самага (падобнага) рукапісу.

[Рукапісы] A, B, C, D і E – гэта невядомыя сёння копіі пратографа.

A 1 – *Od staraho dzieda: Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi*. [Без м. і г.] – літаграфія.

A 2 – *Od staroho dzieda: Hutorka staraho dzieda na Biełarusi*. Рукапісная копія літаграфіі.

A 3 – невядомая сёння літаграфія.

A 3a – *Гуторка старого Дзіеда*. Першая мінская транслітараваная копія літаграфіі.

A 3b – *Гуторка старого Дзѣда*. Другая мінская транслітараваная копія літаграфіі.

B 1 – *Hutoryka staroho dzieda 1861 r. z Kobrynia*. Кобрынскі рукапіс.

B 2 – *Hutarka staroho Dzieda*. Лепельскі рукапіс.

C 1 – *Hutorka staroho dzieda*, nakładem A. Kurnatowskiego z Imbierowa pod Obornikami; czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki w Poznaniu, 1861 r. "Пазнанскае" выданне.

C 2 – *Hutorka staroho dzieda*, „Dziennik Literacki" (Lwów) 1861, nr 89 (8 listopada). Публікацыя ў львоўскай газеце.

C 3 – *Hutorka staroho dzieda*. Уроцлаўскі рукапіс.

C 4 – *Hutorka staraho dzieda*. Кракаўскі рукапіс.

D 1 – *Хутёр Старого дѣдя*: *Писалъ бѣлорусскій мужикъ*. Расейскі пераклад *Гутаркі…* .

E 1 – *Hutarka staroho dzieda*, Paryż 1862 r. Lutego 27 (15) dnia. "Парыжскае" выданне).

На нашую думку, у 1860 – пачатку 1861 года на аснове першаснага тэксту *Гутаркі старога Дзеда* (відаць, не пратографа[1], а пэўнае копіі) рыхтавалася літаграфаванае выданне твора, якое мы аднеслі да групы **A**. Яшчэ З. Тальвірская сцвярджала, што літаграфія і "кобрынскі" спіс – гэта най-

[1] Дакладных звестак хто і калі напісаў *Гутарку старога Дзеда*, пакуль не выяўлена. Але, думаецца, не аўтар займаўся падрыхтоўкай літаграфаванага выдання.

больш раннія варыянты беларускага твора. І аргументавала гэта тым, што яны найбольш адпавядаюць літоўскаму *Pasaka Senełio Surasze Wargdienelis isz Lietuwos*[1]. Пагаджаемся з дадзенай думкай. Не пярэчыць гэтаму і наяўнасць у літаграфіі страфы[2] з заклікам далучыцца да жаўнераў Л. Мераслаўскага, г. зн. да паўстання, што ў пэўнай ступені парушае лад твора, скіраванага на "падрыхтоўку" сялян да "рэферэндума". (Афіцэрская школа Л. Мераслаўскага дзейнічала з 1859 года і рыхтавала яна, вядома, не агітатараў рэферэндума, а менавіта кіраўнікоў паўстанцкіх аддзелаў). З. Тальвірская справядліва звярнула ўвагу, што ў "текстах печатных" маюцца "значительные дополнения о крестьянской реформе"; г. зн. узніклі яны пасля таго, як царскі маніфест ад 19 лютага 1861 года быў абнародаваны.

А вось у літаграфіі, а таксама ў тэкстах групы **B** і асобных тэкстах групы **C**[3] мы не знаходзім радкоў, у якіх ішла б гаворка пра сялянскую рэформу 1861 года: тут адназначна сцвярджаецца: маскалі хочуць, "Kab nas pany piłnowali", г. зн. пра аніякае скасаванне паншчыны аўтар (ці аўтары) яшчэ не чулі.

Усё гэта можа быць сведчаннем таго, што *Гутарка старога Дзеда* ўзнікла напярэдадні рэформы 19 лютага 1861 года і адна з першых рэдакцый твора зафіксаваная ў літаграфіі.

Сёння вядомы чатыры варыянты гэтае рэдакцыі: сама літаграфія (LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497), рукапіс (LMAVB, f. 22, b. 2), які – вельмі верагодна – з'яўляецца копіяй літаграфіі, а таксама "кірылічная" транслітарацыя (у двух варыянтах) блізкага (але не ідэнтычнага!) да літаграфіі спісу твора (ці – хутчэй – іншай літаграфіі) (Рукапіс ГАРФ, ф. 109, оп. 36: 1 экспед., 1861 г., д. 322; РГИА, ф. 1282, оп. 1, д. 25).

Увогуле, для гэтае групы тэкстаў характэрна больш-менш паслядоўнае адлюстраванне на пісьме акання. Гэта найбольш поўна выяўляецца ў самой літаграфіі: *od staraho, sabie, mahiłach, patreba, Palak, Maskal, dabra* і інш. (але: *blokotu, Ojczyzna, hutorki, po, pomochczy, toho* і інш.). У рукапісе аканне перадаецца радзей. Тое самае можна сказаць і пра транслітараваныя тэксты: праўда, тут на адлюстраванне акання, магчыма, уплывала расейская мова пісараў. Транслітарацыі, дарэчы, зробленыя паводле аднаго і таго ж асобніка літаграфіі, але рознымі людзьмі: копія жандарскага палкоўніка Б. Рэйхарта выканана малавопытным пісарам: спалучэнне *dzie-* ён часта перадаваў як *дзіе-*, *-cca* як *–цьця* ці *цься*, *-naje* як *- наіе*, *й* яе *въ* ці як *у*. Другая транслітараваная копія, прызначаная для канцылярыі міністра ўнутраных спраў і завераная мінскім віцэ-губернатарам А. Лучынскім ды прыгатава-

[1] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х — начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.). Сборник статей*, под ред. В.А. Дьякова, И.С. Миллера, Н.П. Митиной, Москва 1967, с. 52.

[2] Яна магла быць дададзена падчас падрыхтоўкі літаграфіі да друку.

[3] У шасці згаданых намі строфах "пазнанскага" выдання і ў анталогіі Налэнч-Дабравольскіх можна бачыць сялянскую рэформу як факт рэчаіснасці, што ўжо адбыўся: "Patul Maskala prasili, // Pakul nas nie|uwalnili".

ная – вельмі верагодна! – на аснове папярэдняе, крыху па-іншаму перадае названыя спалучэнні: *dzie-* як *дзѣ-*, *-cca* як *–цца*, *-naje* як *-наіе*, *й* яе *въ* і як *у*, хоць гэта паслядоўна не вытрымліваецца і пісар часта паўтарае тое самае напісанне, што было ў зыходнай копіі. Варта было памыліцца “транслятару” палкоўніка Б. Рэйхарта, як тое самае паўтараў[1] пісар віцэ-губернатара А. Лучынскага: гл., напрыклад, перастаўленыя радкі ў страфе “И|французъ якъ робиу згоду” альбо памылковае напісанне *шолдзы* (замест *szoldry*).

Сцверджанне палкоўніка Б. Рэйхарта, што копія прыгатаваная паводле літаграфіі, выклікае пэўныя пытанні: 1. Чаму ў транслітараваным тэксце адсутнічае празаічны ўступ *Od staraho dzieda*?; 2. Чаму назва твора падаецца недакладна (замест *Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi – Гуторка старого Дзѣда*)?; 3. Чаму гутарка *Czy znajecie, mai dzieci* падпісана Dzied, хоць у вядомай літаграфіі, а таксама ў рукапісе такога подпісу няма.

Маем падставы меркаваць, што мінскія жандары мелі ў сваім распараджэнні ці то нейкую іншую літаграфію (не тую, што захоўваецца ў LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497), ці то пісар недакладна скапіраваў (транслітараваў) яе. Наступныя прыклады могуць пацвердзіць, што дзеля транслітарацыі пісары мелі адрозны варыянт літаграфіі:

Літаграфія	**Другая мінская транслітараваная копія**
Chacieй Palak dać	Палякъ хоцѣвъ даць
pamahaci	памагаць
zwajewaći	зваеваць
znajeć	знае
nazywajeć	называе
Bucim dla takoj pryczyny	Бадца для такой причины
Nasić boty, strycca, bryci –	Насиць боты, стрыцца брыцца
Choć nie majesz czym prażyci	Хоць ніе маешъ чимъ прожицца
Abdzierajuć i katujuć	Абдзираюць и катуюць
Akcyzju pastanowili	Акцизавъ пастановили
wybiwacca	выбирацця
Kažnomu	Каждому
Czy być ŭžo z Maskalami,	Чи жиць ужо зъ маскалями
Czy znowu žyć z Palakami?	Чи зноу жиць зъ паляками
Kažin	Коженъ
kažnaho	каждаго
U dwor im akzekucyiu stawiuć	У|дворъ имъ акзекуціи ставяць
szwydczej	бардзіей

Тагачасная памнажальная тэхніка дазваляла ўносіць праўкі. Магчыма, заўважыўшы ў адбітках памылкі і недакладнасці, выдаўцы паправілі надпіс на камені, а таксама дадалі невялікі празаічны ўступ.

Вядома, не ўсе памылкі ўдалося паправіць: напрыклад, ва ўсіх вядомых варыянтах, звязаных з літаграфіяй, сустракаем слова *lichota* (*лихота*). Пісары дакладна транслітаравалі яго, хоць у арыгінале, відавочна, павінна было быць *lichoha*: невыразна напісаная літара *h* увяла ў зман перапісвальніка і рукапіснае копіі літаграфіі (**A 2**), і транслітараваных яе копій.

[1] Магчыма, аднак, што так было ў літаграфіі, якою карысталіся пісары.

Звернем увагу яшчэ на адну лексічную асаблівасць аналізаваных намі тэкстаў – ужыванне слова *taj*/*tay*/*тай*. Яно шматразова сустракаецца ў літаграфіі, у рукапісе і транслітарацыях. Праўда, уласна ў *Hutorcy staraho dzieda na Biełarusi* толькі двойчы (“Tay lichota nauczaje”, “Tay i Niemcoй zwajawali”). Затое ў невялічкай прадмове да выдання яно ўжыта тройчы, а ў гутарцы *Czy znajecie, mai dzieci* ажно дзесяць разоў. Ці азначае гэта, што дадзеныя тэксты належаць аўтару-выдаўцу літаграфіі, які апрача таго, што ўключыў у выданне свае тэксты, адметнасцю свае гаворкі[1] “пазначыў” нават *Hutorku staraho dzieda na Biełarusi*?

І ўжо зусім складаную для вырашэння праблему ўяўляе ўжыванне слова *taj* у “пазнанскім” выданні твора (“Taj lichoho nauczaje”). Наўрад ці адбылося гэта выпадкова: хутчэй за ўсё “паходзіць” гэтае слова з літаграфіі (ці копіі, з якой выконвалася літаграфія) і можа сведчыць пра залежнасць “пазнанскага” выдання ад літаграфіі (ці пратографа літаграфіі). Тым самым маем яшчэ адно пацвярджэнне першаснасці групы тэкстаў, якую мы назвалі **A**.

Гутарка старога Дзеда была напісаная сілабічным 8-складовікам з парнай жаночай рыфмоўкай. Прычым 8-складовік вытрыманы дасканала. У літаграфаваным выданні мы выявілі толькі 8 выпадкаў, калі замест 8-складовіка з’яўляюцца 7-складовікі (2), 9-складовікі (5) ці 10-складовік (1).

Варта спыніцца на кожным выпадку “парушэння” сілабічнае сістэмы, каб упэўніцца, што з’явіліся яны праз памылкі ці рэдагаванне перапісвальніка, што яны не аўтарскія.

1. У радку *Czynoйniki jaho zbytkujuć* слова *jaho* маецца толькі ў варыянтах групы **A**. У іншых групах ужываецца альбо *usie* (*все*), альбо *ŭsio*. І хоць не заўсёды пазначаецца, што *й* гэта зычны, але відавочна не можа быць гаворкі пра ўтварэнне дадзеным гукам складу.

2. Памыліўся перапісвальнік, калі ў радку *Lepsz w Boha paprasicie* падаў прыназоўнік *u* як *w*. Ва ўсіх іншых варыянтах падобнае памылкі няма.

3. Магчыма, памылкова ў варыянтах групы **A** запісана слова *zdausia* ў радку *Pakul Prancuz nie zdausia*, бо ва ўсіх іншых рэдакцыях твора ўжываецца слова *paddaŭsia*.

4. Варыянт *nie zastupiйsia* ў радку *Za Maskala nie zastupiйsia* сустракаецца ў большасці варыянтах *Гутаркі*…, аднак ужытае ў **A 3a**, **A 3b**, **B 1**, **C 2**, **C 3** слова *ustupiйsia* паказвае, што колькасць складоў тут адпавядае аўтарскаму 8-складовіку[2].

5. Колькасць складоў у радку *Jak ich u Sybir wałaczyli* змяншаецца да васьмі ў большасці рэдакцый *Hutorki*… дзякуючы замене прыназоўніка *u* на *й*. (Тут магчыма таксама, што гук [і] “ператвараецца” ў ***j***).

6. Падобнае назіраем і ў радку *Jak usiu szlachtu kasawali*: слова *usiu* ў асобных варыянтах замяняецца на *ŭsiu* ці *wsiu*.

---

[1] Відавочна, паходзіў з паўднёвых рэгіёнаў Беларусі альбо ведаў украінскую мову.

[2] У **C 1** рэдактар дзеля захавання 8-складовіка нават пайшоў на змену сэнсу выказвання: *Za Maskala zastupiйsia*.

7. Радок *U dwor im akzekucyiu stawiuć* з “дадатковай” колькасцю складоў паўтараецца амаль ва ўсіх рэдакцыях твора. Аднак **C 1** і **C 2** захавалі “правільную” форму: *Agzekuciju u dwor stawiać*.

8. Таксама і ў радку *Z Maskalami dabra nie budzie* праблема лішняга складу вырашаецца дзякуючы іншым, апрача **A**, групам рэдакцый *Гутаркі…*: *Z Maskalom dabra nie budzie*.

Дзеля захавання рытмічнага малюнку твора аўтар карыстаўся разнастайнымі прыёмамі. Вельмі часта ён ужывае сінярэзу: прыназоўнік ***u*** (зрэдку нават ***u*** на пачатку слова) пасля зычнага ператвараецца ў ***й*** (***w***): *Da zaraz й kości ujeusia*; *Ŭ aboz wazić usio zboże*; *Jedź й kałodce da pryjomu*; *To naylepszych w turmu ciahnie*; *Jak Prancuz paszoй й niewolu*; *Tady Maskal znoй wziaй wolu*; *Bo Niemiec w chytrość uszyŭsia*. Але гэта не заўсёды адлюстравана на пісьме, бо аўтарскую літару ***й*** перапісвальнікі выкарыстоўвалі дастаткова адвольна[1].

Пэўную цікавасць выклікае выкарыстанне аўтарам дзеясловаў з інфінітыўным суфіксам ***-ці*** дзеля ўтварэння формаў простага будучага часу. На нашую думку, гэта адметны аўтарскі сродак захавання жаночае рыфмоўкі і адначасна 8-складовіка. Характэрна, што ён паслядоўна ўжываецца ў ранніх рэдакцыях твора (**A 1**, **A 2**, **A 3a**, **A 3b**, **B 1**, **C 1**, **C 2**, **C 3** і **C 4**), а вось у варыянтах **B 2** і **E 1** захаваліся толькі адзінкавыя выпадкі ўжывання дзеясловаў з суфіксам ***-ці***.

Дасканалы 8-складовік прэзентуе “пазнанскае” выданне *Hutorki…* Нешматлікія адхіленні тлумачацца памылкамі набору.

Два рукапісы – мы назвалі іх дзеля зручнасці “кобрынскі” і “лепельскі” – мы вылучаем у асобную групу **B**.

“Кобрынскі” рукапіс створаны на падставе копіі пратографу, якая не мела шасці адметных строф “пазнанскага” выдання, а таксама страфы “Dziennika Literackiego”, якая адсутнічае ў большасці варыянтаў. Матэрыялы справы, у якой захаваўся “кобрынскі” рукапіс, сведчаць, што перапісвальнікам *Hutoryki staroho dzieda* быў арыштаваны ў студзені 1864 г. ураджэнец Апочынскага (Opoczno) павета Радамскае губерні пяцідзесяцігадовы Канстанцін Лапатэцкі, які ў 1862–1863 гг. жыў у вёсцы Аляксоты Марыямпальскага павета. Абвіняўся ён “въ сношеніяхъ съ мятежниками”, “въ сочувствіи къ польскому возстанію, найденными у него при обыскѣ стихами на польскомъ языкѣ революціоннаго содержанія и пояса съ польскимъ орломъ и погоней”[2]. (У іншым дакуменце *Hutoryka…,* а таксама

---

[1] З дванаццаці тэкстаў, якія мы разглядаем, толькі ў сямі ўжываецца літара ***й***. Найбольш часта – у рукапіснай копіі літаграфіі (77 разоў); ва “уроцлаўскім” спісе – 69; у самой літаграфіі – 68; у “пазнанскім” выданні – 63; у “кракаўскім” спісе – 61 (але тут гук [ў] яшчэ 12 разоў перададзены літараю ***w***. У “парыжскім” выданні і ў газеце “Dziennik Literacki” (відавочна з-за адсутнасці адмысловага знака) дзеля абазначэння ***ў*** нескладовага толькі спарадычна выкарыстоўваліся дыякрытычныя знакі ***u’***, ***ŭ*** ці ***ù***.

[2] Гл.: LVIA, f. 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1864*], b. 106 [*О дворянинѣ Радомской губерніи Опочинскаго уѣзда Константинѣ Лопатецкомъ*], l. 1.

польскамоўныя вершаваныя тэксты названыя “революціонными на польскомъ деолектѣ бумагами”[1]). Сам жа абвінавачаны тлумачыў следчай камісіі, што “стихи списаны имъ безъ всякаго умысла съ печатной книги 1773 года, пропущенной тогдашней цензурою; что поясъ носилъ отъ болѣзни, но когда узналъ, что бывшіе на немъ знаки запрещены, бросилъ его”[2]. Параўнанне почырку *Hutoryki…* і тэкстаў, напісаных К. Лапатэцкім, сведчыць, што беларускамоўны твор скапіраваны ўраджэнцам Радамскае губерні. Вядома, не з “печатной книги 1773 года”. Але адкуль? Адказаць адназначна на гэта пытанне не ўяўляецца магчымым. Магчыма, існаваў рукапісны варыянт *Гутаркі старога Дзеда* на заходнепалескай (кобрынскай) гаворцы, але жыхар Радамскае губерні не змог перадаць ейных фанетычных, марфалагічных і інш. асаблівасцяў. А валоданне (у нязначнай ступені, заўважым) расейскаю моваю, прывяло да таго, што ў “кобрынскім” рукапісе мы маем значна большую колькасць русіфікаваных лексемаў беларускае мовы, чым ва ўсіх іншых варыянтах твора.

Стан захаванасці (забруджанні і пацёртасці) гэтага рукапісу можа быць сведчаннем таго, што *Hutoryku…* працяглы час выкарыстоўвалі ў агітацыйных мэтах. І рабіў гэта К. Лапатэцкі, які – як высветліла следства – нібыта ў пошуках службы цэлы год раз’язджаў па Ковенскай і Віленскай губернях.

Дадзены рукапіс – гэта выкананая паспешліва[3] копія твора са шматлікімі памылкамі (звяртае на сябе ўвагу злітнае і раздзельнае напісанне слоў, непаслядоўнае ўжыванне літараў ***c*** і ***ć***, выкарыстанне польскіх графемаў ***ą*** і ***ę***). Пацвярджэннем таго, што кобрынскі рукапіс належыць да ранніх спісаў *Гутаркі старога Дзеда* можа быць радок “Za cto|ż my razom wojowali”. Падобнае назіраем у **A 1**, **A 2**, **A 3a**, **A 3b**, **C 4**, **B 2**, у той час як у пазнейшых варыянтах чытае “Za szto|ż jeny wajawali?” (**C 1**, **C 2**, **C 3**, **E 1**)[4]. Відавочна, варыянты **C 4**, **B 1** і **B 2** узніклі пасля таго, як свет убачыла літаграфаванае выданне (**A 1**), г. зн. не пазней вясны 1861 года.

“Лепельскі” рукапіс – гэта, магчыма, адзіны варыянт, які быў узноўлены па памяці. На карысць дадзенае гіпотэзы можа быць і значна меншая колькасць занатаваных радкоў (прапушчаная ледзь не цалкам “гістарычная частка” твора – дзевяць з чатырнаццаці катрэнаў[5]), і адсутнасць літары ***й*** (замест яе ***и*** ці ***w***), і скрэсленні ды выпраўленні (~~*u kość u iewsia*~~ – *zaraz pa swaimu wziawsia*; ~~*Biedny*~~ – *Uiszow*; ~~*nazad*~~ – *razam*; ~~*durać muciać*~~ – *uczuć*; ~~*Niechaj sabie Pany prosiać*~~ // ~~*Jm Exekuciu stawiuć*~~)[6], і шэраг словазлучэнняў,

---

[1] *Ibidem*, l. 6.

[2] *Ibidem*, l. 35 v.

[3] Як прыклад паспешлівасці можам падаць радок “Z Polakami to bywało”, які з’явіўся замест чацвёртага радка папярэдняй страфы, пасля быў выкраслены, запісаны патрэбны радок, а пасля зноў паўтораны ўжо на належным месцы.

[4] У расейскамоўным варыянце – “паны воевали”.

[5] Праўда, гэта магло быць зроблена адмыслова: перапісвальнік-кампілятар палічыў, што сяляне не зразумеюць аповеду пра даўнія падзеі.

[6] Заўважым, што асобныя выпраўленні з’явіліся на месцы першаснага правільнага (верыфікуюцца іншымі варыянтамі твора) занатавання.

якія не сустракаюцца ў іншых варыянтах (*Boh tak radziu z nami*; *Maskali Palaka prahnali*; *pryniaw swajho hora*; *nia moh im pamahaci*; *To i druhich nie nauczaje*; *nay lepszych w turmu ciahnie*; *Zaka*^{o}*~~n~~nami nas karbuiuć // Tłumiać kraduć zabieraiuć; szlachtaw z mużykami; Sam na czużbinie ni~~a~~eboże*; *znow paszow narod hłumić*; *Choć duraki wymyślaiuć*).

Характэрная асаблівасць дадзенае копіі – паслядоўнае адлюстраванне акання. Фактычна гэта адзіны рукапіс з групаў **B** і **C**, дзе выяўляецца вышэйназваная з'ява, якая дамінуе ў варыянтах групаў **A** і **E**.

Тэксты групы **C** наўрад ці атрымалі шырокае распаўсюджванне ў краі. Аднак трапіўшы за граніцу, яны былі апублікаваныя, а рукапісы захаваліся ў прыватных архівах. Заўважым, што аніводзін з іх не з'яўляецца літаральнай копіяй іншага. Адрозніваюцца яны і аб'ёмам, і моўнымі асаблівасцямі. Найперш пра аб'ём.

	"уроцлаўскі" рукапіс	"пазнанскае" выданне	"Dziennik Literacki"	"кракаўскі" рукапіс
Колькасць строфаў[1]	60	59	54	53
Колькасць радкоў	240	236	216	211

Першае знаёмства з "уроцлаўскім" рукапісам наводзіла на думку, што нехта – Марцэлі Міхал Налэнч-Дабравольскі (1829–1880) ці ягоны сын Марцэлі Станіслаў Міхал Налэнч-Дабравольскі (1876–1959) – перапісаў *Гутарку старога Дзеда* з "пазнанскага" выдання. Але больш уважліва прыгледзеўшыся да аркушаў у "анталогіі", мусім сцвердзіць: тэкст "уроцлаўскага" рукапісу мае на адну страфу ("Tam łob holać i musztrujuć...") больш, чым "пазнанскае" выданне. Якраз тую, дванаццатую страфу твора, якая была вядома раней толькі па публікацыі ў "Dzienniku Literackim". Вядома, можна дапусціць, што невядомы перапісвальнік, маючы і "пазнанскае" выданне, і патрэбны нумар львоўскай газеты, скампанаваў тэкст паводле іх. У выніку ў ягонай копіі аказалася і вышэйназваная страфа з "Dziennika Literackiego", і шэсць строфаў з "пазнанскага" выдання, якія больш нідзе не сустракаюцца ("Da uże pany dla narodu // Zdaŭna chaciać dać swobodu..."). Не выключаем гэтага. Праўда, вельмі цяжка ўявіць аматара (не навукоўца!) прыгожага пісьменства за такою працаю ў другой палове XIX стагоддзя. Да таго ж звяртаюць на сябе ўвагу некалькі метрычных, моўна-стылёвых і іншых асаблівасцяў:

1. У тэксце з анталогіі Налэнч-Дабравольскіх назіраецца вялікая колькасць (блізу пяцідзесяці) парушэнняў метрычнае сістэмы твора: замест звыклага васьміскладовіка з'яўляюцца дзевяці-, а таксама сямі-, шасці-, дзесяці- і нават адзінаццаціскладовікі. Прычым, у пераважнай большасці выпадкаў і ў "пазнанскім" выданні, і ў "Dzienniku Literackim" парушэнняў такіх няма. Перапісвальнік Налэнч-Дабравольскіх часам без патрэбы дадаваў у радок лішняе слова або, наадварот, прапускаў слова ці склад у слове. Напрыклад:

[1] Тут мы маем на ўвазе "падзел" на катрэны, хоць "уроцлаўскі" і "кракаўскі" рукапісы маюць іншую страфічную будову.

Уроцлаўскі рукапіс	**“Пазнанскае” выданне / “Dziennik Literacki”**
Polak chacieŭ daci swobodu	Polak chacieu dać swobodu
Sztoby polaka zwajewaci	Sztob Palaka zwajowaci
Oj da panios że swojo hore	Oj da panios swaje hore
Niby dla toj pryczyny	Niby dla hetej pryczyny
Oj bo i niemiec uchytrość uszyŭsia	Oj! bo Niemiec w chytrość uszyusia
Jak treba budzie słowo skazaci	Jak treba słowo skazaci

2. У тэксце Налэнч-Дабравольскіх выразна выяўляецца скіраванасць перапісвальніка перадаваць беларускія словы з дапамогаю расейскага пісьма. Напрыклад: *joho, sztoby, biednyj polak, hołodziać, sołdat, kotoryj, czto, z Moskalom, każdomu* і інш.

3. У тэксце Налэнч-Дабравольскіх даволі паслядоўна (аднак не заўсёды!) гук [ў] перадаецца літараю ***й*** (*sudziй, daйnymi, chacieй, staй, słaйnoho, uieйsia, ksiendzoй, й Sibir* і інш.). Характэрна, што ў 1850–1860-я гады сярод беларускае інтэлігенцыі толькі літаральна некалькі чалавек выкарыстоўвалі ў сваіх тэкстах літару ***й***. Перш за ўсё, – Аляксандар Рыпінскі і Вінцэсь Каратынскі. Праўда, апошні гэтай літарай абазначаў і гук [в][1]. В. Дунін-Марцінкевіч ужываў звычайна графему ***ú*** (у друкаваных выданнях з прычыны, што тыпаграфіі не мелі дастатковай колькасці ***ú***, яна замянялася літараю ***u*** курсівам), хоць у *Пінскай шляхце* ўжо сустракаецца літара ***ў***. Ялегі Пранціш Вуль гук [ў] перадаваў графемаю ***û***. Іншыя тагачасныя літаратары, нават датычныя да беларускага асяроддзя, звычайна выкарыстоўвалі адно літару ***u***. Не адлюстраваны на пісьме гук [ў] у *Pieredśmiertnym rozhowory Pustelnika Pietra*, “Mużyckaj Praudzie”, “Hutorcy Dwóch Susiedou”, а таксама перадсмяротным лісце Кастуся Каліноўскага.

4. Толькі ў гэтым тэксце перапісвальнік паслядоўна вытрымлівае ідэнтыфікацыю сялян-мужыкоў як не-палякаў: спачатку ў сорак першым катрэне – “Ci być uże moskalami – // Czy znoй żyć z polakami?”, а пасля ў шасцідзесятым – “Bo jak staniem z polakami // Budziem roйnye z Panami!”. У іншых варыянтах гэтае групы толькі ў сорак першай страфе чытаем падобнае: “Ci być ŭsio z Maskalami, // Ci być znoá z Palakami” (“пазнанскае” выданне) і “Czy być razom z Moskalami // Czy znou żyć z Palakami” (“кобрынскі” рукапіс). У апошняй страфе ўсіх варыянтаў гэтае групы адназначна гучыць: “Bo iak staniem Palakami // Budziem rounymi z Panami”[2].

Узнікае пытанне: чым карыстаўся перапісвальнік тэксту Налэнч-Дабравольскіх? Сапсаванаю знаўцам расейскае мовы копіяй “пратографу” ці

---

[1] У вядомых спісах *Hutorki staroha dzieda* мы выявілі толькі адно выкарыстанне літары ***й*** у якасці гуку [w]: “Szataćsia – nie pazŭalali” (Рукапіс BJ, 9288III: *Wiersze różne przesłane Józefowi Bohdanowi Zaleskiemu*, k. 88). Праўда, немагчыма адназначна сказаць, ці гэтак было ў арыгінале, з якога рабілася копія для Ю.Б. Залескага, ці памыліўся (?) перапісвальнік. Увогуле, адсутнасць падобнага (перадача гуку [w] літарай ***й***) – самы значны аргумент, што В. Каратынскі не меў дачынення да *Hutorki staroha dzieda*. Вядома, варта ўзяць пад увагу і тое, што на пачатку 1860-х гадоў ён мог адмовіцца ад таго правапісу, якім ён карыстаўся ў 1850-х гадах (*Najjaśniějszamu Jahó Miłości*... і *Daliboh-to, Arcim*...).

[2] Падобнае назіраем у групе **A** (літаграфія і рукапіс). А вось у групе **E** (“парыжскае” выданне) і **D** (*Хутёрь Старого дѣдя*) вытрымана адрозная ідэнтыфікацыя сялян-мужыкоў і палякаў.

сам занатоўваў “на слых” (але не па памяці!) аўтарскі арыгінал?

Мы не ведаем[1], як трапіла *Hutarka staroha dzieda* да Марцэлі Міхала Налэнч-Дабравольскага, лекара, публіцыста, гісторыка мастацтва, удзельніка паўстання 1863 года. Паходзіў ён з “kresów”, з Валыні (маёнтак Самгарадок Сквірскага павета Кіеўскае губерні), вывучаў медыцыну ў Кіеўскім універсітэце, разам з братамі браў удзел у паўстанні, пасля стлумлення якога ўцёк у Парыж[2]. У 1870 г. ён пераехаў у Аўстра-Венгрыю, жыў у Кракаве[3]. З літаратурных і фальклорных тэкстаў, якія трапілі да яго, хутчэй за ўсё ён сам склаў трохтомную анталогію, якую[4] яго сын – вядомы мастак і доктар філасофіі – дапоўніў і ўжо ў пасляваенны час перадаў у аддзел рукапісаў Асалінэум.

На нашую думку, тэкст Налэнч-Дабравольскіх узнік незалежна ад “пазнанскага” выдання і публікацыі ў “Dzienniku Literackim”, паводле блізкай, але больш поўнага варыянта [можна, аднак, дапусціць, што “пазнанскія” друкары прапусцілі па няўважлівасці адну страфу (“Tam łob holać i musztrujuć...”), а рэдактары львоўскае газеты мелі свае прычыны не друкаваць шэсць строфаў пра дабрачынствы паноў для народу (“Da uże pany dla narodu // Zdaŭna chaciać dać swobodu...”)]. І зусім верагодна, што менавіта яна з’яўляецца найбольш блізкай да тае копіі пратографа, якая трапіла за межы Расейскае імперыі ды стала падставай “пазнанскага” выдання і публікацыі ў газеце “Dziennik Literacki”. І нават адзначаныя намі раней “парушэнні” метрычнае сістэмы не могуць аспрэчыць дадзеную гіпотэзу: а чаму, уласна, твор, прызначаны для сялян, павінен быць напісаны класічным памерам? Не пярэчыць гіпотэзе пра адзначаны характар рукапісу, які ўключаны ў анталогію Налэнч-Дабравольскіх, і выразнае адлюстраванне ў ім уплыву расейскае мовы: у час, калі адсутнічала ўнармаваная перадача беларускае гаворкі, за ўзор магла брацца расейская пісьмовая мова з яе адметным натаваннем маўлення, прынамсі, пецярбургскага.

У той жа час на карысць нашае гіпотэзы можа сведчыць адмысловая строфіка твора. Бо толькі тут мы сустракаем не звыклы падзел тэксту на катрэны (так ёсць амаль ва ўсіх[5] захаваных варыянтах), а на часткі (строфы), якія маюць завершаны сэнс. Графічна, з дапамогаю пустога радка, афармляюцца ўсе дзевяць частак твора.

У першай частцы – пяцьдзесят шэсць радкоў. Тут тлумачэнне прычынаў,

---

[1] Нам не ўдалося знайсці звесткі пра гэта ў ягоным дзённіку-ўспамінах. Гл.: ZNiO, sygn. 14690 I i II.

[2] Магчыма, удалося яму спачатку выехаць у Кракаў. На здымку кракаўскае фатаграфічнае ўстановы Валерыя Жавускага ([online] https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/foto/adam-chmielowski-i-marceli-nalecz-dobrowolski [доступ: 24.06.2019]) мы бачым яго разам Адам Хмялёўскім (1845–1916), удзельнікам паўстання 1863 года, мастаком, заснавальнікам манаскага ордэну альбертынаў і альбертынак, святога брата Альберта.

[3] Гл.: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 254; *Geneologia polska* [online] https://polishgenealogy1.blogspot.com/2017/04/dobrowolski.html [доступ: 25.06.2019].

[4] А таксама ўспаміны бацькавыя і ўласныя.

[5] Адзінае выключэнне – рукапіс, дасланы Ю.Б. Залескаму (BJ 9288^{III}).

чаму народ жыве цяпер пад маскалямі, а таксама пералічэнне галоўных крыўдаў, якія прынесла панаванне маскалёў (падаткі, магазіны і рэкрутчына).

Другая частка складаецца з дваццаці чатырох радкоў. На фоне добрага жыцця "даўней" аўтар працягвае пералічваць сялянскія і шляхецкія крыўды (рэлігійны ціск, турмы, Сібір, глумленне чыноўнікаў).

У трэцяй частцы – дванаццаць радкоў. Зноў выкарыстаны той самы прыём: раней жылося лепей, а цяпер маскалі душаць падаткамі і акцызам[1].

Наступная, чацвёртая частка мае ўсяго чатыры радкі. Думаецца, аўтар адмыслова вылучыў іх, паказваючы на адзінага збаўцу (паляка), які пакуль не можа дапамагчы.

Пятая частка складаецца з васьмі радкоў: уся надзея на Бога, "kaby uskore // Pieremieniŭ nasze hore". Трэба толькі чакаць адпаведнага моманту.

Шостая частка – гэта пяцідзесяцішасцірадковы экскурс у гісторыю апошніх сямідзесяці гадоў, які завяршаецца аптымістычнаю надзеяю на "рэферэндум".

У сёмай частцы (сорак восем радкоў) робіцца спроба пераканаць сялян не верыць, што маскаль дасць волю; што не паны перашкаджаюць маскалю, а ён, маскаль, зацікаўлены ў тым, каб сялян "пільнавалі" паны.

Восьмая частка мае дваццаць чатыры радкі. Гэты фрагмент, апрача "пазнанскага" выдання, нідзе больш не сустракаецца. Магчыма, з прычыны даволі складанага дзеля разумення аповеду пра намаганні паноў "спісаць права" ці канстытуцыю для ўсяго народа, што будзе надзейнай абаронай сялян ад глумлення асэсараў і спраўнікаў. Аднак больш верагодна, што гэтыя радкі былі дапісаны іншаю асобаю (заўважаюцца моўна-стылёвыя адрозненні) ужо пасля вясны 1861 года.

Апошняя дзявятая частка (восем радкоў) – гэта зварот-просьба памятаць, што трэба сказаць на рэферэндуме", а таксама заклік стаць разам з палякамі, каб быць роўнымі з панамі.

На страфічную будову *Hutorki staroha dzieda* варта звярнуць асаблівую ўвагу: на нашую думку, адметнае кампанаванне вершаваных радкоў можа пацвердзіць гіпотэзу пра рукапіс з анталогіі Налэнч-Дабравольскіх як пра вельмі блізкі да аўтарскага. Мяркуем, што гэта ці то арыгінал, ці то копія твора, высланага (ці вывезенага) дзеля друку за мяжу. Моўныя асаблівасці тэксту дазваляюць гіпатэтычна сцвердзіць, што *Гутарка старога Дзеда* нарадзілася ў пецярбургска-маскоўскім рэвалюцыйным асяродку, на чале якога стаялі браты Каліноўскія ды Ігнацы Здановіч (1841–1863), а сябрамі былі Эдмунд Вярыга (каля 1840 – 1902), Юзаф Ямант (1841 – ?), Вітальд Гажыч (каля 1843 – 1864) і інш. Калі больш дакладна – у Таварыстве польскіх сту-

[1] Відавочна, маюцца на ўвазе пастановы царскага ўрада, якія ажыццяўляліся з 1847 г., калі адкупная сістэма (на тэрыторыі Беларусі яшчэ і г. зв. прапінацыя) піцейных збораў была заменена акцызна-адкупною. У наступным годзе быў устаноўлены акцыз на цукар і тытунь. Гл.: М. Шацилло, *Эволюция налоговой системы России в XIX веке* [в:] *Экономическая история: Ежегодник – 2002*, Москва 2003, с. 345–383; цыфровая версия: [online] https://statehistory.ru/5537/Evolyutsiya-nalogovoy-sistemy-Rossii-v-XIX-veke/ [доступ: 25.06.2019].

дэнтаў "Ogół", аснову якога складалі выхадцы з "забранага краю", што належалі пераважна да "чырвоных". Што цікава: яны падкрэслівалі сваё "chłopomaństwo" – насілі парваныя сурдуты і боты, а замест гальштукаў – ручнікі[1]. Гэта было якраз тое асяроддзе, у якім магла ўзнікнуць *Гутарка старога Дзеда*. "Ogół" быў таварыствам з даволі значным бюджэтам, а г. зн. сродкі маглі выдавацца не толькі дзеля дапамогі бяднейшым ды набыцця кніг, але таксама і на друкаванне[2] адпаведнае літаратуры[3]. Істотна і тое, што "Ogół" меў наладжаныя сувязі з эміграцыяй[4], а таксама з рознымі патрыятычнымі і навуковымі арганізацыямі[5] былое Рэчы Паспалітае. І не менш важна: студэнты, выязджаючы на святы і вакацыі ў родныя мясціны, вялі прапаганду сярод сялян. Ці ж не прызначалася дзеля гэтае працы студэнтаў *Гутарка...*?

"Пазнанскае" выданне, як ужо адзначалася, захавалася ў адным асобніку. Застаецца невядомым, чаму гэты асобнік быў далучаны да справы № 322, якая называлася *О девице Марцынкевич в Минске, которая чрезмерно выказывала польский патриотизм*. Якім чынам ён трапіў у рукі жандараў? Быў канфіскаваны ў Мінску падчас затрыманняў і арыштаў?

Даследнікі, як вынікае з іхніх дапушчэнняў, лічылі, што выданне было ажыццёўлена ці то недзе за мяжою, ці то Б. Шварцэ ў Беластоку. Аднак, як даводзіць, Т. Настульчык, друк высокае якасці ў ручной беластоцкай друкарні выканаць было немагчыма. Значыць, пад увагу можна браць толькі прафесійную друкарню. Але дзе і якую?

Перш за ўсё трэба сказаць, што выдавецкі адрас, пададзены ў кніжачцы, сапраўды існаваў. У Пазнані ў тыя часы дзейнічала друкарня Напалеона Каменьскага і суполкі[6], пры якой мелася таксама адмысловая кнігарня.

---

[1] F. Nowiński, *Stowarzyszenie studentów „Ogół"* [online] http://www.polskipetersburg.pl/hasla/stowarzyszenie-studentow-ogol [доступ: 26.06.2019].

[2] Надрукаваць невялікую кніжачку за мяжою не патрабавала вялікіх сродкаў. Напрыклад, М. Акілевіч меркаваў за 55 рублёў срэбрам выдаць 10 тысяч асобнікаў кніжкі, у склад якое ўваходзіла празаічная *Gromata Wylniaus Senelio* і вершаваная *Pasaka Senelio*. Гл.: *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы*, Москва 1964, с. 26.

[3] Цікава адзначыць: як паведамляе Францішак Навінскі, студэнт Юзаф Бярнацкі (пэўна, той самы, які пазней будзе завербаваны ІІІ аддзяленнем!) прывёз з-за мяжы ў Пецярбург блізу тысячы асобнікаў "odezw". (Гл.: F. Nowiński, *Stowarzyszenie studentów „Ogół"* [online] http://www.polskipetersburg.pl/hasla/stowarzyszenie-studentow-ogol [доступ: 26.06.2019]). У нас няма падстаў ідэнтыфікаваць дадзеныя "odezwy" як *Гутарку старога Дзеда*, але той факт, што яны друкаваліся не ў Пецярбурзе ці Расіі, паказальны – "Ogół" мог выдаць беларускамоўны твор за мяжою.

[4] Высылалі ахвотнікаў у польскія вайсковыя школы Л. Мераслаўскага, што дзейнічалі спачатку ў Парыжы, а пасля ў і Генуі.

[5] Вядома, што Віктар Каліноўскі падтрымліваў дачыненні з бібліятэкай Асалінскіх у Львове, з Адамам Кіркорам у Вільні ды інш.

[6] Напалеон Каменьскі (1806–1873) нарадзіўся ў Пазнані, вывучаў права ў Берлінскім універсітэце. Браў удзел у паўстанні 1830–1831 гг., у тым ліку і на Літве. З 1839 года займаўся выдавецкаю справаю і кнігагандлем. У 1841 годзе разам з вядомым філосафам Каралем Лібельтам (1807–1875) ды гісторыкам і публіцыстам Энджеем Марачэўскім (1802–1855)

У надрукаваным каталогу[1] друкарні і кнігарні пералічана блізу 1500 пераважна польскамоўных выданняў 1830–1850-х гадоў, у тым ліку найважнешыя віленскія выданні[2].

Што датычыць "спонсара" беларускага выдання А. Курнатоўскага, то *Бібліяграфія Эстрахера* ведае толькі W. Kurnatowskiego, які падрыхтаваў і выдаў у 1843 годзе *Марę W. Księstwa poznańskiego*[3]. Відавочна, тут маецца на ўвазе Віктар Курнатоўскі (1810–1846), вядомы пазнанскі картограф, літограф і дзеяч Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Па няпэўных звестках паходзіў ён з Літвы, а на Пазнаншчыне апынуўся пасля паўстання 1830–1831 гадоў. І нібыта менавіта тут ён стаў карыстацца прозвішчам Курнатоўскі. Ці меў да Віктара Курнатоўскага якое дачыненне А. Kurnatowski, – высветліць не ўдалося[4]. Мажліва, аднак, што А. Курнатоўскі – гэта Уладзімір Аляксандар Курнатоўскі (1818–1884), паўстанец 1863 года[5]. (Ягоны маёнтак Курнатовічы знаходзіўся ў некалькіх дзясятках кіламетраў ад Імберова пад Аборнікамі).

Таксама не змаглі мы даведацца, хто на пачатку 1860-х гадоў валодаў Imbierowem pod Obornikami; але цікава тое, што фальварак Імберова Аборніцкага павету[6] яшчэ ў 1850-я гады быў часткаю маёнтка Зелянткова[7] Энджея Марачэўскага, які колісь быў супольнікам Н. Каменьскага.

Усё гэта не дазваляе адназначна сцвердзіць, што выдавецкі адрас *Hutarki staroho dzieda* цалкам быў выдуманы тымі, хто займаўся друкаваннем твора[8]. Праўда, аніякіх іншых кніг, "прафінансаваных" А. Курнатоўскім і выдадзеных суполкаю Н. Каменьскага, выявіць нам не ўдалося. Звычайна

заснаваў кнігавыдавецкую суполку. Рэдагаваў "Gazetę Wielkiego Księstwa Poznańskiego" (1846–1865) і інш.

[1] *Katalog dzieł znajdujących się w księgarni N. Kamieńskiego i Spółki w Poznaniu (w bazarze)*, Poznań: Nakładem i czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki, 1858, 113 s.

[2] Напрыклад, *Piosenki wieśniacze* Яна Чачота 1837, 1840, 1844 гадоў.

[3] *Bibliografia polska XIX stulecia przez K. Estreichera*, t. VI: *Dopełnienia (A–O)*, Kraków 1881, s. 436. Гэтае самае выданне згадваецца ў кнізе: L. Łukaszewicz, *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*, wydanie drugie większe, uzupełnione i doprowadzone do roku 1860, Poznań: Nakładem i czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki, 1860, s. 635.

[4] Міцкевічазнаўцам вядомы таксама нехта М. Курнатоўскі, які, відаць, у Кракаве выканаў медаль з бюстам Адама Міцкевіча і на адвароце адкрытую кнігу з надпісам "Pan Tadeusz-Dziady. Sonety. Wallenrod". Гл.: L. Méyet, *Wizerunki A. Mickiewicza. Zestawione i poprzedzone wstępem*, Lwów 1888, s. 39.

[5] Гл.: *Włodzimierz Aleksander Kurnatowski z Kurnatowic h. Łodzia* [online] http://www.sejm-wielki.pl/b/13.415.223 [доступ 29.06.2019]; *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVI, Warszawa 1971, s. 246.

[6] Гл.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. III, Warszawa 1882, s. 275.

[7] Гл.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, Warszawa 1895, s. 590.

[8] Мы шукалі "кропак судакранання" *Гутаркі старога Дзеда* з пецярбургскаю друкарняю Ёзафата Агрызкі (1827–1890). Падобнасць шрыфтоў, аднак, гэта адзіны аргумент на карысць гіпотэзы. (Можа, яшчэ – "народавольніцкія" погляды самога выдаўца). Куды больш "тэхнічнага" (якасць друку, афармленне нумарацыі старонак, колькасць радкоў на старонцы) падабенства *Hutorki…* знаходзім з выданнямі Н. Каменьскага і суполкі.

Н. Каменьскі выдаваў свае кнігі ўласным “nakładem”. Варта працягваць пошукі ў гэтым кірунку.

Невядомыя нам і акалічнасці публікацыі *Hutorki staroho dzieda* ў “Dzienniku Literackim”[1]. Бо хоць у газеце і маецца прадмова да беларускамоўнага тэксту, але яна датычыць, уласна, не яго, а праблемы “падзелу” славянскіх моў і дыялектаў. Відавочна, філолаг (вывучаў філалогію ў Львоўскім універсітэце, хоць дыплома і не атрымаў) Ян Дабжаньскі, не падзяляючы погляды “русінаў”[2], выкарыстаў нагоду дзеля палемічных мэтаў: “Даслалі нам сялянскі твор (poezję ludową) на беларускім дыялекце. Змяшчаем яго тут як дзеля ягонага зместу, так і дзеля мовы. Нашыя русіны (Rusini), апелююючы заўсёды да сваіх дванаццаці мільёнаў, улічваюць і тых, хто размаўляе і на беларускім дыялекце. У той час як гэты люд, самы шматлікі з усіх рускіх плямёнаў (szczepów ruskich), размаўляе на мове, якая да польскае значна больш блізкая, чым да якога іншага дыялекту. Хутчэй гэтую мову зразумее паляк, русін жа – толькі той, хто добра ведае польскую, дык з дапамогаю польскае мовы. Увогуле трэба сказаць, што ўсе Русі (Rusie wszystkie) ажно да XVI стагоддзя карысталіся адною пісьмоваю моваю, аднак не сваёю ўласнаю, а перанятаю з царкоўных кнігаў, старабалгарскаю, таксама як на захадзе Еўропы лацінская мова з касцельных кнігаў была пісьмоваю моваю ўсяе Еўропы. Калі ж народы пачалі адмаўляцца ад лаціны і прымалі нацыянальныя мовы ды пераўтваралі іх на пісьмовыя, Русь разам з палякамі (Ruś wraz z Polakami) выпрацавала са свае і мазурскага дыялекту пісьмовую польскую мову. Аднак мясцовыя рускія дыялекты засталіся аж да сёння некранутымі і не зблізіліся адзін да аднаго. Прыхільнікі люду, што сёння арганізоўваюць сялянскія школкі на Палессі, аб’явілі конкурс на лемантар на палескім дыялекце, на Валыні – на валынскім, а на Украіне – на ўкраінскім. Нашыя ж рускія школьныя кніжкі не будуць зразумелыя ані на Украіне, ані на Беларусі”[3].

Відаць, для Я. Дабжаньскага прапольская скіраванасць беларускага твора была істотным аргументам у польска-русінскіх дыскусіях тых часоў: беларусы, “самы[я] шматлікі[я] з усіх рускіх плямёнаў”, далучаюцца да “польскае справы”, а вось шмат якія русіны – скіроўваюць свае погляды ў бок маскалёў.

У Львоў *Hutorka staroho dzieda* магла трапіць рознымі шляхамі, але гэта не было “пазнанскае” выданне[4]. Дасланы, відаць, быў рукапіс, вельмі блізкі да тэксту Налэнч-Дабравольскіх. Яшчэ раз паўторым: неадлюстраванне акання (больш дакладна: непаслядоўнае адлюстраванне) на пісьме можа

---

[1] Газета была заснаваная Войцехам Манецкім (1820–1887) як штотыднёвік (выходзіла ў аўторкі і пятніцы) у 1852 годзе і выдавалася да 1870 года. (У 1855 годзе як “Nowiny”). Рэдактарам у 1854–1865 гадах быў публіцыст і пісьменнік Ян Дабжаньскі (1820–1886).

[2] У сярэдзіне XIX стагоддзя значная частка насельніцтва Галіцыі называла сябе русінамі, ці рускімі, але дзялілася на г. зв. старарусінаў (маскалафілаў) і младарусінаў (украінафілаў).

[3] *Hutorka staroho dzieda*, “Dziennik Literacki” 1861, nr 89 (8 listopada), s. 714–716.

[4] Пра гэта можа сведчыць дадатковая страфа (“Tam łob holoć i musztruiuć...”), а таксама адсутнасць шасці строф пра добрых паноў (“Da ŭże pany dla narodu...”).

сведчыць пра ўплыў расейскае пісьмовае мовы, а г. зн. куды больш імаверна, што дадзены варыянт беларускамоўнага твора ўзнік у колах ліцвінскае і польскай моладзі "Ogółu", а не ў інтэлігенцкіх асяродках Вільні, Мінска ці Віцебска, бо і В. Дунін-Марцінкевіч, і У. Сыракомля, і А. Вярыга-Дарэўскі адлюстроўвалі аканне на пісьме.

Блізкім, хоць і неідэнтычным да папярэдніх быў і рукапіс, на аснове якога ўзнік варыянт-копія, дасланая Ю.Б. Залескаму. На нашую думку, гэты рукапіс варта датаваць 1860-мі гг., а не 1880-мі. Сведчаннем можа быць даўняе напісанне асобных літараў (напрыклад, ***s***). З найбольш значных адметнасцяў копіі Ю.Б. Залескага адзначым тое, што перапісвальнік захаваў напісанне літары ***ŭ*** (хоць і незаўсёды, часам гук [ў] перадаецца літараю ***w***. Напрыклад, *chodzić w ryzach*, *dawniej*, *pryniaw*, *krywdziać* і інш.), а таксама неадлюстраванне акання. Характэрна і тое, што ён пакінуў свой, відавочна, украінскі ці палескі след: напрыклад, *szczob*, *świt*, *szczo* і інш. Радок "Na prykaz siejczas jaŭlaćsia" перапісвальнік прапусціў, а вось да радка "Sam ŭ czużoj ziemli nieboże!" дадаў сваю[1] версію: "Na ziemli swoioj – czużoj nieboże".

На залежнасць гэтага варыянта ад пратографу (?) можа паказваць і ейная строфіка: тут паўтораны падзел радкоў на фрагменты як і ў рукапісе Налэнч-Дабравольскіх з той толькі розніцаю, што замест "пустых" радкоў з'яўляюцца альбо знак # (hash) ці = (equals sign), альбо меншы водступ першага радка фрагменту.

Перапісвальнік карыстаўся невядомым рукапісам, але не ўзнаўляў тэкст па памяці.

Выяўлены Т. Настульчыкам расейскамоўны *Хутёрь Стараго дѣдя* – гэта, на нашую думку, пераклад асобнай рэдакцыі твора, што мы адносім да групы **D**. Гэтая рэдакцыя ўзнікла на падставе першаснага тэксту *Гутаркі…*, але ўтрымлівала таксама фрагменты, якія маюцца і ў "парыжскім" выданні. Праўда, аўтар (ці сааўтар) яшчэ моцна трымаецца першаснай ідэі твора – дапамагчы сялянам правільна адказаць на пытанне "рэферэндума". Як і ў варыянтах папярэдніх групаў (**A**, **B** і **C**) тут не заўважаецца ведання аўтара пра сялянскую рэформу 19 лютага 1861 года. Ён згадвае адно толькі чуткі пра "волю", якім просіць не верыць. Г. зн. тэкст, з якога быў зроблены пераклад, узнік не пазней сакавіка 1861 г.

Памятаючы пра гіпотэзу З. Тальвірскае, што і беларускі, і літоўскі тэксты *Гутаркі старога Дзеда* з'яўляюцца перакладамі з невядомага польскага арыгінала, увесь час непакоіла думка: а можа, расейскамоўная гутарка і ёсць тым арыгіналам? Маўляў, нехта з "Ogółu", добра ведаючы расейскую мову і расейскае вершаскладанне выклаў у даступнай для сялян форме ідэю далучыць люд беларускіх губерняў да нацыянальна-вызваленчае барацьбы за адраджэнне Рэчы Паспалітае – Польшчы. Гэты нехта, відавочна, ведаў, што беларускі селянін, адносна кепска разумеючы і з асцярогаю ставячыся

[1] Зрэшты, дадатковы радок напісаны – хутчэй за ўсё – пазней і, здаецца, іншаю рукою. Апрача таго, тут замест графемы ż ужытая ž (двойчы).

да польскае мовы, за часы расейскага панавання прызвычаіўся выконваць расейскамоўныя распараджэнні царскае ўлады. Расейскамоўнае ўспрымалася сялянствам як загад, абавязковы да выканання, а г. зн. мела шанец быць ім прынятым. Прынамсі, напісанае па-польску такіх шанцаў у сярэдзіне XIX стагоддзя, хіба, ужо не мела.

Зрэшты, нават сама наяўнасць захаванага перакладу даводзіць: на пачатку 1860-х гадоў існавала думка пашыраць агітацыю пры дапамозе расейскамоўных тэкстаў сярод насельніцтва беларускага і літоўскага краю. Сапраўды, не на расейскіх жа сялян ці расейскіх жаўнераў планавалі ўздзейнічаць польска-ліцвінскія рэвалюцыянеры. Мы не сумняваемся, што пераклад рыхтаваўся з менавіта такімі мэтамі. Гэта не быў пераклад на патрэбы царскай адміністрацыі: дзеля следства дастаткова было б і падрадковага тлумачэння *Гутаркі…*.

Цікава адзначыць, што пераклад быў занатаваны на паперы Пецярбургскае фабрыкі Джона Гобарда[1]. Вядома, той факт, што перакладнік карыстаецца папераю пецярбургскае фабрыкі, адназначна не азначае: тэкст быў напісаны ў Пецярбурзе, але верагоднасць гэтага вельмі вялікая[2].

Рукапіс дэманструе даволі невысокія паэтычныя здольнасці перакладніка. І нават "рэдактарскія" праўкі – іх даволі шмат – не змаглі прывесці тэкст да правільнае расейскае мовы.

Звернем увагу на некаторыя асаблівасці перакладу. Найважнейшае тое, што перакладнік моцна трымаецца беларускага арыгіналу, перакладае літаральна, слова ў слова, часам захоўваючы беларускія словы:

"Пазнанскае" выданне	***Хутёрь Стараго дѣдя***
Szto uże na świecie budzie?	Что уже на свѣтѣ буди?
Ale nie moh ratawaci	Но не могъ Спасти
Mużyk mieŭ odkul wziać chleba	Мужикъ имѣлъ откуда взять хлѣба
Jeszczo sam idzi u sałdaty	Еще самъ иди въ|солдаты
Chadzić u ryzach z baradami	Ходить въ|рясахъ, съ бородами
Z duszy rekrut i padatki	Изъ души рекрутъ, податки
Ależ bratki nie tużycie	Но братки не тужите
Choć prastaki wymyszlajuć	Хотя Умники вымишляютъ

Часам ён не знаходзіць адэкватных сродкаў ці не разумее арыгіналу:

[1] Пра гэта сведчыць цісненне ў левым верхнім куце першае старонкі: "<…> ФАБР. 1835 ГОБАРДА". Маецца на ўвазе папяровая фабрыка Джона Гобарда і Аляксандра Варгуніна ў Пецярбурзе: "въ 6 верстахъ отъ С. Петербурга – большая бумажная фабрика Гобарта и Варгунина". Гл.: И. Павловскій, *Географія Россійской имперіи*, часть вторая, Дерптъ 1843, с. 29. Сёння гэтае прадпрыемства ў літаратуры звычайна называецца Акционерное общество Невской писчебумажной фабрики в С.-Петербурге, а яе заснавальнікамі лічацца купец 1-е гільдыі А. Варгунін і падданы Велікабрытаніі Джон Гоберт (!). Гл.: *Невская писчебумажная фабрика* [online] https://ru.wikipedia.org/wiki/ Невская_писчебумажная_фабрика [доступ: 20.07.2019].

[2] У Беларусі і Літве ў сярэдзіне XIX стагоддзя дзейнічала значная колькасць уласных папяровых фабрык (млыноў). Напрыклад, Ян Чачот выкарыстоўваў паперу фабрыкі Кіаўтан (Kiauten), сёння в. Смірнова Калінінградскае вобласці.

“Пазнанскае” выданне	***Хутёрь Стараго дѣдя***
Jak Maskál taho daczuusia,	Какъ москалъ осмотрѣлся
To na jeho nawiernuŭsia	Такъ на него обратился
Szle usich damoj, choć nie znaje,	Иди домой, хотя не знаетъ
Ci katory dom swoj maje!	Кто свой домъ имѣетъ.
Stau kaścioły odbiraci	Сталъ Костёлы обирать
I akcyzju ustanawili	Какъ Окцызу погубили
To Maskal i znoŭ ŭziaŭ wolu	Тагда москаль размогся въ воле
A sztob bolsz nie wajawaci,	И чтобъ больше не воевать
Da i narodu nie cieraci	Чтобъ людей не принуждать
Czuć i nas majuć pytać sia	Слышно и у насъ будетъ требовatся
I każen zapłacić nieboże	Скажуть заплати бѣдный
Szak pany nieprarabili,	Вѣдь Паны ничего не успѣли
Jak ich ŭ Sybir wałaczyli,	Какъ въ Сибиръ ихъ толкали
Jak ŭsiu szlachtu kasawali,	Какъ всю шляхту уничтожили
I majontki odbirali	И Имѣнія отобрали

Праўда, сяды-тады ягоныя мастацкія рашэнні дастаткова арыгінальныя:

“Пазнанскае” выданне	***Хутёрь Стараго дѣдя***
Dauniéj ludzie dobra żyli	Да́вно люди Бога знали
I druhich dobra uczyli	Другихъ добру научали
Wałacze od siemii z chaty	Какъ собаку тащитъ съ хаты
Bo uże pora nastupaje,	Ибо уже время наступила
Szto Maskal moc pacieraje	Московская лопнет сила
Oj baj Niemiec ŭ chitrość uszyŭsia	Ой! ибо и нѣмецъ у Лисовъ научился
A Prancuzy jak daznali	Какъ Французы того Узнали
Zaraz na nieho napali	Бѣду На Нѣмцев навязали
A jak tolki szto nakaże,	И лишь только что прикажеть
Każm zrabić, jak prykaże	То пляшетъ каждый какъ панъ скажетъ
Oj tak! tak to moi ludzie,	Помолитесь добрыя люди
Z Maskalem dobra nie budzie	Съ Москалемъ добра не|будетъ
	То пусть же этотъ бѣсъ
	Идет отъ насъ въ сухій лѣсъ[1]
Usim szczaście Boh nam daść,	Всѣмъ Намъ Богъ счастье дасть
I prapadzie Maskouska właść!!!.	Когда отвяжется от Насъ напасть

Што выкарыстаў у якасці арыгіналу перакладнік? Гэта не быў аніводзін з вядомых сёння тэкстаў. Іншы, у якім, прытрымліваючыся ідэйнае канвы варыянтаў групы **A**, **B** і **C** (выказацца на “рэферэндуме” на карысць далучэння да Польшчы), аўтар беларускамоўнага арыгінала падае шэраг новых аргументаў, якіх не было ў творы раней (маскаль мае “волю” адным словам ператварыць ксяндза ў “шызматыка”; пана, за тое, што ён хоча вызваліць сялян, – “у когти забралъ”; пра “вольносць” маскаль загаварыў пасля таго, як яму “задалі у Крыме духу” і патрабаванні французаў выдае цяпер за свае жаданні).

Застаецца дадаць, што невядомы сёння варыянт *Гутаркі старога Дзеда* быў пакладзены і ў аснову “парыжскага” выдання. Адрэдагаванага так, што амаль не засталося “слядоў” “рэферэндума”. Таго, уласна, дзеля чаго і пісаўся твор.

---

[1] Відаць, апошнія два радкі былі ў тэксце, з якога зроблены пераклад.

Гэтае “парыжскае” выданне *Hutorki staroho dzieda* мы аднеслі да групы **E**. На нашую думку, гэта новая рэдакцыя твора. З’явілася яна ў другой палове 1861 года[1]. (Лічым, што дата на апошняй старонцы зборнічка – “1862 r. Lutego 27 [15] dnia” – адпавядае сапраўднасці). Цікава тое, што ў архівах захаваліся ажно некалькі асобнікаў выдання (тры цалкам і фрагменты чацвёртага), але рукапісныя копіі пакуль не выяўленыя[2].

Даследнікам удалося часткова разгадаць таямніцу друку *Hutorki…*: сёння, здаецца, няма сумненняў, што яна ўбачыла свет у беластоцкай “друкарні” Б. Шварцэ. Ён сам пра гэта пісаў наступнае: “Прыхільнікамі чырвонага, паўстанцкага руху была галоўным чынам моладзь з забранага краю; першым, менавіта заснавальнікам паўстанцкага камітэта, які меўся стаць пазней Цэнтральным, быў паэт Апалон Кажанёўскі з Украіны, швагер Стэфана Баброўскага; да яго далучыліся Ігнацы Матушэвіч, таксама украінец, і калішанін Баляслаў Дэнель, самы актыўны з усіх. Праца не ладзілася з прычыны апазіцыі белых, толькі ўрадавы пераслед павярнуў усіх на шлях змовы. Па даручэнні гэтага першапачатковага камітэта і прывезеным Дэнелем у Беласток шрыфтам я друкаваў на плябаніі з Грынявіцкім па-беларуску лацінскімі літарамі рэвалюцыйную народную *Hutorkę staraho dzieda*, якая павінна была пераканаць літоўскі люд, што толькі ад польскае Рэчы Паспалітае ён атрымае «зямлю і волю»”[3].

На жаль, мы не маем дастаткова матэрыялаў, каб высветліць, калі дакладна была выдадзена *Hutarka…*. Паспрабуем, аднак, прасачыць тыя падзеі, ад якіх залежала друкаванне твора.

Па-першае, “паўстанцкі камітэт” – гэта Komitet Miejski, ці Komitet Ruchu, быў створаны паэтам Апалонам Кажанёўскім (1820–1869) пасля ўвядзення расейскаю ўладаю 14 кастрычніка 1861 г. ваеннага стану; у яго склад уваходзілі: Леон Главацкі (брат Баляслава Пруса), Ігнацы Хмяленьскі (1837–1871) і Вітольд Марчэўскі (1832–1903). Праўда, кіраўніка Камітэта жандары арыштавалі 21 кастрычніка 1861 г. Што цікава: перад арыштам А. Кажанёўскі пісаў у Віцебск А. Вярыгу-Дарэўскаму: “Пісьмо Ваша, без даты, але мілае сэрцу, што любіць нават самыя забытыя куткі сваёй зямлі, атрымаў чатыры дні назад <…>. Затрымка выйшла з прычыны немагчымасці адпісаць у гэтыя страшныя дні стану аблогі, хаця гэты стан пераносіцца мужна і стойка... Наконт карэспандэнцыі – і хуткай – прашу. Павінна яна быць маладой паводле думкі і напісаная жывым словам... Памятайце, што 3/15 лістапада першы нумар выйдзе. Прысылайце, што маеце нават

[1] Нягледзячы на тое, што ў грамадстве шырока абмяркоўвалася сялянская рэформа 19 лютага 1861 года, у “парыжскім” выданні гэты аспект (“воля”, дадзеная царом) не адлюстраваны. Магчыма, з тае прычыны, што выдаўцы нічога свайго не дадавалі, а толькі выкасоўвалі “састарэлы рэферэндум” з тэксту, які быў напісаны ўласна да апублікавання царскага маніфесту.

[2] Не бяром пад увагу копіі з хрэстаматыі Б. Эпімаха-Шыпілы і ў матэрыялах А. Ельскага: абедзве ўзніклі пазней як вынік збіральніцкай дзейнасці.

[3] B. Szwarce, *I. Założenie Komitetu Centralnego w r. 1862* [w:] *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego. 1863–1903*, Lwów 1903, s. 444.

найменшага на беларускай мове: я павінен паглядзець, што гэта такое. Так, не прачытаўшы, рашыць не магу... Асабліва хацеў бы мець драмку, думка якой невымоўна мне падабаецца”[1].

Г. Кісялёў, які апублікаваў гэты ліст А. Кажанёўскага, лічыў, што напісаны ён у верасні–кастрычніку 1861 г. і датычыць публікацыі твораў А. Вярыгі-Дарэўскага ў планаванай газеце “Dwutygodnik”. Але звернем увагу на тое, што адпраўнік піша пра “страшныя дні стану аблогі”, г. зн., пра ваенны стан у Варшаве, а таксама на эзопавую мову ліста (“Павінна яна быць маладой паводле думкі і напісана жывым словам”). Ці не ішла тут гаворка не толькі пра “звычайныя” літаратурныя творы, але і тыя, якіх патрабаваў час, патрабавала справа, якою займаўся А. Кажанёўскі? Думаецца, А. Вярыга-Дарэўскі (паводле некаторых звестак адзін з кіраўнікоў вызваленчага руху на Віцебшчыне) добра разумеў, якую літаратуру – легальную і нелегальную – трэба выдаваць у сітуацыі, якая склалася. І цікава было б даведацца: што́ выслала Беларуская Дуда ў кастрычніку–лістападзе 1861 года ў Варшаву? Бо няварта сумнявацца, што ў Беласток *Hutarka staroho dzieda* трапіла праз Варшаву. І магчыма нават, даслаў яе А. Вярыга-Дарэўскі. Прынамсі, мы не ведаем пра кантакты каго-небудзь яшчэ з беларусаў з Komitetem Miejskim.

Па-другое, найважнейшую ролю ў справе друку *Hutarki*... адыграў Б. Шварцэ (1834–1904), які ні паходжаннем, ні нараджэннем (прыйшоў на свет у Францыі ў сям’і польскіх эмігрантаў) не быў звязаны з Літвою-Беларуссю, а таму рэдагаваць беларускамоўныя тэксты ён наўрад ці мог[2]. Б. Шварцэ адно выконваў заданне Komitetu Miejskiego[3], якому падпарадкоўваўся, працуючы з 1860 года па май 1862 года на Беласточчыне на будаўніцтве Пецярбургска-Варшаўскае чыгункі.

Па-трэцяе, выканаць заданне Komitetu Miejskiego стала магчымым тады, калі Б. Дэнель прывёз у Беласток “шрыфты”, г. зн. невялікі ручны друкавальны станок. Калі гэта адбылося? Вядома, што Б. Дэнель (1830–1863), пасля арышту ў лістападзе 1860 г. і вызвалення з Варшаўскай цытадэлі 30 сакавіка 1861 года, пэўны час удзельнічаў у рэдагаванні газеты-ўлёткі “Strażnica”. Яна выходзіла ў Варшаве з 1 ліпеня 1861 года. У гэтым жа годзе, зусім верагодна – пасля 14 кастрычніка, яго зноў арыштавалі і выслалі на Беласточчыну, дзе ён працаваў на будаўніцтве Пецярбургска-Варшаўскае чыгункі. Відаць, толькі позняй восенню 1861 г. Б. Шварцэ атрымаў “шрыфты” і адначасна даручэнне Komitetu Miejskiego, што ён паві-

---

[1] Г. Кісялёў, *Загадка беларускай Энеіды*, Мінск 1971, с. 193.

[2] Мажліва, аднак, што Б. Шварцэ някепска разумеў беларускую мову. Пра гэта могуць сведчыць ягоныя ўспаміны *Siedem lat w Szlyselburgu*, напісаныя ў 1893 годзе: “Szeroko się uśmiechnął jasnowłosy jamszczyk, zdjął niski czarny kapelusz, i słodziutko przemówił: *barin, na wodku, za to, czto szczasliwo prywioz!* Musiałem się roześmiać, tak mi się podobała ta niewinna ironia Moskala – nie pamiętam, com mu z białoruska odpowiedział: *sztob ty prapau*, albo coś podobnego” (Lwów 1893, s. 4).

[3] Нягледзячы на тое, што А. Кажанёўскі знаходзіўся ў Варшаўскай цытадэлі, справа друку агітацыйнае беларускамоўнае літаратуры пачаў, відаць, ён.

нен друкаваць (і распаўсюджваць?) сваё выданні для беларускамоўных сялян Беласточчыны, Віленшчыны і Гародзеншчыны.

Новая рэдакцыя *Hutarki staroho dzieda* адлюстроўвала пазіцыю варшаўскіх чырвоных, а менавіта, курс на ўзброенае паўстанне, якое меркавалася пачаць 26 чэрвеня 1862 г. З гэтае прычыны ў вядомым у той час тэксце скасавалі строфы з заклікамі "правільна" галасаваць на "рэферэндуме", а далей[1] больш актуальныя:

Na wiasnu jak daść Boh hranieć
Prancuz – Palak z żaunierami,
J jak Polszcza usia ustanieć
Idziom i My z Palakami.
<…>
Usim szczaście Boh nam daść,
I prapadzie Maskouska właść!!!.

Дзе, калі і кім было гэта зроблена? Відавочна, не ў Варшаве. Мы лічым, што "ланцужок" ад А. Вярыгі-Дарэўскага (а можа, і "віцебскае паэтычнае школы") да А. Кажанёўскага і Komitetu Miejskiego мог доўжыцца да Б. Шварцэ і "парыжскага" выдання *Hutarki…*. А ўключэнне ў зборнічак верша *Dobryja wieści* можа быць адно на карысць гіпотэзы пра непасрэднае дачыненне вядомых літаратараў Літвы-Беларусі да "парыжскага" выдання: верш Уладзіслава Сыракомлі не быў шырокавядомым, але яго маглі мець блізкія прыяцелі літоўскага лірніка.

Наяўнасць шматлікіх варыянтаў *Гутаркі старога Дзеда* скіроўвае даследніка да спробы скампанавання зводнае рэдакцыі твора. Мы, аднак, друкуючы найважнейшыя з іх, лічым, што рабіць гэта непатрэбна: кожны з варыянтаў мае сваю адметнасць, кожны ствараўся з пэўнымі мэтамі, кожны пастулюе свае ідэалагічныя і мастацкія падыходы.

У той жа час, думаецца, варта каратка ахарактарызаваць увесь корпус тэксту – усе 284 радкі, якія належаць *Гутарцы старога Дзеда*. Лічым патрэбным прачытаць катрэн за катрэнам, выяўляючы найбольш значныя адрозненні і спрабуючы высветліць прычыны з'яўлення правак і дадаткаў. На фанетычны, марфалагічныя і лексічныя змены ўвага тут звяртацца не будзе.

Прыкладна 200 радкоў твора – гэта тая аснова, якая застаецца нязменнай амаль ва ўсіх варыянтах, хоць часам асобныя радкі і гучаць цалкам адрозна.

Катрэн 1[2]. У апошняй рэдакцыі (**E**) 3 і 4 радкі набылі больш аптымістычнае гучанне, хоць дзеля гэтага спатрэбілася васьміскладовік замяніць дзесяціскладовікам.

"Пазнанскае" выданне	**"Парыжскае" выданне**
Czy to Boh tak sudziŭ z nami Prapaść na wiek z Maskalami.	Czy Boh niezmiłujetsia nad nami, I daść pahinuć pad Maskalami?...

[1] Больш дакладна: перапрацавалі страфу з літаграфіі, дзе ішла гаворка пра Л. Мераслаўскага.
[2] Нумарацыя катрэнаў – умоўная.

Катрэн 2. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.

Катрэн 3. Для аўтараў варыянтаў аказалася важным паказаць, хто біўся разам з палякам супраць маскаля. У **A** і **B** – „myž razem”, у **C** і **E** – адны “jeny”, палякі, у **D** – “паны”.

Катрэны 4–7. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.

Катрэн 8. Аўтар расейскамоўнага варыянта (магчыма, так было ў беларускамоўным арыгінале) адметна вырашыў пытанне, дзе пасля падзелаў Рэчы Паспалітае “рассеўся” маскаль: не “ŭ Polszy” (**A**, **B**, **C** і **D**), а “у насъ” (**D**). А вось “niekrut” са спісаў групы **A** трансфармаваўся ва ўсіх іншых у “rekruta”.

Катрэны 9–11. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.

Катрэн [12]. Ёсць толькі ў двух варыянтах групы **C**. На нашую думку, дададзены рэдактарам-перапісвальнікам: аўтарская лёгкасць верша, што выяўлялася ў папярэдніх строфах, тут адсутнічае:

Tam łob holać i musztrujuć
Łomiać, bijuć i katujuć,
Hołodziać, honiać jak skacinu
Na|zarez, bez usiej pryczyny.

Катрэн 13. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.

Катрэн 14. У варыянтах груп **A**, **B** і **C** – “Choć nie majesz czym prażyci”, а ў **D** і **E** – “Хоть землю гризи, да кормится” / “Choć ziamlu hryzi żywisia”.

Катрэны 15–16. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.

Катрэн 17. У ранніх варыянтах “малітвы маскаля” такія, “Szto ich i czort nie|spaznaje” (**A**, **B** і **C**), а пазнейшых – “nichto nie|zhadaje”.

Катрэны 18–23. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.

Катрэны 24–25. У **E** з невядомых прычынаў (магчыма, памылка наборшчыка) строфы “Palak üsio heta znaje” і “Ale|ż bratcy nia|tużycie” перастаўлены месцамі. Апрача таго, у апошнюю ўнесены змены:

Літаграфія	**“Парыжскае” выданне**
Palak usio heta znaje Horki slozy praliwaje – Tolki pomochczy nie može Sam ŭ czužoj ziemle nie-bože	Palak üsio heta znaje, Ciapier siły nabiraje: I Prancuzou padmaulaje, Pary sobie wyhladaje.

Катрэн 26. Наступных радкоў няма ў **E**:

Bo kažuć – szto czas nastaje
Jak Maskal moc pacieraje –
A jak heta toje budzie
To biarycie na um ludzie.

Катрэн 27. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.

Катрэн 28. Наступных радкоў няма ў **A** і **E**:

Jak Maskal taho daznaŭsia,
To zaraz z Niemcom zwiazaŭsia,
Daj z Prancuzom wajawaci,
I hroszyma prakuplaci!

Катрэн 29. Наступных радкоў няма ў **B**, **C** і **D**:

I paszli i Maskwu uziali,
Palakom Polszczu addali:
No Maskal tut spachwyciusia,
Daj z Niemcami zhawaryusia.

Катрэны 30–41. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.
Катрэны 42–44. Наступных радкоў няма ў **E**:

Czuć i nas buduć pytacca
Jak my choczem zastawacca –
Czy być ŭżo z Maskalami,
Czy znowu żyć z Palakami?

Pamiętajcież w tuju poru
Jak prydzie da pryhaworu –
Kap czasami nie akpicca
Na wiek, wiekoŭ nie zhubicca.

Pakińcież harełku pici
Sztob rozumu niezduryci
Jak heta słowo skazaci
Dolu sabie wybiraci.

Аўтар (ці рэдактар-выдавец) скасаваў радкі, дзе ішла гаворка пра “рэферэндум”.
Катрэны 45–47. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.
Катрэны 48–49. Наступныя радкі ёсць толькі ў **D**:

Едва повернулъ языкомъ
Ужъ Ксендзъ дѣлается шизматикомъ
Съ|бородою съ|колдовствами
Ровно нехристъ – Господъ Богъ съ Нами!

Давно мужикъ воленъ былъ
Работалъ часъ или день
Никто писнуть не смѣлъ
Все пошло какъ|Самъ велѣлъ.

Катрэны 50–54. Наступны радкі ёсць толькі ў **D** і **E**:

Katoryje pany spahadali
Wolość ludziam dać żadali,
Tych u kleszczy Maskal żau,
A nas na Skarb zabierau.

Najeżdżając prosta zhraja,
Asesarau, czort ich znaja,
Bjuć da duszać, da miesiać,
Na adnaho panou dziesiać.

Wot jakuju jon swabodu
Choczyć rabić dla Narodu,

Wot jak ludziam spahadau,
Pakul Prazcuz na kark stau.

Jak prycisnuli Maruchu,
Jak zadali u Krymie duchu,
Jak wialeli nie mieszać
Wolność usim ludziam dać.

To ciapier Maskal piaje
Mudraheliki swa*j*e,
Ciapier kryczyć: heta Ja!
Chicier Dmicier *j*ak źmie*j*a!

Катрэны 55–60. Ва ўсіх варыянтах тэкст амаль ідэнтычны.

Катрэны 61–67. Ёсць толькі ў двух спісах групы **С**. Верагодна, дададзеныя аўтарам (ці сааўтарам) (?) ужо пасля таго, як быў надрукаваны царскі маніфест ад 19 лютага 1861 года.

Da ŭże pany dla narodu,
Zdaŭna chaczuć dać swabodu,
Patul Maskala prasili,
Pakul nas nieuwalnili. –

Chacieli prawa spisaci,
I ustawu taku daci,
Kabymy szczaśliwie żyli,
I dzietki u szkałach uczyli. –

Kab maskoŭśkie czynaŭniki
Assesory i Sprauniki
Nie mahli narod hłumici
Jak budziem bez panou życi.

Kab narodu pomocz daci,
A jak budzie pracowaci,
I retelnie z Bohom życi,
Moh swaju paszniu kupici. –

Kab pred sudom i prawami,
Usie byli roŭne z panami;
Tuj ustawu wsij świet maje,
Kunstytuciju, nazywaje.

No Maskal pereszkadżaje,
I dobra nie pazwalaja,
Nas z panami kałacici,
Kab pa asobno hłumici. –

Фінальная частка ў кожнай групе варыянтаў *Гутаркі старога Дзеда* мае сваё адметнае вырашэнне.

Катрэн 68. У варыянтах **А** і **С** аўтар нібы падсумоўвае: з маскалём дабра не будзе, дык на "рэферэндуме" трэба адказаць так, як вучыла *Гутарка*….

Oj tak, tak moi wy ludzie
Z Maskalami dabra nie budzie –
Tak pomnicież szto kazaci
Jak to was buduć pytaci

У варыянце **D** аўтарская думка канцэнтруецца адно на чарговым маляванні негатыўнага вобраза маскаля:

Помолитесь добрыя люди
Съ Москалемъ добра не|будетъ
То пусть же этотъ бѣсъ
Идет отъ насъ въ сухій лѣсъ

У варыянце **E** таксама выказаўшыся пра тое, што жыць пад маскалём больш немагчыма, аўтар задае пытанне, якое стала надзённым у святле пастаноў "чырвоных":

Uważajciż dobra ludzi:
Z Maskalom tołku nie budzie –
A wiedajcie|ż szto rabic,
Kab Ajczyznu baranić?!

Катрэн 69. Маецца толькі ў варыянце **A** і **E**. Прычым для варыянта **A** яго з'яўленне не зусім лагічнае: папярэдне ішла гаворка пра "рэферэндум", а тут гучыць заклік далучацца да жаўнераў Л. Мераслаўскага:

I z za rubieża jak hranieć
Mierosłauskij z žaunierami –
I jak Polszcza usia paustanieć
Pojdziem i my z Palakami.

А вось у варыянце **E** наступнае чатырохрадкоўе знаходзіцца на адпаведным месцы:

Na wiasnu jak daść Boh hranieć
Prancuz - Palak z żaunierami,
J jak Polszcza usia ustanieć
Idziom i My z Palakami.

Катрэн 70. Маецца ў варыянтах **A**, **B**, **C** і **D**, дзе лагічна завяршае гаворку з селянінам пра мірную адбудову Рэчы Паспалітае – Польшчы. Але кожны варыянт вызначаецца сваімі адметнасцямі: у групе **A** тыя, хто стане палякамі, будуць "wolnymi panami", у групе **C** – "rounyje z Panami". А вось у варыянце **D** у гэтым чатырохрадкоўі аб'яднаны двувершы, якія маюцца ў варыянтах **A** і **C** як у гэтым катрэне, так і ў **68**:

Не забудте же такъ сказать
Когда у насъ будуть спрашивать
Крикнуть всѣ въ одно слово
Хочемъ Польшчу имѣть на ново.

Катрэн 71. У варыянтах **D** і **E** ў яго “ўключаны” двуверш з катрэна 70 варыянтаў **A** і **C**, а таксама двуверш, якім аўтар “святкуе” перамогу над маскалём.

Kali staniem z Palakami
Budziem rounymi z panami, –
Usim szczaście Boh nam daść,
I prapadzie Maskouska właść!!!.

У расейскамоўным варыянце акцэнтуецца крыху іншае: шчасце Бог дасць тады, калі прагонім маскаля:

Всѣмъ Намъ Богъ счастье дасть
Когда отвяжется от Насъ напасть.

Падсумоўваючы: амаль усе (выключэнне – **48** і **49** расейскамоўнага перакладу) катрэны *Hutarki…* верыфікаваныя друкаванымі і рукапіснымі варыянтамі твора. Гэта можа сведчыць пра тое, што ўсе рэдактары і выдаўцы (не кажам тут пра капіравальнікаў) мелі тэкст, вельмі блізкі да аўтарскага. І ў залежнасці ад мэтаў, якія перад сабою ставілі, змянялі яго.

Літаграфія

Да выхаду ў свет кнігі Т. Настульчыка мы не надавалі належнае ўвагі ні “літаграфаванай” рэдакцыі *Hutorki staraho Dzieda na Biełarusi*, ні той архіўнай справе, у якой яна, гэтая літаграфія, знаходзілася. І гэта нягледзячы на тое, што З. Тальвірская згадала пра гэты варыянт, паведаміла пра ягоны адметны тытул, пра прадмову, пра “страфу з Мераслаўскім”, а Г. Кісялёў у артыкуле *Стары сшытак*[1] не толькі пазнаёміў чытача з вершам *Pieśń na Bożу czas*, але і падаў, што выяўлены твор “разам са стосам іншых рэвалюцыйных папер (у тым ліку гектаграфаванай[2] і друкаванай *Гутаркай старога дзеда*), <…> належалі былому мінскаму гімназісту Алаізу Віткоўскаму”[3]. Мы адно апублікавалі варыянты гэтае рэдакцыі *Гутаркі…* паводле дакументаў канца XIX – пачатку XX ст. – рукапісу і машынапісу Бібліятэкі акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх[4]. Сёння, аднак, мы лічым, што і ў справе атрыбуцыі *Гутаркі…*, і ў справе тэксталагічных даследаванняў твора найважнейшае значэнне мае менавіта літаграфія.

У даступных нам архіўных крыніцах (следчых справах) “літаграфаваная” рэдакцыя згадваецца першаю сярод усіх іншых рэдакцый твора[5]: у снежні 1861 г. аднадворац Вікенці Гацэвіч скраў у невядомых яму падарожных, а ў красавіку 1862 г. аддаў прадстаўнікам царскае вайсковае адміністрацыі ў Новаалександраўску рукапісную копію літаграфіі. Крыху, відаць, пазней, ужо непасрэдна сама літаграфія (але, відаць, іншы варыянт) трапляе ў рукі мінскіх жандараў і паліцыі. Яна, здаецца, не захавалася[6], аднак ейныя транслітараваныя рукапісныя копіі ў лютым 1862 г. былі дасланыя ў Трэцяе аддзяленне Яго імператарскае вялікасці і ў Міністэрства ўнутраных спраў. Даступная нам сёння літаграфія трапіла ў рукі паліцыі ў красавіку 1863 г.

Пра асобныя акалічнасці выяўлення, а таксама пра спробы высветліць паходжанне літаграфіі і іншых “тетрадей, возмутительнаго содержанія” апавядаецца ў справе *Дѣло временнаго полеваго аудиторіата Виленскаго воен-*

---

[1] Г. Кісялёў, *Стары сшытак*, “ЛіМ” 1963, № 18 (1 сакавіка). Дапоўнены і перапрацаваны варыянт артыкула змешчаны ў кнізе: Г. Кісялёў, *Героі і музы: Гісторыка-літаратурныя нарысы*, Мінск 1982, с. 136–141.

[2] Усё ж гэта літаграфаванае выданне. Гектографаў у той час яшчэ не існавала. Міхаіл Алісаў (1830–1898) вынайшаў яго ў 1869 г., а патэнт на яго атрымаў толькі ў 1879 г. Апарат называлі напачатку “паліграфія”.

[3] Г. Кісялёў, *Героі і музы: Гісторыка-літаратурныя нарысы*, Мінск 1982, с. 140–141.

[4] Гл.: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў: Творы невядомых аўтараў*, том другі, Варшава 2016, с. 246.

[5] Вядома, мы памятаем пра тое, што “пазнанскае” выданне *Hutorki…* ўбачыла свет у 1861 г. і што львоўскі “Dziennik Literacki” надрукаваў твор 8 лістапада 1861 г.

[6] Магчыма, яе можна выявіць у фондах “органов административно-полицейского управления Минской губернии”, што маюцца ў НГАБ у Мінску.

нага округа о дворянинѣ Минской губерніи Алоизіи Витковскомъ, якая захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы[1].

У красавіку 1863 г. вайскоўцы Новагерманландскага пяхотнага палка пры ператрусе ў маёнтку Мікалая Віткоўскага Збарэвічы ў вуллях знайшлі "свертокъ бумагъ революціоннаго содержанія", сярод якіх былі літаграфаваныя і друкаваныя выданні, рукапісы, а таксама фотаздымак. Усяго – блізу 260 аркушаў паперы. Пералічым гэтыя "революціонные бумаги": 1. "Литографированные тетради": a. *Obecne polityczne usposobienie Rusi*[2]; b. *Hutorka staraho dzieda*[3]; c. *Dziedictwo*[4]; d. *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*[5]; e. K. Libelt, *O miłości Ojczyzny*[6], f. Без тытулу, г. зв. "прокломаціи"[7].

Звяртае на сябе ўвагу тое, што ўсе літаграфіі надзвычай падобныя з пункту гледжання тэхналогіі іх выканання. Больш за тое: усе яны напісаныя рукою, здаецца, аднаго ці двух чалавек. А г. зн. можна дапусціць, што друкаваліся яны ў Маскве (як і кніжачка К. Лібельта *O miłości Ojczyzny*)[8] у 1858–1861 гг. Прынамсі, не раней вясны 1858 г. (нумар часопіса "Przegląd rzeczy polskich" выйшаў у свет 10 лютага) і пасля 1 мая 1861 г. (гэтым днём датаваны *List Garibaldiego do Mierosławskiego*, які змешчаны ў апошнім літаграфаваным сшытку).

Апрача літаграфій у "свертку бумагъ революціоннаго содержанія" А. Віткоўскага былі друкаваныя выданні:

1. Два асобнікі восьмага нумару варшаўскае падпольнае газеты "Ruch" (1861, 13 listopada) (l. 233–233v).

---

[1] Гл.: LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497.

[2] Сшытак першы (l. 13–60v). Вялікі артыкул, перадрукаваны з эміграцыйнага парыжскага часопіса "Przegląd rzeczy polskich" (1858, 3 stycznia і 10 Lutego).

[3] Сшытак другі (l. 61–68v). Так літаграфію назвалі ў Слѣдственной Коммисіи Высочайше учрежденной въ г. Минскѣ по политическимъ дѣламъ, хоць на першай старонцы чытаем: *Od staraho dzieda*. У адрозненне ад асобных іншых літаграфій *Hutorka…* не мела ні вокладкі, ні прыгожа афармленай тытульнай старонкі, а пачыналася непасрэдна прадмоваю.

[4] Сшытак трэці (l. 69–82v). Зборнік, у склад якога ўваходзілі польскамоўныя вершы і прамовы патрыятычнага гучання: напрыклад, *Do matki Polki*; *Półimperjalik* (з датаю: 18 kwietnia 1861 г.); *Dzięki wam Siostry – żeście zrozumiały; // Że dziś nie pora tańczyć z Moskalami* (з датаю: Grodno 1861); *Śmierć Półkownika* (Adam Mickiewicz); *Mowa d-ra Kramstücka* і інш.

[5] Сшытак чацвёрты (l. 83–131v). Пад вокладкаю з гэтым тытулам, апрача твораў А. Міцкевіча *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, *Dziady* (фрагменты трэцяе часткі), *Droga do Rossyi*, *Przedmieście Stolicy*, *Petersburg*, змешчаны таксама іншыя, напрыклад: *Historia szewca Jana Kilińskiego*.

[6] Сшытак пяты (l. 132–196v). Вядомая праца польскага філосафа Караля Лібельта (1807–1875). Дадзеная кніжка, як лічаць польскія бібліёграфы, была выдадзена прыкладна ў 1860 г. у Маскве. Захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве. Сігнатура: BN I.456.914. Электронная версія выдання ў лічбавай бібліятэцы *Polona*: [online] https://polona.pl/item/o-milosci-ojczyzny,NjY5Njk5MTE/123/#info:metadata [доступ: 5.10.2019].

[7] Сшытак шосты (l. 197–232v). Зборнік патрыятычных праклямацый, прамоваў, вершаў і інш.: напрыклад, *List Pasterski* (падпісаны: Arcy-Biskup Warszawski A. Fijałkowski), *Dzwon Pogrzebowy. Na pamiątkę ... poległych d. 27 Lutego 1861 roku* (падпісана: przez Polkę), *Modlitwa za Ojczyznę: Boże coś Polskę, List Garibaldiego do Mierosławskiego* (з датаю: 1 Maja 1861 г.), *Wnioski z porozumień zaszłych między Jenierałami Mierosławskim a Garibaldim, uzupełnionych 26 Stycznia 1861 r.* і інш.

[8] Вядома, калі звесткі польскіх бібліёграфаў дакладныя.

2. "Парыжскае" выданне *Hutarki staroho dzieda* (l. 234–247v).

3. *Pieśni nabożnyja*[1] (l. 247a–247г v.; 1–8).

4. *Pieśń na Bożу czas*[2] (248–248v).

Таксама меліся сярод рэвалюцыйных папераў і рукапісы: расейскамоўны артыкул *Грянуло*[3] *по Европе от Нордкапа до Гибралтара* (з датаю: "1861 года 7 октября")[4], а таксама *Речь* Пятра Заічнеўскага 17 сакавіка 1861 г. ля французскага каталіцкага касцёла ў Маскве пасля паніхіды па ахвярах варшаўскае дэманстрацыі 15(27) лютага 1861 г.; польскамоўны гімн *Boże coś Polskę*…, вершы Антона Гарэцкага *Chatka Leśnika*, *Śpiew po pierszej* (!) *bitwie* і інш. (l. 249–267v).

Апошнімі ў стосе папераў былі: літаграфаваны партрэт[5] Шымана Канарскага (1808–1839) і "фотографическій портретъ 15ти молодыхъ людей изображенныхъ одѣтыми въ чемарки". На адвароце фотаздымка алоўкам занатаваныя прозвішчы мінскіх гімназістаў: "1. Więckowski, 2. Okulicz Bronisław, 3. Turski, 4. Milewski, 5. Antoniewicz, 6. Szczepanowicz, 7. Swidziński, 8. Diemidowicz Konstanty, 9. Surkont, 10. Korkozowicz, 11. Witkowski, 12. Kamiński, 13. Nie wiadomy, 14. Gecewicz, 15. Nie wiadomy"[6]. У заключэнні "Коммисіи высочайше учрежденной по политическимъ дѣламъ въ городѣ Минскѣ" чытаем: "на фотографической карточкѣ, найденной у Витковскаго (листъ дѣла изображающей 15ть человѣкъ учениковъ Минской Гимназіи одетыхъ въ чемарки съ черными

[1] Кніжачка, у склад якое ўваходзяць дзве малітвы – *O nasz Boże, wierym Tobie*… і *Boże, Ty Polszczy praz douhija wieki*…, выдадзена – хутчэй за ўсё – у Беластоцкай друкарні Б. Шварцэ. Сведчаннямі могуць быць: 1. Падобная папера і падобнае размяшчэнне строфаў і радкоў (па 12 на старонцы); 2. Падобнасць у перадачы гуку [ў]: *ūsiu*, *Dawau'*.

Калі дата "дазволу" цэнзуры ("Dozwala się drukować. Warszawa dnia 17(29) Listopada 1861 r. Starszy Cenzor A. Funkenstein"), змешчаная на апошняй старонцы выдання, адпавядае часу падрыхтоўкі яго да друку, то *Pieśni nabożnyja* маглі быць першаю надрукаванаю кніжкаю Б. Шварцэ. Цікава тое, што ў малітве *Boże, Ty Polszczy praz douhija wieki* выразна выяўляюцца магілёўска-віцебскія рэаліі. Прыгадаем таксама, што дадзены варыянт твора ў беларускім літаратуразнаўстве стала прыпісваецца А. Вярыгу-Дарэўскаму. А г. зн. мы маем яшчэ адну нітачку, якая лучыць беларускага паэта з Віцебшчыны (праз А. Кажанёўскага) з друкарняю Б. Шварцэ.

[2] Папера, памер шрыфта, друкарская тэхніка і інш. сведчаць, што ўлётка магла ўбачыць свет у друкарні Б. Шварцэ. Год выдання невядомы. Магчыма, 1862 ці пачатак (да красавіка) 1863-га. Г. Кісялёў апублікаваў твор паводле самаробнага сшытка чаляднікa-пераплётчыка Пятра Мацкевіча (без страфы *Ej Maskal uchadzi*…) у газеце "ЛіМ" (1963, № 18). Пазней, на падставе артыкула В. Бікуліча *Речь П.Г. Заичневского о русско-польском сотрудничестве* (*Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX в.*, Москва 1968, с. 78) навуковец дадаў у сваю працу звесткі пра стос папер А. Віткоўскага з друкаванай улёткай *Pieśń na Bożу czas*, выяўлены ў маёнтку Збарэвічы. Гл.: Г. Кісялёў, *Героі і музы: Гісторыка-літаратурныя нарысы*, Мінск 1982, с. 140–141. Сёння ўлётка ў архіўнай справе надзвычай моцна пашкоджаная.

[3] Прыгадаем радкі *Hutorki*…: "I z za rubieża jak hranieć // Mierosłauskij z żaunierami".

[4] Уладзіслаў Бікуліч аўтарам артыкула называе Аляксандра Герцана. Гл.: В. Бикулич, *Речь П.Г. Заичневского о русско-польском сотрудничестве* [у:] *Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX в.*, Москва 1968, с. 78. Нам, аднак, не ўдалося выявіць дадзены тэкст у газеце "Колоколъ".

[5] Варта адзначыць, што гэты партрэт, здаецца, адсутнічае ў іканаграфіі Ш. Канарскага.

[6] Гл.: LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 268v.

нашивками), значиться Алоизій Витковскій сидящий между ними въ меховой шапкѣ, и чемаркѣ безъ нашивокъ".

Тры з шасці літаграфаваных сшыткаў маюць прыгожа афармленыя вокладкі (тытульныя лісты)[1]. Ці была вокладка ў беларускамоўнага зборнічка? Хутчэй за ўсё, – так. Думаецца, з намаляваным у барочным стылі надпісам: *Hutorka staraho Dzieda*. Так, перадусім, называлася літаграфія, якая трапіла ў рукі царскае адміністрацыі ў Мінску на пачатку 1862 г. А гэта дае падставы лічыць, што і другое выданне мела той самы тытул. Аб'ём выдання быў зручны для сшывання – 16 старонак. (Заўважым, што іншыя літаграфаваныя выданні мелі альбо 16, альбо 32, альбо 64 старонкі). А з тае прычыны, што выдаўцы палічылі патрэбным дадаць у другое выданне прадмову *Od staraho dzieda*, г. зн. аб'ём тэксту павялічваўся, гутарку *Czy znajecie, mai dzieci!* вырашылі "звярстаць" інакш: ахвяравалі падзелам на катрэны, а таксама зменшылі інтэрлінію. Падобнае назіраем і ў рукапіснай копіі, выкананай з літаграфіі. А вось у транслітараваных копіях размяшчэнне катрэнаў зусім іншае. Думаецца, што так было і ў іншым літаграфаваным выданні: апрача таго, што катрэны адасобленыя пустым радком, кожны другі з іх "пасунуты" ўлева.

Зборнічак (другое, на нашую думку, выданне) складаўся з чатырох тэкстаў.

Прадмова *Od staraho dzieda* ўзнікла непасрэдна ў часе падрыхтоўкі выдання. Мажліва, напісаў яе аўтар гутаркі *Czy znajecie, mai dzieci!* Аркуш з прадмоваю, знойдзены падчасператрусу ў маёнтку Э. Бандзінскае, мог быць як пробным друкам (асобнаю ўлёткаю), так і першаю карткаю першага выдання.

Тытул асноўнага тэксту зборнічка змянілі: магчыма, каб не паўтараў агульную назву выдання. Падкрэсленне геаграфічнага чынніка, а таксама выкарыстанне графемы ***й*** можа сведчыць пра належнасць аўтара (-аў) і выдаўцоў да нешматлікае ў той час беларускацэнтрычнае групы, што нараджэннем была звязаная з Віцебшчынай, Полаччынай і Магіёўшчынай.

Другая гутарка ў выданні – тэкст у мастацкіх адносінах менш удалы. А праз тое, што толькі нядаўна быў апублікаваны, – аніякага матэрыялу дзеля атрыбуцыйных версій яшчэ не напрацавана.

Адназначна можна сказаць, што з Віцебшчыны паходзіць і варыянт *Malitwy dzisiejszaj*. Адрозненні ад апублікаванага ў малітоўніку *Pieśni nabożnyja* варыянту – нязначныя. І ўсё ж у літаграфіі тэкст малітвы больш дасканалы, чым у выданні Б. Шварцэ.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: *Od staraho dzieda. Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi. Czy znajecie, mai dzieci! Malitwa dzisiejszaja* [літаграфія, б. м. і г. 16 с.] [у:] LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 61–68 v.

Літаграфія мае ўласную нумарацыю старонак, якая пачынаецца з другое, архіўная – |$_{61v}$|.

[1]Усе яны выкананыя ў адным стылі і, відаць, адным чалавекам.

|61r| *Od staraho dzieda*

„Chadziŭ baj pa ścianie… ...
Czy baiŭ, czy nie?... ... ...”

Wot tak zaczynali naszy dziedy swai hutorki, taki wot takaja była ich prykazka. Ciapier dziady naszy ŭżo śpiac sabie ŭ mahiłach, taj[1] mauczać[2] i nie każuć nam kazok, nie|śpiewajuć piesienok. Zamauczali tatulki naszy, nie|palubiłasia im szto Maskal słuchajeć ich, taj chachoczyć naruhajuczycia i z nich i z nas. Zamauczali jany, lahli ŭ mahiły i spiać sabie krepka i cicha; a piesieńki i hutorki ich chodziuć pa świetu, szukajuć dobrych ludziej, da i ziukajuć z nimi ab tom szto bywała niekali na świecie, i ab tom szto rabić patreba. Maskalom hety hutorku nie|pa|nutry; jany ich łowiuć ŭsiudy – i na miesta Ojczyzna nakawierzywajuć pańszczyzna. Ach jany bezmozhłyje takije! Da szto|ž jany dumajuć, szto my wot taki i nie|ściamlim, chto ŭsiu krutniu hetu robić, i szto my nie|spaznaim – szto zdarowa, a szto atruta? – Wisz jak zamudryli: niechaj pany z mużykami zadzierucca; a my i hetym i hetym pietlu na szeju!

Zdarowa żywiocie, panowie Maskali? Jak waszeci maiciesia? Czy nie hłatnuli wy czasami ŭ broware, dy [cz]y nie abjeliś wy blokotu szto takuju pryjawu[3] zachaciełaś rabić wam na świecie? Ali jak baby zaciorli[4] na maładoja, |61v| dy kinuliś na to szto i Boh i ludzi nie|pachwaluć?

Niechaj sabie Maskal piszyć swai paskudnyje aszukaństwa; a my budzim pieredawać wam tolka toja, szto nam dastałoś at naszych dziedoŭ. Wot wam, bratcy, takii hutorki: praczytajcia ich, padumajcie, paziukajcia – taj kali hedak, tak hedak! Pamaliŭszysia Bohu jak tutyćka[5] napisana, dy i za rabotu; a daliboh budzić ładna! –

---

[1] Відаць, ад укр. спалучэння ***та й***, якое: “1. а) поєднує однорідні члени речення й цілі речення; б) указує на несподіваний перехід від однієї дії до іншої; в) поєднує однорідні члени речення або цілі речення, що виражають причиново-наслідкові відношення. 2. приєднувальний. Приєднує члени речення й цілі речення, що доповнюють, уточнюють раніше висловлену думку”.

[2] У прадмове толькі ў слове *тaисzać* і аднакарэнных чамусьці не ўжываецца графема ***й***.

[3] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 535: “ПРОЯ́ВА, ы, с. ж. 1) Необыкновенное явленіе. *Нѣйкая проява зробилася тамъ*. 2) общ. р. Необыкновенный, -ная проказникъ, -ница. *Проява хлопецъ. Проява, а не дзѣвка*!”.

[4] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 192: “ЗАЦИРА́ЦЬ, сов. Зацёрць, гл. д. Унижать кого, выставляя себя. *Што ты мене хвостомъ своимъ зацира́ешъ, зацёрла*”.

[5] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 645: “ТУ́ТАЙ, ТУ́ТО, ТУ́ТОКА и ТУ́ТОЦЬКА, нар. Здѣсь. *Вчора бывъ туто. Тутай не выйграешъ. Тутоцька, тутока сховайся отъ ихъ*”.

Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi

Ey skażycie dobry ludzie
Szto heto na świecie budzie
Czy to Boh tak sudziŭ z nami
Prapaść na wiek z Maskalami.

Oj nie bratki, nie tużycie
Da na toj czas spamianicie
Jak to daŭnymi hadami
Biŭsia Palak z maskalami[1].

I my|ž[2] razem[3] wajawali
Stolki krowi razliwali
Oj za toja, szto narodu
Chacieŭ Palak dać swabodu[4].

Jak Maskal taho daczuŭsia
|62r| To na Polszczu nawiernuŭsia,
I Niemiec[5] staŭ pamahaci
Sztob Palakoŭ zwajawaći –

I bilisi|ž, wajawali,
Pakul Palakoŭ prahnali[6]
Oj, i panios swajo hore
Biedny Palak aż za more

Da słaŭnaho, da narodu,
Szto sam wyjszoŭ na swabodu –
S[zto c]ełу świet jaho znajeć
I Prancuzom nazywajeć.

Prancuz pryniaŭ ich jak braci
Ale nie moh ratawaci,
Bo sam ciažka z Niemcom biŭsia
At niewoli baraniŭsia[7]

---

[1] Яшчэ жандарскі агент Юзаф Бярнацкі сцвярджаў, што ў творы паказаны “лёс Літвы <…> ад 1792 года да цяперашняга часу”. Сапраўды, аўтар пачынае аповед падзеямі вайны патрыятычных сілаў з праціўнікамі *Канстытуцыі 3 мая*, падтрыманых Расеяю, якая ў маі 1792 г., пасля перамогі над Турцыяй, распачала інтэрвенцыю ў Рэч Паспалітую. У літоўскім перакладзе М. Акялайціса гутарка пачынаецца падзеямі паўстання Тадэвуша Касцюшкі.

[2] У той час гук [ż] на пісьме часам перадаваўся графемаю ž.

[3] Відаць, тут ідзе гаворка пра паўстанне ў Вялікім Княстве Літоўскім пад кіраўніцтвам Якуба Ясінскага (1759–1794).

[4] Відавочна, аўтар мае на ўвазе *Паланецкі ўніверсал* Т. Касцюшкі ад 7 мая 1794 г.

[5] Тут і далей “немцам” аўтар называе аўстрыякаў і прусакоў.

[6] Маецца на ўвазе трэці падзел Рэчы Паспалітае і першая польская эміграцыя.

[7] Гаворка ідзе пра г. зв. I антыфранцузскую кааліцыю (Аўстрыя, Англія, Прусія, Іспанія і інш.) – вайну 1793–1797 гг.

A Maskal ŭ Polszy razsieŭsia
Da zaraz ŭ kości ŭjeusia –
Staŭ padatki wydzieraci
U niekruta zabieraci –

Kazau ssypać mahazyny[1],
Buci[m] dla takoj pryczyny,
|62v| Szto jak zdarycca patreba –
Mužyk moh tam dastać chleba;

A jak sam stau wajawaci
Kazau mahazyn zabraci –
Ŭ aboz wazić usio zboże,
A narod choć hiń nieboże

I atdauszy usio z chaty
Jeszcze sam idzi ŭ sałdaty –
Kidaj žonku, dzietki ŭ domu
Jedź ŭ kałodce da pryjomu –

A jak wojska nie patreba,
To sałdat sam szukaj chleba –
Szle ŭsiech damoŭ – choć nie znaje
Czy katory dom swoj maje[2].

Tolki wielać nie szatacca
Na prykaz zaraz jaŭlacca –
Nasić boty, strycca, bryci –
Choć nie majesz czym prażyci.

Dauniej ludzie dobra żyli,
I druhich dabra uczyli
A Maskal sam nic nie znaje
|63r| Tay lichota [na]uczaje –

Stau Kaścioły abdzieraci,
Ŭsiudy Ksiendzoŭ razhaniaci –
Albo wieleŭ być papami[3]
Chadzić ŭ rasach z baradami –

---

[1] У Расейскай імперыі з 1760 г. дзеля барацьбы з неўраджаямі і голадам загадана было будаваць запасныя хлебныя магазіны (паводле закона ад 29 лістапада 1799 г. ва ўсіх вёсках, што мелі не менш за 50 двароў), з тым, каб на кожную рэвізскую душу мелася па 2 чвэрці (адна чвэрць – 210 літраў) збожжа. Запасы павінны былі рабіць самі сяляне.

[2] Гаворка пра г. зв. "безсрочноотпускныхъ солдатъ", г. зн. звольненых пасля 20 гадоў службы ў бестэрміновы "отпускъ" на 5 гадоў, з якога яны маглі быць зноў прызваныя на службу. Пасля Крымскае вайны тэрмін службы быў скарочаны да 15 гадоў, з якіх тры апошнія салдат быў у "безсрочномъ отпускѣ".

[3] Маецца на ўвазе скасаванне Уніі ў 1839 г. і перавод уніятаў у расейскае праваслаўе.

Bić pakłony i uczycca
Tak po maskoŭski malicca –
Choć paciery takije maje
Szto [i]ch i czort nie|spaznaje.

Niechaj|że chto słowo skaże
Zaraz jaho Maskal źwiaże –
I zdaroŭje adbiraje
I na Sybir wysyłaje –

A hdzie żandar zwankom źwiahnie
To naylepszych w turmu ciahnie –
Czy ubohi, czy bahaty,
Wałacze at siemi – chaty.

Czynoŭniki jaho zbytkujuć,
Abdzierajuć i katujuć –
H[łu]miać, kraduć, razbiwajuć –
I płakać nie|pazwalajuć.

|**63v**| Za Palakom to bywało
I padatkoŭ płacić mało –
A chto mieŭ pana lichoha
Paszoŭ sabie do druhoha –

A jak Maskali nastali –
To usiech w skazki papisali[1]
I szlachcicoŭ z mužykami
Hłumiać tak, jak choczuć sami –

Z duszy niekrut i padatki
Choć ty hiń, a daj astatki –
A da reszty usiech zhubili
Akcyzju[2] pastanowili.

Palak usio heta znaje
Horki slozy praliwaje –
Tolki pomochczy nie może
Sam ŭ czużoj ziemle nie-bože.

Ale, bratki, nie tužycie
Lepsz w Boha paprasicie

[1] Рэвізскія казкі – дакументы, якія адлюстроўвалі вынікі рэвізій падатковага насельніцтва ў Расейскай імперыі. Усяго было праведзена 10 рэвізій. Беларускіх зямель датычылі: 4-я (1781–1787), 5-я (1794–1808), 6-я (1811, незавершаная), 7-я (1815–1825), 8-я (1833–1835), 9-я (1850), 10-я (1857–1859).
[2] Акцызная сістэма ўведзеная ў Расейскай імперыі ў 1847 г.

Zmiłowania kab jon skora
Pieremieniŭ nasze hora –

Bo kažuć – szto czas nastaje
Jak Maskal moc pacieraje –
|64r| A jak heta toje budzie
To biarycie na um ludzie.

Jak Palakou zwajawali
I do Prancuzou prahnali –
To jany chacieli sami
Idźci nazad z Palakami –

I paszli i Maskwu wziali[1]
Palakom Polszczu atdali –
No Maskal tut spachwaciŭsia
Dy z Niemcami zhawaryusia –

I siudy, tudy krucili,
Wajawali da płacili
Pakul Prancuz nie zdausia
Znoŭ w niewolu nie dastaŭsia.

Jak Prancuz paszoŭ ŭ niewolu
Tady Maskal znoŭ wziaŭ wolu –
Znoŭ paszoŭ narod hłumici
Polszczu da reszty hubici.

Prancuz tym czasem pawoli
Sta[ŭ] wybiwacca z niewoli –
Prahnau Karala lichoha[2]
|64v| Da wybraŭ sabie druhoha[3] –

A jak tolka zmacawaŭsia,
To z Maskalom i zadraŭsia –
Zaczaŭ bici – wajawaci
Swaju kryŭdu spahaniaci[4].

Oj biŭ dakul sałdat stało
I zabraŭ ziamli nie mało
Až Maskal musieu prasicca
Sztob z Prancuzom pahadzicca

[1] Гаворка пра расейска-французскую вайну 1812 г.
[2] Маецца на ўвазе Луі-Філіп I (1773–1850), кароль французаў у 1830–1848 гг.
[3] Гаворка пра Луі Напалеона Банапарта (1808–1873), які ў 1848 г. стаў прэзідэнтам рэспублікі, а ў 1852 г. – імператарам Францыі.
[4] Маецца на ўвазе Крымская вайна 1853–1856 гг.

I Prancuz jak rabiŭ zhodu –
To zaścieroh sztob narodu
Usiakomu wolność daci
Nikoha nie prymuszaci[1].

Maskali choć abiecali
Da taho nie datrymali –
Bo Prancuz nie mieŭ spakoju
Paszoŭ na Niemca wajnoju[2].

Bo Niemiec w chytrość uszyŭsia
Za Maskala nie zastupiŭsia –
Da staŭ inszych zabieraci
Na swoj zakon prymuszaci

|**65r**| Prancuzy heta daznali
Dy [n]a Niemcou i napali
Znou bilisia sztob narodu
Kažnomu zdabyć swabodu.

Tay i Niemcoŭ zwajawa[li]
I z czužoj ziemli prahnali
I na wiek, wiekoŭ wieleli
Kap tam szołdry[3] nie siedzieli.

A sztob bolsz wojn nie rabili
Da narodu nie hłumili –
Kap cary nie mieli woli
Brać nikoha da niewoli –

Pa ŭsiom świecie razpisali
Sztob usie ludzie skazali:
Jak katory chocze byci
Pod jakim zakonom życi.

Czuć i nas budué pytacca
Jak my choczem zastawacca –
Czy być ŭžo z Maskalami,
Czy znowu żyć z Palakami?

Pamiętajcie|ž w tuju poru
|**65v**| Jak prydzie da pryhaworu –

[1] У грамадстве доўгі час распаўсюджваліся падобныя чуткі, хоць у Парыжскай мірнай дамове такое і не зафіксавана.
[2] Маецца на ўвазе французска-аўстрыйская вайна (красавік – ліпень 1859 г.), у выніку якое Італія атрымала незалежнасць.
[3] Польск. *szoldra* (ад ням. *Schulter*) – вэнджаная свіная лапатка, шынка. У пераносным значэнні: *свіння*. Так палякі з даўніх часоў называлі немцаў.

Kap czasami nie akpicca[1]
Na wiek, wiekoŭ nie zhubicca.

Pakińcie|ž harełku pici
Sztob rozumu nie|zduryci
Jak heta słowo skazaci
Dolu sabie wybiraci.

Bo choć papy durać-muciać
Prostyj narod bałamuciać –
Szto to Maskal maje wolu
Palachczyć naszuju dolu[2] –

Oj nie wiercie tamu ludzie
Niczoho z toho nie budzie.
Kap jon chacieŭ tak rabici
Daŭno|b to musiało byci.

Wszak[3] jon wo usiom wolu maje
Jak chocze – tak upraŭlaje,
A jak tolki szto nakaže
Kažin zrobić szto prykaže.

Choć prastaki wymyślajuć
Szto pany piereszkadžajuć –
|66r| S[zto] płacili i krucili,
I Maskala podkupili –

Na szto|ž jamu podkup braci
Kali i tak kažyć daci –
I kažen płacić niebože,
I krucielstwo nie|pamože.

Czy|ž pany pierekupili
Jak ich u Sybir wałaczyli
Jak usiu szlachtu kasawali
I majątki adbirali[4].

Tak samo i z mużykami –
Oy Maskali choczuć sami

---

[1] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 362: “ОКПИ́ЦЬЦА, гл. возвр. сов. в. 1) Остаться въ дуракахъ, навлечь на себя посмѣяніе. *Мудрогеливъ, кпивъ коло другихъ, покуль самъ окпився*. 2) Ошибиться. *Якъ я окпився, што не взявъ того, што давали за коня*”.

[2] Відаць, маюцца на ўвазе чуткі пра “вызваленне сялян”.

[3] Ад польск. *wszak* – аднак; бо.

[4] Гаворка пра рэпрэсіі царызму ў дачыненні шляхты ў 1770-я – 1860-я гг. і асабліва пасля Паўстання 1830–1831 гг.

Kab nas pany pilnawali –
Szatacca nie pazwalali –

Sztob každnaho najci u poru
Dla niekruckaho naboru,
Kab było kamu ławici
I da pryjomu wazici.

A jak pryducca padatki
Dziaruć z pana choć astatki –
Niechaj sabie pany prawiuć
U dwor im akzekucyiu stawiuć.

|66v| Oj tak, tak moi wy ludzie
Z Maskalami dabra nie budzie –
Tak pomnicie|ž szto kazaci
Jak to was buduć pytaci –

I z za rubieža jak hranieć
Mierosłauskij z žaunierami –
I jak Polszcza usia poustanieć
Pojdziem i my z Palakami[1].

Krykniem usie u odno słowa:
Niechaj Polszcza budzie znowa,
Bo jak staniem Palakami
Budziem wolnymi panami![2]

Czy znajecie, mai dzieci![3]
Szto heta Maskul (sic!) na świecie:
Padajci k' niamu baiszsia[4];
Taj jak k' niamu prybližyszsia,
Tak wot strach i zabirajeć,
Szto jon ŭ matku abruhajeć –
My sabie siadzieli cicha:
Pryniasło|ž Maskaloŭ licha,
Usio pabrali, razahnali,
Panoŭ naszych pawiazali,

[1] На нашую думку, дадзены катрэн напісаны не аўтарам гутаркі, а іншаю асобаю, магчыма, падчас падрыхтоўкі твора да друку.

[2] Відаць, выдаўцамі гутарка *Czy znajecie, mai dzieci*! не ўспрымалася як асобны твор, а толькі як працяг-тлумачэнне, хто такі "маскаль". З гэтае прычыны яны не далі ёй назвы, адно толькі графічна аддзялілі ад тэксту *Hutorki staraho Dzieda na Biełarusi*.

[3] Вылучэнне першага радка гутаркі – нашае.

[4] У гутарцы выкарыстоўваюцца фрагменты паэмы Яна Баршчэўскага *Рабункі мужыкоў* (гл. радкі 1–5, 7–10, 17–20, 24, 30).

|67r| Stali brać ich, da kawać,
T[aj] kazakam addawać,
U Picier stali adsyłać,
Taj ŭ Sibir pieresielać.
Užo im za nas nie|ustupicca!
Samym k’ nam nie waracicca!
A szto|ž za pany bywali:
Sukni budto żar na szali,
Dwa rukawa u nich krasnych,
Dwa jeszczo z zadzi zapasnych,
I szapki z czatyrmia rahami,
Taj z krasnymi czabatami,
Z załatymi pajasami,
Taj na uwieś świet usami!
Pahladzieć na nich tak ładna:
Usio tak bliścić, usio tak składna.
Jak dziaciej nas pryhladali,
Padaciej u nas nie brali,
I karmili i paili,
I ŭ niekruty nie|wadzili.
Atkul Maskal nalacieŭ,
I szczaście nasze zajeŭ[1]:
Staŭ jon panoŭ zabirać,
A nas bić, muczyć, taj drać,
Dy nad wieroj naśmiechacca,
Taj nad Bohom ŭžo ździkacca[2],
Nas z padwodami haniać,
I ŭsio u nas atnimać.
Ni pasłowicoj słyło,
Szto pad Prahoju było![3]
Roŭna szto wot z piekła biesy,
|67v| I kazaki i czerkiesy
Na pikach dziaciej nasili,
Oszmianu kroŭju zalili[4];
Matek z dzietkami kałoli!
Czaho|ž jeszcze treba boli? –

[1] Ад польск. *zająć* – захапіць, завалодаць.

[2] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 205: “ЗДЗИКА́ЦЬЦА, гл. общ. Неприлично, дико, несвойственно обращаться съ предметомъ. *Грѣхъ здзикацьца надъ Божимъ даромъ*”.

[3] Гаворка пра бойню, якую наладзіла расейскае войска пад камандаю А. Суворава пасля перамогі над абаронцамі прадмесця Варшавы Прагі 4 лістапада 1794 г. Было замардавана блізу 20 тысяч мірнага насельніцтва.

[4] Маецца на ўвазе карная экспедыцыя расейскага войска пад камандаю палкоўніка Вяршыліна 15 красавіка 1831 г. на Ашмяны, дзе знаходзіўся невялікі паўстанцкі аддзел. Горад быў спалены, а насельніцтва, што спрабавала схавацца ў касцёлах, вымардаванае.

Ksiendza ŭ mszy samoj zabili,
Kielich dnom ŭ wierch zwaracili![1]
A woj chuda z Maskalami
Mycca kroŭiu taj slezami!
A ŭżoż, dzietki, nie siedzieć!
At Maskala nie cierpieć!
Dubjom jaho jak sabaku!
U kułak skrucić jak tabaku!
Ražnom ŭ nozdry! pieloch ŭ ucha!
Hrym u szeju! por u brucha!
Niechaj kiszki wałakucca,
Waŭkam u korm dastajucca!
Woŭk zareż ich, syzmu[2] hetu,
Won iz Polszczy, won sa świetu!
Budzim že Boha malić,
Sztoby Polszczy waracić:
Bo ŭ Polszcze pany panami;
Taj jak pany budzim sami,
Zažywiom sabie na sławu.
Nu|ž k' czortu syzmu pluhawu –
Užo nie zdabrawać jamu
Pahanomu Maskalu:
Pany szabli pabiaruć,
Taj nas z saboj pazawuć –
Tak nie|traccia že pary
Dy wastrycie tapary;
I kasu na pryhatouki –
Buduć słaunyje Pietrouki!
|68r| Jak Maskalu tkniesz u nos,
To to budzić sienakos! –

Malitwa dzisiejszaja

Bože szto Polszcze czerez ŭsie wieki
Dawau Cześć-Chwału, ścieroh ad niewoli –
I nie žaleŭszy atcoŭskiej apieki –
Suliŭ paciechu u nieszczasnej doli –
Piered ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waracić nam prosim!

---

[1] У Ашмянах у дамініканскім касцёле жаўнеры-кабардзінцы забілі блізу 500 чалавек – у тым ліку жанчын, дзяцей і святара, які правіў імшу.
[2] Syzma (*schizma*) – рэлігійны раскол. Так каталікі называлі Усходнюю царкву пасля расколу ў IX ст. Ад грэц. *schisma*.

Ty pażaleŭszy jeje w złoj pryhodzie,
Nie raz pabici wraha dawaŭ siłu,
Sierod nieszczaścia u prawiednom rodzie
Dabawiŭ chwały – choć paszła ŭ mahiłu –
Piered ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waraci nam prosim!

Boże katory właść karanawanych
Moŭliŭ bylinku słomisz w swaim sudzie –
Satry|ž u porach tyranoŭ pahanych
Daj nam nadzieju szto Polszcza żyć budzie –
Piered ałtary … *i t. d.*

Wierni iej świetność staruju jak była,
Daj urażai na radnienkoj mieży
Sztoby ŭ pakoi szczaśliwa zażyła
Błahasławi Ty u dziele maładzieży.
Piered ałtary … *i t. d.*

|**68v**| Ty Białynicku[1] Preświetaja Dziewa[2] –
Jedyna muci prapuszczuho rodu
Litwy i Rusi można Karalewa
Uprasi Syna sztob daŭ nam swabodu.
Piered ałtary ……….

U Żurawicach, Barunach[3] Maskali
I Ciebie z nami ŭ kazionszczynu skuli,
Spraŭ sztob at syzmy Ty i my atstali,
Spraŭ kali|b z Polszczoj uniju wiernuli.
Piered ałtary ……….

U Marciuchowie[4] my papoŭ użo bili,
Ad syzmy Ciabie chacieli atniaci –
Dy usio niczoha, sztob my ni rabili –
Kali nie staniesz Ty nam pomahaci.
Piered ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waraci nam prosim!

---

[1] У арыгінале выразна адбілася літара ***u***. Тое самае ў словах *m**u**ci* i *prap**u**szcz**u**ho*.

[2] Вядомы з XVII стагоддзя Абраз Божае Маці Бялыніцкае знаходзіўся ў Бялыніцкім касцёле кармелітаў (касцёл Божае Маці Шкаплернае пры кляштары кармелітаў). Шанаваўся тагачасным насельніцтвам ўсходняе Беларусі як цудадзейны.

[3] У Жыровіцкім Свята-Успенскім кляштары (галоўным цэнтры Уніі) знаходзіўся Абраз Божае Маці Жыровіцкае. У Барунскім касцёле Св. Апосталаў Пятра і Паўла (пры кляштары базыльянаў) знаходзіўся Абраз Божае Маці Барунскае.

[4] Відаць, гаворка пра невядомыя сёння падзеі ў вёсцы Марціхова Аршанскага павета Магілёўскае губерні (Талачынскі раён Віцебскае вобласці). Паводле *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (t. XV, cz. 2, Warszawa 1902, s. 311) напрыканцы XIX ст. у вёсцы было 22 двары, жыло 115 чалавек; мелася царква.

Twoich słuh wiernych: Antonja Światoha[1] –
I Jozafata na syzmu lichoha[2]
Poszli szwydczej Ty k’ naszemu narodu;
Prahnać Maskaloŭ i dać nam swabodu –
Piered ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waraci nam prosim!
Amen.

---

[1] Гаворка пра Антонія Падуанскага (1195–1231), каталіцкага святога, аднаго з самых знакамітых францішканаў.

[2] Маецца на ўвазе Язафат (Jozafat, Іасафат, Іазафат) Кунцэвіч (1580–1623), базыльянін, полацкі ўніяцкі арцыбіскуп. Беатыфікаваны ў 1643 г., кананізаваны ў 1867 г.

Са справы часовага палявога аўдытарыяту

Невялікі празаічны тэкст *Od Staraho dzieda*, які мы называем прадмоваю да літаграфаванага выдання, захаваўся ў трох варыянтах[1]: у самой літаграфіі, у рукапіснай копіі літаграфіі, а таксама на асобным аркушы ў следчай справе Эміліі Бандзінскае. Адрозненні зусім нязначныя, але дзеля атрыбуцыі твора яны дастаткова істотныя. А таму варта перадрукаваць усе варыянты.

Картка з дадзенае архіўнае справы Э. Бандзінскае выклікае шмат пытанняў. Па-першае, ці з'яўляецца яна літаграфаваным адбіткам?[2] Па-другое, ці дадзеная картка была адбітая як асобны дакумент і ў такім выглядзе распаўсюджвалася альбо гэта фрагмент (першы аркуш) яшчэ аднаго літаграфаванага выдання?

Мы схіляемся да думкі, што існавалі як мінімум два літаграфаваныя выданні. Першае з іх трапіла ў рукі мінскіх жандараў і захавалася ў форме двух транслітараваных рукапісных копій (гл. вышэй). Яно пачыналася *Hutorkaj staraho Dzieda* (менавіта з такім тытулам), другая гутарка (*Czy znajecie, mai dzieci!*) не мела тытулу, а была адасоблена ад папярэдняй толькі пустым радком[3]. Завяршалася выданне *Malitwaj dzisiejszajaj*.

Пазней выдаўцы падрыхтавалі празаічны ўступ-прадмову да выдання, якую, магчыма, спачатку адбілі асобнаю карткаю, а пасля ўключылі ў новае выданне. Невядома, ці адрозніваліся літаграфіі фарматам, а г. зн. і колькасцю старонак. Але цікава тое, што картка са следчае справы Э. Бандзінскае ледзь не на палову меншая за тую літаграфію, якая захавалася.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 1 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 22 [*Дѣло о помѣщицѣ вдовѣ Бондзинской, дочери ея Идели, дворянинѣ Каминскомъ и помѣщикѣ Василевскомъ*], l. 13–13v.

[1] У Бібліятэцы акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх захаваліся дзве копіі літаграфіі (рукапісная і машынапіс). Яны выкананыя не зусім старанна, а таму ўзнікаюць сумневы, ці не выкарыстоўвалі капіравальнікі невядомыя сёння варыянты выдання ці рукапісу. Гл. больш падрабязна: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў: Творы невядомых аўтараў*, том другі, Варшава 2016, с. 217–246.

[2] Ступень захаванасці аркуша не дазваляе адназначна адказаць на гэтае пытанне.

[3] Мяркуем па тым, што жандарскія капіравальнікі палічылі два творы за адзін.

|13r| *Od Staraho dzieda*

„Chadziŭ baj pa ścianie…..
Czy baiŭ, czy nie?... ...”

Wot tak zaczynali naszy dziedy swai hutorki, taki wot takaja była ich prykazka. – Ciapier dziady naszy ŭżo śpiac sabie ŭ mahiłach, taj maŭczać i nie każuć nam kazok, nie|śpiewajuć piesienok. Zamauczali tatulki naszy, nie|palubiłasia im, szto Maskal słuchajeć ich, taj chachoczyć naruhajuczysia i z nich i z nas. Zamauczali jany, lahli ŭ mahiły i spiać sabie krepka i cicha; a piesieńki i hutorki ich chodziuć pa świetu, szukajuć dobrych ludziej, da i ziukajuć z nimi ab tom, szto bywała niekali na świecie, i ab tom, szto rabić patreba. – Maskalom hety hutorku nie|pa|nutry; jany ich łowiuć ŭsiudy i na miesta Ojczyzna nakawierzywajuć pańszczyzna. – Ach jany bezmozhłyje takije! Da szto|ž jeny dumajuć, |13v| szto my wot taki i nie|ściamlim, chto ŭsiu krutniu hetu robić, i szto my nie|spaznaim [–] szto zdarowa, a szto atruta? Wisz jak zamudryli: niechaj pany z mużykami zadzierucca; a my i hetym i hetym pietlu na szeju!

Zdarowa żywiocie, panowie Moskali? Jak waszeci maiciesia? Czy nie hłatnuli wy czasami ŭ broware, dy czy nie abjeli[ś] wy blokotu szto takuju pryjawu [zachacie]łaś rabić wam na świecie? Ali jak baby zaciorli na maładoja, dy kinuliś na to, szto i Boh i ludzi nie|pochwaluć?

Niechaj sabie Maskal piszyć swai paskudnyje aszukaństwa; a my budzim pieredawać wam tolka toja, szto nam dastałoś at naszych dziedoŭ. – Wot wam, bratcy, takii hutorki: praczytajcia ich, padumajcie, paziukajcia – taj kali hedak, tak hedak! Pamaliŭszysia Bohu jak tutyćka napisana, dy i za rabotu; a daliboh budzić ładna! –[1].

[1] На доле старонкі пазнака тых, хто праводзіўператрус у доме Э. Бандзінскае: “Марта Де–вя–то–го дня 1863 Года настоящее письмо свидетельствуемъ. Чиновникъ [*подпіс*:] Лобовъ”.

Са справы часовага палявога аўдытарыяту

Амаль два гады “Коммисія высочайше учрежденная по политическимъ дѣламъ въ городѣ Минскѣ” вяла следства адносна выяўленага прыператрусе ў маёнтку Мікалая Віткоўскага Збарэвічы[1] стоса “бумагъ возмутительнаго содержанія”, у якім знаходзіліся (сярод іншага) беларускамоўныя друкаваныя і літаграфаваныя выданні. Камісіі, аднак, не ўдалося дакладна высветліць, калі і якім чынам агітацыйная літаратура трапіла да Віткоўскіх. Прызнанне Алаіза Віткоўскага, што паперы, змест якіх ён нібыта не ведаў, студэнт Маскоўскага ўніверсітэта Ігнат Пякарскі даў яму дзеля перадачы Альфрэду Ратынскаму, засталося без пацвярджэння, бо І. Пякарскі катэгарычна запярэчыў: паказаныя яму паперы бачыць першы раз і аніякага Віткоўскага ён не ведае. Следчыя нібыта задаволіліся такім адказам, хоць маглі дапытаць арыштаваных А. Віткоўскага і І. Пякарскага разам (очная ставка), а таксама праверыць “студэнцкі след” апошняга (які, дарэчы, гэтак жа пераканаўча адмаўляў і сваё студэнцтва). Больш за тое, сама мінская камісія мела ў сваім распараджэнні звесткі пра нейкага Пякарскага, бо вяла прыкладна ў той самы час справу пра чыноўніка Мінскае казённае палаты Карла Станкевіча і інш. У арыштаванага Вінцэся Клімовіча, валаснога пісара з Паланечкі канфіскавалі падазроны ліст ад 13 лістапада 1862 г., дзе згадваўся і Пякарскі: “В пунктах 5-м і 7-м твоих вчерашних показаний ты сказал, что знаком в Минске только с гг. Шклениками, Гейбовичем и Ковзаном; а в письме твоем к Станкевичу ты просишь его кланяться от тебя Новаковскаму, Козловскаму, Чекатовскаму, Семирадскому, Прушинскому, Добровольскому, Бартошевичу и Пекарскому. Из этого видно, что ты знаком с ними, и, следовательно, вновь изобличаешься во лжи, не показав этих лиц в числе твоих знакомых”[2].

Камісія не надала належнай увагі асобным дакументам, а пашыранае на Беларусі прозвішча выратавала І. Пякарскага ад дадатковых абвінавачванняў. Сёння, аднак, відавочнае тое, што ён быў не шараговым паўстанцам (у чым прызнаваўся), а адыгрываў значна больш важную ролю ў падрыхтоўцы паўстання і ў Маскве, і на Міншчыне, і на Магілёўшчыне.

---

[1] “ZBOROWICZE, Zbarowicze al. Zbarewiczy 1). фальв[арак] ля рэчкі Мачына, левага прытоку Свіслачы, Мінскі пав[ет], у 2 пал[іцэйскім] ст[ане] і кат[аліцкай] пар[афіі] Ракаў (24 в[ярсты]), вол[асць] Заслаўе (чыг[уначная] ст[анцыя] Лібава-Роменскай дар[огі]), 27 в[ёрст] ад Мінска, уласнасць Віткоўскіх, блізу 13 валок <…>. A. Jel.”. Гл.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, Warszawa 1895, s. 527.

[2] Цыт. па: Г. Кісялёў, *Вінцэсь Клімовіч з вёскі Перасекі* [у:] Ён жа, *Героі і музы: Гісторыка-літаратурныя нарысы*, Мінск 1982, с. 145–146.

Навукоўцы яшчэ ў 1960-я гг. высветлілі, што І. Пякарскі напрыканцы 1850-х і на пачатку 1860-х гг. быў адным з актыўных сяброў „Ogółu", а пасля – Związku Towarzystwa Ruchu Маскоўскага ўніверсітэта: "К 1861 г. Огул был хорошо налаженной организацией. Значительную роль играли в нем студенты К. Бошинский, Ю. Зданский, Б. Колышко, Д. Боцярский, В. Голомберский, братья Далевские, П. Маевский, И. Пекарский, В. Борзобогатый, Б. Длуский, А. Зельверович, А. Верницкий, В. Лебедев, К. Хмелевский, братья Коссаковские"[1].

Але ў чым выяўлялася ягоная дзейнасць, чым канкрэтна ён займаўся? Як аказалася, літаграфаваннем патрыятычных тэкстаў.

Яшчэ ў 1859 г. „Ogół" наладзіў літаграфаванне партрэтаў вядомых асобаў краю і іншых зямель былой Рэчы Паспалітае – Тадэвуша Касцюшкі, Міхала Валовіча, Шымана Канарскага, Тамаша Зана, Юзафа Бэма, Людвіка Мераслаўскага і інш. На развіццё літаграфічнае справы Варшаўскі студэнцкі камітэт Караля Маеўскага (Komitet Akademicki) у 1860 г. ахвяраваў „Ogółu" 10 тыс. рублёў. Апрача таго, кіраўніцтва таварыства стала вылучала "на содержание литографии" вялікія сродкі, якія перадаваліся звычайна І. Пекарскаму[2].

У снежні 1862 г. чыноўнік па асаблівых даручэннях пры пецярбургскім генерал-губернатары падпалкоўнік А. Паліцын высветліў[3] у Маскве, што студэнты заснавалі сваю літаграфію[4] ў доме вядомага літаграфшчыка Някрасава ў Газетным завулку, дзе паліцыя і жандары ў ліпені 1862 г. правялі ператрус, "подробности оного Пекарский, как распоряжающий[5], объяснил[6]: Некрасов занимает двухэтажный дом; когда приступили к обыску в нижнем этаже, то Пекарский, занимаясь в своей литографии, устроенной в кв. Некрасова, в верхнем этаже, пользуясь временем, с помощью одного из рабочих, сына Некрасова и его жены, успели стереть с камней приготовленные к оттиску статьи; уложенные в тюки, приготовленные к отправлению экземпляры и имевшийся запас бумаги

---

[1] Т. Федосова, *Польские революционные организации в Москве: 60-е годы XIX века*, Москва 1974, с. 33.

[2] *Ibidem*, s. 95.

[3] Пра гэта ён піша ў сваёй *Докладной записке* ад 23 снежня 1862 г. генерал-губернатару Аляксандру Сувораву, які ў сваю чаргу пераадрасуе яе 27 снежня кіраўніку III аддзялення і шэфу жандараў Васілю Даўгарукаму.

[4] У *Записке III отделения о ходе следствия по делу о печатании в Москве и распространении запрещенных сочинений* ад 9 студзеня 1862 г. ідзе гаворка пра тое, што ў Маскве дзейнічае блізу 150 літаграфій, з якіх толькі 96 маюць дазвол уладаў. Апрача таго, "многие из московских литографов едва настолько грамотны, что умеют подписать свое имя, отчество и фамилию", а гэта стала прычынаю таго, што яны "были бессознательным орудием в деле литографирования запрещенных сочинений". Гл.: *Восстание 1863 года: Материалы и документы: Русско-польские революционные связи в 2-х т.*, Москва 1963, т. 1, с. 121.

[5] Трэба разумець, што І. Пякарскі з'яўляўся ў "Ogóle" адказным за выданне агітацыйнае літаратуры. Яму дапамагалі Аляксандар Вярніцкі і Павел Маеўскі. Апошняга, дарэчы, таксама арыштавалі падчас ператрусу ў літаграфіі Някрасава. А з-за таго, што ў кватэры П. Маеўскага жандары знайшлі літаграфаваныя адбіткі, студэнт быў арыштаваны і адпраўлены ў Пецярбург у распараджэнне Галіцынскае следчае камісіі.

[6] Звесткі атрыманыя ці то самім А. Паліцыным, ці то пэўным жандарскім агентам у асяроддзі студэнтаў, а не падчас допытаў І. Пякарскага.

выкинули через окошко в сад, так что к приходу полиции наверх производство их было совершенно скрыто; сам же Пекарский имел при себе в кармане некоторые документы, по которым он мог легко быть уличен, но в виду всех пришедших он бросил в топившийся тогда камин, сказав обыскивающим его, что это была его любовная переписка с женою Некрасова, с которою он в связи, а потому не хотел это предать гласности. Хотя Пекарский и был подвергнут аресту, но как литография не была открыта, то он был выпущен. До сего времени они стеснялись литографией[1], ибо издерживали большие деньги для произведения своих статей, но теперь Пекарский снова заключил договор с тем же Некрасовым вновь устроить секретно литографию на следующих условиях: как прежние камни оказались негодными, то за устройство 5 камней и машины Некрасов должен получить 1500 руб. с тем, когда приобретутся 5 камней, Пекарский должен выдать Некрасову 750 руб. и остальные по начатии работы; за литографирование же от каждого листа Некрасов согласился получать ту самую плату, которую и прежде получал, работа должна начаться непременно после праздников"[2].

Той самы тайны агент даведаўся ад І. Пякарскага, што ў Вільні "существует типография, в которой издается журнал для возмущения крестьян[3] и устроен революционный комитет под названием Biuro informacyjne (Бюро информацыйне), о котором знает товарищ их и корреспондент г. Бонкер, воспитанник тамошней гимназии"[4].

Падобная інфармацыя павінна была надзвычай зацікавіць жандараў, але ім не ўдалося арыштаваць у Маскве І. Пякарскага, бо, атрымаўшы інфармацыю пра пачатак паўстання ў Варшаве, шмат якія сябры „Ogółu" пакінулі ўніверсітэт і выехалі ў Літву і Беларусь. Верагодна, І. Пякарскі ў студзені-лютым 1863 г. жыў ў Мінску, дзе і перадаў А. Віткоўскаму стос папераў для А. Ратынскага, а сам накіраваўся на Магілёўшчыну ў фальварак свайго прыяцеля, студэнта Маскоўскага ўніверсітэта Важынскага.

Літоўскі гісторык У. Бікуліч меркаваў, што канфіскаваныя ў маёнтку Збарэвічы выданні і рукапісы – гэта частка архіву "Ogółu"[5]. Можна з гэтым згадзіцца, хоць больш праўдападобна, што І. Пякарскі прывёз з Масквы камплекты агітацыйнае літаратуры, які раздаваў знаёмым. Сам жа архіў „Ogółu" быў выяўлены 30 ліпеня 1864 г. у памяшканнях (хлявах), якія належалі ўправе Ніжагародскае чыгункі (і ў прыватнасці, дварaніну Юрыю Масолаву). Сярод папераў быў і імённы спіс „Ogółu". Палкоўнік Мікалай Ваейкаў цягам некалькіх месяцаў (да красавіка 1865 г.) высвятляў персанальныя дадзеныя ўсіх 452 сяброў тава-

[1] Гаворка пра тое, што з ліпеня па снежань 1862 г. студэнты не мелі ўласнае літаграфіі.

[2] *Восстание 1863 года: Материалы и документы: Русско-польские революционные связи в 2-х т.*, Москва 1963, т. 1, с. 187.

[3] Зусім верагодна, што гаворка ідзе пра "Мужыцкую праўду".

[4] *Ibidem*.

[5] В. Бикулич, *Речь П.Г. Заичневского о русско-польском сотрудничестве* [у:] *Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX в.*, Москва 1968, с. 80.

рыства[1]. Аднак звесткі пра І. Пякарскага не трапілі ў "Коммисію высочайше учрежденную по политическимъ дѣламъ въ Могилевѣ"[2].

На нашую думку, сёння ўпэўнена можна казаць, што літаграфію *Hutorki staraho Dzieda* выканаў у 1860 (ці 1861) годзе І. Пякарскі ў Маскве. Якім чынам беларускамоўны твор трапіў да маскоўскіх студэнтаў высветліць пакуль не ўдалося. Аднак вядома, што яны мелі кантакты з рознымі асяродкамі ў краю: Вільняю (дзякуючы П. Маеўскаму і А. Вярніцкаму), Мінскам (З. Мяштовіч), Магілёвам і Віцебскам (І. Пякарскі)[3]. А таму тэкст *Hutorki*… мог трапіць да іх як непасрэдна ад аўтара, так і ад асобаў, якія маглі нічога не ведаць пра аўтара, але мелі тэкст *Hutorki*…. Зрэшты, мы не можам выключаць, што аўтар знаходзіўся ў коле саміх студэнтаў, і хоць пра паэтычныя здольнасці сяброў "Ogółu" мы амаль нічога не ведаем, але затое ёсць пераканаўчыя сведчанні пра патрыятычную заангажаванасць маладых людзей: "Все они не только дурно, но даже с дерзостью относятся о правительстве, преисполнены фанатизмом и враждою к русским, имеют весьма часто по вечерам сходки <…>. Они получают журнал из Варшавского революционного комитета, следят очень деятельно за случившимися событиями в Варшаве, в переписке со многими – из разных мест польских губерний, получают довольно значительные сумы"[4]. Гэта было якраз тое асяроддзе, у якім нарадзіліся ідэі, выяўленыя ў мастацкай форме ў прадмове да выдання і ў гутарцы *Czy znajecie, mai dzieci*! Радыкалізм маладых выразна адчуваецца ў гэтых тэкстах.

Пра сяброў маскоўскага "Ogółu" мы амаль нічога не ведаем. (Не кажучы ўжо пра іхнія схільнасці да літаратурнай творчасці). Здаецца, нават персанальныя дадзеныя, сабраныя жандарскім падпалкоўнікам М. Ваейкавым засталіся незапатрабаванымі навукоўцамі[5]. Можа, як выключэнне, біяграмы толькі асоб-

---

[1] Гл.: *Выписка из журнала заседаний Петербургской следственной комиссии по делу обнаружения у Ю. Мосолова бумаг и книг Московского польского студенческого огула*; *Донесение Н.В. Воейкова управляющему III отделением Н.В. Мезенцеву о проверке списков Московского польского студенческого огула, обнаруженного у Ю. Мосолова* [у:] *Восстание 1863 года: Материалы и документы: Русско-польские революционные связи в 2-х т.*, Москва 1963, т. 1, с. 190–193.

[2] І. Пякарскі ў красавіку 1863 г. быў арыштаваны паліцыяй за падазроныя перамяшчэнні па Магілёўшчыне, але здолеў уцячы, знішчыўшы забраныя ў яго паперы Сененскай паўстанцкае арганізацыі. У верасні 1863 г. яго зноў арыштавалі. Падчас следства ён прызнаўся, што быў "въ шайкѣ мятежниковъ". Гл.: LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 2 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 1249.

[3] Т. Федосова, *Польские революционные организации в Москве: 60-е годы XIX века*, Москва 1974, с. 94.

[4] *1862 г. декабря 23. Москва. – Докладная записка чиновника особых поручений А.В. Палицына А.А. Суворову о польском студенческом огуле в Москве и его деятельности* [у:] *Восстание 1863 года: Материалы и документы: Русско-польские революционные связи в 2-х т.*, Москва 1963, т. 1, с. 186.

[5] Маем на ўвазе матэрыялы 95 фонду ГАРФ [*Следственная комиссия 1862 г. по делам о распространении революционных воззваний и пропаганде*], справа 111 [*О книгопродавцах: Кундте и Шмидекампфе, землемере Ив. Андрущенке, дворянах: Юрий Мосолове и Николае Матилове, операторе Степане Носе шт. ротмистре Алексее Столпакове,*

ных дзеячаў „Ogółu" былі створаны гісторыкамі Паўстання 1863 г. Сярод іх асаблівую цікавасць выклікае постаць ужо згаданага намі Паўла Маеўскага (1839–1905). Ягоныя літаратурныя здольнасці і зацікаўленні дакументальна пацвярджаюцца: сярод ягоных папераў, забраных паліцыяй пры арышце ў маі 1866 г., маецца сшытак з перакладамі на польскую мову вершаў Мікалая Някрасава *Убогая и нарядная*, *Филантроп*, Аляксея Кальцова *Песня пахаря*, *Что ты спишь, мужичок…*, *Первая песня Лихача-Кудрявича*, *Вторая песня Лихача-Кудрявича*, М. Дабралюбава *Законная кара! На бомбардирование Палермо*, а таксама пераклад двух першых раздзелаў рамана Мікалая Чарнышэўскага *Что делать*?[1]

На нашую думку, варта ўважліва прааналізаваць гіпотэзу пра датычнасць П. Маеўскага да ўзнікнення літаграфіі і ейных тэкстаў. Трэба мець на ўвазе, што паходзіў П. Маеўскі з Вільні (г. зн. беларускаю моваю мог валодаць), а таксама тое, што тэматыка вершаў, якія ён перакладаў з расейскае мовы, шчыльна палучаная з жыццём сялянства, а таксама вызваленчай барацьбой італьянскага народу. Магчыма, новае прачытанне даступных матэрыялаў, у якіх адлюстраваныя асобныя дэталі жыцця і дзейнасці П. Маеўскага, дазволяць выявіць кропкі судакранання гэтага надзвычай цікавага чалавека з беларускамоўнымі тэкстамі эпохі Паўстання 1863 г.[2].

подпоручике Александре Белозерском и др., прикосновен. к сему делу (30 июля 1863 – 23 мая 1868)]. Гл.: ГАРФ, ф. 95, оп. 1, д. 111, лл. 179–240. Інфармацыя паводле: *Восстание 1863 года: Материалы и документы: Русско-польские революционные связи в 2-х т.*, Москва 1963, т. 1, с. 193.

[1] Т. Федосова, *Павел Маевский и первые попытки перевода романа Чернышевского Что делать*? [у:] *Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов: Сборник статей и материалов*, Москва 1960, с. 335.

[2] Лічым патрэбным падаць наступныя архіўныя адрасы і публікацыі (паводле публікацый Т. Фядосавай і Т. Снытко): ГА РФ, ф. 95, оп. 2, д. 264 [*Письма Ивановой А., Купфер Е., Юдицкого и с неразборчивыми подписями Маевскому П.П. Письма Дедерер Р. и Радзиковского с обращением "Александр Васильевич" и черновики писем Маевского неустановленным лицам*]; ГА РФ, ф. 95, оп. 2, д. 265 [*Стихотворение Маевского П.П., его переводы стихотворений Некрасова на польский язык, переписанные стихотворения разных поэтов*]; ГА РФ, ф. 95, оп. 2, д. 266 [*Учебные записи, рукописи, выписки из книг и заметки Маевского; генеалогия рода Маевских, составленная Маевским П.П.*]. Тут пераклад двух раздзелаў рамана *Что делать*?; ГА РФ, ф. 272 [*Следственная комиссия и верховный уголовный суд по делу о покушении на Александра II*], д. 6 [*Дело процесса Верховного Уголовного суда над злоумышленниками против верховной власти и установленного законами образа правления, т. 2*]; ГА РФ, ф. 272, д. 24 [*Дело о бывшем студенте Московского университета Павле Петровиче Маевском, судимом за хранение возмутительных сочинений*]; ГА РФ, ф. 272, д. 25 [*Дело, начатое по предписанию московского военного генерал-губернатора о возмутительных сочинениях, найденных у студента Московского университета Павла Маевского,* т. 1]; ГА РФ, ф. 272, д. 26 [*Дело о студенте Московского университета Павле Петровиче Маевском,* т. 2]; ГА РФ, ф. 272, д. 29 [*Следственное производство о побеге из Москвы политического арестанта Ярослава Домбровского,* т. 2]; ГА РФ, ф. 109 [*Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии*], оп. 37 [*1 эксп., 1861 г.*], д. 80 [*Об эмиссарах. По показанию прибывшего в г. Вильно студента Константина Косцинского о злонамеренных политических обществах, образовавшихся между студентами Московского и Санкт-Петербургского университетов*]. Дакладная запіска падпалкоўніка А. Паліцына; ГА РФ,

Ніжэй з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў друкуюцца асобныя дакументы следчае справы А. Віткоўскага паводле: LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 2 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 1497 [*О дворянинѣ Минской губерніи Алоизію Витковскомъ*].

№ 1. Барыс Рэйхарт да Васіля Заблоцкага[1]

|8r| Копія.

Господину Начальнику Минской Губерніи. Іюня 13го дня 1863 года. № 316.

Ваше Превосходительство при предложеніи отъ 2го Мая за № 1193 изволили препроводить въ Коммисію для надлежащаго разслѣдованія отношеніе Начальника 3ей пѣхотной Дивизіи[2], съ слѣдуюшими къ оному приложеніями: тремя пистолетами, двумя патронташами и сверткомъ бумагъ, забранными у дворянина Николая Витковскаго.

Комисія разсмотрѣвъ бумаги Николая Витковскаго нашла слѣдующее: 1е). Литографированные тетради, возмутительнаго содержанія подъ заглавіями а). *Obecne Polityczne usposobienie Rusi*, б). *Hutorka staraho dzieda*, в). *Dziedzictwo*, г). *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, д). *O miłości Ojczyzny*, е). прокломаціи Мирославскаго и тому подобныя сочиненія безъ заглавія.

|8v| 2е). Два № Газеты “Ruch”.

3е). Печатныя сочиненія а). *Гуторка стараго дѣда*, б). *Piesn na Boży czas* и проч.

4е). Разныя писанныя сочиненія.

5е). Портретъ Канарскаго и

6е). Фотографическій портретъ 15ти молодыхъ людей изображенныхъ одѣтыми въ чемарки.

ф. 109, 1 эксп., 1862 г., д. 230, ч. 75 [*О революционном духе народа в России и о распространении им по сему случаю возмутительных воззваний. О студенте Павле Маевском*]; B. Limanowski, *Historia powstania narodu polskiego 1863 i 1864*, Lwów 1909, s. 335; яго ж, *Pamiętniki*, Warszawa 1957, t. I, s. 151; П. Черевин, *Записки: Новые материалы по делу каракозовцев*, Кастрома 1917; Л. Пантелеев, *Воспоминания*, Москва 1958; И. Белявская, *А.И. Герцен и польское национально-освободительное движение 60-х годов XIX века*, Москва 1954, с. 56, П. Ткаченко, *Московское студенчество в общественно-политической жизни России второй половины XIX века*, Москва 1958, с. 57, *Деятели революционного движения России: Биобиблиографический словарь*, Москва 1928, т. 1, с. 227; М. Клевенский, *К истории побега Я. Домбровского*, “Красный архив” 1927, т. 3(22), с. 24.

[1] Генерал-лейтэнант Васіль Заблоцкі (1807–1878) выконваў абавязкі часовага вайсковага губернатара Мінскае губерні і камандаваў войскам, якое знаходзілася ў ёй. Мясцовая шляхта назвала яго *Amondibur* за кепскае веданне французскае мовы. Гл.: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, том пяты, Warszawa 2019, с. 190.

[2] Начальнікам 3-е пяхотнае дывізіі быў генерал-лейтэнант Аляксандар Гольтгоер.

Призванный къ допросу въ Присутствіи Коммисіи дворянинъ Николай Витковскій паказалъ, что найденныя при обыскѣ въ дом[ѣ] отца его двухствольное ружье, три пистолета, два патронташа, бумаги и портреты принадлежатъ не ему, а вѣроятно брату яго Алоизію, который управлялъ всѣмъ въ имѣніи отца и около м[ѣсе]ца неизвестно куда скрылся, что изъ числа всѣхъ молодыхъ людей изображонныхъ на фотографическомъ портретѣ онъ узнаетъ только брата своего Алоизія и подпись на портретѣ о томъ сделала Эм[*нечыт.*] **|9r|** Постъ (нѣмка Лютеранскаго исповѣданія) проживающей гувернанткою при дѣтяхъ его отца какъ шалость въ присутствіи Подполковника Новоингермаландскаго Полка[1], во время обыска въ домѣ. – При этомъ Витковскій пояснилъ, что состоитъ во враждѣ со всѣмъ семействомъ, по тому, что дѣти рожденныя отъ втораго брака его отца вслѣдствіе спора о правѣ на наслѣдство имѣнія покойной его матери (первой жены отца) возстановили противъ него отца который даже удалилъ его изъ дому гдѣ живетъ все семейство. –

Затѣмъ Коммисія поручила Минскому Уѣздному Полицейскому Управленію[2] доставить въ Присутствія ея дворянина Алоизія Витковскаго, а также собрать сведѣнія о **|9v|** образѣ мыслей, жизни и поступкахъ Николая Витковскаго.

Вслѣдствіе сего Минское Уѣздное Полицейское Управленіе 10 Іюня за № 4592 уведомило Коммисію, что Алоизій Витковскій около м[ѣсе]ца неизвестно куда скрылся, а дворянинъ Николай Витковский образа мыслей, жизни и поступковъ хорошихъ но придерживается крѣпкихъ напитковъ.

Сообразивъ показаніе Николая Витковскаго съ теми свѣдѣніями, которые доставлены Земскаю Полиціею <*нечыт.*> его Коммисія находитъ весьма правдоподобнымъ, что найденное при обыскѣ оружіе и бумаги могли принадлежать брату его Алоизію Витковскаму, убежденіе это можетъ основываться на том, что на найденномъ въ бумагахъ фотографическомъ **|10r|** портретѣ на которомъ изображено кромѣ Алоизія Витковскаго несколько человѣкъ товарищей его изъ Гимназіи, которыя принимали личное участіе въ мятежѣ, а найденная въ тѣхъ бумагахъ записка возмутительнаго содержанія писана рукою Бронислава Барейши тоже товарища Алоизія по гимназіи. По этому не находя положительнаго данныхъ къ обвиненію содержащегося при Коммисіі Николая Витковскаго въ принятіи участія въ мятежѣ, Коммисія полагала бы возможнымъ освободить его изъ ареста съ тѣмъ однакоже чтобы на мѣстѣ его жительства учредить надъ нимъ скрытный полицейскій надзоръ.

Представляя о семъ на благоусмотреніе **|10v|** Вашего Превосходительства Коммисія имеетъ честь присовокупить что найденные при обыскѣ бумаги необходимо должны оставаться при дѣлахъ ея для могущей встретиться въ нихъ надобности при производстве следствія другихъ преступ-

[1] Новаінгерманландскі полк уваходзіў у склад 3-е пяхотнае дывізіі.

[2] Павятовую паліцэйскую ўправу ўзначальваў штабс-капітан Аркадзь Лысенка, а станавым прыставам 2 стана (Ракаў) быў адстаўны падпаручнік Георгі Фокс.

никахъ – присланное же оружіе три пистолета и два патронташа при семъ препровождаются.

Съ подлиннымъ верно:

Председатель Полковникъ [*подпіс*:] *Рейхартъ*.

№ 2. Невядомы да начальніка Віленскае губерні[1]

|**286r**| [люты 1864 г.] Его Превосходительство Господину Начальнику Виленьской Губерніи

Мы вѣрные поданный долзни Донести Васему Привосходительство что помѣщикъ Николай Витковски зиветъ въ Вилейскимъ уѣзда за Местечка Радосковича Дерзалъ у себя шайки мятежника и виправилъ своихъ троихъ Синовъ которой одинъ до нинѣйсего Дня не Возвратилъ, и что у|нега найдено ружей А онъ обяснилъ что онъ объ Ето не знаетъ то не правда. Онъ Самъ Старикъ Николай Витковскій Ето ружей Спратилъ какъ онъ объ ихъ не знаетъ когда Ето ружей онъ Самъ привелъ съ Прусій, и всякого года Езд[илъ] за|Граница. Для покупки ружей и <*нечыт.*> для мятежниковъ.

№ 3. Аляксандар Беклямішаў да Барыса Рэйхарта

|**361r**| Министерство внутреннихъ дѣлъ. Начальника Могилевской губерніи. Канцелярія. Октября 1 дня 1864 г. № 2635. Могилевъ на Днѣпрѣ.

Слѣдственной Коммисіи Высочайше учрежденной въ г. Минскѣ по политическимъ дѣламъ.

Вследствіе представленія Коммисіи отъ 26 Сентября за № 127 имѣю честь уведомить, что оговоренный Алоизіемъ Витковскимъ въ передачѣ ему революціонныхъ бумагъ бывший студентъ Московскаго Университета Игнатій Пекарскій преданъ мною, за бытность въ шайкѣ мятежниковъ, военному суду и потому объ отобраніи от него нужныхъ показаній слѣдуетъ обратиться въ Военно-Судную Коммисію, Высочайше учрежденную въ г. Могилевѣ над политическими преступниками.

Губернатор [*подпіс*:] *Беклемишевъ*.

№ 4. Камісія палявога вайсковага суда ў Магілёве да Барыса Рэйхарта

|**386r**| 1864 года Ноября 11 дня въ присудствіи Коммисіи Полеваго Военнаго Суда, Высочайше учрежденной въ г. Могилевѣ надъ мятежниками подсудимому дворянину Игнатію Пекарскому былъ данъ нижеследующій вопросъ:

---

[1] Начальнікамі губерняў былі вайсковыя ці цывільныя губернатары. Данос невядомага трапіў, відавочна, у канцылярыю начальніка Паўночна-Заходняга краю Міхаіла Мураўёва. Віленскім цывільны губернатарам быў Сцяпан Панюцін (1822–1885).

Вопросъ: Дѣйствительно ли Вы передавали предъявленные вамъ революціонные бумаги, ученику Минской Гимназіи Алоизію Николаеву Витковскому и для какой надобности <*нечыт.*> былъ ли Витковскій въ шайкѣ, гдѣ именно т. е. въ какой?

Отвѣтъ: Предъявленные мнѣ бумаги въ первый разъ вижу и Алоизому Витковскому не|передавалъ, притомъ не|знаю никакого Витковскаго и былъ ли онъ въ партіи или нѣтъ тоже не|знаю. Подсудимый Дворянинъ Игнатій Пекарскій

[*Подпісы*: *нечыт.*].

№ 5. Барыс Рэйхарт да Андрэя Кажэўнікава

|**391r**| Коммисіи высочайше учрежденной по политическимъ дѣламъ въ городѣ Минскѣ. [1?]8 Декабря 1864 г. № 2021.

Господину Минскому Губернатору[1]

Коммисія разсмотрѣвъ дѣло о дворянахъ Минскаго Уѣзда Помѣщикѣ Николаѣ Лаврентьевѣ (75 лѣтъ) и сыновьяхъ его Николаѣ (33 лѣтъ) и Алоизіѣ (23 лѣтъ) Витковскихъ нашла: 1^{е}). Минскаго Уѣзда въ имѣніи Збаревичахъ у помещика Николая Витковскаго, Отрядной Начальникъ Новогерманландскаго пѣхотнаго полка, въ концѣ Апрѣля мца 1863 года производилъ обыскъ и нашелъ: ружье, три пистолета, два патронташа и около дома въ пчельныхъ ульяхъ свертокъ бумагъ революціоннаго содержанія. Это сведеніе 2го Мая 1863 года за |**391v**| № 1193^{мъ} Минскій Губернаторъ сообщилъ Коммисіи для изслѣдованія при томъ же сынъ помѣщика Николая Витковскаго Николай Николаевъ арестованный производившимъ обыскъ, былъ присланъ въ Коммисію. При изслѣдованіи обнаружено, что арестованный Губернскій Секретарь Николай Николаевъ Витковскій, человѣкъ нетрезваго повѣденія и въ мятежѣ не былъ но при этомъ объясняясь онъ сказалъ, что найденное оружіе, пистолеты и бумаги принадлежали не ему, а брату Алоизію, состоявшему въ то время въ отлучкѣ.

По заключенію Коммисіи состоявшемуся 13го Іюня 1863го года за № 310 утвержденному Генералъ-Лейтенантомъ Заблоцкимъ Николай |**392r**| Николаевъ Витковскій былъ освобожденъ изъ подъ ареста и водворенъ на мѣсто жительства подъ надзоръ Полиціи.

Послѣ этого Виленскому Губернатору въ Февралѣ мце 1864 года поданъ былъ безъ именный доносъ (какъ полагаетъ Губернаторъ судя по выраженіямъ отъ еврея). Въ доносѣ этомъ значится, что помѣщикъ Николай Витковскій скрывалъ у себя шайки, трехъ сыновей своихъ отправилъ въ мятежъ (изъ коихъ одинъ не возвратился) и имѣетъ[2] у себя ружье, привезенное изъ Пруссіи.

Виленскій Губернаторъ 7го Февраля 1864 года за № 1750 поручилъ про-

[1] Тут маецца на ўвазе мінскі цывільны губернатар Андрэй Кажэўнікаў (1802–1867).

[2] Невядомы пісаў пра стрэльбу, якую канфіскавалі ў маёнтку Віткоўскіх у красавіку 1863 г.

извести объ этомъ дознаніе Волжскаго пѣхотнаго Полка[1] Поручику Бутовичу; по обыску въ доме Витковскихъ |392v| оружія не найдено; (кроме того, которое оказалось прежде); по дознаніи же, того чтобы помѣщикъ Николай Витковскій укрывалъ шайки или послалъ трехъ сыновей своихъ въ мятежь – не подтвердилось, а изъ 14ти человекъ окольныхъ жителей, спрошенныхъ безъ присяги, нѣкоторые какъ то: Касперъ Касперовичъ, Францъ Касперовичъ, Антонъ Три[*нечыт.*], Киприянъ Слижевичъ и Степанъ Мациевскій, не по собственному убежденію, а основываясь на слухахъ, удивились, что одинъ изъ сыновей Витковскаго Фома, бывшій Лекаремъ въ М. Смаргоняхъ за принадлежность къ политическимъ безпорядкомъ сосланъ, а другой Алоизій былъ изъ имения Збаревичъ къ брату Гилярію, находящемуся въ |393r| Военной службѣ, или поступилъ въ Мятежь самъ же Николай Лаврентьевъ Витковскій при допросе показалъ, что изъ числа шести сыновей его 1) Николай (Губернскій Секретарь), 2) Іосифъ и 3). Иванъ (малолѣтній) находятся при немъ, 4й) Фома былъ вольно практикующимъ Лекаремъ, но въ 1863 году арестованъ и сосланъ въ Вятку, гдѣ и состоитъ при Госпиталѣ, 5й) Игнатій служитъ Судебнымъ Слѣдователемъ въ Российскихъ Губерніяхъ, но гдѣ именно онъ не помнитъ, а 6й) Алоизій отлучился изъ дома для пріисканія службы и находится въ Городе Слуцкѣ; при чемъ присовокупилъ, что найденныя при обыскѣ ружье, пистолеты и патронташи, ему |393v| и дѣтямъ его не принадлежатъ, схоронены покойнымъ братомъ Фомою; онъ же Витковскій шаекъ у себя не укрывалъ и никакого участія въ политическихъ безпорядкахъ не|принималъ.

2е). Между тѣмъ сынъ Витковскаго Алоизій, еще 11го Января 1863[2] года действительно оказался въ городѣ Слуцкѣ и по случаю просроченнаго бывшаго у него билета, даннаго Минскимъ Полиціимейстеромъ, отъ 25го Октября 1863 года за № 343 посвидѣтельствованнаго Военнымъ Начальникомъ Минскаго Уѣзда того ж 27го Октября за № 2210мъ на выездъ изъ Минска въ городъ Слуцкъ, арестованъ тамъ за безписьменство[3].

При слѣдствіи въ Слуцкѣ обна|394r|ружено, что Алоизій Витковскій по означенному билету Полиціимейстера прибылъ въ Слуцкъ въ начале Ноября 1863 года, отыскивая мѣста службы, просилъ о дачѣ такаваго у Управляющаго лѣснымъ отдѣленіемъ Князя Витгенштейна, Гузе; Окружнаго Начальника по Питейному Акцизному Управленію IIIго Слуцкаго Округа, и Старшего Засѣдателя Полицейскаго Управленія, которымъ и принятъ былъ вольнонаемнымъ писцемъ въ Слуцкое Уѣздное Полицейское Управленіе и во время пребыванія его Алоизія Витковскаго въ Слуцкѣ, ничего за нимъ предусудительнаго не замѣчено. –

По доставленіи Алоизія Витковскаго въ Коммисію, онъ при |394v| допросѣ его о томъ, гдѣ находился съ Апрѣля м[ѣсе]ца 1863 года по Октябрь пока

---

[1] 13 жніўня 1863 г. Мурамскі рэзервовы полк быў перайменаваны ў Волжскі пяхотны полк і накіраваны на Беларусь дзеля стлумлення паўстання.

[2] Відаць, памылка пісара. Трэба: *1864 года*.

[3] Слова перакрэслена, а зверху алоўкам напісана: *не|имѣніе паспорта*.

изъ Минска выбылъ въ Слуцкъ и кому принадлежало оружіе найденное въ домѣ отца его, а также революціонныя бумаги, показалъ и при очной ставкѣ съ братомъ своимъ Николаемъ взводившимъ на него Алоизія подозреніе, что онъ могъ быть въ шайкѣ, утвердилъ слѣдующее: а). что оружіе ему Алоизію не|принадлежало такъ какъ онъ въ шайкѣ вовсѣ не|былъ, и охотою никогда не занимался, а таковое принадлежало покойному дядѣ ихъ въ домѣ жившему совмѣсно съ отцемъ ихъ, и умершему за несколько времени до|того, какъ произведенъ былъ обыскъ; б). Хоть |**395r**| на него Алоизія вслѣдствіе отлучки изъ родителькаго дома въ Апрѣле 1863 года и не возврата въ таковый, пало подозрѣніе, что онъ пошелъ въ мятежь, но это не справедливо, такъ какъ онъ, отлучись изъ дома, сперва былъ въ Ошмянскомъ Уѣздѣ на Заськовицкой пристани[1], гдѣ отецъ его ведетъ торговлю льномъ и пенькою; а взявъ у Радошковскихъ евреевъ безъ вѣдома отца деньги, у Вульфа Рубина 30ть а у Хацкеля Шапиры 60ть рублей, какъ по этой причине братъ его Николай оболгалъ предъ отцемъ, что онъ Алоизій забралъ отъ евреевъ много денегъ, то опасаясь наказанія отца, не возвра|**395v**|тился домой, а прибылъ въ Мае м[ѣсе]це въ Минскъ, гдѣ на тѣ деньги, что взялъ у евреевъ, сшилъ себѣ одежду и проживая, то въ Минскѣ, то въ Ошмянскомъ Уѣздѣ постоянно, до Сентября м[ѣсе]ца 1863 года; потомъ уѣхалъ въ Слуцкъ для пріисканія службы, гдѣ и арестованъ; и в). относительно революціонныхъ бумагъ, найденныхъ при домѣ отца его Алоизія въ пчельныхъ ульяхъ, онъ сознается, что запечатанный пакетъ съ бумагами для передачи помѣщичьему сыну Альфреду Ратынскому, проживавшему въ соседствѣ, далъ ему Алоизію въ городѣ Минскѣ студентъ Университета Игнатій Пекарскій[2] пакета того онъ Алоизий не вскры|**396r**|валъ и не имѣя случая встретиться съ Альфредомъ Ратынскимъ ему не передавалъ, а уѣзжая изъ отцовскаго дома оставилъ тотъ пакетъ въ своей комнатѣ; кто|же спряталъ тѣ бумаги въ ульяхъ не|знаетъ, такъ какъ во время обыска дома не|былъ; а вскрыты они вероятно тѣмъ лицемъ, которое отыскало ихъ, и не имъ Алоизиемъ и содержаніе тѣхъ бумагъ онъ не|зналъ. –

5е). При повѣркѣ сего показанія Алоизія Витковскаго, братъ его Губернскій Секретарь Николай при очной ставкѣ созналъ, что ружье, пистолеты и патронташи точно принадлежатъ и спрятаны дядѣю ихъ Фомою; |**396v**| что Алоизій дѣйствительно никогда охотою не занимался и ружья не имѣлъ, а такъ же предъ отцемъ о забранныхъ Алоизіемъ деньгахъ у евреевъ, онъ Николай точно говорилъ, а какъ Алоизій послѣ того домой [не] возвратился,

---

[1] Маецца на ўвазе Заськевіцкі перавоз на Віліі ля мястэчка Заськевічы (сёння вёска Заскавічы Маладзечынскага раёна).

[2] На следстве А. Віткоўскі сцвердзіў: "Пекарскій Игнатъ студентъ Москавскаго Университета проживалъ въ Минскѣ на Сборой (!) улицѣ въ красномъ домѣ. Когда я получилъ бумаги не помню. А гдѣ онъ Пекарскій находится не могу знать ибо онъ тогда отправился въ Могилевскую губернію. А Альфредъ Ратынскій также не могу знать гдѣ онъ обращается <…> Я уѣхалъ въ Ошмянскій уѣздъ то я и не передал ему оныхъ бумагъ – а я ихъ оставилъ дома въ сундукѣ своемъ, а мои бумаги были въ столѣ гостинной комнаты" (а. 319).

то онъ Николай и окольные жители заподозрили его въ томъ, что наверно пошелъ въ лѣсъ.

6^е). Евреи Рубинъ и Шапира подтвердили, что Алоизій Витковскій 20го Апреля разсчитавшись съ ними по торговлѣ отца своего, взялъ у перваго [30^ть,] а у послѣдняго 60^ть рублей безъ росписки, такъ какъ они имели торговлю съ его отцомъ верили ему на слово – а передопро|397r|шенные подъ присягаю окольные жители те самые которыхъ спрашивали безъ присяги, производившій дознание Поручикъ Бутовичъ, отозвались, что того чтобы Николай Витковскій укрывалъ шайки, удерживалъ оружіе, или отправлялъ сыновей въ мятежь, равно, чтобы Алоизій Витковскій былъ въ шайкѣ, никто изъ нихъ не видѣлъ и не|знаетъ. –

7^е). Относительно нахожденія Алоизія въ Минскѣ оказалось, а). въ явочной книгѣ Полиции, и въ домовой Минскаго обывателя еврея Іосѣля Родштейна Витковскій записанъ прибывшимъ въ Городъ Минскъ и явленнымъ По|397v|лиции 30го Апрѣля 1863 года подъ № 117^мъ онъ записанъ прибывшимъ изъ Минскаго Уѣзда по собственнымъ дѣламъ; б). портной еврей Ицко Дворкиндъ показалъ[,] что заказанную Алоизіемъ Витковскимъ одежду онъ точно шилъ ему и принялъ отъ Витковскаго три сераго цвѣта въ Іюлѣ или Августѣ 1863 года, а сшивъ, отдалъ Витковскаму платье спустя около двухъ м[ѣсе]цовъ, и въ то время Витковскій квартировалъ уже не у Родштейна (где былъ записанъ 30 Апрѣля[,] а на Фелиціяновской улицѣ въ постояломъ домѣ еврея Іосѣля Дрейцера; – в). дворникъ изъ дома Іосѣля Дрейцера, Шмуйло Арон <*нечыт.*> при предъявленіи ему Витковскаго подтвердилъ что дѣйстви|398r|тельно Витковскій пріѣзжалъ въ Минскъ зимнимъ и весеннимъ временемъ 1863 года останавливаяся несколько кратно въ доме Дрейцера, но постоянной квартиры не занималъ – и г). при этомъ же портной Ицко Дворкиндъ разъяснилъ, что когда онъ относилъ сшитое платье Витковскому въ квартиру у Дрейцера, то послѣ того осенью 1863 года Витковскій давъ ему Дворкинду билетъ свой полученный отъ Полицимейстера, просилъ его явить таковый у Военнаго Начальника, и когда онъ исполнилъ это и отдалъ Витковскому билетъ, то съ техъ поръ болѣе его не|виделъ. –

Для разъясненія не имѣлъ ли |398v| Витковскій сношений съ находившимся въ Минскѣ и принадлежавшимъ къ революціонной организаци студентомъ Болеславомъ Боровикомъ, Боровикъ предъявленъ портному Дворкинду, Дворкиндъ показалъ, что этого студента, когда бывалъ у Витковскаго не|виделъ и его не знаетъ.

9^е). Затѣмъ по собраннымъ свѣденіямъ объ Альфредѣ Ратынскомъ[,] которому отсылалъ студентъ Игнатій Пекарский чрезъ Витковскаго пакетъ съ революціонными бумагами, и о самомъ Игнатіѣ Пекарскомъ, обнаружено, что Альфредъ Ратынский проживаетъ^лъ по сосѣдству съ Витковскимъ, Вилейскаго |399r| Уѣзда въ имѣніи Красно[1], но ушелъ въ шайку и пропалъ

[1] Маёнтак Краснэ знаходзіўся блізу мястэчка Краснэ і вёскі ды фальварка Ракуцёўшчына.

безвѣсти, а студентъ Игнатій Пекарскій, оказался состоящимъ подъ судомъ въ полевомъ Военномъ Судѣ въ Городѣ Могилевѣ, учрежденномъ надъ мятежниками, и хотя Пекарскій при предъявленіи ему бумагъ, показалъ, что онъ Алоизія Витковскаго не|знаетъ и бумагъ революціонныхъ для передачи Альфреду Ратынскому ему не давалъ, но Военный Судъ, сообщая Коммисіи означенное показаніе Пекарскаго, увѣдомляетъ, что Пекарскій былъ учителемъ дѣтей у помѣщика Важинскаго, Могилевской Губерніи въ Сенненскомъ Уѣзде, и взятъ крестья|**399v**|нами деревни Пукалово вечеромъ 22го Апрѣля сего года по подозренію за частые разъѣзды, и преданъ Суду за бытность въ шайкѣ мятежниковъ, и за намереніе скрыть находившуюся у него революціонную присягу, прокламаціи и другіе революціонные бумаги. – Впрочемъ на фотографической карточкѣ, найденной у Витковскаго (листъ дѣла изображающей 15[ть] человѣкъ учениковъ Минской Гимназіи одетыхъ въ чемарки съ черными нашивками, значиться Алоизій Витковскій сидящій между ними въ меховой шапкѣ, и чемаркѣ безъ нашивокъ. Фотографія эта снята какъ объясняетъ Витковскій фотогра|**400r**|фомъ Дельпайце[1] (проживающемъ въ городѣ Смоленскѣ подъ надзоромъ Полиціи) нѣкоторые изъ изображенныхъ на этой фотографической карточкѣ товарищи Витковскаго, какъ то: Брониславъ Окуличъ, Свидзинскій, Константинъ Демидовичъ и Гецевичъ[2]; принимали личное участіе въ мятежѣ. –

Обсудивъ вышеизложенное Коммисія находитъ, что къ обвиненію дворянина Алоизія Витковскаго, въ томъ, чтобы онъ состоялъ въ шайкѣ и въ томъ, чтобы найденное въ домѣ отца его оружіе принадлежало ему, не представляется данныхъ; но онъ виновенъ а). въ принятіи отъ Пекарскаго |**400v**| революціонныхъ бумагъ для передачи Ратынскому и храненіе ихъ у себя; и б). въ сочуствіи мятежу, такъ какъ, носилъ чемарку и изображенъ въ таковой на одной фотографической карточкѣ съ товарищами принявшими личное участіе въ мятежѣ, что въ глазахъ Коммисіи служитъ доказательствомъ тому, что Алоизій Витковскій не|можетъ считаться благонадежнымъ въ политическомъ отношеніи; затѣмъ о Губернскомъ Секретарѣ Николаѣ Николаевѣ Витковскомъ (о которомъ дѣло уже преждѣ решено и объ отцѣ Витковскихъ Николаѣ Лаврентьевѣ – къ обвиненію которого никакихъ у[ликъ] |**401r**| не|оказалось (и онъ умеръ) Коммисія никакого заключенія не полагаетъ. –

Представляя о семъ Вашему Превосходительству съ приложеніемъ подлиннаго дѣла Коммисія имѣетъ честь присовокупить а). что Алоизій Витковскій содержится подъ арестомъ съ 11го Января 1864 года; б). что собственно за Алоизіемъ Витковскимъ имѣнія не числится; и в). что на него Витковскаго въ дѣлахъ Коммисіи болѣе указаній не было – а по имѣемымъ

[1] Магчыма, прозвішча трэба чытаць інакш.

[2] У спісах удзельнікаў паўстання ёсць прозвішчы шляхціцаў Мінскае губерні Канстанціна Дземідовіча (20 гадоў), Франца Свідзінскага, Людаміра Гецэвіча і Казіміра (!) Акуліча. Гл.: *Сводный список участников восстания 1863–1864 годов* [online] http://kdkv.narod.ru/1864/Spis-A.htm [доступ: 18.10.2019].

въ Коммисіи спискамъ, о лицахъ составлявшихъ Новогрудскую и Борисовскую шайки – онъ Витковскій не значится.

Председатель Полковникъ [*подпіс*:] Рейхартъ
Членъ Надворный Советник [*подпіс: нечыт*.]

6. Андрэй Кажэўнікаў да Васіля Заблоцкага

|**418r**| Минскаго Губернатора. По политическому отделенію. Ноября 14 дня 1865 г. № 2190. г. Минскъ

Минскому Губернскому Военному Начальнику

Препровождая при семъ копію заключенія Временнаго Полеваго Аудиторіата съ послѣдовавшею на ономъ конфирмацію Помощника Командующаго войсками Виленскаго Военнаго Округа Генералъ Лейтенанта Манюкина надъ помещичьемъ сыномъ Минскаго уѣзда дворяниномъ Алоизіемъ Витковскимъ покорно прошу Ваше Высокоблагородіе сдѣлать распоряженіе о приведеніи конфирмаціи этой въ исполненніе и донести мнѣ на семъ|же съ возвращеніемъ прилагающаго заключенія Полеваго Аудиторіата и между тѣмъ самаго Витковскаго[1] передать Минскому полиціимейстеру для выдержанія Витковскаго въ тюремномъ заключеніи еще шести мѣсяцевъ, съ тѣмъ чтобы по окончаніи этого срока былъ онъ водворенъ на прежнее мѣсто жительства съ отдачею на установленное благонадежное поручительство и подъ строгій надзоръ полиціи.

О сысканіи съ именія ему лично принадлежащаго усиленнаго 20% сбора |**418v**| и снятию съ онаго секвестра и <*нечыт.*> съ имѣнія умершаго отца подсудимаго Николая Витковскаго усиленнаго 10% сбора, распоряженіе сдѣлано особо.

Генералъ Майоръ [*подпіс*: *нечыт*.].

[1] Відаць, усё жыццё Алаіза Віткоўскага прайшло ў маёнтку Збаровічы. Яго дачка Зоф'я (1870–1920) выйшла замуж за апошняга ўладальніка Вязынкі Юзафа Замбжыцкага (1858–1948), сына паэта Станіслава Замбжыцкага (1823–1907). Другая дачка А. Віткоўскага пабралася шлюбам з Генрыкам Неслухоўскім (нар. 1860 – ?), братам Янкі Лучыны. Як вядома, дачка Генрыка Ядвіга (нар. 1891 – ?) была замужам за віленскім ваяводам Уладзіславам Рачкевічам (1885–1947).

Рукапісная копія літаграфіі

Украдзеныя ў снежні 1861 г. у карчме Лупянка пяць рукапісных сшыткаў з вершаванымі і празаічнымі тэкстамі антыцарскага ды антырасейскага характару Вікенці Гацэвіч у красавіку 1862 г. перадаў прадстаўнікам вайсковае ўлады ў мястэчку Новаалександраўск. Па загаду начальніка Ковенскае губерні контрадмірала Грыгорыя Крыгера (1820–1881) новааляксандраўскія гараднічы і земскі спраўнік правялі следства, якое, аднак, не прынесла выніку. На гэты раз пакараць за стос "возмутительной" літаратуры не было каго. Справа так і не рушыла ў Ковенскую ці Віленскую "Коммисію высочайше учрежденную по политическимъ дѣламъ", а пасля ў Часовы палявы аўдытарыят. Проста засталася ў канцылярыі Виленскаго военнаго губернатора. Тры старонкі "донесенія" ды сорак восем аркушаў, сшытых уладальнікам-капіравальнікам у сшыткі, а пасля ў адвольным парадку палучаных віленскімі канцылярскімі чыноўнікамі.

Усе тэксты, змешчаныя ў сшытках, самым непасрэдным чынам датычаць падзеяў нацыянальна-вызваленчае барацьбы народаў былое Рэчы Паспалітае на пачатку 1860-х гг. Некалькі разоў на аркушах з'яўляюцца даты – 1 сакавіка, 2 сакавіка, 5 сакавіка. Праўда, цяжка адназначна сказаць: што гэтыя даты фіксуюць: час напісання ці капіравання твораў? Аднак істотна тое, што "мастацкі час" твораў нібы спыніўся вясною 1861 г.

Аб'ём сшыткаў невялікі. Яго чыноўнікі пазначылі так: "Первая на десяти листахъ", "Четвертая на двадцать четырехъ строн.", "Третья на шестнадцати", "Вторая на шеснадцати", "Послѣ присланная Пятая. Шеснадцати".

Творы, запісаныя ў сшытках, пераважна невядомых аўтараў. Асобныя з іх паўтараюцца па некалькі разоў (напрыклад, *Hymn. Boże! Coś Polskę przez tak długie wieki*…). Звернем увагу, што ў большасці з іх выяўляецца віленска-літоўскі патрыятызм аўтараў: *U Twego grobu swięty Kazimierzu, // Błaga cię Litwa – O Litwy Patronie…*, *Hymn za poległych w Wilnie*, *Requiem w Wilnie 1861 roku Marca 1 dnia* і інш. Шмат тэкстаў, у якіх пастулюецца рэлігійны патрыятычны чыннік: *List Pasterski*, *Z listu księży z Paryżu*, *Modlitwa Pielgrzyma*, *Litania Pielgrzymska*, *Głos Pański w Więzieniu przez Polkę* і інш.

Перапісаны былі ў сшыткі і шырокавядомыя тэксты : *List Garibaldego do Mierosławskiego*, *Dzwon pogrzebowy. Na pamiątkę ofiar poległych 27 lutego 1861 roku*, *Obchod uroczysty Pogrzebu ofiar poległych*, *Tancujcie Polki, teraz czas tańcować // Z bohaterami Oszmiany, Warszawy…*[1] і інш.

[1] Апошні ўпершыню друкаваўся ў газеце "Pielgrzym Polski: pismo polityczne i literackie", część I: kwiecień, maj, czerwiec 1833, Dwónasty półarkusz, Paryż, 12 czerwca 1833, s. 48.

Выразна адчуваецца ў тэкстах сшыткаў рэвалюцыйны дух моладзі. Прынамсі, у двух празаічны творах: *Młodzież Polska* і *Concilija in unum corpus et recrea*. Апошні напісаны ад імя маладых: “Pozdrowienie, cześć i dzięki niech będą wam naprzód Ojcowie cnotliwi! Nad siły ludzkie byłoby milczenie w obecnej tak uroczystej dobie: nie mamy mocy stłumić głosu wyrywającego z młodocianych piersi naszych! Dajcie Ojcowie dobry posłuchajcie i przyjmijcie do szlachetnych serc Waszych synowskie to wołanie, które śmiemy tuszyć, jest głosem prawdy. Nie dawno jeszcze odtąd zaczęliście żywić i pielęgnować ducha Ojczystego w czynie. Któż zdoła opisać radość naszą i tryumf, gdyśmy otrzymali wiadomość o dobrowolnym urzeczeniu się waszym praktycznej opieki nad ludem? Dumni byliśmy Wami jak nigdy!”[1].

У адным з сшыткаў змешчаны верш У. Сыракомлі, напісаны ў красавіку 1861 г. падчас ягонае вандроўкі ў Варшаву. Дазволім сабе змясціць тут гэты твор, пра які часам згадвалі беларускія і расейскія гісторыкі літаратуры:

Nas zebranych wielu razem
Car widzieć nie życzy,
Więc rozwiązał swym ukazem
Legion rolniczy
Przypomniane twoje długi
Rycerski człowiecze,
Że żelazne twoje pługi
Czas przekuć na miecze,
Wszak młocarnie i żniwiarki
Bezczynnie nie zgniją
Żąć i młócić wrogów karki
Jest agronomią.
Gospodarka trzy polowa
Wrogom się podoba;
Łań poznania łań wioskową
Wzięli Niemcy oba.
Moskwa wzięła resztę łanów
Polski, Litwy, Rusi, –
Więc reforma płodozmianów
Kłuć ich w oczy musi,
Pług i lemiesz w swoją kolej
Wyborne narzędzie;
Łań zasiewaj krwią go polej
A pszenica będzie.
Gdy trzy łany wyrznim dziczy
Gdy się kąkol wytnie
Nasz odwieczny dom rolniczy
Znowu nam zakwitnie[2].

[1] LMAVB, f. 22, b. 2, l. 60.
[2] *Ibidem*, l. 11–11v.

Сшыткі пранумараваныя некалькі разоў: спачатку чыноўнікамі ў Коўне, пасля ў Вільні, а таксама архівістамі Мураўёўскага музею ў Вільні (1912 г.) і Бібліятэкі акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх.

Асноўная нашая ўвага, вядома, да сшытка пад нумарам тры, дзе змешчаны чатыры беларускамоўныя творы. Праўда, выразна бачна, што ягоны ўладальнік (хутчэй за ўсё ўладальнік, а не чыноўнікі) сшыў гэты сшытак з двух. Першы меў 24 старонкі (дзве апошнія, на якіх таксама быў тэкст, адрэзаныя ля карэньчыка. Заўважым: лінія адрэзу прайшла так, што захаваліся адно фрагменты літараў), дзе былі перапісаныя тры творы: *Od staroho dzieda*, *Hutorka staraho dzieda na Biełarusi* і *Czy znajecie, mai dzieci*! Другі складаўся з дванаццаці старонак, на пяці з якіх іншым почыркам[1] занатаваная *Molitwa Dzisiejszaja*. Першы сшытак быў укладзены ў другі такім чынам, што шэсць незапісаных старонак аказаліся першымі ў новым "канвалюце", пры гэтым чатыры з іх былі адрэзаны пры карэньчыку (адзін з адрэзаных аркушаў быў пранумараваны, відавочна, уладальнікам. Пра гэта сведчыць пераварнутая на адвароце першага аркуша[2] лічба "2").

Пра тое, што першапачаткова былі гэта два сшытачкі, могуць пасведчыць іхнія верхнія рагі: у першым яны абрэзаны крыху інакш, чым у другім.

Загадкавага паходжання і пляма ў правым верхнім рогу першага сшытка. Яна пранікла праз усе ягоныя аркушы. Магчыма, паходзіць гэтая пляма ад вялікае колькасці разлітага чарніла, але не выключаем, што была гэта кроў. Характэрна, што другі сшытачак быў далучаны да першага пазней. Але чарніла на аркушах яшчэ не страціла здольнасці "пляміць" прытуленыя старонак. Праўда, зусім нязначна. А вось з адваротнага боку, г. зн. праз адзінаццаць аркушаў, на пачатковай старонцы *Molitwy Dzisieyszaj* пляма ўжо не адбілася.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: *Od staroho dzieda. Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi*. *Czy znajecie, mai dzieci! Molitwa Dzisiejszaja* [рукапісная копія літаграфіі] [у:] LMAVB, f. 22, b. 2, l. 35–48.

---

[1] Зазначым: большасць тэкстаў ва ўсіх пяці сшытках занатаваныя рукою тае асобы, што перапісвала беларускія *Гутаркі*…. Менш старанны почырк капіравальніка *Molitwy Dzisieyszaj* сустракаецца радзей.

[2] LMAVB, f. 22, b. 2, l. 34v.

|35r| *Od staroho dzieda*

„Chodziŭ baj pa ścianie…
Czy baj czy nie?... ... ...”

Wot tak zaczynali naszy dziedy swoi hutorki, taki wot takaja była ich prykazka. Ciapier dziady naszy užo spia[ć] sobie ŭ mohiłach, taj maŭczać i nie kažuć nam kazok, nie śpiewajuć piesienok. Zamauczali tatulki naszy, nie|palubiła sia im szto Moskal słuchajeć ich taj chachoczyć naruhajuczycia i z nich i z nas. Zamaŭczali jany, lahli ŭ mahiły i śpiać sabie krepko i cicha; a piesieńki i hutorki ich chodziuć pa swietu, szukajuć dobrych ludziej, da i ziukajuć |35v| z nimi ab tom szto bywała nie kali na swiecie, i ab tom szto robić potreba. Maskalom hety hutorku nie|pa|nutry; jany ich łowiuć usiudy – i na miesta Ojczyzna nakawierzywajuć pańszczyzna bezmozhłyje jany takije! Da szto|ž jany dumajuć, szto my wot taki i nie|ściamlim, chto ŭsiu krutniu hetu robić i szto my nie spaznaim – szto zdarowa, a szto atruta? – Wisz jak zamudryli; niechaj pany z|mužykami zadzierucca; a my i hetym i hetym pietlu na szeju!

Zdarowa žywiocie panowie Maskali? Jak waszeci maiciesia? Czy nie|hłatnuli wy czasami ŭ broware, dy czy nie abjeliś wy blokotu szto takuju pryjawu zachaciełaś rabić wam na|świecie? Ali jak |36r| baby zaciszli[1] na maładoja, dy [ki]nuliś na to szto i Boh i|ludzi nie|pachwaluć?

Niechaj sabie Maskal pi[szyć] swai paskudnyje aszukańtswa; a my budzim pieredawać wam tolka toja, szto nam dastałoś at naszych dziedoŭ. Wot wam, bratcy, takii hutorki praczytajcia ich, padumajcia poziukajcia – taj kali hedak tak hedak! Pamaliŭszysia Bohu jak tutyćka napisana, dy i za|rabotu a daliboh budzić ładna! –

|36v| *Hutorka staraho dzieda na Biełarusi*

Ej skažycie dobry ludzie
Szto heto na swiecie budzie
Czy to Boh tak sudziŭ z nami
Prapaść na wiek z Maskalami.

Oj nie bratki nie tužycie
Da na toj czas spamianicie
Jak to daŭnymi hadami
Biŭsia Palak z maskalami.

I my|ž razem wajawali
Stolki krowi razliwali

[1] Відавочна, капіравальнік не змог правільна расчытаць слова *zaciorli*.

Oj za toja, szto narodu
Chaciej Polak dać swabodu.

|37r| Jak Moskal toho daczujsia
To na Polszczu nawiernujsia
I niemiec staŭ pamahaci
Sztob Palakoŭ zwajawaći

I bilisi|ž, wajawali,
Pokul palakoŭ prahnali
Oj, i panios swajo hore
Biedny Palak až za more

Da słaŭnaho, da narodu,
Szto sam wyjszoŭ na swabodu –
Szto cełу swiet jaho znaječ
I Prancuzom nazywaječ.

Prancuz pryniaŭ ich jak braci
Ale nie moh ratawaci,
Bo sam ciažka z Niemcom biŭsia
At niewoli baraniŭsia

|37v| A Maskal ŭ Polszczy razsieŭsia
Da zaraz ŭ kości ujeŭsia –
[Staŭ] padatki wydzieraci
[I niek]ruta zabieraci –

Kazaŭ ssypać mahazyny,
Bucim dla takoj pryczyny,
Sto jak zdarycca patreba –
Mužyk moh tam dastać chleba;

A jak sam staŭ wajawaci
Kazaŭ mahazyn zabraci –
Ŭ aboz wazić usio zbože,
A narod choć hin niebože

I addauszy usio z chaty
Jeszcze sam idzi ŭ sałdaty –
Kidaj žonku, dzietki u domu
Jedź u kałodce da pryjomu –

|38r| A jak wojska nie patreba,
To sałdat sam szukaj chleba –
Szle ŭsiech damoŭ – choć nie [znaje]
Czy katory dom swoj maje.

Tolki wielać nie szatacca
Na prykaz zaraz jaulacca –
Nosić boty, strycca, bryci –
Choć nie majesz czym pražyci.

Daŭniej ludzie dobra žyli,
I druhich dobra uczyli
A Maskal sam nic nie znaje
Taj lichota nauczaje –

Staŭ Kaścioły abdzieraci,
Ŭsi[u]dy Ksiendzoŭ zahaniaci –
Albo wieleŭ być papami
Chadzić ŭ rasach z baradami –

|38v| [Bić] pakłony i uczycca
Tak po maskoŭski malicca –
Choć paciery takije maje
Szto ich i czort nie spaznaje.

Niechaj|že chto słowo skaže
Zaraz jaho Maskal zwiaže –
I zdaroŭje adbiraje
I na Sybir wysyłaje –

A hdzie zandar zwankom zwiahnie
To najlepszych w|turmu ciahnie –
Czy ubohi, czy bahaty,
Wałacze at siemi – chaty.

Czynoŭniki jaho zbytkujuć
Abdzierajuć i katujać –
Hłumiać, kraduć, razbiwajuć –
I płakać nie pazwalajuć.

|39r| Za Palakom to bywało
I padatkoŭ płacić mało –
A chto mieŭ pana lichoha
Paszoŭ sabie do druhoha –

A jak Maskali nastali –
To ŭsiech w|skazki papisali
I szlachcicoŭ z mužykami
Hłumiać tak, jak choczuć sami –

Z duszy niekrut i padatki
Choć ty zhiń, a daj astatki –
A da reszty ŭsiech zhubili
Akcyzju pastanowili.

Palak usio heta znaje
Horki slozy praliwaje –
Tolki pomochczy nie može
Sam ŭ czužoj ziemle nie-bože.

|39v| Ale, bratki, nie tužycie
Lepsz w Boha paprasicie
[Zmi]łowania kab jon skora
Pieremieniŭ nasze hora –

Bo kažuć – szto czas nastaje
Jak Maskal moc pacieraje –
A jak heta toje budzie
To|biarycie na|um ludzie.

Jak Palakoŭ zwajawali
I do Prancuzoŭ prahnali –
To jany chacieli sami
Idźci nazad z Palakami –

I paszli i Moskwu uziali
Palakom Polszczu atdali –
No Maskal tut spachwaciŭsia
Dy z Niemcami zhawaryŭsia –

|40r| I siudy, tudy krucili,
Wajawali da płacili
Pakul Prancuz nie zdaŭsia
Znoŭ w niewolu nie dastaŭsia.

Jak Prancuz paszoŭ ŭ niewolu
Tady Maskal znoŭ uziaŭ wolu –
Znoŭ paszoŭ narod hłumici
Polszcza da reszty hubici

Prancuz tym czasem pawoli
Staŭ wybiwacca z niewoli –
Prahnaŭ Karala lichoha
Da wybraŭ sabie druhoha –

A j[ak] tolka zmacawausia,
To z Maskalom i zadraŭsia –
Zaczaŭ bici – wajawaci
Swaju kryŭdu spahaniaci

|40v| [Oj] biŭ dakul sałdat stało
[I] zabraŭ ziamli nie mało
Až Maskal musieŭ prasicca
Sztob z prancuzom pahadzicca

I Prancuz jak rabiŭ zhodu –
To zaściereh sztob narodu
Usiakomu wolność daci
Nikoha nie prymuszaci.

Maskali choć obiecali
Da taho nie datrymali –
Bo Prancuz nie mieŭ spakoju
Paszoŭ na Niemca wojnoju.

Bo Niemiec w|chytrość uszyŭsia
Za Maskala nie zastupiŭsia –
Da staŭ inszych zabieraci
Na swoj zakon prymuszaci

|41r| Prancuzy heta daznali
Dy na Niemcoŭ i napali
Znoŭ bilisia sztob narodu
Kažnomu zdabyć swabodu.

Taj i Niemcow zwajawali
I z czużoj ziemli prahnali
I na wiek wiekoŭ wieleli
Kap tam szołdry nie siedzieli.

A sztob bolsz wojn nie|rabili
Da narodu nie hłumili –
Kap Cary nie mieli woli
Brać nikoha da niewoli –

Pa ŭsiom świecie razpisali
Sztob ŭsie ludzie skazali
Jak katory chocze byci
Pod jakim zakonom žyci

|41v| Czuć i nas buduć pytaca
Jak my choczem zastawacca –
Czy być użo z Maskalami,
Czy znowu żyć z Palakami?

Pamiętajcie|sz w|tuju poru
Jak prydzie da pryhaworu –
Kap czasami nie akpicca
Na wiek, wiekoŭ nie zhubicca.

Pakińcie|sz harełku pici
Sztob razumu nie zhubici
Jak heta słowo skazaci
Dolu sabie wybiraci.

Bo|choć papy durać – muciać
Prostyj narod bałamuciać –
Szto to Maskal maje wolu
Palachczyć naszuju dolu –

|42r| Oj nie wiercie tamu ludzie
Niczoha z|taho nie|budzie.
Kap jon chacieɉŭ tak rabici
Dauno|b to musiało byci.

Wszak jon wa|ŭsiom wolu maje
Jak chocze tak upraulaje,
A jak tolki szto nakaže
Kažin zrobić szto prykaže.

Choć prastaki wymyslajuć
Szto pany piereszkadžajuć –
Szto płacili i krucili,
I Maskala podkupili –

Na|szto|ž jamu podkup braci
Kali [i t]ak kažyć daci –
I kažen płacić nieboże,
I krucielstwo nie pamože

|42v| Czy|ž pany pierekupili
Jak ich u Sybir wałaczyli
Jak usiu szlachtu kasawali
I majątki adbirali.

Tak samo i z|mužykami –
Oj Maskali choczuć sami
Kab nas pany pilnawali –
Szatacca nie pazwalali –

Sztob kažnoho najci w|poru
Dla niekruckaho naboru,
Kab było kamu ławici
I da pryjomu wazici.

A|jak pryducca padatki
Dziaruć z pana choć astatki
|43r| Niechaj sabie pany prawiuć
U dwor im akzekucyiu stawiuć

Oj tak, tak moi wy ludzie
Z Maskalami dobra nie|budzie –
Tak pomniciesa szto kazaci
Jak to was buduć pytaci –

I z|za rubieża jak hranieć
Mierosłaŭskij z Żaunierami –
I jak polszcza usia paustanieć
Pojdziem i my z Palakami.

Krykniem usie u|odno słowa:
Niechaj Polszcza budzie znowa,
Bo jak staniem Palakami
Budziem wolnymi panami!

|43v| **Czy znajecie, mai dzieci!**[1]
Szto heta Maskal na świecie:
Padajci k’ niemu baiszsia;
Taj jak k’ niamu prybliżyszsia,
Tak wot strach i zabirajeć,
Szto jon ŭ matku abruhajeć –
My sabie siadzieli cicha:
Pryniasło|ž Maskaloŭ licha,
Usio pabrali, razahnali,
Panoŭ naszych pawiazali,
Stali brać ich da kawać,
Taj kazakam addawać,
U picier stali atsyłać,
Taj u Sibir pieresielać.
Użo im za nas nie|ustupicca
|44r| Samym k’ nam nie waracicsa!
A|szto|ž za pany bywali:
Sukni budto zar na szali,
Dwa rukawa w|nich krasnych,
Dwa jeszczo z zadzi zapasnych,
I szapki szczatyrmia rahami,
Taj z krasnymi czabatami,
Z załatymi pajasami,
Taj na uwieś świet usami!
Pahladzieć na|nich tak ładna:
Usio tak bliścić usio tak składna:
Jak dziaciej nas pryhladali,
Padaciej u nas nie brali,
I karmili i paili,
I ŭ niekruty nie|wadzili.
|44v| Atkul Maskal nalacieŭ,
I szczaście nasze zajeŭ:
Staŭ jon panoŭ zabirać,

[1] Вылучэнне першага радка гутаркі – нашае.

A nas bić muczyć, taj drać,
Dy nad wieroj naśmiechacca,
Taj nad Bohom uže zdzikacca,
Nas z|padwodami haniać,
I ŭsio at nas atnimać.
Ni pasłowicoj słyło,
Szto pad Prahoju było!
Raŭna szto wot z piekła biesy,
I kazaki i Czerkiesy
Na pikach dziaciej nasili,
Oszmianu kroŭju zalili;
Matek z|dzietkami kałoli
|45r| Czaho|ž jeszcze treba boli? –
Księdza ŭ|mszy samoj zabili,
Kielich dnom ŭwierch zwaracili!
A woj chuda z Maskalami
Mycca kroŭju staŭ slezami!
A ŭžo|sz dzietki nie siedzieć!
At Maskala nie cierpieć!
Dubiom jaho jak sabaku!
U kułak skrucić jak tabaku!
Rožnom u nozdry! pieloch u ucha!
Hrym u|szeju! por u|brucha!
Niechaj kiszki wałakucca,
Waŭk[a]m u korm dastajucca!
Woŭk zarež ich, syzmu hetu,
Won iz Polszczy won sa świeta!
|45v| Budzim že Boha malić,
Sztoby Polszczy waracić:
Bo ŭ Polszczy pany panami;
Taj jak pany budzim sami,
Zažywiom sabie na sławu.
Nu|ž k' czortu syzmu pluhawu –
Užo nie zdabrawać jamu
Pahanomu Maskalu:
Pany szabli pabiaruć,
Taj nas z saboj pazawuć –
Tak nie|traccia že pary
Dy wastrycie tapary;
I kasu na pryhatoŭki –
Buduć słaŭnyje Pietroŭki!
Jak Maskalu tkniesz u nos,
To to budzić sieniakos! –

|46r| **_Molitwa Dzisieyszaja_**

[1]. Boże szto Polszcze czerez usie
wieki, Dawau cześć chwału,
ścieriech od niewoli. –
I nie żaleuszy atcouskiey apieki
Suliu paciechu u|nieszczasney doli –
– Piered ałtarem malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waracić nam
– prosim!
[2]. Ty pożaleuszy jeje w|złoy pryhodzie,
Nieraz pobici wroha dawau siłu
Sierod nieszczascie u|prawiem rodzie
Dabawiu chwały choć poszła u|mahiłu
Piered Ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waraci
nam prosim!
|46v–47r| 3. Boże katory właść Karanowanych,
Mouliu bylinku słomisz w|swaim sudzie,
Satry|ż u|porach tyranou pohanych,
Day nam nadzieju szto Polszcza życ budzi –
Piered Ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waraci nam prosim –
4. Wierni iej swietność staruju jak była,
Day urożaie na|radnienkoy mieży
Sztoby u|pakoy szczasliwa zażyła,
Błahasławi Ty u|dziele maładzieży –
Piered Ałtary malitwu prynosim *i t. d.*
5. Ty białynicku Preświetaja Diewa –
Jedyna maci prapuszczaho roda
Litwy i Rusi można Karalewa,
Uprosi Syna sztob dau nam swabodu. –
Piered Ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waraci nam prosim. –
|47v–48r| 6. U|żarawicach, Burunach Moskali,
I ciebie z|nami u|kazionszczynu skuli
Sprau sztob at syzmy Ty i|my atstali,
Sprau kali|b z Polszczey uniju wiernuli –
Piered Ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waraci nam prosim –
7. U|Marciuchowie my pap[o]u użo bili,
Ad syzmy ciebie chacieli atniaci,
Dy usie niczoha sztob my nie rabili –
Kali nie staniesz Ty nam pomahaci.
Piered Ałtary malitwu prynosim *i t. d.*

8. Twoich słuch wiernych[:] Antonja Swiatoha,
I Józefata na syzmu lichoha,
Poszli szwydczey Ty k|[n]aszemu narodu,
Prahnac Maskalou i dać nam swabodu. –
Piered Ałtary malitwu prynosim
Wolnu Atczyznu waraci nam prosim. –

Kaniec.

Са справы канцылярыі Віленскага вайсковага губернатара

У дадзенай справе знаходзіцца адзін дакумент, у якім апавядаецца пра абставіны выяўлення “тетрадей возмутительнаго содержанія” і пра фармальнае (фактычна) следства, праведзенае новааляксандраўскімі гараднічым і земскім спраўнікам. Трэба думаць, што прызнанне Вікенція Гацэвіча адпавядае праўдзе, хоць і насцярожвае той факт, што “однодворецъ” толькі праз некалькі месяцаў перадаў украдзеныя паперы прадстаўнікам вайсковае ўлады ў павеце.

Друкуецца[1] з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: LMAVB, f. 22 [*Канцелярія Виленскаго военнаго губернатора*], b. 22 [*Дѣло по донесенію Начальника Ковенской губерніи, съ представленіемъ тетрадей возмутительнаго содержанія, представленныхъ однодворцемъ Викентіемъ Гацевичемъ. Началось 4 мая 1862 г. На 50 листахъ*], l. 1–2.

№ 1

|1r| Министерство Внутреннихъ Дѣлъ. Начальника Ковенской губерніи. По канцеляріи. Апреля 27 дня 1862 года. № 930. Г. Ковно.

Секретно. Господину Виленскому Военному Губернатору и Генералъ Губернатору Гродненскому и Ковенскому.

Командиръ Ковенскаго Баталіона Внутренней Стражи представилъ ко мнѣ пять писанныхъ тетрадей сочиненій возмутительнаго содержанія. По донесенію Подполковника Жеребцова, упомянутыя тетради доставлены Начальнику Новоалександровской Инвалидной Команды однодворцемъ Викентіемъ Гацевичемъ, которымъ тайно взяты у незнакомыхъ проезжихъ.

Въ следствіе сего поручено было мною Новоалександровскимъ Городничему и Земскому Исправнику произвести по этому случаю строжайшее секретное розысканіе, по которому оказалось:

Служащій местным сторожемъ |1v| въ именіи помещика Подберескаго однодворецъ Викентій Гацевичъ показалъ, что въ Декабрѣ прошлаго года, зайдя случайно въ корчму Лупянку (въ 4^{x} верстахъ отъ Новоалександровска, по дорогѣ въ Видзы) нашелъ тамъ какихъ-то двухъ незнакомыхъ лицъ, прилично одетыхъ и слѣдовавшихъ на собственныхъ лошадяхъ съ

[1] Фрагмент “донесенія” апублікаваны ў кн.: T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017, s. 10.

лакѣемъ, которые упоминая о городахъ Свенцяны и Динабургѣ, завели съ нимъ, Гацевичемъ, разговоръ, при которомъ указали на столѣ свертокъ бумагъ, заключающихъ описаніе происшествій въ Варшавѣ и Литвѣ. При чемъ они говорили, что даже печатныя воззванія противъ Правительства раздаются жителямъ; но они успѣли переписать только для себя. – Когда незнакомые отправлялись въ дальнѣйшій путь, онъ, Гацевичъ, заметивъ, что свертокъ бумагъ уложенъ лакѣемъ въ сани, успѣлъ тайно взять таковый, а по истеченіи нѣкотораго времени узнавъ, что упо|**2r**|мянутыя бумаги заключаютъ въ себѣ возмутительныя сочиненія, передалъ оныя Начальнику Инвалидной Команды Румянцову. Болѣе же ничего по этому дѣлу не знаетъ и кто были означенные проѣзжіе, у лакѣя ихъ не спрашивалъ.

Возмутительныя сочиненія писаны незнакомымъ почеркомъ, въ которомъ, по надлежащемъ сличеніи, не обнаружено никакого сходства съ почеркомъ служащихъ въ г. Новоалександровскѣ и прочихъ, проживающихъ въ этом городѣ лицъ.

О чемъ Вашему Высокопревосходительству имѣю честь донести, съ представленіемъ упомянутыхъ пяти тетрадей.

[*Подпісь*]: Свиты Его Величества
Контръ Адмиралъ Кригеръ

Першая мінская транслітараваная копія літаграфіі

У сваім рапарце ў III аддзяленне палкоўнік Б. Рэйхарт не паведамляе пра тое, дзе і калі была выяўленая літаграфаваная *Гутарка старога Дзеда*, а таксама дзе знаходзіцца арыгінал адабранага выдання[1]. Мінскі губернскі жандарскі штаб-афіцэр затое акцэнтуе ўвагу на меркаваным аўтары твора. Гэта рэдкі выпадак, калі прадстаўнікі ўлады закранаюць праблему аўтарства “возмутительныхъ сочиненій”. Цікава, што Б. Рэйхарт ведае *Ідылію* В. Дуніна-Марцінкевіча настолькі, што можа параўнаць яе “слог” “с представляемыми при сем в копии появившимися тут литографированными стихами”.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле фотакопіі рукапісу ГАРФ, ф. 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], оп. 36 [*1 экспед. 1861* г.], д. 322 [*О девице Марцынкевич в Минске, которая чрезмерно выказывала польский патриотизм*], л. 16–22v, змешчанай у кнізе: T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017 [Дадатак, старонкі ненумераваныя].

|**16r**|

Гуторка стараго Дзіеда

Эй скажицѣ добры людзѣ
Што гето на свѣцѣ будзѣ
Чи то Богъ судзиу зъ нами
Прапасць на вѣкъ зъ Маскалями?
Ой ніе братки, не тужицѣ
Да на той час спамяницѣ
Якъ то давными годами
Биуся Полякъ съ Маскалями.
И мы жъ разомъ воевали
Стольки крави разливали!
Ой за тое што народу
Полякъ хоцѣвъ даць свободу.
Якъ Маскаль того дочууся
То на Польшчу на вярнууся

[1] Міністэрства унутраных спраў 5 верасня 1861 г. загадала начальнікам губерняў “отбираемые экземпляры предоставлять въ Министерство”. Відаць, III аддзяленне таксама аддало падобны загад.

И Нѣмецъ стау помагаць
Штобъ Поляковъ зваеваць
И билися ваевали
По куль Поляковъ прогнали
Ой и понесъ свое горѣ
Бѣдный Полякъ ажъ за Морѣ
|16v| Да славнаго да народу
Што самъ вышавъ на свободу
Што цѣлый свѣтъ его знаіе
И Прантузомъ называіе
Пранцузъ приняу ихъ якъ браци
Алѣ ня могъ ратоваци
Бо самъ цяжко зъ Нѣмцомъ бився
Адъ неволи баранився
А Маскаль въ Польшчи разсѣуся
Да заразъ у косци уѣуся
Стау податки выдзѣраци
И некруты забираци
Казау ссыпаць Магазины
Бадца|бы для такой причины
Што якъ здарица патреба
Мужикъ могъ тамъ дастаць хлѣба
А якъ самъ стау ваеваци
Казау Магазинъ забраци
Въ обозъ вазиць усїо збоже
А народъ хоць гинь небоже.
И оддавшы усіо зъ хаты
Ешчо самъ идзи у солдаты
Кидай женку дзѣтки у дому
Ѣдзь у калодцѣ до пріему.
|17r| А якъ войска не патреба
То салдатъ самъ шукай хлѣба
Шлѣ усихъ дамоу хоць не знаіе
Чи каторый домъ свой маіе
Тольки веляць не шатацьця
На приказъ заразъ являцьця
Насиць боты стрыщься брицьця
Хоць не маешъ чимъ прожицьця
Даунѣй людзи добра жили
И другихъ дабра учили
А Маскаль ницъ не знаіе
Тай лихота научаіе
Стау Касціолы абдзираци
У сюды Ксяндзоу разгоняци

Альбо веліеу быць папами
Хадзиць у расахъ зъ барадами
Биць паклоны и учицьця
Такъ по масковски малицьця
Хоць паціеры такіе маіе
Што ихъ и чортъ не спазнаіе
Нехай же хто словко скаже
Заразъ яго Маскаль свяже
И здаровье одбираіе
И на Сибиръ высылаіе
|17v| А гдзѣ жандаръ званкомъ звягніе
То найлѣпшихъ у турму цягніе
Чи убоги чи багаты
Валаче отъ семьи, хаты
Чиновники яго збыткуюць
Абдзираюць и катуюць
Глумяць, крадуць, разбиваюць
И плакаць не позваляюць
За Поляковъ то бывало
И податковъ плацяць мало
А хто мѣу Пана лихого
Пашоу сабѣ до другого
А якъ Маскали настали
То усихъ у сказки паписали
И шляхцицау зъ мужиками
Глумяць такъ якъ хочуць сами.
Зъ души некрутъ и податки
Хоць ты гинь, а дай астатки
А дарешты усихъ згубили
Акцизовъ постановили.
Полякъ усіо гета знаіе
Горки сліозы праливаіе
Только памагчи не може
Самъ у чужой зямли небоже.
|18r| Алѣ братки не тужицѣ
Лѣпшъ у Бага парасицѣ
Змилованья кабъ ïонъ[1] скора
Перемяниу наше гора.
Бо кажуць што часъ настаіе
Якъ Маскаль Моцъ пацѣраіе
А якъ гета тоіе будзѣ
То біярицѣ на умъ людзѣ.

[1] Магчыма, літара ***ï*** з'явілася пад уплывам ці то царкоўнаславянскага, ці то заходнеўкраінскага пісьма.

Якъ палякоу зваевали
И до Французоу прагнали,
То яны хацѣли сами
Идци назадъ зъ Поляками
И пашли и Маскву узяли
Полякомъ Польшчу оддали
Но Маскаль тутъ спрахвациуся
Ды зъ Нѣмцами згавариуся
И сюды туды круцили
Ваевали да плацили
Пакуль Французъ не здауся
Зноу у няволю не до стауся.
Якъ Французъ пашоу у няволю
Тагды Маскаль зноу узяу волю
Зноу пашоу народъ глумици
Польшчу да решты губици.
|18v| Французъ тымъ часомъ паволи
Стау выбирацься зъ няволи
Прагнау Короля лихого
Да выбрау сабѣ другого.
А якъ тольки змацавауся
То зъ Маскаліомъ и задрауся
Зачау бици ваяваци
Сваю крыуду спаганяци.
Ой биу дакуль салдатъ стало
И забрау зямли не мало
Ажъ Маскаль мусиу просицься
Штобъ зъ Французомъ пагадзицься
И Французъ якъ рабиу згоду
У сякаму вольнасць даци
То засцярогъ штобъ народу[1]
Ни кого не примушаци
Маскали хоць абѣщали
Да таго не датримали
Бо Французъ не мѣу спакою
Пашоу на Нѣмца вайною.
Бо Нѣмецъ у хитрасць ушиуся
За Маскаля не уступився
Да стау иншихъ забираци
На свой законъ примушаци.

[1] У даступных сёння спісах твора толькі ў транслітараваных копіях другі і трэці радкі ў гэтым катрэне перастаўлены месцамі. Невядома, ці памыліўся капіравальнік, ці так было ў літаграфіі, якая не захавалася.

|19r| Пранцузы гета дазнали
Ды на Нѣмца и напали
Зноу билися штобъ народу
Каждаму здабыць свабоду.
Тай и Нѣмцевъ зваявали
Изъ чужой зямли прогнали
И на вѣкъ вѣкоу велѣли
Кабъ тамъ шолдзы (sic!) не сядзѣли
А штобъ большъ войнъ не рабили
Да народу не глумили
Кабъ Цари не мѣли воли
Брацъ ни кого до неволи
Па усіомъ свѣцѣ расписали
Штобъ усѣ людзи сказали
Якъ каторы хоче быци
Подъ якимъ Закономъ жици.
Чуць и у|насъ будуць пытацься
Якъ мы хочемъ заставацься
Чи жиць ужо зъ Маскалями
Чи знову жиць зъ Поляками.
Памятуйцѣ|жъ у тую пору
Як прійдзѣ до приговору
Кабъ часами не акпицься
На вѣкъ вѣкоу не згубицься.
Пакинцѣ|жъ Гарелку пици
Штобъ розуму не здурыци.
|19v| Як гета слово сказаци
Долю сабѣ выбираци.
Бо хоць папы дурацъ муцяць
Простый народъ баламуцяць
Што то Маскаль мая волю
Палягчить нашую долю
Ой не вѣрцѣ таму людзи
Ни чаго съ таго не будзѣ
Кабъ їонъ хацѣу такъ рабици
Дауно|бъ то мусяло быци
Ушакъ їонъ во усіомъ волю мае
Якъ хоча такъ управляе
А якъ тольки што накаже
Коженъ зробиць якъ прикаже.
Хоць прастаки вымышляюць
Што Паны перешкаджаюць
Што плацили и круцили
И Маскаля падкупили.

На што|жъ яму подкупъ браци
Кали и такъ кажуць даци
И коженъ плациць небоже
И круцѣльство не поможе.
Чи|жъ Паны перекупили
Якъ ихъ у Сибиръ волочили
|20r| Якъ усю шляхту касавали
И маїонтки адбирали
Такъ само и зъ мужиками
Ой Маскали хочуць сами
Кабъ насъ Паны пильнавали
Шатацься не позволяли.
Штобъ каждаго найци у пору
Для некрутскаго набору
Кабъ было кому лавици
И да пріему вазици.
А якъ придуца податки
Дзяруць зъ Пана хоць астатки
Нехай сабѣ Паны правяць
У дворъ имъ Акзакуціи ставяць
Ой такъ такъ маи вы людзи
Зъ Маскалями дабра не будзѣ
Такъ помницѣ|жъ што казаци
Якъ то васъ будуць пытаци.
Изъ за Рубежа якъ гранѣць
Мирославскій (sic!) зъ жаунерами
И якъ Польшча поустанѣць
Пайдзіемъ и мы съ Поляками.
Крыкнемъ усѣ у одно слово
Нехай Польшча будзѣ знова
Бо як станемъ Поляками
Будзѣмъ вольными панами.

|20v| **Чи знаецѣ маѣ дзѣци!**[1]
Што гета Маскаль на свѣцѣ
Падайци къ нему баишься
Тай як къ нему приближишься
Такъ вотъ страхъ и забирець
Што їонъ у матку абругаець
Мы сабѣ сядзѣли ціха
Прынясло|жъ Маскаліоу лиха

[1] Вылучэнне першага радка гутаркі – нашае. У рукапісе гэты твор пачынаўся з новае старонкі.

Усiо пабрали разагнали
Паноу нашихъ павязали
Стали брацьихъ да каваць
Тай Казакамъ аддаваць
У Пицѣръ стали одсылаць
Дай у сибиръ пересѣляць
Ужо имъ за насъ не уступицься
Самимъ къ намъ не вороцицься
А што|жъ за Паны бывали
Сукни будто жаръ нашали
Два рукавы у нихъ красныхъ
Два яще зъ задзи запасныхъ
И шапки съ чатырмя рагами
Дай съ красными чоботами
Съ Залатыми паясами
Дай ни увесь свѣтъ усами.
Паглядзѣць на нихъ такъ ладна
Усiо такъ близчиць усiо такъ складна
|21r| Якъ дзяцѣй насъ приглядали
Падацѣй у насъ не брали
И кармили и паили
И у некруты не вадзили
Аткуль Маскаль наляцѣу
И щасцѣ наше заѣу.
Стау ïонъ паноу забираць
А насъ биць, мучиць да и драць
Ды надъ вѣрой насмѣхацься
Тай надъ Богомъ ужо здзикацься
Насъ съ подводами ганяць
И усiо атнимаць
Ни пословицой слыло
Што подъ Прагою было!
Роуна што вотъ съ пекла бѣсы
И Казаки и Чаркесы
На пикахъ дзяцѣй насили
Ошмяну кроую залили
Матокъ зъ дзѣтками калоли!
Чаго|жъ яще треба боли?
Ксендза у мшы самой забили
Келихъ дномъ уверхъ зварацили!
А вой худа з Маскалями
Мыцься кроую тай слезами!
А ужо|шъ дзѣтки не сядзѣць!
Атъ Маскаля не цярпѣць!

|21v| Дубьіомъ яго якъ сабаку!
У кулакъ скруциць якъ табаку!
Ражномъ у ноздры піелогъ у ухо!
Грымъ у шию! поръ у брухо!
Нехай кишки валакуцься
Ваукамъ въ кормъ дастаюцься!
Воукъ зарѣжъ ихъ сызму гету
Вонъ изъ Польшчи, вонъ за свѣту!
Будзѣмъ же Бога малиць
Штобы Польшчу варациць
Бо у Польшчи Паны панами
Такъ якъ паны будзѣмъ сами.
За живіомъ сабѣ на славу
Ну|жъ къ чорту сызму плюгаву
Ужо не здобраваць яму
Паганаму Маскалю.
Паны шабли па бяруць
Тай насъ съ сабой пазавуць
Такъ не трацьцѣ же пары
Ды выастрицѣ тапары.
И касу на приготоуки
Будуць слауные Пятроуки
Якъ Маскалю ткнїомъ у носъ
То то будзѣць сенокосъ.

Дзіедъ.

|22r|

Молитва дзисіейшая

Боже што Польшче черезъ усѣ вѣки
Давау чесць, хвалу, сцѣрогъ од неволи
И не жалѣуши отцоуской апѣки
Сулиу пацѣху у несчастной доли.
Передъ Алтары малитву заносимъ
Вольна Атчизну вараціць намъ просимъ.
Ты пожалѣуши ее у злой пригодзѣ
Не разъ пабици врага давау силу
Серодъ нещасця у праведномъ родзѣ
Дабавиу хвалы, хоць пашла у магилу
Передъ Алтары и прочее:
Боже каторы власць коронованыхъ
Мауляу былинки сломишь вь своимъ судзѣ
Сатры|жъ у порахъ тыранау паганыхъ
Дай намъ надзѣю, што Польшча жиць будзѣ
Передъ Алтары и прочее:

Вярни ей свѣтносць старую якъ была,
Дай уражай на родненькой мяжи
Што бы у|пакои щасьлива зажила
Благаслави ты у дзѣлѣ маладзѣжи
Передъ Алтары и прочее:
|22v| Ты Бялыницка пресвятая дзѣва
Едына маци прапащаго роду
Литвы и Руси можна Королева
У праси сына штобъ дау намъ свободу.
Передъ Алтары и прочее:
У Жировицахъ, Борунахъ Маскали
И цябѣ зъ нами у Казіонщину скули
Спрау штоб отъ сызмы ты и мы одстали
Спрау кали|бъ зъ Польшчой унію вярнули.
Передъ Алтары и прочее:
Въ Марцюховѣ мы Папоу ужо били
Адъ сызмы цябѣ хацѣли атняци
Ды усіо ничога, штобъ мы не рабили
Кали не станешъ ты намъ памагаци.
Передъ Алтары и прочее:
Тваихъ слугъ вѣрныхъ Антонія святого
И Іозефата на сызму лихого
Пашли бардзѣй ты нашему народу
Прогнаць Маскаліоу и даць нам свабоду. –

Другая мінская транслітараваная копія літаграфіі

Вельмі верагодна, што і мінскія жандары, і мінская губернская ўправа карысталіся адным і тым самым асобнікам літаграфіі, адабраным у моладзі ці знойдзеным у горадзе. Хутчэй, апошняе. Бо каб паліцыя ці жандары выявілі літаграфію ў нейкае канкрэтнае асобы, то палкоўнік Б. Рэйхарт абавязкова пра гэта паведаміў бы ў сваім рапарце і абавязкова была б заведзена новая следчая справа.

На жаль, нам пакуль не ўдалося пазнаёміцца са справаю, дзе знаходзіцца транслітараваная копія літаграфіі.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле фотакопіі рукапісу РГИА, ф. 1282 [*Канцелярия министра внутренних дел*], оп. 1, д. 25 [*Переписка с генерал-губернатором, военными и гражданскими губернаторами Западных губерний о принятии мер к прекращению <…> антиправительственных выступлений и пропаганды в этих губерниях*], л. 232–239v, змешчанай у кнізе: T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017 [Дадатак, старонкі ненумераваныя].

|232r| ***Гуторка старого Дзѣда***

Эй скажице добры людзіе
Што гето на свѣцѣ будзіе
Чи то Богъ судзивъ зъ нами
Прапасць на вѣкъ зъ маскалями!
Ой не братки не тужицìе
Дай на той часъ спамницìе
Якъ то давными гадами
Бився палякъ съ маскалями.
И|мы|жъ разамъ ваевали
Стольки крави разливали
Ой за тое што народу
Палякъ хоцѣвъ даць свабоду.
Якъ Маскаль того дочувся
То на польшчу навернувся
И|нѣмецъ стау памагаць
Штобъ паляковъ зваеваць.

И|билися ваевали
Покуль Полякувъ прагнали
|232v| Ой и паніосъ свое горе
Бѣдный палякъ ажъ|за|море
Да славнаго, да народу
Што самъ вышавъ на свободу
Што цѣлый свѣтъ яго знае
И|прапцузамъ называе.
Пранцузъ прынявъ ихъ якъ браци
Але не|могъ ратоваци
Бо самъ цяжко зъ нѣмцемъ бився
Адъ неволи баранився.
А Маскаль въ польшчи разсѣвся
Да заразъ у|косци уѣвся
Стау падатки выдзіераци
И|некруты забираци.
Казавъ ссыпаць магазыны
Бадца для такой причины
Што якъ здарицца патреба
Мужикъ могъ тамъ дастаць хлѣба.
А якъ самъ ставъ ваяваци
Казавъ магазынъ забираци
Въ обозъ вазиць усіо збоже
А народъ хоць гинь небоже.
|233r| И|оддавши усіо зъ хаты
Ешчо самъ идзи у|салдаты
Кидай жонку дзіетки у|дому
Ѣдзь у|колодце до пріому.
А якъ войска не патреба
То салдатъ самъ шукай хлѣба
Шліе усихъ дамой хоць не|знае
Чи которы*й*[1] домъ свой мае.
Тольки вѣляць не шатацца
На приказъ заразъ являцца
Насиць боты стрыцца брыцца
Хоць ніе маешь чимъ прожицца.
Даунѣй людзіе добре жили
И|другихъ добра учили
А маскаль самъ ницъ не|знае
Тай лихота[2] научае.
Стау касціолы абдзираць
Усюды ксендзовъ разганяць

[1] Літару *й* перапісвальнік не вельмі старанна сцёр.
[2] Першапачаткова, відаць, было *лиха та*.

Альбо велѣвъ быць папами
Хадзиць у|расахъ зъ барадами.
|233v| Биць паклоны и учицца
Такъ па Масковски малицца
Хоць пацiеры такiе маiе
Што ихъ и чортъ не спазнаiе
Нехай же хто словко скаже
Заразъ яго маскаль звяже
И|здаровье адбирае
И на|сибирь высылае.
А|гдзiе жандаръ званкомъ звiягнiе
То найлѣпшихъ въ турму цiягнiе
Чи убоги чи багаты
Валаче атъ семьи хаты.
Чиновники яго збыткуюць
Абдзираюць и катуюць
Глумяць, крадуць разбиваюць
И плакаць не пазваляюць.
За палякомъ то бывало
И|падатковъ плацяць мало
А хто мѣвъ пана лихого
Пашовъ сабѣ до другого.
А якъ маскале настали
То усихъ у сказки паписали
|234r| И|шляхцицавъ зъ мужиками
Глумяць такъ якъ хочуць сами.
Зъ души нiекрутъ и падатки
Хоць ты гинь, а дай астатки
А|дарешты усiехъ згубили
Акцизавъ пастановили.
Полякъ усiо гета знаiе
Горки слiозы праливаiе
Тольки памагчи не|може
Самъ у чужой земли небоже.
Але братки не тужице
Лiепшъ у Бога парасице
Змилованiя кабъ јонъ (*sic!*) скоро
Перемянивъ наше горе.
Бо кажуць што часъ настаiе
Якъ маскаль моцъ пацераiе
А якъ гета тойе будзiе
То бярицiе на умъ людзiе.
Якъ палякоу зваевали
И до|французавъ прагнали

То яны хаціели сами
Идци назадъ зъ паляками.
|234v| И|пашли и Маскву узяли
Палякамъ польшчу аддали
Но маскаль тутъ спрахвацився (*sic!*)
Да зъ нѣмцами згаварився.
И|суды туды круцили
Ваевали да плацили
Пакуль пранцузъ не|здауся
Зноу у|ніеволю ніе достауся.
Якъ пранцузъ пашоу у ніеволю
Тады маскаль зноу узявъ волю
Зноу пашоу народъ глумици
Польшчу дарѣшты губици.
Пранцузъ тымъ часамъ паволи
Стау выбирацця з|ніеволи
Прагнау короля лихого
Да выбравъ сабѣ другого.
А якъ тольки зъ мацавався
То зъ Маскалями и задрався
Зачавъ бици ваяваци
Свою крывду спаганяци.
Ой бивъ дакуль салдатъ стало
И|забравъ зямли ніе мало
|235r| Ажъ маскаль мусивъ прасицца
Штобъ зъ|пранцузомъ пагадзицца.
И|пранцузъ якъ робиу згоду
Усякому вольносць даци
То засцерогъ штобъ народу
Никого не примушаци.
Маскали хоць абецали
Да таго не да тримали
Бо пранцузъ не|мѣвъ спокою
Пашовъ на нѣмца войною.
Бо нѣмецъ у хитросць ушився
За маскаля не уступився
Да стау иншихъ забираци
На|свой законъ примушаци.
Пранцузы гета дазнали
Ды на нѣмца и напали
Зноу билися штобъ народу
Каждому здабыць свабоду.
Тай и нѣмцевъ зваевали
Изъ чужой земли прагнали

И на вѣкъ вѣковъ велѣли
Кабъ тамъ шолдзы не сіедзіели.
|235v| А|штобъ большъ войнъ не|робили
Да народу не глумили
Кабъ цари не мѣли воли
Брацъ никого да|неволи.
По усіомъ свѣцѣ расписали
Штобъ усіе людзіе сказали
Якъ которы хоче быци
Подъ якимъ закономъ жици.
Чуць и у|насъ будуць пытацца
Якъ мы хочемъ заставацца
Чи жиць ужо зъ маскалями
Чи зноу жиць зъ паляками.
Памятайце|жъ въ тую пору
Якъ придзіе да пригавору
Кабъ часами не акпицься
На вѣкъ вѣковъ не згубицься.
Пакинце|жъ гарелку пици
Штобъ розуму не здурици
Якъ гет[а с]лово сказаци
Долю сабѣ выбираци.
Бо хоць папы дурацъ муцяць
Простый народъ баламуцяць
|236r| што то маскаль маіе волю
Палягчиць нашую долю.
Ой не|вѣрціе таму людзіе
Ничого зъ|того не|будзіе
Кабъ јонъ (*sic!*) хоцѣвъ такъ робици
Дауно|бъ то мусяло быци.
Вшакъ јонъ (*sic!*) во всіомъ волю маіе
Якъ хоче такъ управляіе
А|якъ тольки што накаже
Коженъ зробиць якъ прикаже.
Хоць прастаки вымышляюць
Што паны перешкадзаюць
Што плацили и круцили
И|маскаля подкупили.
На|што|жъ яму подкупъ браци
Кали и такъ кажуць даци
И|коженъ плациць не боже
И|круціельство не паможе.
Чи|жъ паны перекупили
Якъ ихъ въ сибирь волочили

Якъ усю шляхту косавали
И маjонтки (*sic!*) отбирали.
|236v| Такъ само зъ мужиками
Ой маскали хочуць сами
Кабъ насъ паны пильновали
Шатацца не позваляли.
Штобъ каждаго найци у|пору
Для некруцкаго набору
Кабъ было кому лавици
И|до|приjому (*sic!*) вазици.
А якъ придутца падатки
Дзіеруць зъ пана хоць астатки
Ніе хай сабѣ паны правяць
У|дворъ имъ акзекуціи ставяць.
Ой такъ такъ маи людзіе
Зъ маскалями добра не|будзіе
Такъ помниціе|жъ што казаци
Якъ то васъ будуць пытаци.
Изъ за|рубежа якъ граніець
Мирославскій зъ жауніерами
И|якъ польшча паустаніець
Пойдзіемъ и|мы зъ паляками
Крикніемъ усіе у|одно слово
Нехай польшча будзіе знову
|237r| Бо якъ станемъ паляками
Будзіемъ вольными панами.

Чи знаеціе мои дзіеци[1]
Што гета маскаль на|свѣцѣ
Падайци къ няму баишся
Тай якъ къ няму приближишься.
Такъ вотъ страхъ и|забирець
Што jонъ (*sic!*) и матку обругаець
Мы сабѣ сядзіели циха
Принесло|жъ маскаліовъ лиха.
Усіо пабрали разагнали
Паноу нашихъ павязали
Стали брацъ ихъ да каваць
Тай казакамъ аддаваць.
У Пиціеръ стали атсылаць
Дай у|сибирь переселяць
Ужо имъ за|насъ не уступицца
Самимъ къ намъ не|варацицьца.

[1] Вылучэнне першага радка гутаркі – нашае.

А|што|жъ за|паны бывали
Сукни бутто жаръ нашали
Два рукава у|нихъ красныхъ
Два еще зъ задзи запасныхъ.
|237v| И|шапки зъ четырмя рагами
Дай зъ красными чабатами
Зъ залатыми паясами
Дай на увіесь свѣтъ усами.
Паглядзіець на|ихъ такъ ладна
Усіо такъ ближчиць усіо такъ складна
Якъ дзіецей насъ приглядали
Падацей у насъ не брали.
И|кармили и паили
У|некруты не вадзили
Аткуль маскаль налецѣу
И|щасціе наше заѣвъ.
Стау јонъ (*sic!*) пановъ забирацъ
А|насъ бицъ мучицъ да и|драцъ
Дай надъ вѣрой насмѣхацца
Тай надъ Богомъ издзіекацца.
Насъ зъ падводами ганяцъ
Усіо атнимацъ
Ни пасловицай слыло
Што подъ прагою было.
Роуно што вотъ зъ пекла|бѣсы
И|казаки и Черкесы
|238r| На|пикахъ дзіецей насили
Ошмяну кровью залили.
Матекъ зъ дзіетками калоли
Чаго|жъ еще треба боли
Ксіендза у|мшы самой забили
Келюхъ дномъ вверхъ зварацили.
Авой худа зъ маскалями
Мыцца кровью тай слёзами
А ужо|жъ дзіетки не седзіецъ
Адтъ (*sic!*) маскаля не|ціерпіецъ.
Дубіомъ яго якъ собаку
У|кулакъ скруцици якъ табаку
Ражномъ у|ноздры
Грымъ у|шею, поръ у брухо.
Нехай кишки валакуцца
Ваукамъ въ кормъ достаюцца
Воукъ зарѣжъ ихъ зизму (*sic!*) гету
Вонъ изъ польши вонъ за|свѣту.

Будзіемъ же Бога малиць
Штобы польшчу варациць
Бо у польшче паны панами
Такъ якъ паны будзіемъ сами.
|238v| За живіомъ сабѣ на|славу
Ну|жъ къ чорту сызму плюгаву
Уже не здобраваць яму
Паганому маскалю.
Паны шабли пабіеруць
Тай насъ съ сабой пазавуць
Такъ не трацце|жъ пары
Ды вывастрице тапары.
И|косу на приготовки
Будуць слауные Петровки
Якъ маскалю ткнешь (*sic!*) у носъ
То то будзіець сѣнокосъ.
Дзіедъ.

<u>Молитва дзисіейшая</u>

Боже што польшче черезъ усіе вѣки
Давау чесць хвалу, сцерохъ адъ неволи
И|ніе жалѣвшій атцовской апеки
Суліу пацiеху у несщастной доли.
Передъ алтары малитву заносимъ
Вольна Атчызну варацiць намъ просимъ.
|239r| Ты пажалѣвши ее въ злой пригодзіе
Неразъ пабици врага давау силу
Сіеродъ ніесчасція у праведномъ родзіе
Дабавиу хвалы хоць пашла у магилу
<u>Передъ</u> ... ...
Боже, каторы власць коронованыхъ
Моулиу былинку зломишь въ своимъ судзіе
Сатри|жъ у порохъ тыранау паганыхъ
Дай намъ надзіею што польша жиць будзіе.
<u>Передъ</u> ... ...
Верни ей свѣтносць старую як была
Дай урожай на|раднiенькой межи
Штобы у пакои сщаслива зажила
Благаслави ты у|дзіелѣ малодзіежи
Ты Бялыныцка Пресвятая дзіева
Едына маци прапащаго роду
Литвы и Руси Королева
Упраси сына штобъ далъ намъ свабоду.
<u>Передъ</u> ... ...

У Журовицахъ Борунахъ маскали
И|ціебіе зъ нами у казіонщину скули;
Справъ штоб атъ сызмы ты и мы адстали
Справъ калибъ зъ Польшею унію вернули
|239v| Передъ ... ...
Въ Марціоховѣ мы папоу уже били
Адъ сызмы ціебіе хаціели атняци
Да усіо ничога, штобъ мы не рабили
Кали не станіешъ ты намъ памагаци
Передъ ... ...
Тваихъ слугъ вѣрныхъ Антонія Святого
И Іозефата на сызму лихого
Пашли бардзіей ты нашему народу
Прогнаць маскаліовъ, и даць намъ свабоду.

Вѣрно: Ид|Гражданскаго Губернатора
Вице Губернаторъ [*подпіс*:] Лучинскій.

Кобрынскі рукапіс

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў рукапісу паводле: *Hutoryka staroho dzieda 1861 r. z Kobrynia* [у:] LVIA, f. 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915*], PS [*Политический отдел*], 1864 m., b. 106 [*О дворянинѣ Радомской губерніи Опочинскаго уѣзда Константинѣ Лопатецкомъ*], l. 12–13 v.

|13v|

Hutoryka staroho dzieda[1] *1861 r. z Kobrynia*

Ej skažytie dobryje Ludzie
Sto to z nami wsiemi budie
C^{z}y to Boh sudzic tak z nami
Na wiek propaść z Moskalami

Oj nie bracia nie tużycie
Na tu poru wspominacie
Kak po ~~d~~^{t}ymi to hodami
Biusia Polak z Maskalami

Za cto|ž my razom wojowali
Stolko krowi raz lewali
Oj za toje czto cnarodu
Polak hoczec dac swobodu

Jak Maskal toho doczułsia
Kak by liha nawiernułsia
A nie ~~m~~ Meczuhi pamahali
Stoob Palaka zwojawali

I zbiesia|ž wojowali
Pokul bidniaka prohnali
Oj da pomniaś swoie hore
Biednyj Polak až za more

[1] Над тытулам рукою Канстанціна Лапатэцкага напісана: *13 Cerwca*.

Do sławnoho tam narodu
Sto to cały swiat ich znaje
I Prancuzom nazywaje
Prancuž pryniaw ich kak braci
Ale nie|moh ratawaci
Bo sam ciažko z Niemcom biusia
Od niewoli baraniwsia
A Maskal w w Polszczu ~~w piwsie~~ wszywsi[e]
Oj da wroz i w kosci w piwsi[e]
Stau podatki wydzieraci
I w|rekruty zabiepaci[1]
Wieluc sypać mahazyny
Niby dla hetej pryczyny
Stob jak zdajsia patreba
Mužyki mieli skul wziac chl[eba]
A jak naczał wojowaci
Kazuc mahazyny braci
Zabrac wsiydy[2] wsie zbože
A narod hoć hiń niebože
Adawszy wsio iz chaty
Jeszcze sam idzi w|sałdaty
Kidaj ząku dzieciej doma
Idzi w kołodzie do|pryioma
A jak wojska nie patreba
To sam sałdat szukaj hleba
Idzi doma choć nie|znaje
Cy katory dom swoj maie
Tolko wara[3] wołoczysia
Na prykaz sjej czas jawisia
Nosić boty strytsia bryć
Choć nie majez czem prežyć

|**12r**| Dawniej ludzie dobra žyli
I druhich jeszczo uczyli
Moskal nie czaho nie znaje
To i licha na uczaje

Staw kascioły odbieraci
Biednych xendzow razhaniaci
Albo wielać być papami[4]
Chadzić w|ryzach z baradami

---

[1] У слове *zabiepaci* літара ***p*** папраўлена на ***r***.
[2] У слове *wsiydy* літара ***y*** папраўлена на ***u***.
[3] Ад польскага *wara*! – *не смей*!
[4] Паміж трэцім і чацвёртым радкамі гэтае страфы не ўдалося прачытаць некалькі слоў.

Bieć pakłony i smieszytsia
Kak pa|jchnomu malitśia
Choć paciery takie mowiec
Szto howocić sam nie znajec

A niechaj kto słowo zkaže
Zaras jeho Moskal wiaze
I zdarowie adbirajec
Da ɉi w sibir posyłajec

A hdzie žandarm dzwąkom zwiahnie
To kazdoho w turmu ciahnie
Czy u bohi czy bohaty
Wołoczuć od siemii z chaty

Czynawniki wsie zbytkujeć
Obdzierajeć i katujeć
Hłumieć krywdzić razbijaieć
~~Z Polakami to bywało~~
I zapłakac jeszcze nie|dajeć

Z Polakami to bywało
I padatkow płaciec mało
A kto miejec pana lichoho
Paszow sabie da druhoho

A kak Maskali nastali
To i w skaski popisali
I wsiu szlachtu z muzykami
Hłumiec jak zachoczuc sami

Z|duszy rekrut i padatki
Chto nie znaje druć astatki
A da reszty wsiech zhubili
Kak akcyzu wstawili

Polak každy wsio to znaje
Horkie slozy proliwaje
Tolko pomochczy nie može
Bo w|czužoj ziemli nie Bože

Ale|z bracia nie tuzycie
Łucze Boha paprosicie
Miłasernoho tak skoro
Pieremienic nasze hore

Bo juz para nastupajec
Zszto Maskal siły teraje
A kak heto toje budzie
To bierycieśie na um ludzie

Jak Palaka zwojowali
Da Prancuzow prohaniali
To jeny chacieli sami
Nazat prybic z Polakami

No jak Maskal toje doznaw[sia]
Zaras z Niemcami zwiezał[sia]
|12v| Dawaj z Prancuzom wojowaci
I hroszyma prokupaci

Siudy tudy krucili
Wojowali i płacili
Pokul Prancuz nie padausia
Znow w|niewolu nie dostausia

Jak Prancuz paszow w niewolu
Maskal opiać w swaju wolu
Znowu naczał hłumić
Stob Paalaka ze wsiem zhubić

Prancuz tym czasom pawoli
Stał wybijatsia z niewoli
Prahnau Karala lichoho
Da wybrau sabie druhoho

A jak tolka zmocawausia
Znowu z Maskalom zadrausia
Zaczau bici wojowaci
Swoiu krywdu wspominaci

Biusia dokul wojska stało
I zabrau ziemli niemało
Až maskal sał p^{r}osici
Stob z Prancuzom pohodzici

Prancuz napisał tu zhodu
Za sirot stoby narodu
Kazdomu wolność daci
Nikoho ni pymuszaci

Moskali choć abiecali
Da potom nie dotrymali
A prancuz nie|meu spokoju
Poszou na Niemca wojnoju

Bo i Niemiec w chitrosc [uszyusia]
Za maskala nie wstupiwsia
Do stał inszych zabieraci
Na swoj zakon prymuszaci

A jak Prancuzy doznali
To znou na Niemca napali
Daj bitsia kab narodu
Kazdomu zdobyc swobodu

Tak zawsiom Niemca pobili
I s|czužoj ziemli spłaszyli
I na wiek wieki wielieli
Kab niemcy tam iści nie s[mieli]

A sztob bolsze nie wojowali
Da narodu nie tierali
Kab czary nie mieli woli
Brać narodu do niewoli

Po|wsim swiecie napisali
Stob wsiem ludziom rozkazali
Jak katory chocze byci
Pod jakom zakonom žyci

|13r| C^{z}uć i u nas musiac pytatśia
Kak my choczem ostatsia
Czy być razom z Moskalami
Czy znou zyć z Palakami
Prypomnici w tuju poru
Jak prydzie do pryhoworu
Kap czasami nie akpitś^{i}a
Na wiek wieki nie zhubitsia
Kincie juz harełku pici
[Sto]b razumu nie zduryci
Jak prydzie słowo skazać~~i~~
Dolu sabie wybierać.
Bo choc pany krywdziac muciać
Prosty narod bałamuciac
Sto to moskal maje wolu
Po lepszyc naszu dolu
Oj nie wiercie tomu ludzie
Bo nic z hetoho nie|budzie
Kab jon tak chacieu zrabici
Dawno to mohło byci
Jakuju on wolu maje
Jiak ^{c}hocze uprawlaje
I toko s^{z}to prykaže
Kzdy zrobic jak on kaže
Choć prostaki wymyslajuć
Sto pany pierazkadžajuć

I krucili i zapłacili
I Maskala podkupili
Na|sto|ž im podkub braci
I tak kak prykaze musim daci
Kazdyj zapłacić nieboże
I kruncielstwo nie pomož
Wszak pany nie prorabili
Jak jch na sibir pawywazili
Jak wsiu szlachtu kasawal[i]
I majątki zabierali
Tak samo i z mužykami
Bo Maskali choczuc sami
Kab jch pany pilniawali
I szatatsia nie|dawali
Stob kzdoho najci w poru
Do rekruckoho naboru
Kab było z kim ławici
Da j w pryjom waziċi
A jak prydutśia padatki
Zdzierajuc z panow i astat[ki]
Niechaj sabie pany prawia[ć]
Ekzakuciju w dom stawiac

Oj tak tak maje ludzie
Z Maskalom dobra nie bud[zie]
Tak pomnicie szto skazaci
Jak u nas buduc pytaci
Kryknìem wsie adno~~xx~~ słowo
Niechaj Polska budzi znowu
Bo jak stanim Polakam[i]
Budzim rownyje z panam[i]

Лепельскі рукапіс

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле фотакопіі рукапісу ГАРФ в Москве, ф. 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], оп. 36 [*1 экспед. 1861 г.*], д. 303, ч. 6 [*О политических беспорядках в Западных губерниях. По Витебской губернии*], л. 121–121v, змешчанай у кнізе: T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017 [Дадатак, старонкі ненумераваныя].

|121r| **_Hutarka Staroho Dzieda_**

Ey skażycie dobre ludzie
Szto na Świeci|że heta budzie
Czy to Boh tak radziw z nami
Prapaść na wiek z Maskalami

Oj nie bratcy nie tużycie
Da na toy czas uspamnicie
Jak to dawnymi hadami
Biwsia Palak z Maskalami

I my|ż razam waiawali
Hetulka krowi razlewali
Oi za toia szto narodu
Chaciew Palak dać swabodu

Jak Maskal tolka daczuwsia
Na Palaka na wiarnuwsia
I Niemiac staw pamahać
Kap Palaka zawajawać

J bili|się waia~~ia~~wali
Maskali Palaka prohnali
Oj i pryniaw swajho hora
~~Biedny~~ Uiszow Palak aż za mora

Da sławnoho narodu
Szto sam wyszaw na swabodu
Szto uwieś Świet ieho znaie
Prancuzami nazywaje

Prancuz pryniaw Jch iak braci
Oj nia moh im pamahaci
Bo sam ciażka z Niemcam biwsia
Ad nia=woli staraniwsia

A Maskal u Polszcz u karawsa
~~Bo~~ zaraz ~~u kość u iewsia~~ [pa swaimu wziawsia]
Staw podatki wydzierać
I u niekruty zabierać

Kazaw sypać Magazyny
Bytcem dziela tey pryczyny
Kap iak zdarycca patreba
Mużyk moh dastać chleba

A iak sam staw waiawać
Kazaw Magazyny zabiera[ć]
W aboz wieść usio zbożże
A narod hin nia=boże
a dawszy[1]

A addawszy usio z chaty
I sam idzi u Sałdaty
Kiday Żenku dzietki u domu
Jedz u Kałodce da pryiomu

A iak woyska nie patreba
To sałdat sam szukai chleba
Szleć u sich damow choć nie znaie
Czy katory swoi dom maie

Tolki wialić nie szlatca
Na prykaz sieyczas iawlatca
Nasic Boty Strytca Brytca
Choć nie maiuć czym prażytca

Dawniey ludzi dobra żyli
I druhih dobra uczyli
A Maskal iak sam nie znaie
To i druhich [nie] nauczaje

Staw Kaścioły zabierać
Xiandzow usich razhaniać
Albo wialic bydz Papami
Chadzić u Raz[s]kach z Baradami

[1] Так на доле калонкі перапісвальнік інфармаваў пра радок, якім будзе пачынацца катрэн у наступнай калонцы.

Bić pakłony i uczycca
Jak pa Maskowsku malitca
Choć paciery takiia maie
Szto ich nichto nie paznaie

Niechay|że chto słowa skaże
Zaraz Maskal iaho zwiaże
Zdarowia odbieraie
I na Sibir wysyłaie

A hdzie Żandarm zwankom zwiahnie
To nay lepszych w turmu ciahnie
Czy ubohi czy bohaty
Wałakuć od dziaciey z chaty

Czynowniki zbytkuiuć
Zak~~a~~°~~n~~nami nas karbuiuć
Tłumiać Kraduć zabieraiuć
I płakać nie pazwalaiuć

Za Palakom to bywała
Padatkaw płacili mała
I chto miew Pana lichoha
Paszow sobie do druhoha

A iak Maskali nastali
Usiech w Skaski papisali
J Szlachtaw z mużykami
Hłumiać iak choczuć sami

z Duszy
|121v| z Duszy Rekrut i Padatki
Chto nie maieć dziary astatki
Dareszta usih zhalili
I Akcyz pastanawili

Palak usio heto znaieć
Horki ślozy praliwaić
Tolki poma~~e~~hczy nia może
Sam na czużbinie ni~~a~~eboże

Ale bratcy nie tużycie
Lepiey u Boha pa prasicie
Miłasierdzia, a Boh skore
Pieremienić nasze hore

Taja|ż para nastaie
Maskal moc swaiu cieraie
A iak hetaie budzie
To biarycie na um ludzie

Jak Palaka zwaiawali
I da Prancuza prohnali
To i my chacieli sami
Jści ~~nazad~~ razam z Palakami

Jak Maskal tolka daczuwsia
To zaraz z Niemcem zwiarnuwsia
Day z Prancuzam waiawać
I Hraszmi piarakuplać

Tu dy siudy krucili
Waiawali i płacili
Pakul Prancuz nie paddawsia
I znow ~~u~~ w niawolu dastawsia

Jak Prancuz paszow u niawolu
To Maskali uziali wolu
I znow paszow narod hłumić
Polszczu da reszta hubić

Prancuz tymczasem pawoli
Staw wybiwatca z niawoli
Prahnaw Karala lichoha
A wybraw sobie druhoha

Czuć Szto i u|nas buduć pytac[ca]
Jak my choczem astawatca
Czy żyć iesze z Maskalami
Czy bydz uże Palakami

Pomnicie na tuiu paru
Jak prydziec da pryhaworu
Kap czasami nie akpic c a
Na wiek wiekow nie zhubitca

Pakińcie harełku pic
Kap rozumu nie prapic
Jak treba słowa skazać
Doley (!) sabie wybierać

Bo

Bo choć Papy ~~durać mucia ć~~ xxxx uczuć
Prosty narod bałamuciać
Szto ~~to~~ Maskal maieć wolu
Palachczyć naszu nie dolu

Da nie wiercie tamu ludzie
Niczoha z hetaho nia budzie
Kap tak chaciew nam zrabic
Dawno toie musiało|b bydź

Widź iak wa wsiem wolu maie
Jak chocze, tak uprawlaie
Jak tolka szto prykaże
Każdy zrobić, iak szto każe

Choć duraki wymyślaiuć
Szto Pany pieraszkadzaiuć,
Szto płacili i Krucili
I Maskala podkupili.

Na szto|sz iamu padkup braci
Kali i tak wialic daci
Każdy płacić niaboże
I krucielstwo nie pamoże

Czamu|sz nie padkuplali
Jak ich w Sibir wysyłali
Jak usiu szlachtu skasawali
I maiątki pa zabierali

Kap każnaho znayści u|poru
Doma k Rekrutckomu naboru,
Kap było Komu ławic
I da pryiomu wazic

A jak pryduć padatki
Dziaruć i u Pana astatki
~~Niechaj sabie Pany prosiać~~
~~Im Exekuciu stawiuć~~

I tak widzicie ludzie
Z Maskalom dabra nie budzie
Tak pomnicie|ż szto skazać
Jak u nas buduć pytać

Krykniem usie u odno Słowo
Niechay budzie Polska znowu
Bo iak Staniem Palakami
Budziem rounymi z Panami

“Пазнанскае” выданне

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле фотакопіі выдання *Hutorka staroho dzieda*. Nakładem A. Kurnatowskiego z Imbierowa pod Obornikami. Czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki w Poznaniu, 1861 г., змешчанай у кнізе: T. Nastulczyk, *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku*, Kraków 2017 [Дадатак, старонкі ненумераваныя].

Адзіны асобнік выдання захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі ў Маскве (ГАРФ, ф. 109, оп. 36 [*I экспед. 1861 г.*], д. 322, л. 78–83v).

|1|[1]

HUTORKA STAROHO DZIEDA

Ej skażycie dobry ludzie,
Szto uże na świecie budzie?
Czy tu tak Boh sudziŭ[2] z nami,
Prapaść na wiek Maskalami!

Oj! nie bracia, nie tużycie,
Na tu poru wspamianicie,
Jak pred daunymi letami,
Biasia[3] Palák z Maskalami.

Za szto|ż jeny wajawali?
Stolko krowi razliwali?
Oj za toje, szto narodu
Palák chacicu dać swabodu

Jak Maskál taho daczuusia,
To na jeho nawiernuŭsia
I Niemiec staŭ pamahaci
Sztob Palaka zwajowaci. –

[1] Тут падаём нумарацыю старонак кніжачкі, а не архіўную.

[2] Друкарня не мела графемы ***й***, дык дзеля абазначэння гуку [ŭ] выкарыстоўваўся дыякрытычны знак ˘ (U-падобны надрадковы знак), памер якога быў значна меншы, чым літара ***и***, і размяшчаўся ён не над літараю, а ў міжрадковым інтэрвале.

[3] Памылка друку. Трэба: *Bi**й**sia*.

|2| I bilisia|ż – wajawali,
Pakul Palaka prahnali.
Oj da panios swaje hore,
Biedny Palák aż za more –

Do sławnoho, do narodu,
Szto sam wyszoŭ na swabodu,
Szto cały świet jeho znaje,
I Prancuzom nazywaie. –

Prancuz pryniaŭ ich jak braci,
Ale|ż nie inoh[1] ratawaci,
Bo sam ciażko z Niemcom biyŭsia,
Od niewoli baraniusia.

A Maskal w Polszczy rozsieŭsia,
Oj da zaraz u kości ujeŭsia,
Staŭ padatki wydzieraci,
U rekruty zabiraci. –

Wieleŭ sypać mahazyny,
Niby dla hotej pryczyny,
Sztob jak zdaryć sia patreba,
Mużyk mieŭ odkul wziać chleba.

A jak sam staŭ wajawaci,
Wielcŭ mahazyn zabraci,
|3| W|abóz wieźci usio zboże,
A naród choć hiń nieboże.

I oddauszy ŭsio z chaty,
Jeszczo sam idzi u sałdaty,
Kidaj żonku-dzietki doma,
Jedź u kałodku do prijoma.

A jak wojska nie potreba,
To sałdat sam szukaj chleba!
Szle usich damoj, choć nie znaje,
Ci katory dom swoj maje!

Tolko wielać nie szatać sia,
Na prykaz siej czas jaŭlać sia,
Nasić boty stryczsia, bryci
Choć nie|majesz czym prażyci! –

[1] Памылка друку. Трэба: ***moh***.

Dauniéj ludzie dobra żyli
I druhich dobra uczyli;
Maskal sam jehoho[1] nie|znaje.
Taj lichoho nauczaje!

Stau kaścioły odbiraci,
Zaczaŭ ksiendzy razhaniaci,
Albo wieleŭ być papami,
Chadzić u ryzach z baradami.

|4| Bić pakłony i uczyć sia
Jak pa maskaŭśki malić sia,
Choć paciwy[2] takije maje,
Szto ich i czort nie|zhadaje.

Niechaj|że chto słowo skaże,
Zaraz jeho Maskal zwiaże,
I zdrowie odbiraje,
I na Sybir pasyłaje.

A hdzie żandar zwankom zwiahnie
To każnaho w turmu ciahnie,
Ci ubohi ci bohaty,
Wałacze od siemii z chaty! –

Czynoŭniki usie zbytkujuć,
Abdzirajuć i katujuć,
Hłumiać, krydziać[3] razbiwajuć,
I płakać nie pazwalajuć. –

Za Polakom to bywało,
I padatku płaciu mało,
I chto mieŭ Pana lichoho,
Paszoŭ subie do druhoho.

A jak Maskali nastali,
To usich u skazki papisali,
|5| Da i szlachtu z mużykami,
Hłumiać tak jak chaciać sami.

Z duszy rekrut i padatki,
Chto nie|maje druć astatki,
A do reszty usich zhubili,
I akcyzju ustanawili.

---

[1] Памылка друку. Трэба, магчыма: *je**t**oho*.
[2] Памылка друку. Трэба: *pacie**r**y*.
[3] Памылка друку. Трэба: *kry**ŭ**dziać*.

Palák usio hcto[1] znaje,
Horki slozy proliwaje,
Tolko pamaliczy[2] nie może.
Sam ŭ czużoj ziemli nieboże!

Ale|ż bratki nie tużycie,
Liszej[3] u Boha prasicie,
Miłosiernaho kab skoro,
Pieremieniŭ nasze horo.

Bo uże pora nastupaje,
Szto Maskal moc pacieraje,
A jak hcto[4] toje budzie,
To bierycie na um ludzie.

Jak Paláka zwajawali,
I do Prancuza prahnali,
To jeny chacieli sami,
Ici nazad z Palákami.

|6| Jak Maskal taho daznaŭsia,
To zaraz z Niemcom zwiazaŭsia,
Daj z Prancuzom wajawaci,
I hroszyma prakuplaci!

I siudy-tudy krucili,
Wajawali i płacili,
Pakul Prancuz nie paddaŭsia,
Znoŭ ŭ niewolu nie dastaŭsia.

Jak Prancuz paszoŭ ŭ niewolu,
To Maskal i znoŭ ŭziaŭ wolu,
Znoŭ paszoŭ narod hłumici,
Polszczu do reszty hubici.

Prancuz tymczasom pawoli,
Staŭ wybierać sia z niewoli,
Prahnaŭ karala lichoho,
Da wybraŭ sabie druhoho.

A jak tolko zmacawaŭsia,
To i z Maskalom zadrausia,

[1] Памылка друку. Трэба: ***h**eto*.
[2] Памылка друку. Трэба: *pama**h**czy*.
[3] Памылка друку. Трэба, магчыма: ***L**e**pi**ej*.
[4] Памылка друку. Трэба: ***h**eto*.

Zaczaŭ bici wajawaci,
Swaju kryŭdu wspaminaci.

Oj biŭ dokul wojska stało,
I adniaŭ ziemli niemało,
|7| Aż Maskal musieŭ prasićsia,
Sztob z Prancuzom pahadzićsia.

A Prancuz jak pisaŭ zhodu,
To i zascieroh, sztob narodu,
Uśielakomu wolność daci,
Nikaho nie prymuszaci.

Maskali pryobiecali,
A patom nie dotrymali;
Bo Prancuz nie mieŭ spakoju,
Paszoŭ na Niemca wajnoju.

Oj baj[1] Niemiec ŭ chitrość uszyŭsia,
Za Maskala zastupiŭsia,
Da staŭ inszych zabiraci,
Na swoj zakon prymuszaci.

A Prancuzy jak daznali
Zaraz na nieho napali,
Daj znou bić sia kab narodu,
Każnomu zdabyć swabodu.

Zusiom Niemca zwajawali,
I z czużoj ziemli prahnali,
I na wiek wiekoŭ wieleli,
Kab tam Niemcy, isć nie śmieli.

|8| A szto|b bolsz nie wajawaci,
Da i narodu nie cieraci,
Kab cary nie mieli woli
Brać nikoho do niewoli,

Po usiom świecie raspisali,
Szto|b usie ludzie skazali,
Jak katory chocze byci?
Pod jakim zakonom życi?

Czuć i nas majuć pytać sia,
Jak my choczem astawać sia,

[1] Памылка друку. Трэба, магчыма: ***bo***.

Ci być ŭsio z Maskalami,
Ci być znoá z Palakami.

Pamiatajcie u tuju poru,
Jak pryjdzie do pryhaworu,
Kab czasom nie akpić sia,
Na wiek wiekoŭ, nie zhubić sia.

Pakińcie harełku pici,
Szto|b rozumu, nie zduryci,
Jak treba słowo skazaci,
Dolu sabie wybieraci.

Bo choć papy krywiać muciać,
Prosty narod bałamuciać,
|9| Szto to Maskal maje wolu,
Palachczyć naszuju dolu.

Oj nie|wircie tamu ludzie,
Bo nic z taho, nic nie budzie,
Kab jau chacim[1] tak zrabici,
Daŭj – no|b[2] to musieło byci.

Tack jou[3] waŭsiom wolu maje,
Jak schocze tak upraŭlaje,
A jak tolki szto nakaże,
Każm[4] zrabić, jak prykaże.

Choć prastaki wymyszlajuć,
Szto pany pereszkadzajuć,
I krucili, i płacili,
I Maskala padkupili.

Na szto|ż jemu padkup braci.
Kali tak jak wielić daci,
Każen zapłacić nieboże,
I krucielstwo nie|pomoże.

Szak[5] pany nie|prarabili,
Jak ich ŭ Sybir wałaczyli,
Jak ŭsiu szlachtu kasawali,
I majontki odbirali. –

---

[1] Памылка друку. Трэба: ***jon*** *chaci**eй***.
[2] Памылка друку. Трэба: *Daйno|b*.
[3] Памылка друку. Трэба: *Tak jo**n***.
[4] Памылка друку. Трэба, магчыма: *Każ**in***.
[5] Ад польск. *wszak* – аднак жа.

|10| Tak samo i z mużykami,
Bo Maskali choczuć sami,
Kab ani nas piłnawali,
Szatać sia nie pazwalali. –

Szto|b każnaho najci u dworu,
Da rekruckaho naboru,
Kab było kamu ławici,
Daj do pryjomu wazici. –

A jak pryjduć sia padatki,
Zdzieruć z pana choć ostatki
Niechaj pany jak choć prawiać,
Agzekuciju u dwor stawiać. –

Da ŭże pany dla narodu,
Zdaŭna chaczuć dać swabodu,
Patul Maskala prasili,
Pakul nas nie|uwalnili. –

Chacieli prawa spisaci,
I ustawu taku daci,
Kab|y|my szczaśliwie żyli,
I dzietki u szkałach uczyli. –

|11| Kab maskoŭśkie czynaŭniki
Assesory i Sprauniki
Nie mahli narod hłumici
Jak budziem bez panou życi.

Kab narodu pomocz daci,
A jak budzie pracowaci,
I retelnie[1] z Bohom życi,
Moh swaju paszniu kupici. –

Kab pred sudom i prawami,
Usie byli roŭne z panami;
Tuj ustawu wsij świet maje,
Kunstytuciju, nazywaje.

No Maskal pereszkadżaje,
I dobra nie pazwalaja,
Nas z panami kałacici,
Kab pa asobno hłumici. –

[1] Ад польск. *rzetelnie* – сумленна.

Oj tak! tak to moi ludzie,
Z Maskalem dobra nie budzie,
Tak pamnicie|ż szto skazaci,
Jak u was buduć pytaci –

|12| Krykniem usie w odny słowa!
Niechaj Polszcza budzie znowa!
Bo jak staniem Palakami,
Budziem rounyje z Panami!!

NAKŁADEM A. KURNATOWSKIEGO
z Imbierowa pod Obornikami.
Czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki w Poznaniu, 1861 r.

Публікацыя ў львоўскай газеце

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: *Hutorka staroho dzieda*, „Dziennik Literacki” 1861, nr 89 (8 listopada), s. 714–716 (6–8).

|714| *Hutorka staroho dzieda*[1]

Ej skażycie dobryje ludzie,
Szto to uże na świecie budzie,
Czy to toh[2] Boh sudziu z nami,
Propaść na wiek z Maskalami?

|715| Oj nie bratki, nie tu życie
Na tu poru wspomienicie,
Jak pred daunymi hodami,
Biusia Polak z Maskalami.

Za szto|ż jany woiowali,
Stolko krowi rozliwali?
Za toie szto dla narodu
Polak chacieu dać swobodu.

---

[1] Przysłano nam poezję ludową w narzeczu białoruskiem. Umieszczamy ją tak dla jej treści, jak dla języka. Nasi Rusini odwołując się zawsze do dwunastu swych milionów, liczą i białoruskim narzeczem mówiących. Tymczasem lud ten, najliczniejszy z wszystkich szczepów ruskich, mówi językiem do polskiego daleko więcej zbliżonym niż do innego narzecza. Prędzej ten język zrozumi Polak, Rusin zaś tylko ten który dobrze umie po polsku, więc za pośrednictwem języka polskiego. W ogóle powiedzieć trzeba, że Rusie wszystkie aż do XVI. wieku mieli jeden język piśmienny, ale nie swój własny lecz przejęty z ksiąg cerkiewnych, starobułgarski, jak na zachodzie Europy także z ksiąg kościelnych język łaciński był językiem piśmiennym całej Europy. Gdy zaś narody zarzucać poczęły łaciński a przyjmowały do piśmiennictwa języki narodowe i wyrabiały je na piśmienne. Ruś wraz z Polakami wyrobiła z swego i z narzecza mazurskiego język piśmienny polski. Narzecza zaś miejscowe ruskie zostały aż dotąd nienaruszone i nie zbliżyły się do siebie. Przyjaciele ludu zaprowadzając obecnie szkółki ludowe na Polesiu, ogłosili konkurs na elementarz w narzeczu poleskiem, na Wołyniu, w wołyńskiem, a na Ukrainie w ukraińskiem. Nasze zaś książki szkolne ruskie nie będą ani na Ukrainie ani na Białorusi zrozumiane.

(P. r.)

[2] Памылка друку. Трэба: *tak*.

Jak Maskal toho doczuu’sia[1],
Toi na ieho nawiernuusia
I Niemiec stau pomahaci,
Szto|b Polaka zwoiowaci.

I bili sia, wojowali,
Pokul Polaka prohnali.
Oj da ponios swoie hore
Biedny Polak aż za more.

Do słaunaho do narodu,
Szto sam wyszeu’ na swobodu
Szto cełej świat ieho znaje
I Prancuzom nazywaie.

Prancuz pryniau ich jak braci,
Ale|ż nie moh ratowaci,
Bo sam ciażko z Niemcem biusia,
Ad niewoli baraniusia.

A Maskal w Polsze razsieusia,
Oj zaraz w koście wjeusia,
Stau podatki wydzieraci
I w rekruty zabieraci.

Wieleu sypać mahazyny,
Niby dla hetej pryczyny,
Sztob iak zdaryć sia potreba,
Mużyk mieu od kul wziać chleba.

A jak sam stau wojowaci,
Wieleu mahazyn zabraci,
W oboz wieści usio zboże,
A naród choć hiń nieboże.

I oddauszy usio z chaty,
Jeszcze sam idzi w sałdaty.
Kidaj żonku, dzietki u domu,
Jedź w kołodce do pryiomu.

Tam łob holoć i musztruiuć,
Łomiać, bijuć i katujuć,
Hałodziać, hłumiać jak skacinu
Na zarez bez da i pryczynu.

[1] З прычыны адсутнасці ў друкарні графемы ***й*** беларускі гук [ŭ] перадаваўся зрэдчас літараю ***u*** з дыякрытычным знакам **’** (апострафам ці надрадковаю коскаю).

A jak wojska nie potreba,
To sałdat sam szukaj chleba.
Szle wsiech domoj, choć nie|znaje,
Czy kotory dom swój maie.

Tolko wielać nie szatajsia
Na prykaz siejczas jawlajsia
Nasić buty, strydz sia, bryć sia,
Choć nie majesz czem prażyćsia.

Dauniej ludzie lepiej żyli
I druhich dobra uczyli:
Maskal sam jeho nie znaje,
To i licho nauczaje.

Stau kaścioły odbiraci,
Zaczau ksiendzou rozhaniaci,
Albo wieleu bydź popami,
Chodzić w rasach z borodami.

Bić pakłony i uczyć sia,
Jak po maskowsku malić sia,
Choć takie paciery maje,
Szto ich nichto nie zhadaie.

Niechaj|że kto słou'ko skaże,
Zaraz jeho Maskal zwiaże,
I zdorowie odbiraie
I na Sybir posyłaje.

A hdzie żandarm zwonkom zwiahnie,
To każdaho w turmu ciahnie,
Czy ubohi, czy bohaty,
Wałocząć od ziemii z chaty.

Czynouniki usie zbytkujuć,
Abdzirajuć i katujuć,
Hłumiać, kryudziać, razbiwajuć
I płakać nie pazwalajuć.

Za Polakou' to bywało,
I podatkou' płacim mało,
I kto mieu Pana lichoho,
Paszou sobie do druhoho.

A jak Maskali nastali,
To usiech w skazki popisali,

I szlachtu z mużykami
Hłumiać jak choczuć sami.

Z duszy rekrut i podatki
Choć nie maie druć ostatki,
I do reszty usiech zhubili,
Jak akcyz ustanowili.

Polak usie heto znaie,
Horkije ślozy proliwaje
Tolko pomohczy nie może
Sam w czużoj ziemli nieboże.

Ale|ż bratki nie tu życie
Lepsz u Boha porosicie
Miłosiernaho, kab skoro
Pieremieniu nasze horo.

Bo uże para nastupaje,
Szto Maskal moc pocieraje;
O jak heto toie budzie,
To bierycic|ż na um ludzie.

Jak Polaka zwojowali
I do Prancuzow prohnali,
To jeny hocieli[1] sami
Ici nazad z Polakami.

Jak Maskal toho doznausia,
To zaraz z Niemcem zwiazausia,
Daj z Prancuzom wojowaci
I hraszyma podkuplaci.

I siudy tudy krucili,
Wojowali i płacili,
Pakul Prancuz nie poddausia
Znou w niewolu nie dastausia.

Jak Prancuz poszou u niewolu,
To Maskal znóu wziau wolu,
Znou poczau narod hłumici,
Polszu do reszty hubici.

Prancuz tymczasem pawoli
Stau wybirać sia z niewoli,

[1] Відаць, памылка друку. Трэба: *chocieli*.

Prahnau karala lichoho
I wybrau sobie druhoho.

A jak tolko zmocowausia,
To z Moskalom zadrausia,
Zaczau bici, wojowaci,
Swaju krywdu wspominaci.

Oj biu’ sia, aż wojska stało
I otniau’ ziemki niemało,
Aż Maskal musieu prasićsia,
Sztob z Prancuzom pahadzićsia.

A Prancuz jak pisau zhodu,
Toi zaścier*o*h sztob Narodu
Usielakomu wolność daci,
Nikoho nie prymuszaci.

Maskali choć obiecali,
Da patom nie dotrzymali;
Bo Prancuz nie mieu pokoju,
Paszou na Niemca z wajnoju.

Oj! bo Niemiec w chytrość uszyusia
Za Maskala nie ustupiusia,
Do stau innych zabieraci,
Na swoj zakon prymuszaci.

Prancuzy jak heto doznali,
Zaraz na jeho napali,
Da i znou bić, kab Narodu
Raznamu zdobyć swobodu.

Zausim Niemca zwojowali
I z czużoj ziemli prohnali,
I na wiek wiekou wieleli
Kab Niemcy tam iść nie śmieli.

A kab bolsz nie wojowali.
Daj narodu nie ścierali,
Kab cary nie mieli woli
Brać nikoho do niewoli,

Po wsiom świecie rozpisali,
Sztob usie ludzie skazali,
Jak kotorzy[1] chocze byci.
Pod jakim zakonom życi.

[1] Відаць, памылка друку. Трэба: *kotory*.

Czuć i u nas majuć pytaćsia,
Jak my choczem ostawaćsia,
Czy być usie Maskalami,
Czy znou życi Palakami.

Pamiętajcie|ż w|tuju poru,
Jak pryjdzie do pryhoworu
Kab czasami nie okpićsia,
Na wiek wiekou nie zhubićsia.

Pokińcie horełku pici;
Kab rozumu nie zduryci,
Jak treba słowo skazaci,
Dolu sohie wybiraci.

Bo choć popy kruciać, muciać,
Prosty naród bałamuciać,
Szto to Maskal maje wolu
Polechczyci naszu dolu.

Oj! nie wiercie temu ludzie,
Bo nic z hetoho nie budzie,
Kab ion chocieu tak zrobici,
Dauno|b' to musieło byci.

Tak jak usiom wolu maje,
Jak chocze, tak upraulaje,
A jak tolko szto nakaże,
Kużdy[1] zrobić jak prykaże.

Choć prostaki wymyślajuć,
Szto pany piereszkadzajuć,
I krucili i płacili
I Maskala pierekupili:

Na|szto|sz jemu podkup braci,
Kali i tak jak wielić daci,
Każen zapłacić nieboże
I krucielstwo nie pomoże.

Szak pany nie piererobili,
Jak ich u Syhir[2] taszczyli,
Jak wsiu szlachtu kasowali
I majątki odbierali.

---

[1] Памылка друку. Трэба: *K**a**żdy.*
[2] Памылка друку. Трэба: *Sy**b**ir.*

Tak samo i z mużykami,
Bo Maskali choczuć sami,
Kab nas pany piłnowali,
Ciachać sie nie pozwalali.

Kab każnaho najci u poru,
Do rekrntskaho nahoru[1],
Kab była komu łowici,
Daj i u pryiomu wozici.

A jak pryjdućcia podatki
Zdzieruć z pana ɔhoć[2] ostatki.
Niechaj pany jak choczuć prawiać
Akzakuciu u dwor postawiać.

|716| Oj tak tak, moi ludzie,
Z Maskalom dobra nie budzie.
Tak pomnicie|ż szto skazaci,
Jak u nas buduć pytaci.

Krykniem usie w odno słowo:
Niechaj P….. budzie znowu,
Bo jak staniem Polakami,
Budziem rounyje z panami.

[1] Памылка друку. Трэба: *Do rekr**u**tskaho na**b**oru.*
[2] Памылка друку. Трэба: ***c**hoć.*

Уроцлаўскі рукапіс

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле рукапісу *Wiersze różne zebrane przez Marcelego Michała (ojca) i Stanisława Marcelego (syna) Nałęcz-Dobrowolskich* [y:] Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. ZNiO 14708/III, s. 133–135.

|133|
Hutorka staroho dzieda

Ej! skažycie dobry ludzie,
Szto to uže na swiecie budzie:
Czy to tak Boh sudziŭ z nami
propaść na wiek moskalami?
Oj nie bratki, nie|tužycie, –
Na|tu poru uspamianicie,
Jak pred daŭnymi hadami
Biŭsia polak z maskalami.
Za szto ž jeny wajewali
Stolka krowi proliwali?
Oj za toe[1], szto narodu
Polak chacieŭ daci swobodu.
Jak maskal toho doczuŭsia
Tak na joho na wiernuŭsia,
I niemiec staŭ pomahaci
Sztoby polaka zwajewaci.
I bilisie|ž – wojewali
pokul polaka prohnali;
Oj da panios že swoje hore
Biednyj polak až za more!
Do słaŭnoho, do narodu
Szto sam wyszoŭ na swobodu,
Szto cełyj swiet joho znaje
I prancuzom nazywaje.
Prancuz pryniaŭ ich jak braci,
Ale|ž nie moh ratawaci;
Bo sam ciažko z niemcom biŭsia
Od niewoli baraniŭsia.

---

[1] Так у рукапісе. Трэба: *toje*.

A maskal w Polscze razsieusia,
Oj da zaraz u kości uieŭsia;
Staŭ podatki wybiraci
I u rekruty zabiraci.
Wieleŭ sypaci mahezyny
Niby dla toj pryczyny:
Szto jak zdarytsia patreba
Mužyk mieŭ od kul uziać chleba.
A jak sam staŭ wajawaci,
Wieleŭ mahazyn zabraci,
U oboz zwieści usio zbože
A narod, choć zhiń niebože.
I addauszy usio z haty
Jescze sam idzi u sałdaty,
Kidaj žonku, dzietki udoma
Idzi u kołodce do pryjoma.
Tam łob holać i musztrujuć
Łomiać, bijuć i katujuć,
Hołodziać, honiać jak skacinu
Na|zarez, bez usiej pryczyny.
A jak wojsko nie potreba –
To sołdat sam szukaj chleba;
Szle usich domoj, choć nie|znaje
Czy kotoryj dom swoj maje.
Tolki wielać nie szatacśsia,
Na prykaz siejczas jaŭlacśsia,
Nasić boty, stryczsi, bryci
Choć nie majesz czym prožyci.

Daŭniej ludzie lepiej žyli,
I druhich dobra uczyli;
A moskal sam joho nie znaje
To i licha nauczaje.
Stau kascioły adbiraci,
Zaczaŭ ksiendzoŭ razhaniaci,
Albo wieleŭ być popami
Nasić rasu z borodami,
Bić pakłony, i uczyćsia
Jak po moskoŭsku molićsia;
I takije paciery maje
Szto ich nikto nie panimaje.
Niechaj chto słoŭko skaže,
Zaraz joho moskal zwiaže;
I zdorouje odbiraje
I u Sybir posyłaje.

A hdzie žandar zwankom zwiahnie,
To kažnoho u turmu ciahnie,
Czy ubohi czy bohaty
Wołoczać od siemi z chaty.
Czynoŭniki usio zbytkujuć,
Abdzierajuć i ~~zbytkujuć~~ katujuć,
Hłumiać, kryudziać, razbiwajuć
I płakaci nie pozwalajuć.

Za polakom to bywało:
I padatkoŭ płacisz mało,
I chto mieŭ Pana lichoho –
Paszoŭ sobie do druhoho; –
|134| A jak moskali nastali
To usiech u skazki popisali
Z szlachtaju i mužykami
Hłumiać jak choczuć sami.
Z duszy rekrut i padatki
Choć nie|majesz – druć astatki,
I do reszty usiech zhubili
Jak akcyz ustanowili.

Polak usio heto znaje
Horki slozy proliwaje,
Tolko pomohczy nie|može
Sam u|czužoj ziemli niebože.

Ale|ž bratki nie tužycie,
Lepsz u Boha paprasicie
Miłosiernoho, kaby uskore
Pieremieniŭ nasze hore.
Bo uže para nastupaje
Czto moskal moc pacieraje,
Jak heto toje budzie –
To bierycie na um ludzie!

Jak polaka zwojewali,
I do prancuzoŭ prohnali:
To jeny chocieli sami
Ićći nazad z polakami.
Jak moskal toho doczuŭsia
Tak zaraz z niemcom zwiazaŭsia,
Daj z prancuzom wojewali
I hroszyma podkuplali;
I siudy, tudy krucili,

Wajewali, płacili,
Pakul prancuz nie poddausia
Znoŭ u niewolu nie dostaŭsia.
Jak prancuz paszoŭ u niewolu
To maskal znoŭ uziaŭ wolu
Znoŭ paczaŭ narod hłumici,
Polszu do reszty hubici.
Prancuz tom czasom powoli
Staŭ wybiraćsia z niewoli;
Prohnaŭ Korola lichoho –
Da wybraŭ sobie druhoho.
A jak tolko zmocawaŭsia
To i z moskalom zadraŭsia,
Zaczaŭ bici, wajewaci,
Swoju kryŭdu uspaminaci.
Oj! biŭ, pokul wojska stało,
I odniaŭ ziemli niemało,
Až moskal zaczaŭ prasićsia,
Sztob z prancuzom pohadzićsia.
A prancuz, jak pisau zhodu
To i zascieroh: Kab ~~usiakomu~~ narodu
Usiakomu, wolność daci
Nikoho nie prymuszaci.
Moskali chociaż obiecali
Da potom nie dotrymali;
Bo prancuz nie|mieŭ spakoju
Pajszoŭ na niemca wojnoju.
Oj bo i niemiec u|chytrość uszyŭsia
Za moskala nie ustupiŭsia,
Da staŭ inych zabiraci
Na swoj zakon prymuszaci.
Prancuzy jak toho doznali
Zaraz na joho napali,
Daj znoŭ bici, kab narodu,
Každomu zdobyć swobodu.
Zausiem niemca zwojewali
I z czużoj ziemli prohnali,
I na wiek wiekoŭ wieleli
Kab Niemcy tam ićći nie|smieli;
I kab bosz[1] nie wojewaci
Da i narodu nie cieraci,
Kab Cary nie mieli woli

[1] Так у рукапісе. Трэба: *bo**l**sz*.

Brać nikoho do niewoli;
Po usiom swiecie razpisali
Sztoby usie ludzie kazali
Jak kotory chocze byci,
Pod jakim zakonom życi? –

Czuć – i u|nas majuć pytaćsia,
Jak my zachoczem ostaćsia,
Czy być uże moskalami –
Czy znoŭ żyć z polakami?
Pamiatajcie|ž u tuju poru –
Jak pryjdzie do pryhoworu,
Kab czasom nie okpićsia
Na wiek wiekoŭ nie|zhubić sia.
Pakińcie harełku pici,
Kab rozumu nie|zduryci
|135| Jak treba budzie słowo skazaci,
Dolu sabie wybieraci!
Bo choć popy kruciać, muciać
Prostyj narod bałamuciać:
Szto maskal maje wolu
polechczyci naszu dolu,
Oj nie|wiercie tomu ludzie –
Bo nic z toho nie budzie!
Kaby jon chacieŭ tak zrobici
Daŭno|b tak musieło byci.
Tak jak woŭsiom wolu maje,
Jak zachocze tak upraŭlaje.
A jak tolko szto nakaże –
Kożen zrobić jak prykaże.
Choć prastaki wymyszlajuć
Szto pany piereszkadžajuć,
Szto krucili i płacili
I moskala podkupili;
Na szto|ż jemu podkup braci?
Koli i tak, wielić daci
Kożen zapłacić nieboże
I krucielstwo nie pomoże.
Uszak Pany nie pierorobili,
Jak ich u Sibir wałaczyli,
Jak usiu szlachtu katawali
I majątki zabirali.
Tak samo i z mužykami –
Bo moskali choczuć sami,
Kab ich Pany piłnowali

Szatаćsia nie pozwalali;
Kab každoho naici u poru
Do rekrutskoho naboru,
Kab było komu ławici
Da i u pryjom wazici.
A jak pryjdutsia podatki,
Zdzieruć z pana choć astatki,
Niechaj sobie jak chocz prawiać
Exekuciu u dwor postawiać. –

Da uže Pany dla narodu
Zdaŭna chaciać dać swobodu,
Potul moskala prosili
Pokul nas nie uwalnili.
Chacieli jescze prawo spisaci
I ustawu taku daci:
Kab my sczastliwie žyli
I dzietki u szkołach uczyli,
Kab moskoŭskie czynoŭniki,
Assesory i spraŭniki –
Nie|mohli narod hłumici
Jak budziem bez Panoŭ žyci;
Kab narodu pomocz daci, –
A jak budziem pracowaci
I retelnie z Bohom žyci –
Kožny moh swoju paszniu kupici.
Kab pred sudom i prawami
Usie byli roŭnye z panami. –
Tuju ustawu uwieś swiet znaje
Kanstytucjeju nazywaje.
No moskal pereszkadžaje
I dobra nie pozwolaje –
Choczuć nas z panami kołocici,
Kab po osobno hłumici.

Oj tak, tak moi ludzie
Z Moskalom dobra nie budzie!
Tak pamietajcie|ž szto skazaci
Jak u|nas buduć pytaci:
Krykniem usie u odno słowo,
Niachaj Polsza budzie znowa!
Bo jak staniem z polakami
Budziem roŭnye z Panami!! –

1861 r. 9 Maja

Кракаўскі рукапіс

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле рукапісу *Wiersze różne przesłane Józefowi Bohdanowi Zaleskiemu* [у:] Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 9288 III, k. 85—88.

|85r| *Hutorka staraho dzieda*

„Ej skażycie dobry ludzie
Czto|to wie – na świecie budzie, –
Czy to tak Boh sudzi z nami –
Propaść na wiek z Moskalami?"
„Oj nie bracie – nie tużycie –
Na tu poru – wspomianicie
Jak pod dawnymi hodami
Biŭsia Polak z Moskalami; –
Za szto|ż i my wojowali
Stolko krowi rozliwali?
Oj za toje – szto narodu
Polak chacieŭ dać swobodu –
Jak Moskal toho doczuwsia
To na jeho nawiernuwsia –
I Niemiec staŭ pomohaci
Szczob Palaka zwojowaci; –
I bilisia wojowali
Pokul Polaka prohnali! –
Oj da ponios swoje hore,
Biednyj Polak aż za more, –
Do sławnoho do narodu –
Szczo sam wyszoŭ na swabodu,
Szczo ciełyj świt joho znaje,
I Prancuzom nazywaje. –
Prancuz pryniaw ich jak braci
Ale|ż nie moh ratowaci –
|85v| Bo sam ciażko z Niemcom biŭsia,
Ot niewoli – boroniŭsia. –
A Moskal w Polszy rozsieŭsia
Oj da zaraz u kości ujeŭsia

Staŭ podatki wydzieraci,
U rekruty – zabiraci.
Kazaŭ sypać mohazyny
Niby dla hetoj pryczyny –
Szczob jak zdarytsia potreba
Mużyk miaŭ utkul uziać chleba; –
A jak staŭ wojowaci,
Kazaŭ mohazyny zabraci,
U oboz wieści usie zboże,
A narod choć hiń nieboże!
I oddaŭszy usio iz chaty –
Jeszcze sam idzi u sołdaty,
Kidaj żonku dziatki u doma
Jedź u kołodce – do pryjoma!
A jak wojska niepotreba –
To sołdat sam – szukaj chleba, –
Szle usich domoj – choć nie|znaje
Czy kotoryj dom swoj maje –
Tolko wielać: nie szataćsia –[1]
Nosić boty, stryćsia sia, brytsia, –
Choć nie|majesz czym umytsia!
Dawniej ludzi – dobre żyli
I druhich – dobra uczyli, –
Moskal sam – dobra nie znaje –
To i licha nauczaje.
Staŭ kościoły zabiraci,
Zaczaŭ księdzou rozhaniaci,
Albo kazaŭ być popami –
Chodzić w ryzach – z borodami!
|86r| Bić pokłony i uczyćsia –
Jak po Moskoŭsku molićsia –
Choć paciery – takie maje –
Szczo ich czort – nie ponimaje!
Niechaj|że słowo skaże,
Zaraz joho moskal zwiaże –
I zdorowje odbiraje,
I na sybir posyłaje.
A hdzie[2] żandar dzwonkom dzwiahnie
To u turmu – zaraz ciahnie –
Czy ubohi – czy bohaty
Wołocze od ziemi – chaty –
Czynoŭniki usie zbytkujuć

[1] Адсутнічае радок: *Na prykaz siej czas jaŭlaćsia*.
[2] Папраўлена з ***g****dzie*.

Abdzirajuć i katujuć –
Hłumiać, krywdziać – rozbiwajuć
I płakać nie pozwalajuć.
# #
Za Polakom – to bywało,
I podatku – płacić mało
I kto maje Pana lichoho –
Paszoŭ sobie – do druhoho; –
A jak Moskali nastali
To usich u skazki popisali –
I szlachtu z mużykami
Hłumiać jak zachoczuć sami.
Z duszy – rekrut i podatki –
Kto nie maje – druć ostatki!
A doreszty ŭsich zhubili
Jak akcyzu ŭstanowili! –
# #
Polak usio heto znaje
Horki slezy proliwaje
Tolko pomohczy nie|može,
Sam ŭ czużoj ziemli nieboże![1]
|86v| Ale|ż bratki nie tużycie
Lepsz u Boha poprosicie
Miłosiernaho – kab skoro
Pieremieniŭ nasze hore.
Bo ŭże pora nastaje
Szto moskal moc pacieraje –
A jak heto toje budzie –
To bierycie na um ludzie –
#
Jak Polakoŭ zwojowali
I do Prancuza prohnali –
To i jeny chacieli sami
Idzci nazad z Polakami.
Jak Moskal toje doznaŭsia
To zaraz z Niemcom zwiazaŭsia –
Daj z Prancuzom wojowaci
I hroszyma prokupaci –
I siudy tudy – krucili
Wojewali a płacili –
Pokul Prancuz nie podaŭsia[2]

---

[1] Радок узяты ў дужкі, а ніжэй іншаю рукою алоўкам дапісана: *Na ziemli swoioj – czužyj nieboże –.*

[2] Так у рукапісе. Трэба: *po**d**daŭsia*.

I znoŭ u niewolu dostaŭsia.
Jak Prancuz poszoŭ u niewolu
I Moskal znoŭ uziaŭ wolu –
Znoŭ poszoŭ narod hłumici
Polszu do reszty – hubici;
Prancuz tymczasam pawoli
Staŭ wybiwatsia z niewoli; –
Prohnaŭ Korola lichoho,
I wybraŭ sobie druhoho; –
A jak tolko zmocowaŭsia
To i z Moskalom zadaŭsia
Zaczaŭ bici – wojowaci
Swoju krywdu wspominaci.
|87r| Oj biŭ dokul wojska stało,
I otniaŭ ziemli – nie mało, –
Aż Moskal musieŭ prosićsia –
Sztob z Prancuzom pohodzićsia;
A Prancuz jak pisaŭ zhodu,
To zaścieroh: sztob narodu
Uszelakomu – wolność daci,
Nikoho nie prymuszaci.
Moskali choć obiecali –
Da potom nie dotrymali, –
Bo Prancuz nie|maŭ spokoju
Poszoŭ na Niemca wojnoju.
Oj bo i Niemiec u chytrość uszyŭsia
Za Moskala nie ustupyŭsia
Da staŭ inszych zabiraci
Na swoj zakon prymuszaci.
Prancuzy jak uznali
Zaraz na ich napali
Daj znoŭ bitsia: kab narodu
Każdomu zdobyć swobodu! –
Oj da – zaŭsim Niemca zwojewali
I z czużoj ziemli prohnali –
Na wiek wiekow – wieleli
Kab Niemcy iści tam nie smieli.
A kab bolsz nie wojewaci
Daj narodu nie hłumici
Kab Cary nie mieli woli
Nikoho brać do niewoli –
Poŭsiom swiecie zapisali
Sztob ŭsie ludzie skazali –

Jaki kturyj[1] chocze byci –
Pod jakim zakonom życi? –
|87v| Da i do nas prydut' pytatsia
Jak my choczem ostawatsia:
Czy być ŭże z Moskalami
Czy znoŭ życi z Polakami?
Pamiętajcie|ż u tu poru,
Jak pryjdzie do pryhoworu –
Kab czasom nie okpićsia
Na wiek – wiekoŭ – nie zhubićsia.
Pokińcie horełku pici,
Sztob rozumu nie zduryci –
Jak treba słowo skazaci –
Dolu sobi wybiraci.
Bo choć popy – kruciać – muciać
Prostyj narod bałamuciać:
Szto|to Moskal maje wolu
Polechczyć naszu dolu; –
Oj nie wiercie temu ludzie –
Bo nic z hetoho nie budzie, –
Kab jon chocieŭ tak zrobici
Daŭno|b to musiało byci.
Tak jon woŭsiem wolu znaje,
Jak chocze – tak uprawlaje, –
A jak tolko szto nakaże –
Każden zrobić – jak prykaże.
Choć prostaki wymyślajuć
Szto Pany piereszkadzajuć
I krucili i płacili
I Moskali podkupili……
|88r| Na szto|ż jemu podkup braci, –
Kali i tak – jak wielić daci –
Każden zapłacić nieboże
I krucielstwo – nie|pomoże!
Szak Pany nie prerobili
Jak ich u Sybir wołoczyli; –
Jak ŭsiu szlachtu kasowali
I majątki odbirali?
Tak samo i z mużykami: –
Bo Moskali choczut' sami –
Kab ich Pany piłnowali,
Szatаćsia – nie pazŭalali[2],

[1] Ад польскага *który – каторы, які*.
[2] У слове *pazŭalali* графема ***ŭ*** з'явілася, магчыма, на месцы літары ***w***.

Sztob każdoho najci w poru
Do rekruckoho naboru,
Kab było, ~~xxxx~~[1] łowici
Daj u pryjom wozici. –
A jak pryjdućsia podatki –
Zdzieruć z Pana choć ostatki, –
Niechaj sobie Pany prawiać –
Agzakucju u domach stawiać!

#

Oj tak, tak – moi ludzie
Z Moskalom – dobra nie budzie, –
Tak pomnijcie szto skazaci,
Jak u was buduć pytaci.
Krykniem usie u odno słowo
Niechaj Polsza – budzie znowu,
Bo jak staniem Polakami –
Budziem roŭnyje z Panami".

[1] Слова напісана невыразна. Ва ўсіх іншых варыянтах – *коти*.

Расейскі пераклад *Гутаркі…*

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў рукапісу паводле LVIA, f. 439 [*Архив музея графа Муравьева*], ap. 1, b. 11 [*Повстанческие документы периода восстания 1863 года*], l. 54–55v.

|**54r**|

Хутёрь Стараго дѣдя

Писалъ бѣлорусскій мужикъ

1.

Эй скажите добрыя люди
    Что уже на свѣтѣ буд~~ххх~~[и]?[1]
Богъ ли такъ осудилъ насъ
    Пропасть навсегда москалями?

2.

Ой! нѣтъ братки не тужите
~~Столько~~ [Тѣ] времён~~ъ~~[а] [вспо]~~при~~поминайте
Какъ то [въ] давны~~ми~~[я] [годы] ~~временами~~
Бился полякъ съ Московлями.

3.

За что|жъ Паны воевали
Много крови проливали
Ой! За то что народу
Полякъ хотѣлъ да~~вать~~[ть] Свободу.

4.

Какъ маскаль осмотрѣлся
Такъ на него ~~навернулся~~ [обратился]
И Нѣмецъ сталъ помогать
Чтобъ Поляка Завоевать.

5.

И бились и воевали
Пока поляка прогнали
Пока унесъ свое Горе
Бѣдный Полякъ долеко за море

---

[1] Тут і далей "рэдактарскія" праўкі алоўкам выкананыя не перапісвальнікам (перакладнікам?) твора, а нейкаю іншаю асобаю.

6.
До славнаго, до|Народа
Который Самъ вышелъ на|свабоду
Котораго цѣлый свѣт знаетъ
И Французомъ называетъ.
7.
Французъ принялъ ихъ|какъ братьевъ
Но не могъ Спасти.
Самъ тяжко съ Нѣмцами бился
Отъ Неволи оборонился.
8.
И москаль у насъ разъсѣлся
Ой и до|костей уѣлся
Сталъ Податки собирать
Да [и въ] рекрут~~овъ~~[ы] Гонять.
9.
Велѣлъ сыпать магазины
Будто съ|мудрой причины
Чтобъ|какъ случиться потреба
Мужикъ имѣлъ откуда взять хлѣба
10.
А какъ самъ|сталь воевать
Съ магазиновъ велѣль брать
И обоз~~ъ~~[омъ] вести весь хлѣбъ
А Народъ хоть ~~Гинь~~ [пропадай]
11.
А отдавши все ~~отъ~~ [изъ] хаты
Еще самъ иди въ|солдаты.
Кинъ жёнку, дѣтки ~~в~~ дом~~у~~[а]
Иди самъ въ колодкѣ до пріем~~у~~[а]
12.
А какъ войско не потреба
То солдатъ самъ ~~шукай~~ [ищи] хлѣба
Иди домой, хотя не знаетъ
~~Хxxxxx~~ Кто свой домъ имѣетъ.
13.
Скажуть только не тоскатся
На приказъ тотчасъ являтся
Нести Сапоги, да брится
Хоть землю гриз~~ъ~~[и], да ~~живися~~ [кормится]
14.
Да́вно люди Бога знали
Другихъ добру научали
Маскаль Самъ добра не знаетъ
То и лиху научаетъ.

15.
Сталъ Костёлы обирать
Началъ Ксендзовъ раз~~о~~г[о]н~~и~~[я]ть
Другимъ велѣлъ быть Попами
Ходить въ|рясахъ, ~~да~~ [съ] бородами.
16.
Бить Поклоны и Учиться
По московски какъ молится
Хоть молитва ихъ такая
Что никто не разгада~~я~~[етъ].
17.
Пусть кто Слово Скажетъ,
Тут|же Москаль Его свяжетъ
И здоровье отберётъ
И въ Сибирь Сошлётъ.
|54v| 18.
А где жандар~~ъ~~[мъ съ] звонкомъ завернетъ
То каждаго въ тюрму поведетъ
Бѣдный ли иль богатый
Какъ собаку тащитъ съ хаты.
19.
Чиновники всѣ раскошничаютъ
Обдираютъ да пл~~е~~[у]туютъ
Бьютъ ~~да~~ грабятъ ~~да~~ обираютъ
Да [и] плакать не даютъ.
20.
За Полякомъ то бывал~~а~~[о]
И податки плотишь мало
И кто Пана имѣетъ худаго
Идетъ себѣ до другаго.
21.
А какъ москали Настали
всѣхъ въ ревизской записали
И мужиковъ и шляхту
Какъ|сами хотятъ угнетаютъ.
22.
Изъ души рекрутъ, податки
выд~~е~~[и]раютъ съ|Насъ остатки
И до|конца всѣхъ погубили
Какъ Окцызу Погубили.
23.
Поляк все это знаетъ
Горкые слезы проливаетъ
Только помочь не можетъ
Самъ бѣдный въ чужой земле скитаетъ.

24.
Но братки не тужите
Лучше Бога помолите
Милосердняго, ~~кабъ~~ чтобы скоро
Перемѣнилъ бы наше горе.

25.
~~Бо~~ Ибо уж~~ъ~~е время наступила
Московская лопнет сила
А какъ это только будетъ
То ~~прохххх~~ будьте ~~на~~ ум~~ъ~~нѣе люди

26.
~~Бо~~ Ибо какъ Поляка завоевали
До французовъ прочь прогнали
То они хотѣли сами
Идти назадъ съ поляками

27.
Только москаль догадался
Сейчасъ съ немцами связался
Да съ|французамъ сталъ воевать
И деньгами подкупатъ.

28.
Сюди, туди все крутили
Воевали, да платили
Пока французъ не падался
Вновъ въ невол~~е~~ю не попался

29.
Какъ французъ пошелъ въ|Неволю
Тогда москаль роз~~ъ~~могся въ воле
И пошелъ Народъ Угнетать
Чтобъ до|конца погубить.

30.
Французъ межь тѣмъ по немноге
Выбератся сталъ изъ Неволе
Прогналъ Короля плохаго
Да выбралъ себѣ другаго

31.
А какъ только укрѣпилися
Сталъ съ|Москалем задиратся
Началъ давить, воевать
Свою обиду вспомнить.

32.
Ой! билъ пока войск~~у~~а хватило
И отнялъ земл~~ю~~и немало
Пока Москаль долженъ|былъ просится
Чтобы съ Французомъ помирится.

33.
А Французъ какъ писалъ миръ
Та[къ] и заст~~ерёгъ~~[авилъ], чтобъ ~~Каждому~~ [Народу]
Каждому дали свободу
И ни кого не угнетать.
34.
А Москаль тогда и обѣщалъ
Да послѣ ничего не|исполнилъ
~~Бо~~ [Ибо] Французъ не|имѣлъ покою
Пашелъ на Нѣмцевъ войною.
35.
Ой! [и]бо и Нѣмецъ у Лисовъ Научился
За Москаля не|заступился
Да сталъ другихъ забирать
На свой Законъ принуждать.
36.
|55r| Какъ Французы то~~го~~ Узнали
Бѣду На Нѣмцев навязали
Били, Сѣкли, чтобъ Народу
Каждому, дать свабоду.
37.
Совсѣмъ Нѣмцевъ заваевали
Съ|чужой земли прогоняли
И на вѣкъ-вѣковъ велѣли
Чтобъ туда ид~~т~~[й]и не|смѣли.
38.
И чтобъ больше не воевать
Чтобъ Людей не принуждать
Чтобъ Цари не имѣли воли
Брать Никаго въ|Неволю
39.
По всему свѣту написали
Чтобъ всѣ люди сказали
Какъ Кто хочетъ быть
И подъ какимъ Закономъ жить.
40.
Слышно и у насъ будетъ требоватся
Какъ мы желаемъ остатся
Быть все подъ Москалями?
Или вновъ жить съ Поляками?
41.
Помните-же на ~~той~~[ту] пору
Какъ придется до приговора
~~Ка~~ Чтобъ только не ошибится
Навѣки-вѣковъ не|[по]губится

42.

Бросьте водк~~и~~[у] пить
Чтобъ разумъ не сдур~~ѣ~~[и]ть
Когда Нужно слово сказать
Чтобы себѣ долю выб~~е~~[и]р~~а~~[а]ть

43.

Бо хотъ попы кривятъ, мутятъ
Простый Народъ баламутятъ
Будто Москаль имѣет волю.
Облегчить Намъ Нашу долю.

44.

Ой Не вѣрьте тому, люди!
Ничего съ этаго не|будетъ
Если|бъ онъ хотѣлъ бы дѣлать
Давно бъ это было.

45.

Вѣдь всегда волю имѣетъ
Какъ хочетъ такъ управляетъ
И лишь только что ~~на~~[при]кажеть
То ~~скачетъ~~ [пляшетъ] каждый какъ панъ скажетъ.

46.

Едва повернулъ языкомъ
Ужъ Ксендзъ дѣлается ~~е~~[ш]и~~е~~[з]матикомъ
Съ|бородою съ|колдовствами
Ровно нехристъ – Господъ Богъ съ Нами!

47.

Давн~~ымъ~~[о] мужикъ воленъ былъ
Работалъ часъ или день
Никто пис~~к~~нуть не Смѣлъ
Все пошло какъ|Самъ велѣлъ.

48.

И какъ Паны сговорились
Вольность людямъ давать пожелали
То въ|Когти забралъ ихъ Москаль
А насъ въ казну записалъ

49.

Наѣзжаетъ просто стая
Ассесоровъ, чертъ их зна~~я~~[еть]
Бьють, душ~~я~~[а]ть да мѣшаюсь
На аднаго пановъ десять.

50.

Вотъ какую онъ Свободу
Хочетъ дать Народу
Вотъ какъ людямъ угаждалъ
Вотъ Французъ на шею сталъ.

51.
Какъ притиснули маруху
Какъ задали въ|Крыму духу
Какъ велѣли не мѣшать ~~Н~~
Панамъ, люд~~ь~~ямъ вольность давать.
52.
То теперь Москаль умнича~~я~~етъ
Мудростями своими
Теперь кричитъ – это я!
Хитёръ Дмитрій – какъ Змѣя.
53.
Хотя Умники вымишляютъ
Что Паны подкупаютъ
Что~~бъ~~ крутили и платили
И Москаля подкупили
|55v| 54.
На что|жъ Ему подкупъ брать
Когда, ~~хх~~какъ велитъ дать
Скажуть заплати бѣдный.
Тамъ уловки не памогутъ.
55.
Вѣдь Паны ничего не успѣли
Какъ въ Сибиръ ихъ толкали
Какъ всю Шляхту уничтожили
И Имѣні~~ю~~я отобрали.
56.
Будетъ такъ съ мужиками
Ибо Москали хотять сами
Чтобъ Паны насъ стерег~~а~~ли
И шлятся не пускали
57.
Чтобы всякаго найти вовремя
Къ Рекрутскому Набору
Чтобъ легче было ловить
Да ко|пріему волочить.
58.
А какъ придется – податки
Сдеруть съ|Пана – хоть остатки
Пусть Паны, хоть какъ правятъ
То экзекуцію поставятъ.
59.
Помолитесь добрыя люди
Съ Москалемъ добра не|будетъ
То пусть же этотъ бѣсъ
Идет отъ насъ въ Сухой лѣсъ

60.

Не забудьте же такъ сказать
Когда у насъ будуть спрашивать
Крикнуть всѣ въ одно слово
Хочемъ Польшчу имѣть на ново.

61.

Ибо какъ будемъ съ Поляками
Станемъ ровны съ Панами
Всѣмъ Намъ Богъ счастье дасть
Когда отвяжется от Насъ напасть.

“Парыжскае” выданне

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле выдання *Hutarka staroho dzieda*. Paryż 1862 r. Lutego 27 (15) dnia. Асобнік LVIA f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 2 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 1497 [*Дѣло временнаго полеваго аудиторіата виленскаго военнаго округа о дворянинѣ Минской губерніи Алоизіи Витковскомъ*], l. 235–247v.

|235r|

HUTARKA
STAROHO DZIEDA

Ej, skażycie, dobry ludzi!
[Szto][1] heta na świecie budzie?
Czy Boh nie|zmiłujetsia nad nami,
I daść pahinuć pad Maskalami?...
Oj nie, bratcy! nia|tużycie;
Na tu poru uspamianicie,
Jak pred daunimi hadami
Biusia Palak z Maskalami
|235v| Za|szto|ż jany wajawali,
Stolki krowi razliwali?
Oj za toja, szto narodu
Palak chacieu dać swabodu!
Jak Maskal taho daczuúsia,
To na Polszczu nawiarnuúsia,
I Niemiec stau’ pamahaci,
Sztob Palaka zwajawaci.
I bilisia, wajawali,
Pakul Palaka’ prahnali,
Oj da panios swajo hore,
Biedny Palak aż za more,
|236r| Da słaunaha, da narodu,
Szto sam wyszau na swabodu

[1] Асобныя мясціны, пашкоджаныя пры сшыванні следчае справы, узнаўляюцца паводле асобнікаў, якія захоўваюцца ў LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290, l. 16 (1–12 v) альбо НГА РБ у Гродне, ф. 1, в. 22, спр. 1121, арк. 401–418v.

Szto cały świet jaho znaje,
I Prancuzom nazywaje.
Prancuz pryniau ich za braci,
Ale nia|moh ratawaci,
Bo sam ciażka z Niemcom biusia
Ad niawoli baraniusia,
Maskal u Polszczy razsieusia,
Oj da zaraz u kości wjeusia,
Stau padatki wybierać,
U rekruty zabierać.
|236v| Wialeu sypać magazyny,
Niby dla hetaj pryczyny,
Kab jak zdarycca patreba –
Mużyk moh tam dastać chleba.
A jak[1] sam stau wajawać,
Wialeu magazyn zabrać,
U aboz wiaźci usio zboże,
A narod choć hiń niaboże! –
A jak wozmieć usio z chaty,
Jaszczo sam idzi u sałdaty,
Kidaj żonku dzietki u domu,
Jedź u kałodce da pryjomu.
|237r| Jak wojska użo nia|treba
To sałdat sam szukaj chleba:
Szleć usich damou – nie|pytaje,
Ci katory dom swoj maje.
Tolki wialić nie|szatacca,
Na prykaz tojczas jaulacca;
Nasi boty da halisia,
Choć ziamlu hryzi żywisia.
Dauniej ludzi dobra żyli
J druhich dobra uczyli;
Maskal sam dabra nie|znaje,
To i licha nauczaje.
|237v| Stau Kaścioły adbierać,
Zaczau ksiandzou razhaniać,
Druhim wieleu być Papami,
Chadzić u ryzach z baradami.
Bić pakłony i uczycca,
Jak pa maskousku malicca,
Choć paciery szto jon maje,
To ich nichto nie|zhadaje,

[1] У асобніку LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290: *jka*.

Niechaj|że chto słowa skażyć,
Maskal jaho zaraz zwiażyć,
I zdarouja adbieraje,
I na Sybir pasyłaje.
|238r| A hdzie żandar zwankom zwiahnie
Ludziej dobrych u turmu ciahnie,
Ci ubohi ci bahaty,
Wałaczeć ad siamji z chaty!
Czynouniki usie zbytkujuć,
Abdzierajuć i katujuć,
Hłumiać, kryudziać, razbiwajuć
I płakać nie|pazwalajuć.
Za Palakom, to bywała
I padatku płacisz mała,
A chto mieu pana lichoha
Paszou sobie da druhoha
|238v| Jak maskali k' nam nastali,
Usich u skazki papisali,
Szlachcicou z mużykami
Hłumiać jak zachoczuć sami.
Z duszy rekrut i padatki,
Choć ty hiń a daj astatkt[1],
I kab usich zahubić,
Daj akcyzu stanawić.
Ale|ż bratcy nia|tużycie!
Lepiej u Boha prasicie
Miłasiernaha, kab skora
Pieramianiu' nasze hora!
|239r| Palak üsio heta znaje,
Ciapier siły nabiraje:
I Prancuzou padmaulaje,
Pary sobie wyhladaje.
Jak Palakou zwajawali,
Da Prancuza jak prahnali,
Prancuzy chacieli sami
Iści nazad z Palakami.
I paszli i Maskwu uziali,
Palakom Po'lszczu[2] addali:
No Maskal tut spachwyciusia,
Daj z Niemcami zhawaryusia.

---

[1] Памылка друку. Трэба: *astatki*.

[2] Таксама (*Po'lszczu*) у асобніку НГА РБ у Гродне, ф. 1, в. 22, спр. 1121. У асобніку LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290 без апострафа (*Polszczu*).

|239v| I siudy, tudy krucili,
Wajawali i płacili,
Pakul Prancuz nie|padausia[1]
Znou u niawolu nie|dastausia.
Jak Prancuz paszou u niawolu,
Tahdy Maskal zmohsia u wolu
Znou’ zaczou’ narod hłumic,
Pa swajmu ludziej hubić.
Prancuz tymczasam pawoli
Stau’ wybiracca z niawoli,
Prahnau Karala lichoha,
Da wybrau’ sabie druhoha.
|240r| A jak tolka zmacawausia
To z Maskalom i zadrausia,
Zaczau bici, wajewać,
Swaju kryudu uspaminać.
Oj biu’ dakul wojska stała
I atniau’ ziamli niemała,
Aż Maskal musieu prasicca,
Sztob z Prancuzom pahadzicca
A Prancuz jak pisau zhodu
To zaściaroh, kab narodu
Usiakamu wolność daci,
Nikoha nie prymuszaci.
|240v| Maskali choć abiecali,
Da taho nie|datrymali,
Bo Prancuz nia|mieu spakoju,
Paszou na Niemca wajnoju.
Bo i Niemiec u chitrość uszyusia,
Za Maskala nie zastupiusia,
Da stau inszych zabierać,
Na swoj zakon prymuszać.
Prancuzy heta jak zaznali,
Tahdy na Niemca napali,
Daj znou bicca kab narodu
Usiakomu dać[2] swabodu.
|241r| Niemca sausim zwajawali,
Z czużoj ziamli pierahnali,
J na wieczny czas wialeli,
Kab Niemcy tam iści nia|śmieli.
Kab bolsz złoha nie|rabili
Da narodu nie|hłumili,

---

[1] Памылка друку. Трэба: *nie|pa**dd**ausia*.
[2] У асобніку LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290: ***bać***.

Kab Cary nia|mieli woli,
Brać nikoha da niawoli.
Pa usim świecie raspisali,
Sztob usie ludzi skazali,
Jak katory chocze być,
Pad jakim zakonam żyć!?[1]...
|241v| Papy ciapier durać muciać,
Prosty narod bałamuciać,
Maskal każuć maje wolu,
Palachczyć nam naszu dolu.
Oj! nia|wiercie tamu ludzi
Niczoha z taho nia|budzie,
Kali|b chacieu' tak zrabić,
Dauno|b to musiało być.
Maskal ciapier wolu maje,
Jak zachocze tak upraulaje,
A jak tolki szto nakaże
Musisz zrabić jak prykaże.
|242r| Katoryje pany spahadali
Wolność ludziam dać żadali,
Tych u kleszczy Maskal żau,
A nas na Skarb zabierau.
Najeżdżajuć prosta zhraja,
Asesarau, czort ich znaja,
Bjuć da duszać, da miesiać,
Na adnaho panou dziesiać.
Wot jakuju jon swabodu
Choczyć rabić dla Narodu,
Wot jak ludziam spahadau,
Pakul Prazcuz na kark stau.
|242v| Jak prycisnuli Maruchu[2],
Jak zadali u Krymie duchu,
Jak wialeli nie mieszać
Wolność usim ludziam dać.
To ciapier Maskal piaje
Mudraheliki[3] swa*j*e,
Ciapier kryczyć: heta Ja!
Chicier Dmicier *j*ak źmie*j*a!
Choć mudraki wymyśla*j*uć,
Szto pany piereszkadża*j*uć,

[1] У асобніку LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290: *yćż*.
[2] Слова з расейскага крымінальнага жаргону: каханка злодзея ці бандыта; ведзьма.
[3] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 293: "МУДРОГЕ́ЛИЦЬ, сов. Помудроге́лиць, гл. ср. 1). Выдумывать. *Хорошо мудрогелиць, коли ёсць съ чимъ*. 2). Хитрить, брать хитростью. *Досиць тобѣ мудрогелиць съ нами. Помудрогеливъ и вышло другое*".

Szto krucili i płacili,
I Maskala padkupili.
|243r| Na szto|ż *j*amu podkup brać,
Kali tak, *j*ak wialić dać
Skażuć – zapłaci niaboże,
Tam krucielstwa nie|pamoże.
Hdzie tam pany prarabili?
Ich u Sybir wałaczyli,
Usiu szlachtu kasawali,
I ma*j*ątki adbirali…
Budzie tak i z mużykami
Bo Maskali choczuć sami
Kab Mużykou pilnawać,
U niczom woli nie|dawać.
|243v| Sztob usiakaha najci u poru
Da rekruckaha naboru,
Kab schadniej było ławici
Da i u pryjom wadzici
A jak pryducca padatki,
Zdziaruć z każdaha astatki;
Niechaj pany choć jak prawiać
Usio u dwor ahzakuciu stawiać.
Uważajcie|ż dobra ludzi:
Z Maskalom tołku nie budzie –
A wiedajcie|ż szto rabic,
Kab Ajczyznu baranić?!
|244r| Na wiasnu jak daść Boh hranieć
Prancuz - Palak z żaunierami,
J jak Polszcza usia ustanieć
Idziom i My z Palakami.
Kali staniem z Palakami
Budziem rounymi z panami, -
Usim szczaście Boh nam daść,
I prapadzie Maskouska właść!!!.
- - - - * † † † * - - - -

|244v|
DOBRYJA WIEŚCI

Zachodzić sońca pahodniaho leta,
Wieić wiecier z Zachodnich[1] niebios;
Zdarou' buć wiecier! z|dalokaho świeta,
Dobryja|ż wieści ty da nas prynios?
Zdarowyja|ż bućcia! ej dobryja|ż wieści:

[1] У асобніку LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290: *Zacho**du**ich*.

Tam na Zachodzie praliwajuć krou,
Bjućsia dla sławy, swabody i cześci
I robiać wolnych ludziej z mużykoù.
|245r| Hudziać wiesioła i pieśni i tańcy,
U dobrom żniwie na szczaśliwyj hod;
Hodzie|ż wam, hodzie Caryki-pahańcy
Taptać z bałotom Chryszczony narod!
Hodzie|ż wam hodzie u jasnej karecie
Hodzie Czynouniki jeździć u dwor;
Hodzie wam hodzie mużyckija dzieci
Z chatki astatki brać na pabor.
I pańskaja dziecka i chamska*j*a jucha
Z adne*j* kwaterki papi*j*a*j*uć miod:
A prysiahnuli na wiek, do abucha,
Być sabie wolny i rouny narod.
|245v| Mużyk i szlachcic zasiadzie na ławie
Kab wiaści radu a swajej ziemli;
Jak treba dumać a hramadzkoj sprawie
Na adno miéjsca, jak braty pryszli –
A jak uradzim wajnu na hramadzie
Baranić dzietki i ziamlu i dom:
Mużyk i Szlachcic na kania usiadzie
Kasić kasoju, rubać taparom! –
Ej zhinić worach! jak Boh nam pamoże;
Za naszu kryudu, za horkij nasz żal, –
Zapiajom pieśniu: – CHWALIĆ CIABIE' BOŻE!
Lachczej budzie sercu, – jak zhinić Maskal. –
|246r| Ziemla ty nasza, ziemla ty Świataja.
Radzi nam zboże, da sudzi pażać; –
Nie pryjdzie worah z maskouskaho kraju
Na magazyn nasze ziernia brać! –
Ruczyć rukoju chudoba u chacie;
Pany mużyckich sloz nie|zabieruć –
Mużyk z panami staić za pan-bracie,
Ruku za ruku, hrudź za hrudź! –
Pierom na karcie, sachoj na niwie
Adzin druhomu roùność zaścieroh;
E*j* u Swabodzie zażywiom szczaśliwie
My budziem dzietki, a nam Baćka*j* – BOH!

|246v| Paryż 1862 r. Lutego 27 (15) dnia.

Гутарка… па-літоўску

Гутарку дзеда-жабрака з Літвы (*Pasaka Senelio, Surasze Wargdienelis isz Lietuwos*[1]) выявіў і апублікаваў у 1925 г. Аўгусцінас Янулайціс, успрыняўшы яе як вольны пераклад беларускае *Гутаркі старога Дзеда*. З. Тальвірская, сцвердзіўшы, што літоўскі тэкст (асабліва пачатак) “звучит более точно и более конкретно”, спачатку выказала думку пра “первоначальность литовского текста”, але пасля адмовілася ад яе, даводзячы, што абодва тэксты – і беларускі, і літоўскі – з’яўляюцца перакладам “с польского оригинала”[2].

Як было на самай справе, навукоўцы пакуль яшчэ не высветлілі. Але дастаткова добра вядомая гісторыя напісання літоўскага твора. Прынамсі, калі даць веры матэрыялам следства. Згодна з імі, студэнт Кіеўскага ўніверсітэта Бранiслаў Буцэвіч 14 ці 15 сакавіка 1861 г., едучы да маці ў Ковенскую губерню, спыніўся ў Вільні, дзе сустрэўся са сваім знаёмым “г. Акелевичем, занимающимся литовской литературой. Навестив однажды утром его в собственной квартире, я застал, что он что-то писал. На замечание мое, что я не намерен ему мешать, он отвечал, что работу свою уже окончил. Тогда я его спросил, что он писал и не может ли прочитать мне написанного, на что Акелевич отвечал, что он охотно исполнит мое желание. Хотя я понимаю разговорный литовский язык, но не знаю его настолько, чтобы вполне понимать его в прозе и стихах, которые были написаны Акелевичем. После сего он начал читать мне свое сочинение, и то, что мне было непонятно, он истолковывал словесно. В сочинениях этих, сколько припомню, заключались: в одном, писанном прозой, описание варшавских событий, а в другом, писанном стихами, воспоминание прежнего и лучшего времени в польском патриотическом духе. В какой степени эти сочинения были враждебны настоящему русскому правительству, сказать не могу, ибо сам их не читал, а только слушал, как мне объяснял их Акелевич. Сочинения эти, предъявленные мне в комиссии и отданные мне лично в Горждах[3] типографщиком Горхом, я признаю за те самые, которые писал и объяснял мне Акелевич. По окончании чтения, когда я спросил его, с какой целью он написал эти сочинения, Акелевич отвечал, что как они современны с случившимися событиями, то хорошо бы было распространить их в народе. На возражение же мое, что народ писанного читать не умеет и что поэтому и цель

---

[1] У навуковай літаратуры сустракаем шэраг варыянтаў перакладу назвы твора. Літаральнае тлумачэнне магчыма такое: *Гутарка дзеда, напісаная жабраком з Літвы*.

[2] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 53, 56, 58.

[3] Мястэчка на расейска-прускай мяжы, дзе была мытня. Сёння: Гаргждай (літ.: Gargždai).

достигнута быть не может, он отвечал, что было бы хорошо, если бы их можно было напечатать за границей. Заметив, что намерения его нельзя было исполнить нигде, кроме Парижа, получил ответ, что и в Пруссии также можно напечатать, ибо немцы за деньги все сделают; на повторенное же мной замечание, что едва ли это возможно в Пруссии, он не раз повторил: «можно, можно». «А когда так, – сказал я ему, – то, по близости жительства моего к границе, я, пожалуй, отдам его, сочинение в Мемеле для напечатания». Он на это согласился, сказав, что их нужно прежде пересмотреть и что [он] отдаст мне их в Ковне, куда [он] выезжал из Вильна и куда также и я вслед за ним отправлялся. По приезде моем в Ковно, на другой день утром Акелевич пришел ко мне на квартиру и отдал свои сочинения для вышеупомянутой надобности. После сего я уже более с ним не виделся. Из Ковно я поехал домой к матери в им. Юдраны Россиенского у. и по дороге заезжал к соседу, помещику Антону Монтвилле. Объяснив ему, что мне нужно быть в Мемеле, где я никогда не был, и зная, что он туда ездил неоднократно, я его спрашивал, не пожелает ли, если имеет свободное время, ехать вместе. Он с удовольствием согласился, а я обещал через несколько дней за ним заехать. Не дождавшись меня, он приехал ко мне, и мы отправились в Мемель. Хотя я и говорил ему, что имею сочинения для напечатания их в Мемеле, но содержания их не объяснял, по прибытии же в Мемель заходил с ним вместе в типографию Горха и заказал ему напечатать 10 тысяч экземпляров, ибо Акелевич говорил мне, что чем более будет напечатано, тем лучше, и что деньги, которые будут за это следовать, он мне возвратит. С Горхом я уговорился за 55 руб. сер. и впоследствии, по его желанию, обещал еще несколько прибавить. В чем состояли эти сочинения, я потом объяснял в общих словах и Монтвилле”[1].

Іншыя дакументы следства пацвярджаюць, што Браніслаў Буцэвіч і Антон Мантвіла 16/28 красавіка 1861 г. выехалі ў Мемель (сёння: Клайпеда), замовілі ва ўладальніка друкарні Горха 10 тыс. асобнікаў кніжачкі М. Акялайціса. Але ў маі 1861 г. пра гэта ад сяржанта прускае паліцыі Альбрэхта даведаўся расейскі консул у Мемелі А.Г. Трэнтавіус, які дамогся, каб пруская паліцыя забараніла друкаваць літоўскі твор. Апрача таго, консул скапіраваў кніжачку М. Акялайціса і выслаў копію ў Пецярбург[2]. Арыгінал рукапісу[3] друкар Горх аддаў Б. Буцэвічу на мытні ў Горждах 5/17 мая 1861 г. Праз два месяцы расейская паліцыя “вылічыла”, хто замаўляў “возмутительное сочинение” ў прускай друкарні, і арыштавала Б. Буцэвіча ды А. Мантвілу. Аднак толькі 9 лістапада (ст. ст.) Б. Буцэвіч даў

[1] *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.. Материалы и документы*, Москва 1964, с. 26.

[2] Гэтая копія сёння захоўваецца ў ГАРФ, ф. 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], оп. 36[*1 экспедиция. 1861 г.*], д. 165 [*О предупреждении к провозу из-за границы в Западные губернии возмутительного воззвания, напечатанного в Мемеле на литовском языке в типографии Борха и о прикосновенных к этому делу студенте Буцкевиче, помещике Монтвилле, Катутисе и женщине Гицене*], л. 91–104v.

[3] Захоўваецца ў следчай справе Б. Буцэвіча.

паказанні, назваўшы аўтара антыцарскіх твораў. Да гэтага часу М. Акялайціс паспеў выехаць не толькі з краю, але і з Царства Польскага.

Апрача *Гутаркі дзеда-жабрака з Вільні*, М. Акялайціс напісаў празаічны тэкст пра варшаўскія падзеі 27 лютага 1861 г. *Пісьмо віленскага дзеда* (*Gromata Wylniaus Senelio*). Ім якраз і пачынаецца рукапіс.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: LVIA, f. 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1861*], b. 16–2, l. 5–18v.

|5r| *Gromata Wylniaus Senelio.*

Teguł bus pagarbintas Jezus Kristus! Swejki gywi, mieli mano broliaj Lietuwininkaj. Swejki gywi jus Seneliaj ir Senutes, jus Berneliaj ir Mergeles, wisi o wisi wajkeliaj tos musu gražios Lietuweles!

Asz Wylniaus Senelis, swejkinu jus wisus lejsdamas szitą gromatą. Perskajtykite ją ir sujimkite ją in gałwą.

|5v| Iłgus metus buwau wajske. Prancuzmetij wajawojau su Prusokajs ir Maskoliajs, o Krakusmetij tejpjau namie nesedejau.

Dabar pasenęs, dirbtie negaledamas, ubagauju.

Szymet, po Nauju Metu, pažadejau keliautie in Czenstakawą, apłankytie stebuklingą Panelę Szwencziausę, musu Karalienę.

Ir iszejau pesczias, pajemęs ewangeliczką. Ir ejdamas per swietą, o skajtydamas žmoniems ewangeliją, nuwejau in Warsza|6r|wą.

Czia tuojaus atsiminiau sau Grakawą, kur Krakusmetij muszemesi su Maskoliajs.

Net gałwa pasisziausze paminejus tą dieną. Kiek ten wajsko dingo už musu Wierą ir Tiewiszkę miełą! Daugelis kraujo patekejo!

Warszawe wajkszcziodamas po szwentas bažnyczias, sutikau daug pažinstamu seneliu, su kuriajs drauge słužijau wajske.

Ir wisi susznekejome praszytie kunigu Warszawo, kad |6v| atgiedotu egzekwijas už duszeles musu sebru, užmusztu po Grakawu.

Kuningeliaj, Diewe duok jiems swejkatą, prižadejo mums seneliams dowanaj atgiedotie tas egzekwijas.

Ir Panedelij, ant rytojaus po szwentam Motiejuj daugumas swieto susirinko in bažnyczią.

Wisi mełsdamiesi, szirdingai meldesi, ba tejp priguli melsties už tu duszeles, kurie numire už sawo Wierą ir Te |7r| wiszkę.

Gražiaj pasimeldem bažnyczioj, wisi iszejome ant ulyczios su procesija. Sztaj rajti Maskoliaj zowada iszszoko ir eme najkytie susirinkusi swietą. Mat Maskoliams nepatiko ta małda už tuos, kurie su jajs wajawojo, gindami sawo Wierą ir Tewiszkę.

Tajgi arkliajs mindžiojo ir bizunajs kapojo žmonis.

Utarnike, wisi raudodami, apsiwiłko juodajs rubajs.

O dusaudami werke ir bał |7v| su szauke: Diewe! Diewuleli! už kągi mus tejp sunkiaj koroji! Argi jau tos gadynes sulaukeme, kad mums ir melstiesi newałna!

O tuo tarpu ponaj isz wisur susirinken kuopoj sznekejo, kajp gaspadoriams ir wargdieniams kiemioniams geraj padarytie ir jums warguose padetie. Ir sutare, kad gaspadoriaj galetu iszpirktie łauką ir namus ant łocnasties, ir tejp pamaži stotiesi |8r| lygiajs szlektoms.

Seredoj susirinko swietelis Karmalitu Bažnyczioj' ir łabaj meldesi, o pasimelden norejo padekawotie ponams už taj kad jie susznekejo geraj padarytie.

Ir ejnant tam swieteliuj pas ponus, užpuole ant jo Maskoliaj.

O tuo metu, isz bažnyczios, pro kurę ejo, iszlydejo numireli. Kuningaj nesze kryžiu, abrozus ir karunas.

Maskoliaj priszoke prie |8v| tu kunigeliu, sułauže kryžiu, sukapojo abrozus, o Kazokaj ir Czerkisaj injojen in bažnyczią, tejp bajsiaj sumusze wieną kunigą, kad bodaj jau numire tas dwasiszkas tewelis.

Ponaj apej taj dasižinojen, – ba jiems tuojaus papasakojo wienas isz ju, kuri tejpjaugi Maskoliaj sumusze, – tekini bego pasižiuretie kas te darosi ir pasigajletie muszto, arkliais mindžioto ir paniekinto swietelio.

O Maskoliaj kaip eme |9r| szaudytie, taj ir ant dajkto penkis wyrus padejo, o daugumą ronijo.

Tejp nekałtas kraujas patekejo ant Warszawo ulyczių.

Ir nustojo Maskoliaj szauden, o žmonys pajemen penkis kunus penkiu muczelninku, iszkele dideles szermenis.

O ant tu szermenu susirinko szimtas tukstancziu žmoniu Katalikaj, Prusaj ir Žydaj drauge lydejo tuos penkis kunus penkiu muczelninku, ku |9v| riu duszios nuwejo pas Poną Diewą, apsakytie musu wargą.

Ir int wieną duobę nulejdo tuons penkis kunus, su penkiemis erszkečiu karunomis.

Ir meldesi swietelis, praszydamas Diewo, kad ant Lanku ir Lietuwiu susimyletu.

Paskuj ponaj suwejen kuopon surasze gromatą pas Maskolijos Ciesoriu, kad padarytu nekaltiems teisybę ir sugražytu musu Tewiszkę.

Kunigaj, Ponaj, Mieszczio |10r| nys, Wargdieniaj, Prusaj ir Žydaj, gywenantieji Lankuose, o mokantieji raszytie, pasirasze ant tos gromatos.

Ir asz senelis tejpogi pasirasziau.

Ir jus mieli broliaj, kurie mokate raszytie, pasiraszykite ant tos gromatos, praszydami, kad mums Cars sugražytu musu Tewiszkę.

O neužmirszkite pasimelstie už duszeles tu penkiu muczelninku.

Bukite swejki, mieli mano broliaj ir sesereles! Tegul Diewas Te |10v| was ir Sunus ir Dwase Szwenta asti su jumis per amžinus amžius. Amen.

Wylniaus Senelis.

Raszyta Warszawe,
dienoj' Szwento Kazimieriaus,
Lietuwos Kunigajkszczio,
Lenku Karałajczio.

Pasaka Senelio
Surasze Wargdienelis
isz Lietuwos.

|11r| Pasakyke ger’s žmogeli,
Daug datiręs tu seneli,
Argi wargą mes bewargsim’,
Po Maskoliajs amži bajgsim’?!

Kas taj mate, mieli broliaj!
Kad wargintu mus Maskoliaj!
Tikt atminkim’ senas dienas
Ir tas musu garsias wajnas.

Kajp Kasciuszka wajawojo,
Kajp Krakusaj rajti jojo,
Gintie Wierą nuo pagonu,
O sawę nuo newidonu!

|11v| Matgi Lankaj susznekejo,
Ir tewiszkej tejp padejo:
Kad joj kožnas luosu butu,
O newale griute griutu.

Taj Maskoliams nepatiko,
Isz to wajna tuoj’ isztiko;
Ant tos wajnos Prusaj bego:
Ir jiems Lankaj nepamego.

Ir kariawo majsztą dare,
Koliaj Lankus neiszware.
Apgaletas nabagelis,
In tolimas bego szalis.

Ir už mariu ir už juriu
|12r| Buwo Lanku daugis buriu,
Pas Prancuzą par aukseli
Nesze sawo jie wargeli.

Niekas tenaj ju nebaude,
Kajpo brolius wisi głaude;
Niekas Lankams to nekluwo,
Nes Prancuzas luosu buwo.

Bet pagelbos te negawo:
Mat Praucuzas pats kariawo, –
Wokiecziams in pludres szaude,
Nes jie žmones wargajs spaude.

O tuo tarpu žeme musu,
Nuo Maskoliu ir nuo Prusu
|12v| Wargajs, bedomis sutino,
Ir suslego lyg nuo szwino!

Maskoliaj ypacziaj spaude:
In rekrutus wyrus gaude,
Ir tolimon szalin ware,
Lazdom's musze, bajsiaj bare!

Ir mokescziu daug uždejo,
Kad wargdieniaj n'isztesejo;
Liepia pyltie magaziną,
Tartum majstą mums gamina.

O neduoda mums nej grudo –
Wis suryja gerkle brudo,
To Maskoliaus wargintojo,
|13r| Luosu žmoniu žudintojo!..

Ką pelnejęs atidawęs,
Wajskan ejke jaunikewęs,
Meske paczią su wajkeliajs,
Atsiswejkink su teweliajs!

Sawo kałbos negirdesi,
O bažnyczios neregesi,
Ir in niekus pats pawirsi,
Swetimoj' szalij' numirsi...

Arba wajskuj jau netikęs,
Be swejkatos ir nuplikęs
Gryszke namon nenaudeli,
Ir žinokis nabageli!

|13v| Seni žnonys dori buwo,
Taj piktumon nepakluwo;
Maskoliaj gero nežina,
Tajgi pikto mus mokina!

Bažnyczias szwentas užeme,
Kunigus musi isztreme,
Lipe jiems nesziotie barzdas,
Kalbetie Maskoliu małdas.

Joj kas prieszaj ką tarytu –
Siberijon nuwarytu!
Ir prikałtu prie karucziu,
Kastie aukso ir žibucziu.

|14r| Lankams wałdant kitajp buwo:
Žmonys warguose nežuwo!
Mokestis lengwas mokejo;
Luosi trauke kur norejo.

Kaipgi Maskoliaj užejo,
Tuoj’ pagalwę mums uždejo,
Ir Kalnenus ir Žemajczius,
Luosus werte in werguczius.

Wargus musu Lankas žino
Akys, kojos jam sutino,
Iłgaj, graudžiaj beraudojant,
Swetimszalij’ bekłajdžiojant.

Bet girdekit’ kas isztiko –
|14v| Maskolius bajme apniko!
Su Prancuzajs Lankaj ejo,
Maskwą užimtie žadejo.

O Maskolius kągi dare? –
Su Wokiecziajs susitare,
Ir pinigajs dikcziaj sejo,
Kur su wajsku n’ igalejo.

Wisajp suko ir meławo,
Ir mokejo ir kariawo,
Kol Prancuzą nudowino,
Int newalę nupleszkino.

Prancuzuj tekus newalen
Maskolius weržesi galen,
|15r| Eme žmonis weł wargintie,
O nieks nedryso ju gintie.

Betgi tuo tarpu pamaži,
Ta Prancuzu žeme graži
Weł luosybę sau igijo,
Piktą Karalu iszwijo.

Iszwijen piktą wałdoną,
Apsirinko gerą poną,
Ir weł eme wajawotie,
Maskoliams per strenas twotie.

O atriszen apiwaras,
Dikcziaj pere jiems nugaras,
|15v| Ne wieną sudauže botą,
Ir atkirto žemes szmotą,

Sutikimo musztas prasze,
Taj Prancuzas tejp parasze:
Kad luosybe wisiems butu,
Žmonys warguose nežutu.

Nors Maskolus prižadejo,
Betgi žodžio n'isztesejo:
Mat Prancuzas dabo sawęs,
Su Ausztroku wainą gawęs.

Tas Ausztrokas nedoriagas,
Kajp Maskolius netejsingas:
Užemęs žmoniu galybę,
|16r| Paniekino ju teisybę.

Ta Prancuzas dažinojęs,
Wajskuj žyrgus pabałnoęs,
Traukte trauke ant pagono,
To Ausztroko newydono.

Szaude, musze net marmejo,
Kraujas sriowemis tekejo –
Ir Prancuzas wirszu gawo,
Wergus žmones iszwadawo!

O kad žmonys nekariautu,
Swietelis luosybę gautu,
Ciesoriu waldžią sutryne,
Konewejktie jiems užgyne.

|16v| Ir po wisus žemes krasztus,
Iszlejdo raszytus rasztus,
Kłausdami kaip nori žmonys,
Wargdieneliaj ir kiemionys.

Kaip sawę gejdžia redytie?
Kokios waldžios nor klausytie?
Ir waldonus kokius giria?
Katrą Karalu sau skiria?

Ir pas mus kłaustie ketina,
Kas musu szyrdis ramina:
Ar czia likus su Maskoliajs,
Ar su Lankajs musu broliajs?

Kad isztruktie isz negandos,
|17r| Neužmirszkit' tos wałandos,
Kajp kłaus jusu su kuom tiktie,
Ko atstotie su kuom liktie?

Arielkos geren laukite,
Proto gałwoj’ saugokite,
Ir turekit’ stiprą walę,
Sau aprinktie luosą dalę.

Norint pluszkiaj bezaunioja,
Praustus žmones bepajnioja:
Maskolius luasybę duosęs,
Ir mus wergus bewaduosęs.

Newierikit’ mieli broliaj! –
|17v| Kitajp mislija Maskoliaj!
Daugel mumis prižadejo,
O kiekgi jie isztesejo?

Rods dabar duoda luosybę
Ir sziokią tokią gerybę;
Bet du metu liepia lauktie,
Jungą newalos betrauktie!

Pluszkiaj plauszkia, pasakoja,
Kad taj ponai wis pajnioja,
Pati Ciesoriu sau lenkia,
Žmonis, kajp nori, ikenkia.

Kas tejp sako, tas mełuoja,
|18r| Arba szneka lyg sapnuoja.
Kad Ciesorius tikt noretu,
Gerai mums daryt’galetu.

Ir ponaj jo nepalenktu,
Ir niekas jam neužkenktu,
Wergus luosajs pastatytie,
Žmonems łauką iszdalytie.

Jug jis wejkia kajp iszmanęs,
Ski pakoręs, tą iszganęs,
Sziuos Siberijon nuwaręs,
Nekałtus turme uždaręs!

Waj broleliaj! gero nebus,
Koliaj kęsime Maskolius:
|18v| Tajgi drąsiaj pasakykim’,
Sawo norą isztarykim’.

Prie Lanku wisi szaukimes,
Isz wieno prie ju głauskimeś:
Ba su Lankajs kaip sutiksim’,
Szlektomis, bajorajs liksim’!

Gałas.

Пераклад літоўскіх твораў на расейскую мову

У 1906 г. Аляксей Бялецкі, ініцыятар Мураўёўскага музею ў Вільні, “для выясненія исторической правды”, выдаў *Сборникъ документовъ музея Графа М.Н. Муравьева*, у якім падаў у перакладзе на расейскую мову *Пісьмо віленскага дзеда* (*Gromata Wylniaus Senelio*) і *Гутарку дзеда-жабрака з Літвы* (*Pasaka Senelio, Surasze Wargdienelis isz Lietuwos*). Змешчаны яны ў раздзеле *Литовскія письма, которыя предположено было напечатать въ Мемелѣ*. Каментар адсутнічае (пасля публікацыі пазначана: № 88. Гэта, трэба думаць, нумар музейнае справы). З публікацыі не вынікае, што другі тэкст – паэтычны. Прозвішча перакладчыка не паказанае[1]. Назваць пераклады ўдалымі не выпадае, але ў сувязі з тым, што аніякіх лепшых так і не з’явілася, мы палічылі патрэбным перадрукаваць іх, сям-там папраўляючы яўныя памылкі.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: А. Бѣлецкій, *Сборникъ документовъ музея Графа М.Н. Муравьева*, т. I, Вильна 1906, с. 33–35.

Письмо старика изъ Вильны.

Хвала Спасителю! Мои любезные братцы, Литовцы! здоровы ли вы и въ живыхъ ли? Живы и здоровы ли вы старики, юноши и дѣвицы и всѣ мальчики нашей прекрасной Литвы? Я, старикъ изъ Вильны, вамъ всѣмъ въ этомъ письмѣ кланяюсь. Читайте всѣ и подумайте, что я много лѣтъ служилъ въ войскахъ. Во время французовъ я сражался съ пруссаками и русскими, и во времена краковскія[2] я тоже не сидѣлъ дома. Теперь я постарѣлъ, не могу работать и долженъ просить милостыню. Въ этомъ году, послѣ новаго года, я сдѣлалъ обѣщаніе странствовать[3] и навѣстить чудотворную Дѣву, самую священную нашу Королеву. Я отправился пѣшкомъ съ Евангеліемъ. Странствуя по свѣту, я читалъ людямъ Евангеліе и такъ пришелъ въ Варшаву. Здѣсь я тотчасъ припомнилъ, гдѣ мы сражались въ краковскія

[1] Пераклад выкананы на патрэбы следства ў 1861 г. Копію перакладу з архіва Канцылярыі міністра ўнутраных спраў перапісаў у 1930-я гг. (?) Л. Бэндэ. Гл.: БДАЛіМ, ф. 66, воп. 1, спр. 993, с. 1–2.

[2] У арыгінале: *у часы кракусаў*. Гаворка пра палкі лёгкай кавалерыі.

[3] У арыгінале: *даў зарок схадзіць у Чэнстахову.*

времена съ русскими[1]. Волоса у меня дыбомъ стали, когда вспомнилъ этотъ день. Сколько тамъ убито людей за нашу вѣру и отечество! Много крови текло. Въ Варшавѣ ходивши по церквамъ, много встрѣтилъ стариковъ, съ которыми я служилъ въ войскахъ. Мы всѣ уговорились просить ксендзовъ въ Варшавѣ, молиться за души убитыхъ при Краковѣ. Ксендзы, дай Богъ имъ здоровье, обѣщались намъ, старикамъ, это сдѣлать даромъ. Въ понедѣльникъ утромъ послѣ св. мессы, много народу собралось въ церквахъ. Всѣ усердно молились за души тѣхъ, которые умерли за вѣру и отечество. Когда мы кончили молиться въ церкви, мы пошли на улицу съ процессіею. Тогда прискакали русскіе конно и начали бить народъ нагайками. Русскимъ не нравилась молитва за тѣхъ, съ которыми они сражались и которые хотѣли защищать свою вѣру и отечество. Такъ они давили народъ своими лошадьми и били нагайками собравшійся народъ. Во вторникъ одѣли всѣ трауръ. Они стонали, плакали и кричали въ голосъ: „Боже, за что насъ такъ тяжело наказываешь! Дождались мы ужъ время, что намъ нельзя даже молиться!" Между тѣмъ собрались помѣщики[2] и совѣтовались, какъ помочь хозяевамъ, бѣднымъ и крестьянамъ. Они уговорились, что хозяевамъ дозволить покупать землю и тамъ построить дома. Въ среду собрался народъ на Кармелитской улицѣ и усердно молился. Послѣ молитвы они хотѣли отправиться благодарить помѣщиковъ, что они уговорились помогать людямъ. Когда народъ отправился къ помѣщикамъ, на нихъ напали русскіе. Тѣ, которые выходили изъ церкви, провожали умершаго. Ксендзы несли крестъ, образа и хоругви. Русскіе напали на ксендзовъ, поломали крестъ, порубили образа, казаки и черкесы въѣхали въ костелъ и побили такъ ксендза, что онъ тотчасъ умеръ. Помѣщикамъ объ этомъ сказали и одного изъ нихъ тоже побили; они тогда побѣжали смотрѣть, что случилось и жалѣли народъ, котораго били и давили лошадьми. Когда русскіе начали стрѣлять, то убили 5 человѣкъ и многихъ ранили. Такъ пролилась невинная кровь на улицахъ Варшавы. Когда русскіе перестали стрѣлять, то взяли этихъ 5 человѣкъ убитыхъ мучениковъ и сдѣлали большое погребеніе. На это погребеніе собрались тысячи народу. Католики, пруссаки и жиды провожали тѣла этихъ 5 мучениковъ, души которыхъ, пришедшія къ Богу, хотѣли ему разсказать про наши бѣдствія. Всѣхъ ихъ въ одну могилу похоронили съ пятью терновыми вѣнками. И народъ молился Богу, чтобы онъ помиловалъ Польшу и Литву. Послѣ того собрались помѣщики и написали письмо къ Государю, чтобы Онъ защищалъ невинныхъ и возвратилъ бы имъ отечество. Ксендзы, помѣщики, мѣщане, бѣдные, пруссаки и жиды и всѣ тѣ, которые умѣли писать, подписали свои имена. И я старикъ тоже подписался. И вы, любезные братцы, которые умѣютъ писать, подпишите тоже и просите, чтобы Государь намъ возвратилъ наше отечество, и не забывайте молиться объ

[1] У арыгінале: *Я адразу згадаў Грохаў, дзе разам з кракусамі мы змагаліся з маскалямі*. Гаворка пра самую крывавую бітву Паўстання 1830–1831 гг. пад Грохавым (Grochów), дзе 25 лютага 1831 г. загінула каля 20 тыс. жаўнераў з абодвух бакоў.

[2] Гаворка пра дзейнасць Агранамічнага таварыства (Towarzystwa Rolniczego).

этихъ 5 мученикахъ. Будьте здоровы, любезные братцы и сестры; пусть будетъ съ вами Богъ Отецъ, Сынъ и Святой Духъ во вѣки вѣковъ! Аминь.

Старикъ изъ Вильны.

Писано въ Варшавѣ въ
день святаго Казимира, Литовскаго князя, короля польскаго[1].

Письмо бѣдняка изъ Литвы.

Скажи, добрый старикъ, кончимъ ли мы свою жизнь подъ угнетеніемъ русскихъ? Кто это видѣлъ, любезные братцы, чтобы насъ мучили русскіе? Вспомнимъ прошлые дни и наши хорошія войны, когда Костюшко воевалъ и кракузы были верхомъ, защищая нашу вѣру и себя отъ нехристовъ. Видите, поляки уговорились и такъ устроили въ отечествѣ, чтобы каждый былъ вольнымъ и не было принужденія. Это непонравилось русскимъ и началась ссора. Тутъ прибѣжали пруссаки и имъ не нравились поляки. Они воевали, пока не прогнали поляковъ, и бѣдные побѣжденные должны были бѣжать въ дальныя стороны. За морями много было поляковъ и свою бѣду понесли къ золотымъ французамъ. – Никто ихъ тамъ не преслѣдовалъ, какъ братья имъ помагали и ничего тамъ не случилось съ поляками. Французы были съ ними, но помощи тамъ не нашли; французы сами воевали и стрѣляли по нѣмцамъ. Въ это время русскіе и пруссаки притѣсняли нашъ край, какъ свинцомъ; особенно русскіе угнетали, ловили мужчинъ для рекрутовъ и далеко изгоняли, били ихъ палками и ругали сильно, наложили платы такъ много, что бѣдные не могли уплатить и приказали насыпать магазины, будто бы собирали для насъ запасы, но ни зерна никому не дали и все поѣли русскіе, что собрали отъ бѣдныхъ измученныхъ людей. Что заработали, должны были отдать, въ рекруты брали молодыхъ людей, которые прощались съ женами, дѣтьми и родителями. Тамъ не увидишь свою церковь, не услышишь свой языкъ и изъ тебя ничего не будетъ, умрешь въ чужой сторонѣ. И когда не годенъ уже въ войскахъ, безъ здоровья, оборванный, возвращайся домой и знай свою бѣду. Старые люди были хороши, не знали, что худо. Русскіе не знаютъ ничего хорошаго и только насъ учатъ злому. Уничтожили наши костелы, прогнали ксендзовъ, велѣли имъ носить бороду и молиться по русски, и кто былъ противъ этого, сослали въ Сибирь, гдѣ прикованные къ тачкѣ копали золото. Когда поляки владѣли, было иначе: люди не знали бѣды, мало платили и каждый жилъ, гдѣ хотѣлъ. Когда русскіе насъ забрали, тотчасъ наложили подати и принудили народъ къ подданству. Знаетъ полякъ бѣды; глаза и ноги у него устали и съ жалобою таскался въ чужія стороны. Послушайте, что случилось. Русскіе испугались, съ французами пошли поляки и обѣщались взять Москву. Но что же сдѣлалъ русскій? Соединился съ нѣмцами и сыпалъ тамъ деньгами, гдѣ войскомъ ничего не могъ сдѣлать и разнымъ образомъ вертѣлся и обманывалъ, платилъ

---

[1] День Казимира 4 марта (*заўвага А. Бялецкага*).

и воевалъ, пока уничтожилъ французовъ. Русскіе пошли дальше, начали опять мучить народъ и никто не смѣлъ защищаться. Но между тѣмъ земля французовъ хороша, получили они опять для себя свободу и прогнали худого короля. Они выбрали худого правителя, но получили хорошего господина. Онъ опять началъ воевать и русскихъ бить въ спину. Побитый просилъ мира и французы предписали, чтобы всѣмъ была свобода, дабы народъ не погибалъ въ бѣдѣ. Хотя русскіе обѣщались, но не сдержали своего слова; французъ это видѣлъ и съ восточнымъ народомъ пошелъ воевать. Восточный народъ тоже злой такъ, какъ русскій, несправедливъ, отбираегь силу у человѣка и несмотритъ справедливости. Французъ осѣдлалъ лошадей и поѣхалъ воевать съ нехристями, восточнымъ народомъ. Стрѣлялъ, билъ, кровь лилась рѣкою, французы выиграли и освободили славянскіе народы. Когда люди не воевали бы, свѣтъ былъ бы свободенъ, царская власть уничтожена, нечего болѣе дѣлать. Во всѣ стороны свѣта писали и спрашивали, какъ хотятъ люди, какое хотятъ правительство и какого хотятъ короля избрать. И когда насъ спросятъ, съ которыми удержаться: съ русскими или съ поляками, нашими братьями и когда вы освободитесь отъ грусти, то не забудьте, если васъ спросятъ съ кѣмъ вы хотите держаться, съ кѣмъ остаться и кого оставить. Перестаньте водку пить, нужно имѣть разумъ въ головѣ и твердую волю и изберите для себя лучшую часть. Когда и будутъ разсказчики говорить, что русскіе волю дадутъ, свободу и освободятъ изъ подданства, не вѣрьте этому, любезные братцы: русскіе думаютъ иначе, они намъ много обѣщали, но ничего не исполнили. Хотя теперь даютъ свободу и такія и другія льготы, но два года велятъ ожидать и быть крѣпостными еще. Разсказчики говорятъ и притягиваютъ къ себѣ помѣщиковъ и даже Государя, но хотятъ народъ угнетать.

Кто это говорить, тотъ не правду говоритъ или говоритъ во снѣ. Когда бы только хотѣлъ Государь, то могъ бы намъ сдѣлать много добра и помѣщики не могли бы имъ управлять и никто не могъ бы спорить, если бы хотѣлъ дать свободу и дать людямъ землю. Онъ дѣлаетъ, какъ умѣетъ; одного повѣситъ, другого освободить, знаетъ послать въ Сибирь и невинныхъ заключить въ тюрьму. Но, братцы, пока мы терпимъ русскихъ, ничего хорошаго не будетъ, поэтому мы должны смѣло высказать нашу волю. Съ поляками, мы должны держаться, у нихъ искать помощи и, когда мы не будемъ согласны, то мы будемъ худыми обывателями[1].

[1] У арыгінале: *Крыкнем усе за палякаў, // Дружна далучымся да іх, // Бо калі будзем з палякамі, // Дык станем шляхціцамі.*

Божа, што Польшчу...

Польскі гімн па-беларуску

Гісторыя гімна Паўстання 1863 г. *Boże, coś Polskę…* сягае пачатку XIX ст. Першапачатковы тэкст узнік у 1816 г. як *Pieśń narodowa za pomyślność króla* ў гадавіну абвяшчэння Польскага Каралеўства і быў адрасаваны цару Аляксандру I, які ад 20 чэрвеня 1815 г. насіў тытул польскага караля. Аўтар песні – Алаізы Фяліньскі (1771–1820) у якасці ўзору выкарыстаў англійскі гімн *God save the King*. 20 ліпеня 1816 г. твор быў надрукаваны ў "Gazecie Warszawskiej" (nr 58). Ён складаўся з чатырох строф і рэфрэна:

Boże! coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały,
I tarczą swojej zasłaniał opieki
Od nieszczęść, które przywalić ją miały;
Chór:
Przed twe ołtarze zanosim błaganie.
Naszego Króla zachowaj nam Panie!

Ty, coś ją potem, tknięty jej upadkiem,
Wspierał walczącą za najświętszą sprawę,
I chcąc świat cały mieć jej męstwa świadkiem,
Wśród samych nieszczęść pomnożył jej sławę:
Przed twe ołtarze...

Ty, coś na koniec nowymi ją cudy
Wskrzesił, i sławne z klęsk wzajemnych w boju
Połączył z sobą dwa braterskie ludy,
Pod jedno bedno berło Anioła pokoju;
Przed twe ołtarze...

Wróć nowej Polsce świetność starożytną
I spraw, niech pod Nim szczęśliwą zostanie;
Niecił sprzyjaźnione dwa narody kwitną,
I błogosławią Jego panowanie;
Przed twe ołtarze....

Аднак, нягледзячы на тое, што расейскія ўлады прыкладалі немалыя намаганні дзеля папулярызацыі верша А. Фяліньскага (па просьбе вялікага князя Канстанціна вядомы польскі скрыпач Ян Непамуцэн Кашэўскі напісаў музыку да тэксту), польскае грамадства не прыняло яго. Больш за тое, у хуткім часе Антон Гарэцкі (1776–1861), палемізуючы з А. Феліньскім, напісаў *Hymn do Boga o zachowaniu wolności*: ад імя суайчыннікаў паэт просіць у Бога вярнуць вольнасць краю:

O ty! którego potężna prawica
W chwili świat zniszczyć, w chwili stworzyć może,
Co się lud biedny twą łaską zaszczyca,
Ty ojców naszych nieśmiertelny Boże!
Niesiemy modły przed twoje ołtarze,
Zostaw nas Panie przy wolności darze.

Niech innym góry swe złoto oddadzą,
Niechaj ich miecza żelazna potęga,
Dzierżąc okuty świat pod swoją władzą,
Od wiecznych lodów do ogniów dosięga.
My niesiem prośby przed twoje ołtarze,
Zostaw nas Panie przy wolności darze.

Chwilęś ją tylko zabrał z naszej ziemi,
A łez, krwi naszej popłynęły rzeki,
Jakżeż to musi okropnie być z temi,
Którym ty wolność odbierzesz na wieki?
Niesiemy modły przed twoje ołtarze,
Zostaw nas wiecznie przy wolności darze.

Jedno twe słowo wielki gromów Panie,
Z prochów nas z prochów wskrzesić było zdolne,
Jeśli znów karać twa wola nastanie,
Obróć nas w prochy, ale w prochy wolne.
Niesiemy modły przed twoje ołtarze,
Zostaw nas Panie przy wolności darze[1].

Хоць у танальнасці двух твораў шмат агульнага, але верш А. Гарэцкага не сталі спяваць на музыку Я.Н. Кашэўскага, – адмыслова Караль Курпіньскі напісаў новую мелодыю.

У час Лістападаўскага паўстання на аснове тэкстаў А. Фяліньскага і А. Гарэцкага ўзнікла патрыятычная песня. Яна складалася з чатырох строф, а спявалі яе на матыў рэлігійнае песні XVIII ст. *Pozdrowiona, Panienko Maryjo*. Рэфрэн гучаў: "Naszą Ojczyźnę racz nam wrócić Panie".

"Вясна народаў" паклікала да жыцця яшчэ адзін варыянт песні: Вінцэнт Смаглоўскі прапанаваў свае ўдакладненні:

Boże! coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały,
I tarczą Twojej wszechmocnej opieki
Bronił od nieszczęść, co ją schłonąć miały,
  Przed Twoim tronem zanosim błaganie:
  Naszą Ojczyznę zachowaj nam Panie!

Ty! któryś potem tknięty jej upadkiem,
Wspierał walczącą za najświętszą sprawę,

[1] Твор друкаваўся ў "Pamiętniku Warszawskim czyli Dzienniku Nauk i Umiejętności" (1817, t. VII, luty).

I chcąc świat cały mieć jej męstwa świadkiem,
Wśród samych nieszczęść pomnożył jej sławę,
    Przed Twoim tronem zanosim błaganie:
    Naszą Ojczyznę zachowaj nam Panie!

Ty coś nowymi poświęceń ją trudy
W licznych klęsk, cierpień, doświadczył już boju,
Łącząc trzy nimi bratnie z sobą ludy
Pod jedno godło szczęścia i pokoju,
    Przed Twoim tronem zanosim błaganie:
    Ojczyznę wspólną zachowaj nam Panie!

Dziś wróć nieszczęsnej świetność starożytną,
Spraw, niech węgielnym kamieniem zostanie
Twych świętych swobód. Wnet ludy zakwitną
A z nimi praw Twych świętych zmartwychwstanie;
    Oto przed tron Twój zanosim błaganie:
    Naszą Ojczyznę racz nam wskrzesić Panie![1].

У 1860 г., дзякуючы невядомым сёння паэтам, песня-малітва мела ўжо адзінаццаць строф. Адзін з найбольш удалых варыянтаў твора быў надрукаваны ў зборніку *Śpiewy nabożne polskie. 1861* пад тытулам *Modlitwa za Ojczyznę*:

Boże, coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały,
Coś ją osłaniał tarczą swej opieki,
Od nieszczęść, które przygnębić ją miały
    Przed Twe ołtarze zanosim błaganie,
    Ojczyznę, wolność racz nam wrócić Panie.

Ty! któryś potem tknięty jej upadkiem,
Walczących wspierał za najświętszą sprawę,
I chcąc świat cały mieć jej męstwa świadkiem,
W nieszczęściach samych pomnażał ich sławę
    Przed Twe ołtarze...

Wróć naszej Polsce świetność starożytną,
Użyźniaj pola, spustoszałe łany,
Niech szczęście, wolność na wieki w niej kwitną,
Poprzestań kary, Boże zagniewany,
    Przed Twe ołtarze...

Boże, którego ramię sprawiedliwe
Żelazne berła władców świata kruszy,
Zniwecz tych wrogów zamiary szkodliwe,
Obudź nadzieje polskiej naszej duszy,
    Przed Twe ołtarze...

Boże najświętszy, przez Twe wielkie cudy,
Oddalaj od nas klęski, mordy boju,

[1] *Hymn za Ojczyznę naszą* В. Смаглоўскага друкаваўся ў Львове ў 1848 г. у выглядзе лістоўкі.

Połącz wolności węzłem Twoje ludy
Pod jedno berło Anioła pokoju
Przed Twe ołtarze...

Boże najświętszy, od którego woli,
Istnienie świata całego zależy,
Wyrwij lud Polski z tyranów niewoli,
Wspieraj zamiary wytrwałej młodzieży.
Przed Twe ołtarze...

Boże najświętszy przez Chrystusa rany
Świeć wiekuiście nad braćmi zmarłemi,
Wejrzyj na lud Twój niewolą znękany,
Przyjmij ofiary synów polskiej ziemi.
Przed Twe ołtarze...

Gdy naród polski dzisiaj we łzach tonie,
Za naszych braci poległych błagamy,
Cierniem męczeństwa uwieńczyli skronie,
A nam wolności otworzyli bramy.
Przed Twe ołtarze...

Niedawnoś wolność zabrał z polskiej ziemi,
I łez krwi naszej popłynęli rzeki
Jakże to musi być okropnie z temi,
Którym Ojczyznę zabierasz na wieki.
Przed Twe ołtarze...

Oddalaj od nas klęski, mordy znoje,
Okaż się ojcem nad dziećmi Twojemi,
Którzy wyleli łez tysiące zdroje,
Za matkę Polskę, o nią Cię prosiemy.
Przed Twe ołtarze...

Jedno Twe słowo, o wielki nasz Panie,
Zniszczyć i w prochy obrócić nas zdolne,
A gdy zasłużym na Twe ukaranie,
Obróć nas w prochy, ale w prochy wolne.
Przed Twe ołtarze...

Забароненая расейскім царызмам, песня-малітва нязменна, аднак, прысутнічала ў жыцці польскага грамадства, у часе Паўстання 1863–1864 гг. сталася своеасаблівым нацыянальным гімнам[1]. Знайшла яна сваё пашырэнне і на беларускіх землях. Вядома, што яе спявалі падчас маніфестацый у касцёлах Вільні, Гродна, Мінска і інш. гарадоў. Яна была выкарыстаная беларускімі паэтамі дзеля перакладаў-наследавання[2].

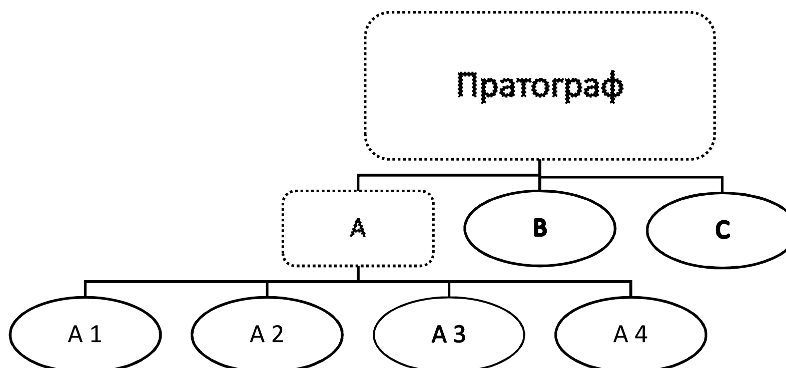
[1] У 1918 г. прэтэндавала, каб стаць афіцыйным нацыянальным гімнам Польшчы.

[2] А таксама паэтамі іншых народаў: чэхаў, французаў, літоўцаў, латышоў, немцаў, серба-харватаў, славакаў, украінцаў, расейцаў, жыдоў, венграў, італьянцаў. Праўда, толькі ў паняволеных славянскіх народаў малітва выконвала ролю патрыятычнага гімну, у іншых – звычайна выкарыстоўвалася як рэлігійная песня.

Нам вядомы шэсць беларускамоўных спісаў песні-малітвы *Божа, што Польшчы…*: тры друкаваныя і тры рукапісныя.

1. *Malitwa dzisiejszaja: Bože szto Polszcze czerez ŭsie wieki* [u:] *Od staraho dzieda: Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi*, [без м. і г., літаграфія]. Захоўваецца: LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 68–68v[1].
2. *Boże, Ty Polszczy praz douhija wieki* [u:] *Pieśni nabożnyja*, [без м. і г., пазнака "цэнзуры": Warszawa dnia 17(29) Listopada 1861 r.]. Захоўваецца: НГАБ у Мінску, ф. 1430, воп. 1, спр. 31237, арк. 4–7v.[2].
3. *Boże, szto Polszy prez nieśmietny wieki*. Захоўваецца: Rps BJ 9288, k. 68–69.
4. *Боже, што Польщу праз нящотны веки*. Захоўваецца: ИРЛИ, ф. 265, оп. 10, д. 121, л. 1.
5. *Hymn: Boże szto Polszczy prez nieśmietny wieki* [u:] *Pieredśmiertnyj rozhowor Pustelnika Pietra katoryj żyŭ u puszczy dziewiećdziesiat let, a pamior majuczy sto sorok let*, Peczatano w Kiewie [без даты]. Захоўваецца: LVIA, f. 494, a. 1, b. 19, l. 7–8.
6. *Boże szto Polszczu prez douhije wieki*. Захоўваецца: LVIA, f. 378, P. S. 1861, b. 73, l. 297–297v.

Параўноўваючы спісы песні-малітвы, мы палічылі патрэбным паказаць "залежнасць" паміж імі пры дапамозе наступнай схемы:

[Рукапіс A] – гэта невядомая сёння копія пратографа.

A 1 – *Malitwa dzisiejszaja* (літаграфія).

A 2 – *Boże, Ty Polszczy praz douhija wieki* (зборнічак *Pieśni nabożnyja*).

A 3 – *Boże, szto Polszy prez nieśmietny wieki* (рукапіс BJ).

A 4 – *Боже, што Польщу праз нящотны веки* (рукапіс ИРЛИ).

B – *Hymn: Boże szto Polszczy prez nieśmietny wieki* (зборнічак *Pieredśmiertnyj rozhowor…*).

C – *Boże szto Polszczu prez douhije wieki* (рукапіс LVIA).

---

[1] Маюцца таксама пазнейшыя копіі. Гл.: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў: Творы невядомых аўтараў*, том другі, Варшава 2016, с. 217–235.

[2] Захаваліся таксама іншыя асобнікі выдання. Гл., напрыклад: LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 237в–247вv.

Найбольш блізкія між сабою – **А 1**, **А 2** і **А 3**. Рэдактары-выдаўцы (**А 1** і **А 3**) мінімальна “дастасавалі” тэкст (у навуковай літаратуры гэта варыянт называўся “віцебскім”, а аўтарам – Арцём Вярыга-Дарэўскі) да сваіх вымаганняў. Перапісвальнік (**А 3**) невядома з якое прычыны (не захаваў болей у памяці?) занатаваў толькі першыя шэсць (з васьмі) строф.

Аўтар-перапісвальнік **А 4**, пераказаўшы больш-менш першыя тры і пятую строфы, далей проста складаў на тэму не зусім удалыя строфы пра “уніяцкія справы” ў Марцюхове, Жыровічах і Барунах ды згадаў пра Язафата Кунцэвіча (што назіраем і ў іншых варыянтах гэтае групы), а таксама дадаў (магчыма ад сябе) пра злачынствы маскалёў супраць уніятаў у Казіміраве ды папрасіў заступніцтва ў Пачаеўскае Маці Божае[1].

Рэдактар-выдавец варыянту **B** (у навуковай літаратуры гэта варыянт называўся “палескім) толькі ў першых трох строфах захоўвае лад пратографа (праўда, замяняючы *Atczyznu* на *Baćkouszczyznu*), а ў наступных трох замяняе віцебскія і гродзенскія рэаліі на палескія.

Перапісвальнік варыянту **C**, мінімальна адрэдагаваўшы першыя чатыры (другая прапушчаная) строфы, перайначыў пятую: замест Бялыніцкае ў яго “з’явілася” Астрабрамская Божая Маці, якая да таго ж “Korolewa” не “Litwy i Rusi”, а “Litwy i Polszczy”. І дапісаў яшчэ тры, у якіх згадаў і шэсцьдзесят гадоў цярпення, і цяперашнія “u Warszawie muki i hołady”, і, урэшце, у духу “белае” прапаганды, “kab my chryscijanie // Szlachta z mużykami żyli w jadnosci”. Трэба заўважыць, што ва ўсіх беларускіх варыянтах толькі ў першых трох-чатырох строфах выкарыстаны матывы з польскага гімну. І, вядома, рэфрэн. Усё іншае – арыгінальнае.

Беларускі варыянт польскага гімна з-за свае антырасійскае скіраванасці, а таксама з-за апалогіі ўніяцтва ніколі не друкаваўся ў Савецкай Беларусі. Гісторыка-літаратурны аналіз твора з’явіўся ў навуковых працах адно ў апошні час[2]. З шасці варыянтаў у хрэстаматыях і зборах твораў цалкам друкаваўся толькі адзін[3] – паводле рукапісу Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва[4].

---

[1] Бясспрэчна тое, што ў аснове аўтарскае ідэі перакладу-перапрацоўкі польскага гімна не толькі выяўленне жадання “вярнуць” страчаную Айчыну, але і аднавіць уніяцтва. Апошні матыў дамінуе ў другой, арыгінальнай, а не перакладной частцы твора.

[2] Гл.: Г. Кісялёў, *Агітацыйная публіцыстыка 1860-х гадоў* [у:] *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*, т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе*, Мінск 2007, с. 300–302.

[3] У нашым артыкуле (гл.: М. Хаўстовіч, *Польскі гімн па-беларуску*, “Acta Albaruthenica” 2008, nr 8, s. 299–307), фрагменты якога тут выкарыстоўваюцца, друкаваліся два варыянты твора: паводле рукапісу Ягелонскае бібліятэкі і паводле публікацыі Ю. Штакельберга ў артыкуле: *Русские переводы польских повстанческих песен* [в:] *История и культура славянских народов: Польское освободительное движение XIX–XX вв. и проблемы истории культуры*, Москва 1966, с. 87–88.

[4] Гл.: В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў у 2 т.*, т. 2: *Вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады, Dubia*, Мінск 2008, с. 542–544; *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*, ч. 1, Мінск 2013, с. 572–573, 839.

Божа, Ты Польшчы праз доўгія векі…

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 2 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 1497 [*Дѣло временнаго полеваго аудиторіата виленскаго военнаго округа о дворянинѣ Минской губерніи Алоизіи Витковскомъ*], l. 237в–247вv.

|5| PIEŚNI NABOŻNYJA

<…>

II

Boże, Ty Polszczy praz douhija wieki
Dawau' cześć, chwału, ściaroh ad niawoli,
Nie paskupiu Ty ajcouskaj apiéki,
Suliu' paciéchu w nieszczaśliwoj doli.
Piered Autary madlitwu prynosim:
Wolność, Ajczyznu waraci nam prosim!

|6| Ty pażaleuszy jaje u złoj pryhodzie
Nieraz pabici wraha dawau siłu,
Sierod nieszczaścia u prawiunom rodzie
Dadau bolsz chwały, choć paszła u mahiłu.
Piered Autary…&.

Boże, siłu carou rozhuzdanych
Rouno bylinku złomisz w swajom sudzie
Satry|ż u porach tyranou pahanych
Daj nam paciechu szto Polszcza żyć budzie.
Piered Autary…&.

Wiarni jej świetność jak dauniej była,
Daj urażaj na rodnieńkoj mieży
Kab u pakoi szczaśliwa zażyła
Błahasławi ty w dziele maładzieży.
Piered Autary… &.

|7| Ty Białynicka Najczystsza Dziewa,
Świataja Maci sirockaho rodu,
Litwy i Rusi można Karalewa,
Uprasi Syna, kab dau nam Swabodu.
Piered Autary…&.

U Żurawicach, Barunach Maskali
Ciabie z nami u kazionszczynu skuli;
Sprau kab od syzmy ty i my adstali,
Zrabi kab z Polszczaj Uniiu wiarnuli!
Piered Autary…&.

U Marcinchowie my papou użo bili,
Ciabie ad syzmy chacieli adniaci,
Da usio niczoho, sztob my ni rabili,
Kali nie staniesz ty nam pamahaci.
Piered Autary…&.

|8| Twaich słuh wiernych: Antonja światoho
I Jozafata paszli da narodu:
Kab Jany' prahnali Syzmu lichoho,
Wyhnali Maskwu, nam dali Swabodu!!
Piered autary madlitwu prynosim:
Wolność, Ajczyznu waraci nam prosim!

Amen.

Dozwala się drukować.
Warszawa dnia 17(29) Listopada 1861 r.
Starszy Cenzor A. FUNKENSTEIN.

Божа, што Польшчы праз нясметныя векі…

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: Rps BJ 9288[IV]: *Wiersze różne przesłane Józefowi Bohdanowi Zaleskiemu*, k. 68–69.

|68r| Boże szto Polszy prez nieśmietny wieki
Dau cześć i chwału, ściaroch ad niewoli,
A nie żaleuszy atcouskoj apieki
Suliu paciechaj u nieszczasnoj doli
Pered ałtary malitwu prynosim
Wolnu atczyznu waracici nam prosim.

Ty, pażaleuszy jaje u złoj pryhodzie,
Nia raz pabici uraha dau siłu,
Siarod niaszczaścia u prawiednom rodzie
Dabawiu chwały, choć paszła u mahiłu.

|68v| Boże, katory ułaść karanawanych –
Maulau bylinku, – słomisz u hnieunym sudzie,
Satry|ż u porach tyranau pahanych,
Daj nam nadzieju szto Polsza żyć budzie.

Wiarnij jej swietność staruju – jak była,
Daj uradżaj na radnieńkoj mieży,
Sztob u pakoi szczaśliwa zażyła,
Pabłahasławi u dziele maładzieży.

Ty Białynicka prenajświętsza Dziewa
Jadyna maci prapaszczaho rodu,
Litwy i Rusi można Karalewa
Uprasi Syna, sztob dau nam swobodu!

|69r| U Żurawicach, Barunach, – Maskali
Ciabie, nas – siłoj u kazionszczynu skuli;
Sprau, sztob at szyzmy Ty i my atstali,
Sprau, kali|b z Polszej Unju wiarnuli!
Pered ałtary malitwu prynosim,
Wolnu atczyznu waraci nam prosim!

Божа, што Польшчу праз няшчотныя векі…

Друкуецца паводле артыкула: Ю. Штакельберг, *Русские переводы польских повстанческих песен* [в:] *История и культура славянских народов: Польское освободительное движение XIX–XX вв. и проблемы истории культуры*, Москва 1966, с. 87–88.

Юры Штакельберг карыстаўся рукапісам (ИРЛИ, ф. 265, оп. 10, д. 121, л. 1), які, магчыма, з’яўляецца транслітарацыяй з лацінкі.

Боже, што Польщу праз нящотны веки,
Дав чесць и славу сцярог ат няволи,
А ни жалевши айцовской апеки,
Сутой пацехи у нищастной доли.
Пирид алтари малитву заносим
Польщу и вольносць вараци нам, просим.

Ти пажалевши яе у пригодзи
Ни раз пабици маскаля дав силу
Сярод нищасця у правиднам родзи
Послав јой хвалу, гатовив магилу.
Пирид алтари…

Ти крепкій божа и каранауаных
Мов як былинку стрешь у гневным судзя
Сатриж у порах тыранав паганых
Дай нам надзею што Польща жиць будзя.
Пирид алтари…

Бялыницкая пресвятая дзева
Ядына маци прапащаго роду
Литвы и Руси можна каралева
Упраси сына каб дав нам слабоду.
Пирид алтари…

У Мрацюхови так як и усюду
Яны глумились як звери лютые
Ни прапускали нищаснаго люду
Цярпели ат них и храмы святые.
Пирид алтари…

О Изахваце! Громка твоя слава
У целам свеци и прамежду нами
Штобы твая мука горка и кравава
Узнов нас злучила, кались с поляками!
    Пирид алтари…

Почаивская пресвятая маци
Глянь на нас бедных з высокага неба
Цярпець нам цяжка и трудна чикаци
Тваіой помачи и ласки нам треба.
    Пирид алтари…

У Журавичах, у Барунах слава
Мацири божой на весь свет гримела
Пакуль масковских хитрых папов справа
Усих у сызму уцягнуць успела.
    Пирид алтари…

И Казимиров помниц як маскали
У сваю веру принукай нас скули
Справ штоб ат сызмы уси мы атстали
Справ штобы з Польщай унію вярнули.
    Пирид алтари малитвы заносим
    Польщу и унію вараци нам, просим.

Божа, што Польшчу праз доўгія векі…

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: LVIA, f. 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1861*], b. 73, l. 297–297v.

|**297r**| Boże szto Polszczu prez douhije wieki
Dawau czesć, sławu, scieroh od niewoli
I nieżalewszy Oycowskaj Opieki
Dawau pociechu u nieszcasnaj doli
Piered ołtary molitwu prynosim
Oyczyznu, wolność, woroci nam prosim.

Boże kotoryj własć koronowanych
Jak by pylinku łomisz u swoim sudzie
Satry uporoch tyranow pohanych
Krapi nadziejaj szto Polszcza żyć budzie.

Wiarnj jej sławu takuju jak była
I daj urażyj na radnienkaj mieży
Sztob upokoju szczasliwie zacwiła
I błahosławi naszaj maładzieży.

Ty preswiataja Ostrobramskaja Dziewa
Jadyna Maci cierpiącaho rodu
Litwy i Polszczy nasza Korolewa
Uprosi syna sztob dau nam swobodu.

|**297v**| Lat bolsz 60 jak Polszcza u zaboru
Hlumiać nas kryudziać usich u hetu poru
Adwodziać od wiery, boroniać nauki
Pożalej nas Boże uznosim ktobie ruki.

I ciapier u Warszawie muki i hołady
Hubiać naszych braci szto choczuć swabody
Dziakujem Tobie Boże szto choć daw nadzieju
Szto wolność budzie da i Polszcza xxxxxx[1]

[1] Слова напісана невыразна: ***żitieju*** (?) ці ***żiwoju*** (?).

Daj jeszcze Chrystu kab my chryscijanie
Szlachta z mużykami żyli w jadnosci
Daj usim rounasć jadno nazwanie
Dzietki Oyczyzny u Bożej miłości
    Piered ołtary molitwu prynosim
    Oyczyznu wolność waraci nam prosi[m].

Koniec

Верно. За правителя Канцелярии [*подпіс*:] Минкош.

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч (?)

Захавалася ў адным рукапісе…

З амаль трох дзясяткаў беларускіх тэкстаў Паўстання 1863 года паэма *Płynuć wiatry…*[1], выяўленая Г. Кісялёвым, відаць, у 1950–1970-я гг., была надрукаваная апошняй, – толькі ў 1990-я гг.[2]. Твор колькі разоў перадрукоўваўся ў анталогіях і хрэстаматыях[3], але літаратуразнаўцы і мовазнаўцы пакуль не звярнулі на яго належную ўвагу[4].

Вядома, пасля грунтоўнага артыкула Г. Кісялёва цяжка дадаць нешта новае і да ідэйна-мастацкае характарыстыкі паэмы, і, не маючы новых матэрыялаў, да праблемы ейнае атрыбуцыі. Зрэшты, у справе атрыбуцыі вядомы беларускі даследнік паставіў нібыта “кропку”: “Упэўнены, што пра новы твор Дуніна-Марцінкевіча скажуць сваё слова даследчыкі многіх гуманітарных спецыяльнасцей”[5]. Ягоныя сумненні адносна атрыбуцыі, выяўленыя, прынамсі, у тытуле публікацыі, аказаліся не вельмі сур’ёзнымі: аніякіх аргументаў на карысць таго, што паэму напісаў У. Сыракомля, Г. Кісялёў не падае[6]. Аднак сумненні ў іншых літаратуразнаўцаў засталіся: Я. Янушкевіч, адзін з найлепшых на сённяшні дзень знаўцаў жыцця і творчасці Беларускага Дудара, “знайшоў” для паэмы *Плынуць вятры…* месца толькі ў раздзеле *Dubia* двухтомнага выдання твораў класіка XIX стагоддзя. Гэта

---

[1] Аўтарская назва твора не захавалася. Г. Кісялёў прапанаваў называць яго паводле пачатковых слоў першага радка.

[2] Г. Кісялёў, *Сыракомля ці Дунін-Марцінкевіч? Невядомая беларуская паэма пра варшаўскія падзеі 1861 г.*, “ЛіМ” 1996, № 31–32 (2 і 9 жніўня). Друкавалася таксама ў кн.: Г. Кісялёў, *Смак беларушчыны*, Мінск 2013, с. 309–327.

[3] Гл. напрыкл.: *Беларуская літаратура XVIII–XIX стагоддзяў: Зборнік тэкстаў*, Мінск 2000, с. 203–207; *Беларуская літаратура: Хрэстаматыя,* частка другая: *Другая палова XIX ст., Дапаможнік для польскіх студэнтаў па спецыяльнасці “Беларуская філалогія”*, Мінск 2006, с. 107–111; В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў у 2 т.*, т. 2: *Вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады, Dubia*, Мінск 2008, с. 489–500; *Літаратура Беларусі XVIII–XIX стст.: Хрэстаматыя*, Варшава 2012, с. 344–348; *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*, ч. 1, Мінск 2013, с. 548–553.

[4] У навуковай літаратуры сустракаюцца адно толькі нешматлікія згадкі пра гэты твор. Гл.: Я. Янушкевіч, *Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч* [у:] *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*, т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе*, Мінск 2007, с. 226; А. Каўка, *Уладзіслаў Сыракомля: на сумежжы ліцінства-беларускасці*, “Дзеяслоў” 2012, № 2(57), с. 297.

[5] Г. Кісялёў, *Смак беларушчыны*, Мінск 2013, с. 322.

[6] Той факт, што ў красавіку 1861 г. В. Дунін-Марцінкевіч ездзіў у Варшаву разам з У. Сыракомлем, не стаў, урэшце, для даследніка істотным. Ён адно толькі дапускаў, што твор “задумваўся <…> сумесна з Сыракомлем, магчыма, апошнім падказаны лірычны запеў”. Гл.: Г. Кісялёў, *Смак беларушчыны*, Мінск 2013, с. 320.

сведчыць пра тое, што аргументы Г. Кісялёва – стылістыка паэмы, выяўленчыя сродкі, мова твора – не былі пераканаўчымі. Сапраўды, беларускія гісторыкі літаратуры ніколі не прымянялі пашыраныя сёння ў свеце метады атрыбуцыі літаратурнага тэксту, напрыклад: лінгва-матэматычныя, іерархічнага кластарнага аналізу, тэорыі распазнавання вобразаў і іншыя. Уся надзея толькі на выяўленне пэўных архіўных матэрыялаў, якія пацвердзяць альбо адкінуць вылучаную Г. Кісялёвым гіпотэзу. Можна спадзявацца, што такія матэрыялы некалі знойдуцца, хоць, трэба прызнаць, час, калі была напісаная і пашыралася паэма, быў надзвычай неспрыяльны: аўтар і ягоныя сябры, у рукі якіх трапляў такі антыцарскі тэкст, выдатна разумелі, што чакае іх у выпадку, калі паэму прыператрусе знойдуць жандары.

Ці мог В. Дунін-Марцінкевіч, напрыклад, захоўваць твор у сваім славутым "паўнюсенькім велізарным куфры"[1]? Відаць, – не. Жыццёвы вопыт Беларускага Дудара абавязваў быць больш асцярожным. Нават пазней, у 1868 г., дасылаючы ліст Яну Карловічу, ён, як дасведчаны канспіратар, напіша: "Właśnie jedzie jeden poczciwy szlachcic z naszych stron, który doręczy Panu *Dudara* i *Lucynkę*, a do Wiszniewskiego wiezie dla przeczytania *Pinskaja Szlachta*[2] i *Szkice prowincyonalne*; poznajom się Pan z zacnym Wiszniewskim i, póki szlachcic wyjedzie z Wilna, zbierzcie się w Kółko domowe, przeczytajcie tę bazgraninę razem, dajcie o niej swój sąd razem z odesłaniem tych pism"[3]. І гэта пра творы, у пераважнай большасці дазволеныя цэнзураю, творы, у якіх крытычная складковая адносна ўлады альбо адсутнічала, альбо была мінімальнаю ці зашыфраванаю.

Захавалася паэма *Плынуць вятры…* дзякуючы неасцярожнасці нявопытнага маладога чалавека, студэнта Пецярбургскае будаўнічае вучэльні Леапольда Кульчыцкага, які пакінуў свае паперы "у солдатской дочери Тимофѣевой" (ці то суседкі, ці то кватэрнай гаспадыні), з'язджаючы з Пецярбурга, каб далучыцца да Паўстання. Відаць, каб не выклікаць падазрэння студэнты гэтае вучэльні пакідалі паўночную сталіцу невялікімі групамі. Таццяна Снытка, згадваючы на падставе матэрыялаў III аддзялення[4] пра далучэнне студэнтаў да паўстанцаў, піша: "В марте из Петербургского строительного училища ушли к повстанцам Эдуард Лансберг, Леопольд Кульчицкий, Антон Гродзкий, Густав Шпилевский, Сигизмунд Озембловский, Игнатий Вильчевский, Виктор Розенберг"[5]. Аднак даследніца не зусім дак-

---

[1] Ядвігін Ш., *Лісты з дарогі. XIII. Люцынка. – Пяршаі*, "Наша Ніва" 1910, № 37 (9 верасня).

[2] Асобныя сённяшнія аматары-даследнікі працягваюць не заўважаць, што В. Дунін-Марцінкевіч піша ў гэтым лісце толькі пра свае ўласныя творы. Гл.: А. Ільін, *"Хрэн табе ў вочы!": Дык хто ж напісаў Пінскую шляхту*? "Наша гісторыя" 2019, № 1, с. 41–45.

[3] Гл.: Я. Янушкевіч, *Беларускі дудар: Праблема славянскіх традыцый і ўплываў у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча*, Мінск 1991, с. 123.

[4] Яна спасылаецца на наступны архіўны адрас: ГАРФ, ф. 109, оп. 38, 1 экспед. 1863, д. 23, ч. 111 [*О беспорядках в Царстве Польском и в западных губерниях: о воспитанниках Ляндсберге, Кульчицком и других*], лл. 1–44).

[5] Т. Снытко, *Студенческое движение в русских университетах в начале 60-х годов и восстание 1863 г.* [в:] *Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов:*

ладная: А. Гродскі 29 сакавіка 1863 г. быў арыштаваны ў кватэры, якую здымаў разам з Л. Кульчыцкім і З. Азямблёўскім, напярэдадні ўласна выезду ў Вільню. А вось яго сябрам удалося і выехаць (у сярэдзіне сакавіка?), і паўдзельнічаць у барацьбе. Праўда, нядоўга. Да мая (ці на пачатку мая) 1863 г. ён быў захоплены ў палон, а ў ліпені даваў паказанні ў "Высочайше утвержденной въ Динабургѣ Слѣдственной Коммисіи по политическимъ дѣламъ", хоць за асноўнае ягонае злачынства – "участіе въ шайкѣ мятежниковъ" – дапытвалі і судзілі яго ў Віленскай следчай камісіі.

Аднак паперы Л. Кульчыцкага, канфіскаваныя ў Пецярбурзе, былі далучаны да справы, якая называецца *Дѣло временнаго полеваго аудиторіата Виленскаго военнаго округа О воспитанникахъ С. Петербургскаго Строительнаго училища дворянахъ Антонѣ Гродскомъ и Константинѣ Немысскомъ. Начато 16 августа 1863 года. Кончено 30 августа 1882 года*[1]. Праўда, судова-следчая справа, якая называецца *Дѣло произведенное въ Высочайше утвержденной въ Динабургѣ Слѣдственной Коммисіи по политическимъ дѣламъ о бывшихъ воспитанникахъ Строительнаго училища Антонѣ Гродскомъ, Константинѣ Немысскомъ, Леопольдѣ Кульчицкомъ и Колежскомъ Регистраторѣ Цезаріѣ Кульчицкомъ обвиняемыхъ въ преступныхъ дѣйствіяхъ противъ Правительства. Начато 11 Мая 1863 года. Кончено 28 іюля 1863 года* аказала ўключанай, як гэта практыкавалася ў часы Паўстання 1863 г., у справу Віленскага палявога аўдытарыята.

На нашую думку, паперы Л. Кульчыцкага захаваліся не цалкам. Тое, што мы маем – адно фрагменты дзённіка, а таксама разрозненыя аркушы, на якіх занатаваныя тэксты пераважна антыцарскага зместу. Пакідаючы Пецярбург, малады чалавек з невядомай прычыны не забраў з сабою ўласныя запісы, а таксама фотаздымкі: сябра і калегі Віктара Розэмберга[2] (на адным з якіх можна прачытаць "<*нечыт.*> z całym rodzeństwem może już na zawsze"[3]), а таксама, відаць, братоў Кульчыцкіх – Леапольда і Цэзарыя. Відаць, ён разлічваў, што іх прывязуць на Бацькаўшчыну сябры-студэнты Антон Гродскі і Канстанцін Нямыскі. Усё іншае (відавочна, найбольш каштоўнае) ён забраў з сабою ў Вільню. (Матэрыялы следства сведчаць, што з Пецярбурга Л. Кульчыцкі паехаў у Пскоў да брата, а пасля ўжо нібыта да маці ў Вільню).

На паперах Л. Кульчыцкага няма аніякіх пазнакаў, на падставе якіх можна было б дакладна вызначыць час, калі паэма *Плынуць вятры*… трапіла да пецярбургскага студэнта. Праўда, ускосна можна меркаваць[4], што

Сборник статей и материалов, Москва 1960, с. 310.

[1] LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 1 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 13 [*Дѣло о воспитанникахъ С. Петербургскаго Строительнаго училища дворянахъ Антонѣ Гродскомъ и Константинѣ Немысскомъ*], l. 1–326v.

[2] У дакументах "Розенберг", але на фотаздымку сам Віктар сваё прозвішча падаў у форме "Rozemberg".

[3] LVIA, f. 1248, ap. 1, b. 13, l. 206v.

[4] На аркушы, змешчаная непасрэдна перад паэмай *Плынуць вятры*… і пазначанай архіўнай

з напісанай у красавіку-маі 1861 г.[1] паэмай пецярбургскія студэнты маглі пазнаёміцца не раней сярэдзіны лістапада 1861 г. (Дапускаем, аднак, што Л. Кульчыцкі перапісаў твор падчас летніх вакацый). Якім чынам паэма *Плынуць вятры…* апынулася ў Л. Кульчыцкага? На гэтае пытанне Г. Кісялёў адказ даў наступным чынам: “Магчыма, праз яго прыяцеля і калегу Вішнеўскага, які паходзіў з Вільні (згадваецца ў дзённіку Кульчыцкага)”[2]. Бо яшчэ раней было вядома, што нехта Алексы Вішнеўскі не толькі падпісаўся ў 1859 г. на асобнік перакладу *Пана Тадэвуша*, але і падтрымліваў кантакты з В. Дуніным-Марцінкевічам і ў 1860-я гг. (яму ў 1868 г. Беларускі Дудар перадаваў дзеля прачытання *Пінскую шляхту*). Праўда, Алексы Вішнеўскі, думаецца, быў у перадпаўстанцкія гады чалавекам сталым, не падлеткам. Пэўныя сваяцкія дачыненні з прыяцелям Л. Кульчыцкага ён, вядома, мог мець, хоць наўрад ці быў ягоным бацькам, бо жылі яны ў розных месцах: Алексы Вішнеўскі “w domie biskupa Krasińskiego”[3], а студэнт Пецярбургскае будаўнічае вучэльні ў доме “naprzeciw kościoła Św. Katarzyny”[4].

На жаль, у сваім дзённіку Л. Кульчыцкі не называе прыяцеля па імені, заўсёды – толькі Вішнеўскі. А таму немагчыма сказаць, ці быў ім Юзаф (Осип) Вішнеўскі, які ў 1860 г. закончыў Віленскую гімназію[5]. Гэтаксама невядома, ці належаў прыяцель Л. Кульчыцкага да сям’і фактычнага адзінага Вішнеўскага, які служыў у якасці “секретаря дварянства” ў Віленскай губернскай шляхецкай зборні калежскага асэсара Адама Вішнеўскага з 1859 г. цягам наступных ці не дваццаці гадоў[6].

Немагчыма таксама сёння адказаць на пытанне, чаму тэкст паэмы абрываецца на паўслове – аповедзе пра тое, як на Парыжскім кангрэсе “prancuz” стаў дакараць “maskalika” за несправядлівае стаўленне ўлады (“czynoŭnaje znaci”) да народа. Чаму, занатаваўшы дванаццаць радкоў на старонцы

нумарацыяй як 214–214v, занатаваны верш-малітва *Boże! coś Rossyę…*, перапісаны Л. Кульчыцкім з газеты “Demokrata Polski”, што выйшла з друку 2 лістапада 1861 г.

[1] Праз тыдзень (15 красавіка) пасля варшаўскае масакры В. Дунін-Марцінкевіч, маючы “замежны” пашпарт, выехаў з Вільні. У дарозе ён спаткаўся (па пярэдняй дамоўленасці) з У. Сыракомлем і ў хуткім часе яны былі ў Варшаве.

[2] Г. Кісялёў, *Смак беларушчыны*, Мінск 2013, с. 321.

[3] Гл.: Я. Янушкевіч, *Беларускі дудар: Праблема славянскіх традыцый і ўплываў у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча*, Мінск 1991, с. 123. “Dom biskupa Krasińskiego” знаходзіўся на рагу вуліц Замкавай (сёння: Pilies g.) і Бернардынскай. Самога біскупа Адама Станіслава Красінскага ў Вільні ў 1868 г. ужо не было: яшчэ ў 1863 г. М. Мураўёў выслаў яго ў Вятку. Але вядома, што ў Вільні на пачатку 1860-х гг. жыла маці біскупа. Яна, дарэчы, была з роду Вішнеўскіх. Гл.: *Wspomnienia biskupa Adama Stanisława Krasińskiego*, Krarów 1901, s. 3, 114. Цікава, што ў гэтым жа доме жыў Антон Эдвард Адынец; месцілася тут і адна з двух віленскіх кнігарняў Адама Завадскага. Гл.: П. Кукольник, *Путешествие по Замковой улице* [online] http://www.rkc. lt/paveldas/kukolnik/kukolworks.html [доступ: 1.02.2020].

[4] LVIA, f. 1248, ap. 1, b. 13, l. 243v.

[5] *Выпускники Виленской 1-й гимназии за 1837–1903 гг.* [online] http://kdkv.narod.ru/Vilna/Vil na-full.htm [доступ: 1.02.2020].

[6] *Памятная книжка Виленской губерніи на 1863 год*, Вильна 1863, с. 32. Дарэчы, быў ён таксама сябрам другога аддзялення “Человѣколюбиваго общества” (як і тытулярны саветнік Антон Эдвард Адынец).

(218 v), перапісвальнік пакідае дзве траціны старонкі чыстымі? Усё ж паперу ён ашчаджаў, выкарыстоўваў усю "плошчу" старонкі, не пакідаючы нават палёў ні з бакоў, ні ўгары. Хіба, толькі аднойчы, завяршыўшы перапісваць пэўны тэкст (відаць, з эміграцыйнага выдання)[1], ён дазволіў сабе нешта падобнае: значная частка старонкі засталася чыстаю (напрыканцы таго тэксту маецца красамоўная пазнака: "Koniec").

Пад беларускамоўнаю паэмаю падобнае пазнакі няма, дык застаецца адно меркаваць: ці то аўтар не завяршыў твор, ці то Л. Кульчыцкі, не маючы наступных старонак паэмы (альбо з нейкае прычыны, напрыклад, мусіў аддаць пазычаны твор уладальніку), не здолеў перапісаць тэкст цалкам. Хутчэй, на нашую думку, апошняе. Бо цяжка паверыць, што аўтар, паабяцаўшы "Rozkazać papytaju wam taku pryhodu", раптоўна перапыніў сваю працу, напісаўшы нейкіх сорак радкоў і не паспеўшы, уласна, нават акрэсліць, што гэта за "pryhoda" здарылася "Nazad tamu dziesiać let".

Аўтара не магло спыніць нават тое, што ён толькі цяпер, напрыклад, пазнаёміўся з *Гутаркай старога Дзеда*. (Маўляў, палічыў непатрэбным паўтараць тое, пра што ўжо было напісанае і нават надрукаванае). Бо ж стылістыка нарацыі ў ягоным творы адрозная ад стылістыкі *Гутаркі*… Да таго ж ягонае "гістарычнае адступленне" ("pryhoda") датычыла, хіба, аднаго Парыжскага кангрэсу і не мела на ўвазе апавядаць пра падзеі апошніх шасцідзесяці гадоў. Дэталізацыя аўтарам масакры 8 красавіка 1861 г. паводле вестак і чутак, што пашыраліся сярод варшавянаў, дазваляе меркаваць, што і аповед пра пасяджэнні Кангрэса ён меў намер вытрымаць у падобнай манеры. Тым больш, што чуткі пра добрага "prancuza"-заступніка[2] пакрыўджанага люду былі вядомыя не толькі ў "забраным" краі, але і на тэрыторыі Расеі: "Среди крестьян шел слух, что Наполеон III при заключении мира после Севостопольской войны потребовал от Александра II дать волю. Я часто слышал это. Даже накануне освобождения крестьяне сомневались, чтобы волю дали без давления извне. «Если Гарибалка не придет, ничего не будет», – говорил как-то в Петербурге один крестьянин моему товарищу, который толковал ему, что скоро «дадут волю». И так думали многие"[3]. Гэтак пісаў расейскі рэвалюцыянер-анархіст Пётр Крапоткін (1842–1921) у першым выданні ўспамінаў *Записки революционера* (1902); пазней, у 1919 годзе ён дадаў: "Оказывается теперь, что этот слух о давлении Франции, как это ни странно, имел некоторое основание. Мой друг бельгийский

---

[1] Паводле агульнае нумарацыі, гэта старонкі 219–235. Аднак, відавочна, пачатак тэксту адсутнічае. Гаворка ў ім ідзе пра часы каранацыі Мікалая І.

[2] Што не адпавядае сапраўднасці, бо не французы (міністр замежных спраў Аляксандар Валеўскі), а брытанцы і аўстрыйцы выяўлялі бескампрамісную пазіцыю ў дачыненні да Расеі.

[3] П. Кропоткин, *Записки революционера*, Москва 1988, с. 153. Упершыню на кнігу П. Крапоткіна ў сувязі з агітацыйнаю літаратураю рэвалюцыянераў пачатку 1860-х гг. звярнуў увагу Г. Кісялёў.

профессор Нис (Nys)[1] заметил мне по поводу этих строк, что по заключении Парижского мира в мае 1856 года Наполеон III предложил, чтобы в Париже происходили «разговоры» между представителями держав об общем положении дел в Европе. Докладчиком был известный в то время экономист министр Воловский (Volowsky), и он, несомненно, говорил о крепостном праве и о том, что Россия не будет считаться вполне европейской державой, пока крепостное право не будет уничтожено”[2].

Беларускамоўны твор узнік як непасрэдны водгук, з аднаго боку, на расстрэл войскам мірнае маніфестацыі ў Варшаве, а з другога – на абнародаванне царскага Маніфеста ад 19 лютага 1861 г. Звёўшы ў адно, здавалася б, зусім розныя падзеі, аўтар, на нашую думку, імкнуўся знівеляваць усё тое станоўчае, што несла скасаванне прыгоннае залежнасці. Для яго было істотным давесці селяніну, што вольнасць люду “maskal” даў пад націскам “prancuza”, што цар усё роўна ашукае, што “Maskali horszyje ad żydoŭ pahanie”. Менавіта таму на першым месцы ў паэме крывавая разня як царскі адказ “palaku”, што пачаў патрабаваць (а ён ведаў пра тое, што адбылося на сходзе “Sa ŭsich ziemiel pisar[oŭ]”), “Szto, bacz, para mużyczku z wolnasciu spaznacca”. У выніку кожны павінен быў зразумець: цар і ягоныя чыноўнікі часова саступілі “prancuzu” і “palaku”, дык неабходна патрабаваць, а яшчэ лепш – разам з “palakam” адстойваць сваю веру і волю, бо ад волі “maskala”, якая нібыта ўжо аб’яўленая, селянін не мае (у чым ён ужо мог пераканацца) і ніколі не будзе мець аніякае карысці. Гэтую “аўтарскую праўду” варта было, надрукаваўшы паэму, як можна хутчэй пашыраць сярод люду.

Выкажам меркаванне: паэма *Плынуць вятры…* апынулася ў сталіцы Расейскае імперыі ў студэнцкім асяроддзі з мэтаю выдання літаграфічным ці нейкім іншым спосабам. Магчыма, Л. Кульчыцкі быў адным з тых, хто перадаваў тэкст ад аўтара асобам, які непасрэдна адбівалі-друкавалі агітацыйную літаратуру. З невядомых прычынаў выдаць твор не атрымалася (як варыянт: не захавалася асобнікаў, бо аніводзін з іх не трапіў у рукі жандараў).

Пытанне аўтарства паэмы (хоць, праўда, і застаюцца пэўныя сумненні) ледзь неадназначна вырашыў калісь Г. Кісялёў. За чвэрць стагоддзя, якія прайшлі пасля яе публікацыі, аніякія іншыя гіпотэзы так і не з’явілася.

Г. Кісялёў адзначыў самыя істотныя аргументы на карысць аўтарства В. Дуніна-Марцінкевіча. Па-першае, эпічнасць таленту паэта, што выразна выяўляецца ў паэме *Плынуць вятры…* у бытавой і канкрэтнай лексіцы; спецыфічнае, марцінкевічаўскае ўжыванне ўказальнае часціцы *вось* і часціцы *маўляў* у значэнні часціцаў ці злучнікаў *нібы* альбо *як*; ужыванне часціцы *бач*, дзеясловаў *палядзь* і *глядзь*, што таксама сустракаецца ў іншых творах Беларускага Дудара і ці не выключна ў яго. Па-другое, пра вобразнавыяўленчыя сродкі таксама можна казаць як пра марцінкевічаўскія.

[1] Гаворка пра Эрнэста Ніса (1851–1920), бельгійскага юрыста і прафесара міжнароднага публічнага права ў Брусельскім універсітэце.
[2] П. Кропоткин, *Записки революционера*, Москва 1988, с. 153.

Да гэтага можна яшчэ дадаць падабенства метрыка-рытмічных, страфічных і рыфмічных асаблівасцяў паэмы *Плынуць вятры*… да адпаведных версіфікатарскіх адметнасцяў твораў В. Дуніна-Марцінкевіча. Так, уступ паэмы напісаны сілабічным васьміскладовікам з парнымі жаночымі рыфмамі (як і асобныя вершы, фрагменты *Ідыліі* і інш.). Частка першая – сілабічным трынаццаціскладовікам з парнымі жаночымі рыфмамі (як пераклад *Пана Тадэвуша*, *Lucynka, czyli Szwedzi na Litwie*, фрагменты вершаванага апавядання *Kłopoty literackie* і інш.). А другая частка – сілабічным сяміскладовікам з мужчынскімі рыфмамі, а вершарады арганізаваныя ў шасцірадкоўі з рыфмоўкаю *aabccb* (як асобныя строфы вершаванага апавядання *Гапон*, *Вечарніцаў*, *Купалы*, *Шчароўскіх дажынак*, *Травіцы братсястрыцы*, першая песня *Халімона на каранацыі* і інш.).

Мусім таксама адзначыць, што твор знаходзіцца ў непасрэднай залежнасці ад *Гутаркі старога Дзеда*, у пэўнай ступені наследуе ягоную ідэю ды асобныя моўна-стылістычныя і версіфікацыйныя сродкі, аднак мае сваю адметнасць і самастойнасць. Апавядаючы пра аб’яўленую волю праз прызму крывавых варшаўскіх падзеяў, аўтар адначасна і пацвярджае, і развівае думку, выказаную ўжо ў першых беларускамоўных паэтычных агітацыйна-публіцыстычных творах, і якую пазней надзвычай лаканічна сфармулюе К. Каліноўскі ў апошнім “пісьме з-пад шубеніцы”: “тагды (Народзе. – *М. Х.*) толькі зажывеш шчасліва, калі над табою Маскаля ўжэ не будзе”[1].

[1] К. Каліноўскі, *За нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 46.

[*Плынуць вятры…*]

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле рукапісу: LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 1 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 13 [*Дѣло о воспитанникахъ С. Петербургскаго Строительнаго училища дворянахъ Антонѣ Гродскомъ и Константинѣ Немысскомъ*], l. 216–218v.

|216r|

Cząść 1szaja

Płynuć wiatry at paŭnoczy
Zasypajuć snieham woczy;
Honiać tuczy aławiany,
Nanosiać aznob pahany.
Toż nia wiatry burawyje,
Toż nia tuczy sniehawyje –
Maskoŭśka to siła walić[1],
Marozom woś pryckom[2] smalić!
Czaho|ż jana zakipieła?
– U Arszawu polecieła,
S harmatami, so strelbami,
Czy wajować s Palakami? –

I

Arszawa! maci nasza! ty polskaja sonca!
Łuczy twai, pałacy i sielski akonca
Woś matczyna hrudź dzietak roŭno usich hrejuć,
Karonie, Litwie, Rusi, swietłość roŭnu siejuć.
Jak zoroczka jaśnieńka, woś kraska pryhoża!
Szto s taboju zrabili? na szto ty pachoża?
Hdzie twoj homan wiasioły? hdzie hałas[3] piawuczy?
Nad taboju staŭpiliś hramawyje tuczy!..

---

[1] Польскія гісторыкі сцвярджаюць, што на пачатку 1860-х гг. колькасць расейскіх войскаў у Каралеўстве складала не менш за 250 тысяч жаўнераў.

[2] Трэба, відаць: *pryskom*. Можна меркаваць, што літара ***c*** замест ***s*** з’явілася пад уплывам грамадзянскага пісьма перапісвальніка ці як неразуменне ім значэння слова.

[3] Напісанне літараў ***a*** і ***o*** не заўсёды адназначная. Але ў дадзеным выпадку выразна расчытваецца *hałas*.

Hlaniesz ciapier na ciabie – woś u piekle czorna[1],
Ciomna ŭ duszy – na siercu każnamu nia zdorna[2],
Maŭlaŭ sażaj pakryta biedna twaja niwa
Czaho|ż ty dażyłasia, maci niaszczasliwa!

II

Na Krakoŭskam predmiescі lik bożyja maci[3]
U kraski, ahni strojny – woś obraz u chaci;
Cudoŭnaja to pani, każuć dobry ludzie,
Chto jaje szczyra prosiŭ, toj łaski dabudzie.
Pad chwihuru staŭpiacca, maŭlaŭ kuraniata,
Pad krylla czytkaj[4] matki: żydy i paniata,
|216v| Mużyczki, dzieci, starcy, panny i kabiety,
Ŭsi smieszaliś i czyniać swiatyje abiety:
Każysia, sabralisia dzietki u[5] hramadce
Pamalicca i dabranoc rodnieńkoj dać[6] matce. –

III

Czy rasparoliś tuczy i hrazu krawawu
Chłynuli s piarunami na biednu Arszawu
Czy małanka hramadzie woczy wypiekaje
Nie... to Maskal po swojemu u miesci hulaje[7]. –
Bywała u starynu: (dziady tak kazali:)
Kali niechrysty ziamlu naszu wajawali,
Ŭsiak bywała, – s dobytkam, chłapcoŭ i dziaŭczaty
Pałonili, sztob wykup brać za nich bohaty,
Da ludziej pry malitwie strelboj nie hłumili,
Wobrazy szanowali, kryżoŭ nie rubili,

---

[1] Маецца на ўвазе, відаць, той факт, што пасля ўжо першай "расстралянай" маніфестацыі 27 лютага 1861 г. (пяцёра забітых) пачаў пашырацца сярод кабет звычай апранаць жалобныя строі. Адразу пасля пахавання ахвяраў з'явіліся ўлёткі, аўтарства якіх прыпісвалася тагачаснаму арцыбіскупу варшаўскаму Антоні Фіялкоўскаму (1778–1861), з заклікам усім палякам апрануць жалобу. Пасля масакры 8 красавіка 1861 г. каталіцкі касцёл аб'явіў нацыянальную жалобу.

[2] Магчыма, ад *задорно* (расейск.) – весела, радасна.

[3] 8 красавіка 1861 г. у Варшаве пачаліся пратэсты супраць закрыцця Агранамічнага таварыства (Towarzystwo Rolnicze) і Гарадское дэлегацыі (Delegacja Miejska), незалежных ад расейскае ўлады арганізацый, што карысталіся вялікім аўтарытэтам сярод палякаў. Непасрэдна перад маніфестацыяй (уночы з 7 на 8 красавіка) царскі намеснік Міхаіл Гарчакоў падпісаў г. зв. "палажэнне пра зборышчы" ("ustawa o zbiegowiskach"), якое дазваляла ўжываць войску зброю супраць дэманстрантаў.

[4] Трэба: *czutkaj*. Можна меркаваць, што літара ***y*** замест ***u*** з'явілася пад уплывам грамадзянскага пісьма.

[5] Тут перапісвальнік (відавочна, следам за аўтарам) ужывае літару ***u***, а не ***ŭ***, каб захаваць трынаццаціскладовік.

[6] У слове *dać* літара ***ć*** напісаная наверх літары ***j***.

[7] Па падліках польскіх гісторыкаў у стлумленні маніфестацыі 8 красавіка 1861 г. бралі ўдзел пяць рот пяхоты і два казацкія эскадроны (блізу 1300 жаўнераў).

Hladź że Moskal szto robić!.. a jon chryścijanin
Horsz zdziekujecca u[1] Polszczy, jak lichi pohanin

IV

Paladź, czaladka boża, stoja na kalenach
Biez różnicy ŭ atłasach, czy ŭ lichich pialenach,
Żydy, pany, muzyczki – ŭsi smiaszaliś razam,
U adzin hołos pred Matki haspodniej obrazem,
Spiewajuć „Swiaty Boże! Swiaty niasmiartelny!” –
Na pieradzie Dabrodziej[2] dzierżyć kryż kascielny –
Ni kamieńczyka ŭ rukach nikto nie trymąje –
A Maskal woś z za|wuhła da uraha[3], strelaje[4],
Rubić, kole hramadku – kroŭ rakoju ljecca,
Tam kazak na kaniu s petleju niesietcca,
Hdzie upadnie czaławiek, jak sabaku troczyć[5],
Żyŭ, czy miortwy, biednaho na zamok[6] wałoczyć,
Hołowa po kamieniach hudzie woś u rohu,
Mazhi bryzżuć na pałacy, kroŭ znaczyć dorohu.

V

Tam idzie baćka s doczkaj – to kraska pryhoża!
Ledź paczała razcwietać – woś u puczku róża –
Kula jaje trapiła ŭ ruku – biedna mleje
|217r| Baćka z żałości, doczki padniać nie paspieje,
Aż czatyrech kazakoŭ strałoj pryskakali,
Biednieńkuju dziciatku na petlu uziali.
~~Baćka z żałosci, doczki padniać nia paspieje,~~
~~Aż czatyroch kazakoŭ strałoj pryckakali~~
Baćka do noh pohańcam – kryj Boh jak hołosić!
Kinuŭ miaszok s hroszyma, dyj – „niaruszcie” – prosić!
Hdzie tam! miaszok padniali a baćku zabili,
Paśla aboich razem ŭ zamak potaszczyli –
Tut dzietaczak maleńkich koluć, tam stralajuć
Kabiet, tutka adzieżku czomuju zdzirajuć,
Dalej czysciać kiaszeni – miaszoczki, zaharki
Woś swai, na harełku hrabiać dla szynkarki. –

---

[1] Памылка перапісвальніка. Трэба: ***ŭ***.
[2] Ад даўняга *dobrodziej* (польск.) – ксёндз.
[3] Памылка перапісвальніка. Трэба: *ŭraha*.
[4] Паводле афіцыйных царскіх дадзеных расейскае войска выкарыстала 484 набоі. Апрача таго, намеснік М. Гарчакоў інфармаваў, што 8 красавіка расейскае войска арыштавала 70 маніфестантаў, 108 параніла і 10 забіла. Цікава, што за пахаванне (закапалі ў рове ля цытадэлі) нібыта дзесяці забітых гораду заплацілі 1500 рублёў. Гэтае дало падставы гісторыкам казаць пра некалькі сотняў ахвяраў масакры.
[5] Ад *troczyć* (польск.) – звязваць, прывязваць да чаго-небудзь.
[6] Гаворка пра каралеўскі замак у Варшаве, што ў 1836 г. стаў сядзібай царскіх намеснікаў.

VI

Na pieradzie hramadki, szto maliłaś Bohu,
Ŭ sieredzinie xiądz s kryżam zahaczyŭ darohu, –
Niaczurajecca smierci – k niebu padniaŭ zrenki,
Slozy barazdziać szczoki, a hołos stareńki
Zwonku wiadzie malitwu, jak abyczaj każe,
Nia zważaja na strelby i piki ŭraże. –
Tolku jak ŭ susedztwie chto ŭpadzie z hramady,
Laŭszoj kryż mocno imie[1], prawaj daje rady,
Sztob na toj swiet dorohu upratać[2] szczaśliwu
Na razhreszenia ruku ŭżymie litaściwu.

VII

Nia marskaja to woŭna[3] ziamlu naciskaje,
Nia sarancza dar boży na poli zmiataje,
Heta moskoŭski zastup na kaniach haraczych
Ŭse u sinich mundzirach u szapkach bliściaczych[4],
S wierchu szapki chwost koński wieciar razwiewaječ –
Każon straszennu szablu ŭ ruce trymajeć –
Reżeć, kaho papała, nanosić trawohu
Meż ludziej, szto pakojna molucca tam Bohu. –
Kaho nia swalić szabla, taho topczuć koni.
|217v| Najpiersz xiandza srubili, szto kryż u dłoni[5]
Trymau silnoj rukoju – ŭwieś kroŭju abliŭsia,
Jak srublena topola, k ziamli pochiliŭsia,
I kryż s nim pachinuŭsia. Tut padskoczyŭ smieły
Nawakoŭski[6], chwaciŭ kryż – hladź! – ŭ rubcach cełу,
Hreszny ruki pasmieli na Boha padniacca:
I toj Chrystom nia paspeŭ doŭho lubowacca,
Jaho na ziem swalili – paladź!.. cud hatowy
U abaronie kryża staŭ czaławiek nowy,
Żydok – czuli|ż wy heta dobry chryscijanie?
Toż Maskali horszyje ad żydoŭ pahanie?

[1] Ад расейск. *имать* – браць, хапаць.

[2] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 493: “ПРАТАЦЬ, сов. <…> 2) Убирать. *Наши сѣно на лугу пратаюць*”.

[3] Ад расейск. *волна* – хваля.

[4] Гаворка пра конных жандараў.

[5] Памылка перапісвальніка. Трэба: *dałoni*

[6] Гаворка пра Караля Навакоўскага (1833–1867), выпускніка варшаўскае Школы прыгожых мастацтваў, актыўнага ўдзельніка рэвалюцыйных падзей 1860-х гг. 8 красавіка 1861 г. ён быў паранены, калі з крыжам у руках ішоў на чале дэманстрантаў, а пасля арыштаваны. Асуджаны на высылку, ён, аднак, апынуўся ў палтаўскай турме, адкуль у маі 1863 г. уцёк, каб узяць удзел у паўстанні. У адным з баёў захоплены ў палон; высланы ў Сібір, дзе памёр у турме.

Lande[1] jamu prozwiszcza – u straszennu poru
Chwaciŭ kryż ŭ obie ruki, padniaŭ jaho ŭ horu,
Kali|b dobryje ludzie baczyli[2] to dziwa,
Bohu chyba pryci mohła mysl[3] taka szczasliwa;
Widać chacieŭ sztob cełу siat[4] podziwowaŭsia,
Szto Maskal at niechrysta horszym pakazaŭsia.
Zastrelili i jaho – upaŭ – da lik boży
Nakryŭ saboj – pa śmierci sztob być na staroży. –

VIII

Tak Maskali hulali pa biednaj Arszawie
Za szto|ż jany rezali ludziej – ŭ jakaj sprawie
Narod im prawiniŭsia? za szto chryscijanski
Car wialeŭ zdziekawacca, woś turak pahański?
Palak to pierszy silna paczaŭ naklikacca
Szto, bacz, para mużyczku z wolnasciu spaznacca,
I jak Haspodź za ludziej na kryż atdaŭ ruki,
Palak za nas achwotno pryniaŭ straszny muki
Za nas cierpić kryż pański – za wieru, swabodu
Rozkazać papytaju wam taku pryhodu. –

———— · ————

|218r| Cząść 2[ja]

Jak pasłaŭsia
Tak praspaŭsia!
– Kruci nia wiarci,
A treba ŭmiarci! –

Nazad tamu dziesiać let,
Zahniewaŭsia cełу swiet
Na Maskoŭskaho Cara[5],
Szto jon wielmi pyszny staŭ
Ŭsim padnos panam kiwaŭ,
Tož uniać jaho para!

[1] Гаворка пра Міхала Ландэ (Michał Landy, 1844–1861), вучня варшаўскае рэальнае школы, які 8 красавіка 1861 г. быў цяжка паранены, калі нёс крыж. Памёр наступнага дня.
[2] У слове *baczyli* літара *c* напісаная наверх літары *d*.
[3] У слове *mysl* літара *l* папраўленая замест літары *ł*.
[4] Памылка перапісвальніка. Трэба: *swiat* ці *świat*.
[5] Маецца на ўвазе Мікалай I (1796–1855), расейскі імператар (1825–1855).

Prancuzoŭ Car Napalon[1]
Kryknuŭ na swaich „halon”![2]
Maszyr[3] Turku[4] pamahać! –
S nim|że zamarski pany,
Szto ich, kliczuć brytany –
Paszli Maskwu wojuwać. –

Car Maskoŭski aż pacieŭ,
Swaho wojska nia żaleŭ[5]
Hdzie|ż durnomu wiasci boj?
Idzi lepsz łapci płaci,
Za dur życiom zapłaci,
Potrasi brat miaszok swoj!

Po nim syn hołowarez[6]
Na tron maskoŭski uzlez,
Staŭ kłaniacca prancuzu. –
„Mój lebiedźka darahi!
„Prabacz baćkowy hrechi
„Szto choczesz, usio zroblu!”

I sabralisia stary
Sa ŭsich ziemiel pisary,
Paszli miru wiaści ład[7];
Nuż Maskalu dapiakać,
Nuż palcami[8] pad nos kiwać.
Oj nie wielmi byŭ jon rad!

|218v| Najpiersz stau[9] kazać prancuz,
Naduŭszysia jak harbuz –
Rukoj hrozić, kułakom,
Aż zatrossia Maskalok,

---

[1] Маецца на ўвазе Шарль Луі Напалеон Банапарт (Луі Напалеон Банапарт, а пазней Напалеон III; 1808–1873) – першы прэзідэнт Французскай рэспублікі (1848–1852), імператар Другое Імперыі (1852–1870).

[2] Сапсаванае ад французскага *allons*! – ідзём!

[3] Сапсаванае ад французскага *marcher* – ісці, маршыраваць.

[4] У ліпені 1853 г. расейскае войска перайшло мяжу Асманскае імперыі і ў хуткім часе захапіла г. зв. прыдунайскія княствы. У адказ на ўльтыматум імператара Францыі вывезці войскі з тэрыторыі Турцыі, Расея 21 лютага 1854 г. аб’явіла вайну Англіі і Францыі. 27 сакавіка 1854 г. Англія і Францыя аб’явілі вайну Расеі.

[5] Страты Расеі ў Крымскай вайне па ацэнках незалежных гісторыкаў склалі блізу 250 тысяч чалавек.

[6] Маецца на ўвазе Аляксандар II (1818–1881), які заняў расейскі трон у сакавіку 1855 г.

[7] Гаворка пра Парыжскі кангрэс, які пачаўся 25 лютага 1856 г. Мірная дамова была падпісаная 30 сакавіка 1856 г.

[8] Відаць, памылка перапісвальніка. Трэба: *palcam* (парушана колькасць складоў у сямiскладовіку).

[9] Памылка перапісвальніка. Трэба: *staŭ*.

Woś asinowy listok,
Wałasy aż stali dybom. –

„Ŭsia wasza czynoŭna znać,
„Zwykła naród obdzirać,
„Jaki wasz zakon, da sud?
„Chto maje hroszy toj praŭ,
„Choć abdziraŭ, chacia kraŭ,
„Cześć wasza – to hnoj, to brud

Са справы часовага палявога аўдытарыяту

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле рукапісу: LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 1 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 13 [*Дѣло о воспитанникахъ С. Петербургскаго Строительнаго училища дворянахъ Антонѣ Гродскомъ и Константинѣ Немысскомъ*], l. 44–46, 2–8v, 214–214v, 215–215v, 261v.

№ 1. Допыт Леапольда Кульчыцкага

|**44r**| 1863 года Іюля 8 дня въ Высочайше утвержденной въ Динабургѣ Слѣдственной Коммисіи, бывшій воспитанникъ Строительнаго училища Леопольдъ Кульчицкій на допросѣ показалъ:

1. <…>[1] Зовутъ меня Леопольдомъ Осиповичемъ Кульчицкимъ; лѣтъ отъ роду двадцать один, дворянинъ, католикъ. Какъ истинный христіанинъ я акуратно два раза въ годъ исповѣдывался и пречищался. Отецъ мой давно померъ, а мать живетъ въ Вильнѣ; сестра замужемъ за Шкультецкимъ – чиновникомъ Виленской Казенной Палаты[2], тоже живетъ въ Вильнѣ. Братъ живетъ въ Псковѣ – столоначальникъ Псковской Казенной Палаты. Родственниковъ, хотя я и имѣю очень много, но почти никого не знаю. Недвижимаго имущества рѣшительно нетъ. – Первоначально я воспитывался въ Виленской гимназіи[3] откуда, кажется, въ 1857 году я поступилъ въ Строительное Училище[4]. Въ концѣ Февраля нынешяго года я принужден былъ выступить изъ Училища. Говорю, принужденъ, потому что жизнь въ немъ сдѣлалась нестерпимою отъ преследованія товарищей – не Поляковъ. Съ начала возстанія въ Польше у насъ въ Училищѣ началось истинное гоненіе всѣхъ, кто только говорилъ по польски. Брань, колкія насмешки, самыя жестокія униженія градомъ сыпались |**44v**| на наши головы. Нерѣдко даже

[1] Допыт занатаваны ў выглядзе табліцы: злева – пытанні камісіі, справа – адказы Л. Кульчыцкага. Асобныя пытанні камісіі ў нашай публікацыі апушчаны.

[2] У 1850–1860 гг. калежскі, а пасля стацкі саветнік Рамуальд Шкультэцкі займаў пасаду “совѣтника питейнаго отдѣленія” Казённай палаты, дзе служыў з сярэдзіны 1830-х гг. У 1862 г. пасаду “совѣтника ревизскаго отдѣленія” Казённай палаты займаў Адам Кіркор.

[3] У даступных спісах выпускнікоў Віленскае гімназіі Л. Кульчыцкага няма. Гл.: *Окончившие курс Виленской 1-й гимназии 1837–1903* [online] http://www.petergen.com/history/wil1gim.shtml [доступ: 26.01.2020].

[4] Маецца на ўвазе Строительное училище Главного управления путей сообщения и публичных зданий (да 1842 г. – Училище гражданских инженеров) – вышэйшая тэхнічная навучальная ўстанова Расеі. Да 1857 г. у вучэльню прымалі дваранскіх дзяцей 13–16 гадоў. Пазней – толькі тых, хто меў шаснаццаць гадоў і поўную гімназічную адукацыю.

поступали съ нами и болѣе энергически. Конечно, при такихъ обстоятельствахъ я не могъ оставаться въ Училищѣ. Особѣнно же когда газеты обвѣстили поступокъ Кульчицкаго – начальника станціи железной дороги въ Гроднѣ[1] – мнѣ жизни не было, какъ однофамильцу. Въ Училищѣ же я воспитывался на счетъ суммъ виленскихъ земскихъ сборовъ; кромѣ того я занимался частными работами, относящимися къ моей спеціальности; на скопленныя такимъ образомъ деньги я жилъ и послѣ выхода изъ Училища. Подъ судомъ никакимъ никогда не былъ. –

2. <…>[2] Въ Петербургѣ: Теглевы, Гусевичъ, Коронскіе, Закржевскіе и Наталія, кажется, Тимофеева, съ которой я жилъ по сосѣдству у одной хозяйки. – Въ Псковѣ – никого, кромѣ брата. Въ Вильнѣ – семейныхъ домовъ я почти не имѣлъ знакомыхъ, кромѣ Валосевичевъ, Мочульской, Заборовскихъ. А изъ холостыхъ Шлянскіе, Досель, Шимановскій, Немировичъ, Пежановскій и др. Отношенія же <*нечыт.*> къ этимъ лицамъ были обыкновенныхъ знакомыхъ. –

|**45r**| 3. Не знакомы ли вы съ Марховскимъ, кто онъ, чѣмъ занимается и гдѣ въ настоящее время проживаетъ?

Даже не слышалъ подобной фамиліи.

4. Объясните подробно содержаніе писемъ Вашихъ къ брату Цезарію Кульчицкому отъ $23^{\text{го}}$ марта 1861 г. и 9 Августа 1862 г. И для чего ему был нуженъ свинецъ и олово въ такомъ значительномъ количествѣ, выслали ли вы оное, когда и сколько имѣнно?

Братъ мой, человѣкъ весьма не богатый, послѣ оканчанія службы у купца Гладина, остался жить въ Псковѣ, гдѣ, конечно, имѣлъ много знакомыхъ купцовъ. Не имѣя <*нечыт.*> службы онъ пожелалъ занятся торговлей, имѣнно: поставлять сургучь на всѣ присутственныя мѣста въ Псковѣ; поэтому-то завязалась между нами кореспонденція на счетъ сургуча. Такъ какъ сургучь въ Пскове дорожѣ чѣмъ въ Вильнѣ, то онъ и хотѣлъ устраивать транспортъ изъ Вильна въ Псковъ. Но это не состоялось. – На счетъ свинца и олова могу сказать только то, что я сказалъ о сургучѣ, прибавляя однако, что и этотъ транспортъ не состоялся, не знаю почему. –

5. <…> По выходѣ изъ Училища я съ недѣлю жилъ въ Петербургѣ въ квартирѣ, которую я нанималъ помѣсячно; послѣ поѣхалъ въ Псковъ, гдѣ былъ 12 часовъ; оттуда <*нечыт.*> вмѣстѣ съ матерью поехалъ въ Вильню. Въ Вильнѣ я жилъ съ матерью. Положительныхъ занятій я не имѣлъ, а иногда помагалъ шурину въ счетныхъ его занятияхъ. –

---

[1] Відаць, гаворка пра Кульчыцкага (ці Кальчыцкага), паручніка расейскіх войск у адстаўцы, пасля чыноўніка чыгункі ў Гародні, які далучыўся да паўстанцаў, ваяваў у аддзеле Аляксандра Андрушкевіча. У бітве пад Сапежышкамі 9 красавіка 1863 г. паранены і захоплены ў палон. Памёр у Коўне. Гл.: *Katalog Powstańców Styczniowych* [online] https://genealogia.okiem.pl/powstanies/index.php?inne_pole=kulczycki [доступ 26.01.2020].

[2] Пытанне датычыла знаёмых у Пецярбурзе, Пскове і Вільні.

|45v| 6. Коммисія предъявляя вамъ дневникъ написанный вами, требуетъ подробнаго и чистосердечнаго объясненія: вслѣдствіе какихъ имѣнно побужденій вы позволили себѣ преступные намѣренія противъ Высочайшей Особы Государя Императора и Правительства[1], кто такой Вишневскій[2] и какъ онъ такъ и другіе лица означенные въ дневникѣ принимали участіе въ вашихъ преступныхъ замыслахъ?

Всякій человѣкъ имѣетъ любовь къ тому народу, чьимъ считается онъ сыномъ. Любовь эту онъ вбираетъ въ себя съ молокомъ матери. Съ дѣтства уже поляки слышатъ національные пѣсни, разсказы старшихъ о минувшихъ временахъ, не рѣдко видятъ слезы на глазахъ ~~раз~~ матерей при возпоминаніяхъ о арестованныхъ, поэтому не удивительно, что впечатлительная душа ребенка съ дѣтства пропитывается, такъ сказать, чувством – вредить каждому, кто приноситъ огорченія близкимъ его сердцу людямъ. Детское воображеніе подаетъ всѣвозможные способы, а разыгранная фантазія строитъ несбыточные планы. Какъ видно изъ числа писаннаго дневника т. е. 59 года еще, мне было тогда только 16 лѣтъ. Человѣкъ въ шестнадцать лѣтъ – еще ребенокъ, – ребенокъ требующій непремѣнно мечтать и фантазировать. Я, окруженъ русскими, нелюбимъ ими, <*нечыт.*> естественно искалъ причины своихъ несчастій не въ самомъ себѣ, а въ окружавшихъ меня и, какъ обыкновенно, началъ разбирать: оказалось что виновникомъ моихъ несчастій Правительство, которое заставило меня ѣхать въ Петербургъ. Не удивительно поэтому что въ видѣ мщенія этотъ несбыточный замыслъ могъ явится въ головѣ ребенка. Ребенка, говорю, потому что по|мѣрѣ моего умственнаго развитія мысль эта изчезала, а въ послѣднихъ страницахъ дневника ея совершенно нѣту.

|46r| Вотъ прямое и чистосердечное объясненіе этого плана. Какое же Вишневскій и Розенбергъ[3] въ немъ участіе принимали? Никакаго, кромѣ того, что разговаривали съ мною объ этомъ такъ, какъ бы говорили о театрѣ, концертѣ и проч. Оба они были моими товарищами.

Училища дворянинъ Леопольдъ Осиповичъ Кульчицкій руку приложилъ.

---

[1] Відавочна, меўся на ўвазе наступны запіс у дзённіку, які Г. Кісялёў пераказвае наступным чынам: “Але неўзабаве ў нашых хлопцаў ужо новая фантазія (запіс ад 11 лютага 1859 года): яны замышляюць не больш не менш як зрабіць падкоп у Пецярбургу і ў пэўны момант «высадзіць у паветра», узарваць царскі палац з усёй імператарскай фаміліяй. Зноў робяцца падлікі-калькуляцыі – колькі на гэта патрэбна грошай. Аказваецца, на неабцяжараны жыццёвым досведам хлапечы розум усё вельмі проста – наняць дом на Мільённай паблізу палаца, купіць 500 пудоў пораху і г. д.”. Гл.: Г. Кісялёў, *Сыракомля ці Дунін-Марцінкевіч? Беларуская паэма пра варшаўскія падзеі 1861 года* [у:] Г. Кісялёў, *Смак беларушчыны*, Мінск 2013, с. 310.

[2] Магчыма, гаворка пра Восіпа Вішнеўскага, які закончыў Віленскую гімназію ў 1860 г. Гл.: *Выпускники Виленской 1-й гимназии за 1837–1903 гг.* [online] http://kdkv.narod.ru/Vilna/Vilna-full.htm [доступ: 26.01.2020].

[3] У справе захаваўся фотаздымак Віктара Розэнберга з дарчым надпісам Л. Кульчыцкаму.

№ 2. Меркаванне Аляксандра Кавалеўскага[1]

|2r| Мнѣніе

Военнаго Начальника уѣздовъ, Инфландскихъ Витебской, Ново-Александравскаго Ковенской и Дисненскаго Виленской губерній.

Разсмотрѣвъ военно-судное дѣло произведенное при Динабургскомъ Ордонансъ-гаузѣ, о сужденныхъ полевымъ судомъ, бывшихъ воспитанникахъ С. Петергскаго Строительнаго училища дворянахъ Антонѣ Гродскомъ и Константинѣ Немыскомъ, я нахожу слѣдующее:

Гродскій, воспитывавшійся въ означенномъ училищѣ и находясь уже въ послѣднемъ классѣ, вышелъ изъ онаго въ половинѣ Марта сего года, какъ показываетъ, чтобы быть полезнымъ своей матери и сестрѣ оставшимся послѣ смерти его отца безъ всякихъ средствъ.

С. Петербургская полиція, получивъ свѣ|2v|дѣніе, что у Гродскаго находится оружіе, которое 29го Марта сего года, онъ намѣренъ былъ вывезти по Петербургско-варшавской железной дорогѣ, сдѣлала обыскъ, какъ у него, такъ и у солдатской дочери Тимофѣевой, у которой онъ проживалъ на квартирѣ. При обыскѣ у Гродскаго найдены два тюка, въ которыхъ оказались восемь разобранныхъ ружей съ принадлежностями, семь штыковъ, довольно значительное количество пистоновъ, одинадцать Англійскихъ пилочекъ и два билета на проѣздъ по желѣзной дорогѣ до Вильно; а у Тимофѣевой двѣ фехтовальныя сабли и запечатанный пакетъ съ бумагами, между которыми оказались дневники бывшаго воспитанника того же училища Леопольда Кульчицкаго веденный имъ съ 1859 по 1861 годъ. Въ дневникѣ этомъ Кульчицкій высказываетъ свой преступный образъ мыслей противъ Правительства.

|3r| Леопольдъ Кульчицкій и упоминаемый въ этомъ же дѣлѣ Озембловскій, съ которыми Гродскій жилъ на одной квартирѣ, были также воспитанниками Строительнаго училища, оставили оное будто|бы по домашнимъ обстоятельствамъ и были впослѣдствіи взяты въ шайках мятежниковъ, за что и суждены полевымъ военнымъ судомъ[2].

Во время обыска, пришелъ къ Гродскому Немысскій, который также оставилъ училище и по осмотрѣ въ находившемся у него развязанномъ узелкѣ были найдены пистоны и разныя ружейныя принадлежности.

При допросахъ сначала въ полиціи, потомъ въ Слѣдственныхъ Коммисіяхъ Петербургской и Динабургской, Гродскій, скрывая первоначально

---

[1] Генерал-маёр Аляксандар Кавалеўскі (1807–1877) узначальваў у той час першы аддзел часовага вайсковага кіравання Віцебскай губерні.

[2] Судова-следчую справу Л. Кульчыцкага выявіць не ўдалося. Аднак у справе А. Гродскага і К. Нямыскага маецца даведка вайсковага губернатара Віцебскае губерні і старшыні Галоўнага вайсковага суда генерал-лейтэнанта Эраста Длатоўскага (1807–1887): “Къ сему присовокупляю, что прикосненный къ сему дѣлу Леопольдъ Кульчицкій был сужденъ уже полевымъ военнымъ судомъ за участіе въ шайкѣ мятежниковъ и по утвержденному приговору военнаго суда лишенъ всѣхъ правъ состоянія и сосланъ въ каторжную работу на заводахъ на шесть лѣтъ”.

нѣкоторыя обстоятельства сего дѣла, показалъ, что по выходѣ изъ училища въ половинѣ Марта |3v| онъ узналъ, что около Бѣлостока проживаетъ его дядя и надѣясь на его помощь, поѣхалъ къ нему. Во время дороги, около г. Пскова, онъ встрѣтилъ своего товарища по гимназіи дворянина Марховскаго, который узналъ о бѣдности Гродскаго, предложилъ ему отправится въ Динабургъ къ неизвѣстному лицу и принять порученіе, которое заключалось въ доставленіи въ Псковъ оружія. На предложеніе это Гродскій не согласился и отправился въ Бѣлостокъ, гдѣ не найдя своего родственника, возвращался обратно въ Петербургъ, но въ Динабургскомъ вакзалѣ былъ встрѣченъ темъ же Марховскимъ и нуждаясь въ деньгахъ, принялъ сдѣланное ему во второй разъ Марховскимъ предложеніе.

Послѣ сего, Гродскій съ Марховскимъ отправились къ проживавшему въ Динагургѣ какому то неизвѣстному лицу, которое поручило ему, по сказаннымъ |4r| примѣтамъ отыскать въ Петербургѣ въ пассажѣ другое неизвѣстное и принять отъ него посылку съ дорогими вещами, которую Гродскій долженъ былъ доставить въ г. Псковъ Офицеру по имени Карлу Орестовичу, какъ должно полагать по формѣ, служащему въ Корпусѣ Путей сообщенія. За доставленіе этого, онъ долженъ былъ получить 50 рублей серебромъ.

Въ Динабургѣ, Гродскій пробылъ два дня, но у кого и гдѣ находился тотъ домъ, гдѣ это лицо проживало Гродскій не указалъ, отвѣчая, что онъ не знаетъ, а равно и Марховскаго по розыску въ Динабургѣ не оказалось. По прибытіи Гродскаго въ Петербургъ, онъ отыскалъ въ Пассажѣ неизвѣстное лицо и условившись съ нимъ въ два раза, на улицѣ, получилъ отъ него два тюка, которые первоначально отвезъ на квартиру Немысскаго, а потомъ перевезъ къ себѣ и за нѣсколько часовъ предъ |4v| отправленіемъ былъ задержанъ полиціею. Гродскій объясняя все вышеизложенное свидѣтельство, что кромѣ его никто въ этомъ преступленіи не участвовалъ а также не зналъ ничего и Немысскій, который показалъ, что хотя онъ и спрашивалъ Гродскаго о привезенныхъ имъ къ нему тюкахъ, но Гродскій обѣщалъ ему разсказать объ этомъ во время дороги, что находилось въ узелкѣ Немысскій не зналъ потому, что хотя узелъ этотъ и былъ развязанъ, но находившіяся въ немъ вещи были завернуты въ холстъ, и завязаны снуркомъ. Относительно же выхода изъ училища Немысскій отозвался, что онъ оставилъ оное вслѣдствіе болѣзни своего отца и желанія, будто бы, заниматься хозяйствомъ, чтобы поддерживать своихъ родителей. Билеты, найденные у Гродскаго были взяты имъ до Вильно и Немысскій хотѣлъ сначала заѣхать въ этотъ го|5r|родъ къ одному изъ своихъ родственниковъ, а потомъ отправиться къ родителямъ въ Гродненскую губернію.

По поводу найденнаго при обыскѣ дневника бывшаго воспитанника Кульчицкаго, котораго во время обнаруженія преступленія Гродскаго не|было въ Петербургѣ и который розыскивался, былъ сдѣланъ обыскъ у брата его, служившаго въ Псковской Казенной Палатѣ Коллежскаго Регистратора Цезарія Кульчицкаго.

Въ найденныхъ у него бумагахъ оказалось два письма воспитанника Кульчицкаго, которыя обратили на себя вниманіе тѣмъ, что въ одномъ изъ нихъ, писанномъ въ 1861 году, онъ увѣдомлялъ своего брата о цѣнахъ на олово и свинецъ, а въ другомъ отъ 9 Августа 1862 года писалъ о сургучѣ, какъ о матеріалѣ чрезвычайно дорогомъ. На вопросъ объ этомъ оба Кульчицкіе показали, что собраніе |5v| свѣденій о сургучѣ, оловѣ и свинцѣ относилось до намѣренія Коллежскаго Регистратора Кульчицкаго занятся торговлей, который объяснилъ, что цѣны олову и свинцу узнавали для мѣщанки Банщиковой, торгующей въ Псковѣ посудой и по невыгодности цѣнъ означенные матеръялы не|были выписываемы. Это показаніе подтвердила и Банщикова, при чемъ указала на двухъ мѣщанъ занимающихся приготовленіемъ глиняной посуды, по согласію съ которыми, намѣрена была промѣнивать олово и свинецъ на посуду; но при спросѣ мѣщанъ они ссылки Банщиковой не подтвердили, а напротивъ удостовѣряли, что хотя и имѣютъ съ нею торговыя дѣла, но о свинцѣ и оловѣ никогда разговора не|было.

Относительно же преступныхъ намѣреній противъ Особы Государя Императора и Правительства |6r| воспитанникъ Кульчицкій отозвался, что мысли эти имъ были выражены въ то время когда ему было еще 16[ть] лѣтъ, и высказаны подъ вліяніемъ любви къ родинѣ нерасположенія оказываемаго въ Училище къ нему какъ поляку его товарищами русскаго происхожденія и отъ сознанія, что виновникомъ его несчастій было Правительство, которое заставило его учиться въ Петербургѣ.

Полевой Военный Судъ признавая виновными: Гродскаго, въ принятіи на себя обязанности перевезти оружіе въ Западныя губерніи, непредоставленіи онаго Начальству, въ намѣреніи лично участвовать въ мятежѣ, для чего и оставилъ заведеніе, въ утайкѣ отъ Правительства подозрительныхъ лицъ и не донесеніи о нихъ, неотклоненіи Кульчицкаго отъ его злонамѣренныхъ цѣлей и допущеніи въ случаѣ ихъ исполненія |6v| разсчитывать на его содѣйствіе, а Немысскаго, въ сочувствіи къ возстанію и обоихъ въ ложныхъ, разнорѣчивыхъ и упорныхъ показаніяхъ съ намѣреніемъ скрыть истину, приговорилъ, по лишенію ихъ всѣхъ правъ состоянія, сослать въ каторжную работу въ крѣпостяхъ, Гродскаго на десять[1], а Немысскаго на восемь лѣтъ. Коллежскаго Регистратора Кульчицкаго подозрѣваемаго въ неблагонамѣренной выпискѣ олова и свинца подвергнуть административному взысканію по усмотрѣнію Главнаго Военнаго Начальника.

Находя приговоръ Полеваго Военнаго Суда правильнымъ и постановленнымъ по закону, я въ отношеніи мѣры наказанѣя опредѣленной Гродскому и Коллежскому Регистратору Кульчицкому согласенъ. Что же ка-

---

[1] Толькі ў лютым 1882 г. А. Гродскаму дазволілі пакінуць Сібір (?): "Государь Императоръ по всеподданному Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ докладу, въ 30 день Января текущего года Всемилаcтивейше соизволилъ на освобожденіе дворянина Антона Гродскаго отъ надзора полиціи, съ воспрещеніемъ ему въѣзда въ столичные, Черниговскую, Полтавскую и Западнаго края, и съ предоставленіемъ ему права поступать на государственную службу во всѣхъ мѣстностяхъ Имперіи, за исключеніемъ вышепоименованныхъ".

сается до Немысскаго, то хотя онъ выходомъ своимъ изъ училища въ то время когда нѣкоторые |7r| изъ его товарищей польскаго происхожденія подобно ему оставившихъ заведеніе, оказались въ шайкахъ мятежниковъ, а также и предположенною поѣздкою съ Гродскимъ и другими обнаруженными по сему дѣлу обстоятельствами навлекаетъ сильное подозреніе въ знаніи о преступныхъ его намѣреніяхъ и что цѣлью поѣздки ихъ было желаніе поступить въ шайку, но принимая въ соображеніе, $1^{е}$, молодые лѣта Немысскаго которыхъ ему $17^{ть}$, $2^{е}$, личное мое мнѣніе, составленное въ слѣдствіе разговора съ нимъ, что если онъ и намѣренъ былъ поступить въ шайку, то причинаю этому были его товарищи поляки, которыми онъ, какъ не совсемъ еще развитый, былъ увлеченъ; $3^{е}$, что намѣреніе совершить преступленіе, было предупреждено, хотя и по независѣвшемъ отъ Немысскаго обстоятельствамъ; $4^{е}$, слабый надзоръ и быть можетъ непра|7v|вильное воспитаніе учениковъ строительнаго училища, изъ котораго оказалось теперь такъ много погибшихъ молодыхъ людей, въ чемъ особенно и непростительно виновато начальство училища и $5^{е}$, содержаніе его подъ арестомъ съ $29^{го}$ Марта сего года, убѣждают меня, что если Немысскій и долженъ быть наказанъ, но сравнительно въ меншей степени съ Гродскимъ. По сему согласно Высочайшаго повелѣнія объявленнаго въ циркулярѣ по войскамъ Виленскаго Военнаго Округа и въ Витебской и Могилевской губерніяхъ расположеннымъ отъ $29^{го}$ Іюня сего $1863^{го}$ года № 301, я полагаю: Немысскаго не лишая дворянскаго достоинства опредѣлить на службу рядовымъ въ войска отдѣльнаго Оренбургскаго или Сибирскаго Корпусовъ впредь до отличной выслуги[1].

Обращаясь за симъ къ обвиненію Коллежскаго Регистратора Кульчицкаго |8r| то хотя и нѣтъ юридическихъ доказательствъ къ обвиненію его, что собираемые имъ свѣденія о цѣнахъ олова и свинца заключали въ себѣ какую либо преступную цѣль, но имѣя въ виду разнорѣчіе въ показаніяхъ его съ братомъ о времени сколько послѣдній пробылъ у него въ Псковѣ (въ дѣлѣ стр. 35 и 38), что братъ его Леопольдъ изобличенъ въ преступныхъ дѣйствіяхъ противъ Правительства, не подтвержденное мѣщанами Жарковымъ и Рябовымъ показаніе Банщиковой о томъ, что она намѣрена была мѣнять ихъ издѣлія на олово и свинецъ, приводятъ къ заключенію, что Коллежскій Регистраторъ Кульчицкій, какъ полякъ, не|могъ не|сочувствовать настоящимъ событіямъ въ Литвѣ и польшѣ и не|знать о преступныхъ дѣйствіяхъ своего брата. На основаніи этихъ данныхъ находя Кульчицкаго неблагонадежнымъ въ политическомъ отношеніи, |8v| я полагаю выслать его на жи-

---

[1] К. Нямыскі, аднак, быў сасланы ў Сібір. Праўда, у 1870-я гг. ён атрымаў дазвол выехаць у Варшаву. І толькі 20 жніўня 1880 г. яму дазволілі вярнуцца ў бацькоўскі маёнтак Бяроза Кобрынскага павета: "Государь Императоръ по всеподданному Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ докладу о находящемся во временномъ отпуску въ Гродненской губерніи дворянинѣ, изъ бывшихъ политическихъ ссыльныхъ, Константинѣ Немысскомъ, въ день 15 августа Всемилостивейше соизволилъ на дозволеніе Немысскому остаться на постоянное жительство на родинѣ" (арк. 354).

тельство въ Пермскую губернію, подъ строгій полицейскій надзоръ, съ предоставленіемъ ему однако|же права поступить тамъ на службу.

Что же касается до показанія Гродскаго и Немысскаго, что они не имѣютъ въ настоящее время ни какого имущества, то для удостовѣренія въ этомъ и наложенія секвестра на имущество, которое имъ въ послѣдствіи можетъ достаться, мною сдѣлано распоряженіе.

Впочемъ мнѣніе мое и участь подсудимыхъ имѣю честь представить на благоусмотреніе Командующаго войсками Виленскаго Военнаго Округа.

Кр. Динабургъ. Августа 15 дня 1863 года.
Генералъ Маіоръ [*подпіс*:] Ковалевскій.

№ 3. Верш з газеты "Demokrata Polski"

|214r| „Demokrata Polski"[1]

1861 r. 2 Nowembra Londyn

Jakiś wolnomyślny Rossyanin[2] naśladował z zastosowaniem do położenia swej ojczyzny pieśń: *Boże, coś Polskę*. Przekład tego utworu umieścił świeżo *Dziennik Literacki* lwowski[3]. –

Boże! coś Rossyę[4] przez tak liczne wieki,
Trzymał w ciemnościach na hańbę ludzkości,
Coś jej odmawiał dotąd swej opieki,
Robiąc narzędziem tyraństwa i złości.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Lud nasz nieszczęsny racz oświecić Panie!

Ty! coś niedawno tknięty jej spodleniem,
Zesłał nam mężów, co światła promienie
Rzucili na kraj, i wolności tchnieniem

---

[1] Газета "Demokrata Polski" (як напачатку і "Колоколъ" А. Герцана) з 1857 г. выходзіла ў былой друкарні Аляксандра Рыпінскага ў Лондане (беларускі літаратар прадаў яе сябру Польскага дэмакратычнага таварыства Зянону Свентахоўскаму). Верш *Boże! coś Rossyę* надрукаваны ў 12 аркушы выдання за 2 лістапада 1861 г.

[2] На асобніку газеты з Ягелонскае бібліятэкі (кнігазбор Яна Непамуцэна Яноўскага) алоўкам пададзена, магчыма, імя аўтаркі: *Henryka Pustowojtów*. Маецца на ўвазе Генрыета (Ганна) Пуставойтава (1843–1881), дачка расейскага генерала і польскае шляхцянкі. У 1861 г. удзельнічала ў патрыятычных маніфестацыях у Любліне (дзе жыла ў бабулі), за што ў жніўні 1861 г. выслана пад нагляд паліцыі ў Жытомір, пасля – у адзін з маскоўскіх манастыроў, адкуль уцякла ў паўстанцкі аддзел Мар'яна Лангевіча. У "Колоколѣ" А. Герцэн змясціў пра яе нататку *Русская женщина у Лангевича* (1863, листѣ 159, 15 марта, с. 1317).

[3] Верш *Boże, coś Rosję* з падтытулам *Przekład z rosyjskiego* ўпершыню быў надрукаваны ў львоўскай газеце „Dziennik Literacki" (1861, nr 78, 1 października, s. 624).

[4] Л. Кульчыцкі даволі дакладна перадае асаблівасці пісьма верша ў газеце "Demokrata Polski". Праўда, ён не выкарыстоўвае літару ***é***, у слове *Rosya* піша два ***ss*** і не заўсёды захоўвае пунктуацыю лонданскага выдання.

Przygotowali z kajdan uwolnienie. –
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Pestlów, Hercenów daj nam więcej Panie!

Daj naszej Rossyi poczucie wolności,
Niech w niej wytępią katowskie jaskinie,
Daj jej poznanie o ludów godności,
Niech z barbarzyństwem despotyzm zaginie.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Ojczyznie naszej racz dać wolność Panie!

Boże! którego ramię sprawiedliwe
Żelazne berła[1] władców kruszy,
Zniszcz raz tyranów zamiary szkodliwe
Obudź nadzieję w naszej biednej duszy.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Z tyrańskiej władzy racz wybawić Panie!

Znów naród Polski ze łzami boleści,
Krwią męczenników kreśli dziejów kartę,
Co ludom, Rosyi tyraństwa obwieści,
I rzuci piętno hańby niezatarte.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Od nowej hańby zbaw nasz naród Panie!

Gdy cała Polska żałobą pokryta
Modlitwą, łzami o swą wolność prosi,
Sołdat krzyż łamie, morduje i chwyta,
Lud śpiewający, do fortec unosi.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Tak strasznej zbrodni rycz odpuścić Panie!

|214v| O! Polsko! Polsko! za twoje cierpienia,
Któremi dręczy rząd dzikiej srogości,
Lud Rossyi błaga Twego przebaczenia,
Boś ty jest dźwignią i jego wolności.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Z podłych służalców oczyść Rossyję Panie!

Nie walczyć z Polską, ale iść jej śladem,
Uczyć się od niej godności i zgody,
Nie grzeszyć dzikim zbójeckim napadem,
Na ziemię polską i na jej swobody.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie
Takiem uczniem racz nas natchnąć Panie!

---

[1] Перапісвальнік прапусціў слова *świata*.

I myśmy ofiar ponieśli już krocie,
Podobnej Polsce ulegamy doli,
A żyjąc ciągle w hańbie i sromocie,
Dźwigamy jarzmo ohydnej niewoli.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Zbudź synów Rossyi miłosierny Panie!

Boże wszechmocny! niech ta krew przelana
Co ją broń nasza z Polski wytoczyła,
Nie na nas spadnie, ale na tyrana,
Którego ręce krew ta pobroczyła.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Krwawe morderstwa Rossyi przebacz Panie!

Lud nasz nie pragnie dla zdobyczy boju,
Nie chce już cudzej własności posiadać,
Pragnie swobody używać w spokoju,
Nie chce swych więzów innym ludom wkładać.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Z kajdan niewoli racz nas rozkuć Panie!

Lud Rossyi przeklnie wyrodnego syna,
Co krwią Polaków splami swoje dłonie,
Matki i żony odepchną Kaina,
Który zeszpeci zbrodnią swoje dłonie.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie:
Wyrodnych synów nie daj więcej Panie![1]

№ 4. Песня з часоў паўстання 1830–1831 гг.

Тэкст, занатаваны Л. Кульчыцкім, як удалося высветліць, напісаны быў каля 1830 г. у Варшаве. Знаны гісторык літаратуры Здзіслаў Скварчынскі (1914–1987) выявіў яго ў Польскай бібліятэцы ў Парыжы і апублікаваў у часопісе “Prace Polonistyczne = Studies in Polish Literature” (1978, t. 34, s. 223–226). У кароткай прадмове паведамлялася, што твор, “oddający już nastroje zdecydowane terrorystyczne”, паходзіць з рукапіснага збору (сігнатура: rkps 127, t. III, f. 15, s. 73: *Wiersze różne z powstania listopadowego*) і пачынаецца нататкаю: “Z «Tygodnika». У ням[ецкіх] газетах было пра мардаванне маскалёў у Варшаве; наступная песенька, разасланая памагатым царск[ага] Намесніка, была прычынаю гэтага; зрабіла яна на іх страшэннае ўражанне, шукаюць яе аўтара”[2].

[1] Рукапіс гэтага верша захоўваецца ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Украіны. Гл.: *Вірш невідомого автора* Молитва росіян, *1861 р., травня 31*, ф. 474, оп. 1, спр. 116, арк. 283–283v. Гл.: [online] https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskogo_povstannya_1863-1864.php [доступ: 18.03.2020].

[2] Z. Skwarczyński, *Z pieśni przedpowstaniowych*, “Prace Polonistyczne = Studies in Polish Literature” 1978, t. 34, s. 225.

У бібліятэку, трэба думаць, “песенька” трапіла ад аднаго з непасрэдных удзельнікаў паўстання (пазней – палітычнага эмігранта) і пэўна ім жа занатаваны наступны тытул: *RUCHAWKA* (na nutę *Pije Kuba do Jakuba*).

Невядома, якім чынам твор трапіў да Л. Кульчыцкага, але, відаць, узнаўляўся ён па памяці; гэта можна заўважыць, супастаўляючы яго з тэкстам, апублікаваным З. Скварчынскім[1].

|**215r**| Hej Polacy, hej rodacy,
Pókiż tego będzie,
My junacy, a rusacy
Batożą nas wszędzie.
Kto źle z nami żyje
Sprzątnąć co do duchu
Knyp pod żebro, stryk na szyję,
Lub kosą po uchu.

Bydło rodzi, ziemia płodzi,
Moskal wszystko zjada,
Co popadnie, wszystko ujada
Oj biada nam, biada!
Kto krwią naszą żyje
Sprzątnąć co do duchu
Knyp pod żebro, stryk na szyję,
Lub kosą po uchu.

---

[1] *RUCHAWKA* (na nutę *Pije Kuba do Jakuba*)

Hej rodacy, hej Polacy,
Pókiż to tak będzie?
My junacy, a kozacy
Batożą nas wszędzie!
Kto źle z nami żyje,
Sprzątnąć go co duchu!
Nóż pod żebra, stryk na szyję
Lub pałką po uchu.
Ziemia rodzi, bydło płodzi,
Moskal wszystko zjada,
Co dopadnie, to ukradnie.
Oj! biada nam, biada!
Kto krwią naszą żyje,
Sprzątnąć go co duchu!
Nóż pod żebra, stryk na szyję
Lub pałką po uchu.
Ksiądz w kościele gada wiele,
Zabijać zabrania,
Moskal siecze, aż krew ciecze,
Aż się kość odsłania.
Kto nas dręczy, bije,
Sprzątnąć go co duchu etc.
Dzisiaj Icki trzęsą mycki,
Bo im teraz gwoli.
Dziś Żyd wszędzie na arendzie
I strzyże, i goli.
Kto z oszustwa żyje,
Sprzątnąć go co duchu etc.
Chłop w rekruty w dyby kuty,
Jak bydlę go gnają,
A panowie, hrabiątkowie
Z Moskwą w karty grają.
Kto z wrogami żyje,
Sprzątnąć go co duchu etc.
Gubernator to orator:
Cara równa z Bogiem,
A kto mruknie, wnet go huknie
Po nosie batogiem.
Oj, to podłe żmije!
Sprzątnąć je co duchu etc.
Ognia krzeszcie, wiatrem nieście,
Nie ma co żałować,
Lepiej spalić, dom rozwalić,
Niż w nim zbójców chować.
Polska niech nam żyje!
A kto nie w tym duchu,
Nóż pod żebra, stryk na szyję
Lub pałką po uchu.

Gubernator to orator
Cara równa z Bogiem
A kto mruknie tego huknie
Po grzbiecie batogiem
Oj te podłe zmije
Sprzątnąć co do duchu
Knyp pod żebro, stryk na szyję,
Lub kosą po uchu.

Teraz Icki trzęsą mycki
Ufają swej woli
Moskal wszędzie na urzędzie
Strzyże, nawet goli. –
Kto z oszustwa żyje
Sprzątnąć co do duchu
Knyp pod żebro, stryk na szyję,
Lub kosą po uchu.

Chłop w rekruty, gdyby kuty
Jak bydle go gnoją;
A pankowie, Hrabiankowie
Z Moskwą w karty grają
|215v| Kto z wrogami żyje
Sprzątnąć co do duchu
Knyp pod żebro, stryk na szyję,
Lub kosą po uchu.

Ognia krzeście, z wiatrem nieście,
Niema co żałować,
Lepiej spalić, dom rozwalić,
Niż wroga w nim chować.
Polska niech nam żyje,
A kto nie w tym duchu
Knyp pod żebro, stryk na szyję,
Lub kosą po uchu.

№ 5. Невядомы расейскамоўны верш

8 лістапада 1860 года Л. Кульчыцкі занатаваў у сваім дзённіку два расейскамоўныя тэксты антыцарскага зместу. Высветліць аўтарства змешчанага на аркушы злева – не ўдалося.

|261v| 8 Nowembra 1860 roku, środa.

Для роднаго края
Царя Николая
Господи помилуй
Во вѣки вѣковъ.

За его заслуги
Жизнь его супруги
Господи помилуй
Во вѣки вѣковъ.

Даромъ чудодѣйство
Царское семейство
Господи помилуй
Во вѣки вѣковъ.
Всѣ чины и власти
Отъ лихой напасти
Господи помилуй
Во вѣки вѣковъ.
Къ счастію народа
Главныхъ лицъ Синода
Господи помилуй
Во вѣки вѣковъ.
А отъ просвѣщенія
Всѣхъ безъ исключенья
Господи помилуй
Во вѣки вѣковъ.
Для смотра народнаго
Воинство громадное
Господи помилуй
Во вѣки вѣковъ.

№ 6. Верш Кандрата Рылеева

А вось тэкст, змешчаны справа (у другой калонцы), – гэта песня *Царь нашъ – нѣмецъ русскій…* Кандрата Рылеева (1795–1826) і Аляксандра Бястужава (1797–1837), напісаная ў 1823 г. Яна выконвалася на мелодыю папулярнага камічнага дуэта *Як приїхав жолнір*... з оперы-вадэвіля Пятра Сямёнава (лібрэта) і І. Ленгарда (музыка) *Удача отъ неудачи, или Приключеніе въ жидовской корчмѣ* (1817). Фрагмент верша (пад тытулам *Пѣсня*: *Царь нашъ нѣмецъ прусскій*) ўпершыню апублікаваны ў альманаху "Полярная звѣзда на 1859 годъ" (кн. пятая, Лондон 1859, с. 12). У 1850-я гг. у грамадстве шырока распаўсюджваліся варыянты і наследаванні верша К. Рылеева і А. Бястужава.

У дзённіку Л. Кульчыцкі не пазначае, якім чынам траплялі да яго падобныя тэксты.

Нашъ Царь Русскій
Носитъ мундиръ узкій.
Аай да Царь, ай да Царь
Православный Государь.
Царствуетъ а гдѣ же?
Цѣлый день въ манеже[1]
Аай да Царь, ай да Царь
Православный Государь.
Строитъ все казармы
Слуги все жандармы
Аай да Царь, ай да Царь
Православный Государь.
Онъ хорошенькихъ ѣб[…][2]
А мужьямъ кресты даетъ
Аай да Царь, ай да Царь
Православный Государь.
А за комплементы
Жалуетъ и ленты[3]
Аай да Царь, ай да Царь
Православный Государь.
А за правду матку
Ссылаетъ въ Камчатку
Аай да Царь, ай да Царь
Православный Государь.

[1] Маецца на ўвазе г. зв. Коннагвардзейскі манеж – будынак у стылю класіцызму, пабудаваны ў Пецярбурзе ў 1804–1807 гг. для зімовых і летніх выездаў лейб-гвардыі Коннага палка.

[2] У Л. Кульчыцкага слова пададзенае цалкам.

[3] У аўтарскім тэксе гаворка ішла пра блакітныя стужкі (голубые ленты). Вышэйшы ордэн Расейскае імперыі – Андрэя Першазваннага – насілі на блакітнай стужцы праз плячо.

Гутарка двух суседзяў

“Гутарка двух суседаў” як першае беларускамоўнае перыядычнае выданне

“Гутарка двух суседаў” была вядомая Яўхіму Карскаму. Перадусім, першы ненумараваны выпуск “газеты” ён коратка ахарактарызаваў: “Бесѣду ведутъ Józef и Mateusz. Бѣлорусская рѣчь ихъ пересыпана массой полонизмовъ. Основная мысль выражена въ заключительной рѣчи Józefa” і працытаваў апошнія радкі з яго:

O ciepier to wsięko znaju,
I szto BOGA prosić maju,
Prosić budu kab BÓG miły,
Prohnać moskalou dau siły;
Kab bolsz Kryżou nie łamali,
Nas w niewoli nie trymali,
Bo nigdy dobra nie budzie,
Póki moskal radzić[1] budzie[2].

Здаецца, ніхто з беларускіх даследнікаў цягам больш чым трыццаці гадоў пасля Я. Карскага не згадваў гэты беларускамоўны твор часоў паўстання 1863–1864 г.: радкі, пададзеныя Я. Карскім, не вызначаліся, скажам так, “патрэбным” рэвалюцыйным пафасам, а гэта не стымулявала пошукі, бо “газетка” “згубілася” ў архіўных следчых справах паўстанцаў.

Беларускі філосаф І. Лушчыцкі, выявіўшы ў 1950-я гг., хіба, усе нумары выдання ў фондах ІІІ аддзялення і “военного министра” Дзмітрыя Мілюціна, сцвердзіў, што “за нацыянальнай беларускай формай” тут хаваецца “польска-дваранская сутнасць”; што яна “фальсіфікуе сапраўднае становішча спраў у грамадстве і выкрывае эксплуататарскія тэндэнцыі яе аўтара і натхніцеляў – польскіх памешчыкаў. Іх каварная мэта відавочна: прымірыць селяніна з памешчыкам, схіліць сялян на свой бок і ўцягнуць іх на барацьбу за аднаўленне Польшчы ў межах 1772 г.”[3]. Савецкі навуковец адназначна даводзіў, што “Гутарка двух суседаў”, як і шэраг іншых тэкстаў часоў паўстання, сеялі нацыянальную варожасць паміж рускім і беларускімі народамі, узбуджалі нянавісць да Расіі і рускага народа. І тым самым “выкрэсліваў” іх з корпусу тэкстаў беларускае пісьменнасці.

[1] Так у Я. Карскага. У арыгінале – *rądzić*.

[2] Е. Карскій, *Бѣлорусы*, т. III: *Очерки словесности бѣлорускаго племени*, ч. 3: *Художественная литература на народномъ языкѣ*, Петроградъ 1922, с. 87.

[3] І. Лушчыцкі, *Нарысы па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі ў Беларусі ў другой палавіне XIX веку*, Мінск 1958, с. 168, 169.

Аднак, як і ў выпадку з *Гутаркай старога Дзеда*, вяртанню “Гутаркі двух суседаў” у кантэкст літаратуразнаўчых даследаванняў паспрыяла міждзяржаўная праграма па святкаванню сотае гадавіны Паўстання 1863–1864 гг. Па-першае, Стафан Кеневіч і Ілля Мілер, рэдактары-складальнікі зборніка *Prasa tajna z lat 1861–1864 / Подпольная пресса 1861–1864*, уключылі “Гутарку двух суседаў” у сваё выданне[1] як адзін з першых рэвалюцыйных перыёдыкаў, датуючы яго выхад у свет красавіком 1861 г.[2]. Па-другое, З. Тальвірская, расейская даследніца, аспрэчыла вульгарна-сацыялагічны погляд беларускае савецкае навукі на беларускамоўныя тэксты часоў Паўстання: “нельзя принять <…> оценку, данную И.Н. Лущицким всем *Гуторкам* вместе. Значение *Гуторок* для истории общественного движения в Белоруссии этого времени, несомненно, велико. *Гуторка старого деда* была главным идейным материалом, с которым шли к крестьянам сторонники активного движения в 1861 г. Отрицательные черты ее программы были характерны для всего движения, еще во многом незрелого политически. “Гуторка двух соседей” отразила в себе дальнейшую эволюцию взглядов партии «красных» к программе ЦНК[3], но уже не являлась ни единственным, ни даже наиболее полным выражением этих взглядов”[4].

Спасылаючыся на З. Тальвірскую, *Гутарку старога Дзеда* і “Гутарку двух суседаў” асцярожна характарызаваў як станоўчую з’яву ў тагачасным грамадска-палітычным жыцці Адам Мальдзіс[5], супрацьпастаўляючы, аднак, ім наступныя “шляхецка-нацыяналістычныя” публікацыі: *Перадсмяротны разгавор пустэльніка Пятра…*, *Песні набожныя*, *Крыўда і праўда*, *Ці знаеце вы дзеці…* і нават *Лемантар для добрых дзетак католікаў*. Істотна таксама тое, што “Гутарка двух суседаў” упершыню ў беларускім літаратуразнаўстве названая “першай беларускай газетай”[6].

---

[1] Гл.: “*Hutorka dwóch susiedou*” [w:] *Powstanie Styczniowe: Materiały i dokumenty* / *Восстание 1863 года: Материалы и документы*, t. II*: Prasa tajna z lat 1861–1864*, cz. 1 / *Подпольная пресса 1861–1864 гг.*, ч. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 156–166. Другі нумар “Гутаркі…”, выяўлены пазней, надрукаваны ў трэцяй частцы (томе) выдання: Гл.: “*Hutorka dwóch susiedou”. Nr 2* [w:] *Powstanie Styczniowe: Materiały i dokumenty* / *Восстание 1863 года: Материалы и документы*, t. II*: Prasa tajna z lat 1861–1864*, cz. 3 / *Подпольная пресса 1861–1864 гг.*, ч. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 301–303.

[2] Праўда, на першым месцы ў томе апынулася ўсё ж “Strażnica”, якая пачала выдавацца 1 ліпеня 1861 г. Красавік 1861 г. як выхад у свет першага нумару беларускамоўнае газеты выводзіўся даследнікамі ўскосным чынам. Відавочна, таму, што дакладных звестак гісторыкі не мелі, дата падавалася з пытальнікам: [1861 (?)] ці [Kwiecień 1861?].

[3] Цэнтральны нацыянальны камітэт (Komitet Centralny Narodowy) – кіроўны орган “чырвоных”, заснаваны ў чэрвені 1862 г. замест Гарадскога Камітэту (Komitetu Miejskiego).

[4] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 63.

[5] А. Мальдзіс, *Літаратура XIX ст.* [у:] *Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры*, т. 2: *Літаратура XIX – пачатку XX ст.*, Мінск 1969, с. 51–53.

[6] Газетай называў выдаваныя ім тэксты Браніслаў Шварцэ. Праўда, тытул гэтае газеты ён падае як “Hutorkę staraho dzieda”. Гл.: *Wspomnienia z czasów młodości* [w:] *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864*, t. IV, Lwów 1894, s. 178. І, вядома, як газета друкавалася “Гутарка двух суседаў” у зборніку *Prasa tajna z lat 1861–1864*.

Тое ж самае паўтарыў у сваім даследаванні праблемаў развіцця беларускае літаратуры і друку Сцяпан Александровіч: “У *Гутарках* было здаровае рацыянальнае зерне – крытыка царызму і парэформенных парадкаў у краіне, што імпанавала настрою беларускага сялянства”[1]. Апрача таго, навуковец звярнуў увагу, што “няроўныя, а часам і слабыя ў мастацкіх адносінах агітацыйныя творы[2] пераканаўча сцвярджалі магчымасць стварэння літаратуры на пагарджанай і забароненай беларускай мове, рыхтавалі глебу для сапраўды народнай публіцыстыкі, прасякнутай палымянай нянавісцю да прыгонніцтва і прыгнёту царызму, – публіцыстыкі Кастуся Каліноўскага”[3].

Упершыню ў хрэстаматыю па беларускай літаратуры “Гутарка двух суседаў” была ўключаная ў 1988 г.: 190 радкоў з першага, трэцяга і чацвёртага нумароў выдання, што складала амаль 65% іх аб’ёму. Нягледзячы на гэта, аднак, у падручніку для студэнтаў філалагічных факультэтаў Алега Лойкі твор (як, дарэчы, і ўсе іншыя тэксты[4] агітацыйнай паўстанцкай літаратуры) не згадваецца.

У беларускія энцыклапедычныя выданні звесткі пра твор падаў Г. Кісялёў[5], а выдадзены ў 1986 г. зводны каталог друкаваных выданняў Беларусі (1517–1917) фіксуе “Гутарку двух суседаў” у раздзеле “Перыёдыка”. Тут дакладна акрэслена месца захаванне другога нумара газеткі; пра іншыя ж гаворыцца, што першы і чацвёрты маюцца ў ЦДАКР у Маскве ў зборах III-га аддзялення, а трэці – у ЦДГА ЛітССР у Вільні ў зборах канцылярыі тайнага аддзялення віленскага генерал-губернатара[6]. Без спасылкі на крыніцу (як і ў энцыклапедычным артыкуле Г. Кісялёва) тут таксама паведамляецца: “Ёсць меркаванні, што аўтарамі яго былі У. Сыракомля і В. Каратынскі”[7].

У 1999 г. Г. Кісялёў апублікаваў усе нумары *Гутаркі двух суседаў* у кнізе серыі *Гісторыка-літаратурныя помнікі* “Беларускага кнігазбору” паводле польска-расейскага выдання *Prasa tajna z lat 1861–1864*, робячы “асобныя праўкі-кан’ектуры <…> па архіўных тэкстах або <…> сэнсу”[8]. Навуковец грунтоўна пракаментаваў сваю публікацыю. У 2007 г. “Гутарка

---

[1] С. Александровіч, *Пуцявіны роднага слова: Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя*, Мінск 1971, с. 24.

[2] Праўда, не зусім зразумела: даследнік мае на ўвазе толькі станоўча – у цэлым – ацэненыя З. Тальвірскаю, А.Мальдзісам і ім самім *Гутаркі* ці ўсю антыцарскую агітацыйную літаратуру?

[3] С. Александровіч, *Пуцявіны роднага слова: Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя*, Мінск 1971, с. 24.

[4] Як выключэнне – верш-песня *Божы час, божы час…* Гл. А. Лойка, *Гісторыя беларускай літаратуры: Дакастрычніцкі перыяд, у 2 частках*, ч. 1: *Падруч. для філал. фак. ВНУ*, 2-е выд., дапрац. і дап., Мінск 1989, с. 103.

[5] Г. Кісялёў, “*Гутарка двух суседаў*” [у:] *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі ў 5 тамах*, т. 2, Мінск 1985, с. 242. Гл. таксама: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*, т. 3, Мінск 1996, с. 182.

[6] *Кніга Беларусі (1517–1917): Зводны каталог*, Мінск 1986, с. 266.

[7] *Ibidem*.

[8] К. Каліноўскі, *За нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 225–239, 384–387.

двух суседаў" дачакалася літаратуразнаўчага аналізу ў акадэмічнай *Гісторыі беларускае літаратуры*[1].

У XXI стагоддзі поўны тэкст "Гутаркі двух суседаў" яшчэ двойчы ўзнаўляўся: у 2008 г. Язэп Янушкевіч уключыў яго (лацінкаю і грамадзянскім пісьмом) у раздзел *Dubia* збору твораў В. Дуніна-Марцінкевіча ў двух тамах (хоць Беларускаму Дудару, здаецца, ніхто з даследнікаў дадзены тэкст беларускае літаратуры XIX ст. не прыпісваў), а Ніна Сянкевіч апублікавала ў *Канкардансе беларускай мовы XIX стагоддзя*[2], тым самым стымулюючы далейшае даследаванне помніка.

Перш-наперш варта колькі слоў сказаць пра тыя арыгінальныя асобнікі выдання, што захаваліся да нашага часу. Прынамсі, адзін камплект (няхай сабе і ў двух розных архівах) выдання мы можам ахарактарызаваць дакладна (першыя пазіцыі ў спісах). Менавіта паводле іх і публікуецца твор у нашым томе. Звесткі пра іншыя асобнікі падаюцца паводле згадак (неверыфікаваных, а таму не заўсёды пэўных) у навуковай літаратуры.

Першы нумар "Гутаркі двух суседаў" захоўваецца:

- НГА РБ у Гродне, ф. 1, воп. 22, спр. 1121, арк. 419–420v[3].
- ГАРФ, ф. 109, оп. 36 [*1 экспед. 1861 г.*], д. 531 [*О представленных из Белостока "Разговоре /гуторка/ двух соседей", аллегорических изображениях и польско-патриотических гимнов* (sic!), 8 декабря 1861, 34 л.][4].
- РГИА, ф. 1282, оп. 1, д. 28 [*Переписка с генерал-губернатором, военными и гражданскими губернаторами Западных губерний о принятии мер к прекращению <…> антиправительственных выступлений и пропоганды в этих губерниях*], лл. 65–67[5].

Другі нумар "Гутаркі двух суседаў" захоўваецца:

- НГА РБ у Гродне, ф. 1, воп. 22, спр. 1121, арк. 421–422v[6].

---

[1] Г. Кісялёў, *Агітацыйная публіцыстыка 1860-х гадоў* [у:] *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*, т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе*, Мінск 2007, с. 296–299.

[2] Гл.: *Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя* [online] http://iml.basnet.by/be/ naviny/19-01-2016-kankardans-bielaruskaj-movy-chich-stahoddzia (доступ: 12.03.2018).

[3] У гэтай жа архіўнай справе маецца яшчэ адзін асобнік першага нумару (арк. 434–435v), таксама рукапісная копія (арк. 438–439v) з пазнакамі, што яна знойдзеная 9 мая 1862 г. і што арыгінал пададзены губернатару 20 снежня 1861 г. (sic!) Тут жа знаходзяцца фрагменты рукапіснае копіі з празаічным перакладам на расейскую мову (арк. 444–444v).

[4] Вельмі верагодна, што паводле гэтае архіўнае справы першы нумар апублікаваны ў зборніку *Prasa tajna z lat 1861–1864*. Але ў такім выпадку незразумела, чаму выдаўцы гэтага зборніка не заўважылі ў справе другі нумар газеты. З. Тальвірская няраз спасылаецца на гэтую справу, калі згадвае першы нумар выдання. На жаль, старонкі яна падае недакладна.

[5] Інфармацыя З. Тальвірскае, хоць і не зусім зразумела: даследніца спасылаецца на асобнік выдання ці на пэўныя дакументы, у якіх ідзе гаворка пра першы яго нумар.

[6] У гэтай жа архіўнай справе маецца рукапісная копія другога нумару (арк. 436–437v) з пазнакаю, што яна знойдзеная 9 мая 1862 г.

- ГАРФ, ф. 109, оп. 36 [*1 экспед. 1861 г.*], д. 531, лл. 28–29[1].

Трэці нумар *Гутаркі двух суседаў* захоўваецца:

- LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1519 [*Uczestnicy założenia biblioteki p. n. „Biblioteka Oszmiańskiej Młodzieży"*], l. 44–75v[2].
- LVIA, f. 378, PO, 1863, b. 1027, l. 3–5[3].

Чацвёрты нумар Гутаркі двух суседаў захоўваецца:

- LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1519, l. 76–85v[4].
- ГАРФ, ф. 109, оп. 36 [*1 экспед. 1861 г.*], д. 531[5].

Істотнай праблемай з'яўляецца і датаванне нумароў "Гутаркі двух суседаў". Выдаўцы зборніка *Prasa tajna z lat 1861–1864* сцвердзілі, што першы нумар убачыў свет у красавіку 1861 г. („po wydarzeniach warszawskich z lutego–kwietnia, a aresztowaniem Hryniewieckiego (sic!) 8 V 1861 r."[6]). Пазнейшыя даследнікі наўпрост не аспрэчвалі гэтую дату[7], хоць З. Тальвірская і даводзіла, што ў друкарні Б. Шварцэ першаю з'явілася *Гутарка старога Дзеда* (прычым, не раней кастрычніка 1861 г.), а пасля ўжо і "Гутарка двух суседаў". Аднак расейскі навуковец, відаць, памылялася, калі лічыла, што Б. Шварцэ надрукаваў у 1861 г. "пазнанскае" выданне *Гутаркі…* Усё ж, як мы бачылі раней, гэтае выданне не магло выйсці ў Беластоку, дзе была адно ручная друкарня. Можна меркаваць, што Б. Шварцэ па даручэнню Гарадскога камітэта Апалона Кажанёўскага і прывезенымі шрыфтамі Б. Дэнеля ў кастрычніку–лістападзе 1861 г. надрукаваў ненумараваны (бо, магчыма, яшчэ не планавалася выдаваць працяг) нумар "Гутаркі двух суседаў". Гэта была кніжачка (складзены папалам аркуш паперы 16,5x20,0 см) фармату А5[8]. Тэкст жа твора сапраўды мог быць напісаны вясною 1861 г., пасля аб'яўлення "волі" і "масакры" ў Варшаве 8 красавіка 1861 г., ды знаходзіўся ў пэўнай "тэкставай" залежнасці ад *Гутаркі старога Дзеда.*

---

[1] Інфармацыя І. Лушчыцкага. Тое самае ў Г. Кісялёва (*Каментар* [у:] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 385). Са спасылак З. Тальвірскае вынікае, што другі нумар выдання ў гэтай справе мае іншую нумарацыю – *лл. 33–34*.

[2] У справе захоўваецца 16 асобнікаў трэцяга нумару.

[3] Выдаўцы зборніка *Prasa tajna z lat 1861–1864* спасылаюцца на крыніцу так: "w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Lit. SRR w Wilnie (w zespole Kancelarii generał-gubernatora wileńskiego, wydział tajny). Абодва месцазахаванні трэцяга нумару падае ў сваёй працы З. Тальвірская.

[4] У справе захоўваецца 5 асобнікаў чацвёртага нумару.

[5] Выдаўцы зборніка *Prasa tajna z lat 1861–1864* спасылаюцца на крыніцу так: "w Centralnym Państwowym Archiwum Rewolucji Październikowej w Moskwie (w zespole Wydziału III)".

[6] *"Hutorka dwóch susiedou"* [w:] *Powstanie Styczniowe: Materiały i dokumenty* / *Восстание 1863 года: Материалы и документы*, t. II*: Prasa tajna z lat 1861–1864*, cz. 1 / *Подпольная пресса 1861–1864 гг*., ч. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 158.

[7] На думку Рыгора Максімовіча (псеўданім Вітаўта Тумаша), "Гутарка двух суседаў" выйшла ў свет вясною 1861 г., а *Гутарка старога Дзеда* – увосень таго ж года. Гл.: Р. Максімовіч, *Дзьве папярэдніцы „Мужыцкае Праўды"*, "Запісы БІНйМ" 1977, № 15, с. 69–70.

[8] *Bibliografia Polska* Караля Эстрайхера фармат выдання падае як "w 8ce". Інакш – in folio: складзены папалам аркуш паперы, які ўтварае чатыры старонкі. Дзеля выдання *Гутаркі старога Дзеда* падобны аркуш паперы (15,0x19,0) складваўся два разы (in quarto), каб атрымалася восем старонак.

Што датычыць Грынявіцкага[1] як аднаго з выдаўцоў і памочнікаў Б. Шварцэ, дык быў ім хутчэй за ўсё не Адольф (удзельнік маніфістацыі 8 мая 1861 г. у віленскім кафедральным касцёле, за што быў арыштаваны і праз тры месяцы высланы ў Пермскую губерню)[2], а нехта іншы. З. Тальвірская, якая адмыслова вывучала гэтае пытанне, піша, што з Гродзенскае губерні за ўдзел у паўстанні былі высланы дзевяць Грынявіцкіх і праз прызму следчых спраў прасачыла лёс сямі Грынявіцкіх, у тым ліку і Яахіма Грынявіцкага, бацькі нарадавольца Ігната[3]. А быў ім – хутчэй за ўсё – Ян, сын Фларыяна Грынявіцкі, 44 гадоў, здаецца, уладальнік маёнтка Gliniszcze Małe і пазнейшы паўстанцкі начальнік Сакольскага павету[4] ці дваццацідвухгадовы калежскі рэгістратар з Беластоку Мечыслаў Грынявіцкі, які паходзіў таксама Сакольскага павету.

Вельмі істотным у справе датавання першага выпуску "Гутаркі двух суседаў" з'яўляецца і тое, што ўпершыню ўлады даведаліся пра існаванне "возмутительнаго листка" з рапарту штаб-афіцэра корпусу жандараў у Беластоку маёра Штэйна ад 30 лістапада 1861 г. З гэтага часу вайскоўцы, паліцыя і жандары цягам 1862 – першае паловы 1863 г. часта выяўлялі ў розных мясцінах Гарадзеншчыны і Віленшчыны нумары беларускае газеткі[5].

---

[1] Пра Грынявіцкага згадаў Б. Шварцэ ў сваіх заўвагах на ўспаміны аднаго з удзельнікаў паўстання, змешчаныя ў зборніку *Wydawnictwo materyałów do historyi powstania 1863–1864*, Lwów 1894, t. 4, z. 1, s. 178–189: „Nie skompromitowałem się swoją «lekkomyślną» działalnością w Warszawie, z tej prostej przyczyny, że od maja 1862 r. byłem «nielegalnym», uciekłszy z Białegostoku, gdzie zaprowadziłem bojową organizację już w 1861 r., i drukowałem, razem z Białokozem i Hryniewieckim, pierwsze białoruskie pisemko, *Hutorka staroho dzieda*. Więc szukano mię wszędzie…". Варта заўважыць у гэтым месцы, што Б. Шварцэ, відаць, лічыў значным сваім дасягненнем выданне беларускамоўных тэкстаў Паўстання і яшчэ двойчы ўспамінаў пра гэта. Па-першае, мы памятае пра шмат разоў цытаваны даследнікамі фрагмент, а па-другое, былі яшчэ словы, чамусьці прапушчаныя навукоўцамі: "Spadłem im jak z nieba dla dopełnienia, po długich sporach, nowego składu Komitetu z siędmiu członków. Dla prawicy (Giller) byłem serdecznym przyjacielem i współwyznawcą Bolesława Denela, przeciwnika terroryzmu, dla Dąbrowskiego kolegą Kieniewicza i znajomym jego petersburskich sztabowców (Heidenreicha, Zwierzdowskiego i innych), którzy często u mnie w Białymstoku przejazdem nocowali, nareszcie wydawcą *Hutorki*; dla Koskowskiego i innych czerwieńszych szwagrem Władysława Jeski, dobrym znajomym Frankowskich; dla wszystkich osobistością obeznaną z ruchem litewskim, naczelnikiem organizacyi przy kolei Petersburskiej…". Гл.: B. Szwarce, *I. Założenie Komitetu Centralnego w r. 1862* [w:] *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego. 1863–1903*, Lwów 1903, s. 447.

[2] Гл.: *1861 г. июня 2. – Отношение В.И. Назимова В.А. Долгорукову о манифистации 8 мая в Вильне* [в:] *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы*, Москва 1964, с. 253–260.

[3] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 41–43.

[4] Гл.: *Katalog miejsc pamięci powstania styczniowego w województwie podlaskim*, Białystok 2013, s. 16; J. Danieluk, *Instrukcja z 23 lipca 1865 roku oraz jej zastosowanie na terenie byłego obwodu białostockiego w latach 1867−1878*, „Czasopismo prawno-historyczne" 2019, t. LXXI, z. 1, s. 142.

[5] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 44–47.

Другі нумар “Гутаркі…” мог быць напісаны не раней, чым ў кастрычніку-лістападзе 1861 г., а выдадзены не пазней, чым у сакавіку 1862 г.: у тэксце твора ідзе гаворка пра красавіцкую масакру ў Казанскай і Пензенскай губернях, а таксама пра кастрычніцкае закрыццё ўсіх варшаўскіх касцёлаў і капліцаў. У прыпісе да тэксту (зробленаму, мажліва, рэдактарамі-выдаўцамі) пра генерала Аляксандра Дранякіна (1812–1894), які быў вайсковым губернатарам Гродна і гарадзенскім цывільным губернатарам з 1 кастрычніка 1861 г. да 18 сакавіка 1862 г., паведамляецца як пра яшчэ дзейнага губернатара.

У рукі жандараў другі нумар газеты трапіў 26 красавіка 1862 г. Якраз у гэты час улады актыўна шукалі Б. Шварцэ, які, відавочна, ужо не працаваў на чыгунцы, а быў, як сам пісаў, “нелегалам”. Ужо 6 сакавіка (старога стылю) у канцылярыі гродненскага губернатара было заведзена *Дело о розыске и высылке за границу французского подданого Шварца Бронислава за участие в антиправительственных манифестациях. 6 марта – 26 июня 1862 г.*[1]. Звернем увагу: кіраўніка беластоцкае арганізацыі шукаюць адно за ўдзел у палітычных акцыях, але жандары анічога не ведаюць пра ягоную выдавецкую дзейнасць. Як, дарэчы, і пра падобную дзейнасць супольніка Б. Шварцэ – Адольфа Белакоза (каля 1826 – 1895 ці 1865)[2].

Трэці нумар “Гутаркі…” ўпершыню быў выяўлены 28 кастрычніка (ст. ст.) 1862 г., а чацвёрты – 10 студзеня 1863 г. Ці сведчыць гэта, што і рыхтаваліся яны да друку ў другой палове 1862 года? Магчыма. Бо ў тэксце твора знаходзім пэўныя падказкі: “rekruta wziaci majuć” (трэці нумар)[3], а таксама змешчанае напрыканцы чацвёртага нумару *Objawlenie* пра тое, што новая ўлада аддасць ва ўласнасць сялянам зямлю, а ў войска будзе браць “z mużykou i ze szlachty po odnomu z tysiąca i służby budzie tolko sześć let”. Даследнікі звязваюць гэтае *Objawlenie* з Адозваю варшаўскага Цэнтральнага нацыянальнага камітэта ад 12 жніўня 1862 г., дзе сапраўды ішла гаворка, што “do wojska iść się będzie z losowania i tylko na 6 lat”, хоць пра колькасць рэкрутаў з тысячы і не згадвалася.

Цікава тое, што нават пасля таго, як Б. Шварцэ пакінуў Беласток, “Гутарка…” працягвала выдавацца, застаючыся ў полі ўплыву варшаўскага

---

[1] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне, фонд 1 [*Канцелярия Гродненского губернатора*], вопіс 34 [*1842–1868*], справа 38, 12 арк.

[2] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне, фонд 1 [*Канцелярия Гродненского губернатора*], вопіс 34 [*1842–1868*], справа 46 [*Дело р высылке из города Белостока учителя музыки Белокоса* (sic!) *и чиновника Савицкого, подозреваемых в политической неблагонадежности и установлении за ними полицейского надзора. 30 апреля 1862 г. – 11 апреля 1863 г.*], 13 арк.

[3] Вядома, што якраз у кастрычніку 1862 г. (апублікавана 6.10.1862 г. ва ўрадавай газеце „Dziennik Powszechny”) Аляксандар Веляпольскі (1803–1877), кіраўнік цывільнага ўраду Польскага Каралеўства, паведаміў пра набор у расейскае войска паводле імянных спісаў (а не лёсавання, як было раней), каб не дапусціць выбуху паўстання. Уражвае аператыўнасць: інфармацыя пра новы рэкруцкі набор паспела трапіць да аўтара, тэкст – на друкарскі станок, газета – да чытача і жандараў. І гэта ўсё ў кастрычніку – пачатку лістапада.

ЦНК. Варта, аднак, колькі слоў сказаць пра тое, што Б. Шварцэ імкнуўся надаваць рэвалюцыйнаму руху на пераважна беларускамоўнай Беласточчыне прапольскі характар, хоць і “stawiał w Białymstoku drukareńkę białoruską, stąd wychodziły proklamacje do ludu”[1]. Больш за тое, ягоная “drukareńka” павінна была пашыраць сваю прадукцыю на іншыя землі былога Вялікага Княства Літоўскага. Тлумачылася гэта ідэяй салідарызацыі ў барацьбе з агульным ворагам, а на справе азначала поўнае падпарадкаванне варшаўскаму ЦНК. Але ўжо летам 1862 г. выявіліся выразныя сепаратысцкія памкненні ліцвінаў[2], якія Аскар Авейдэ называе спрэчкамі, “которые перешли в открытую вражду. <…> Будучы не в состоянии ни убедить, ни обуздать Дюлёрана и других, виленский комитет постановил решительными мерами восстановить разрушавшийся порядок и потому удалил из среды своей Дюлёрана, запретил членам организации под страхом наказания слушаться в чем-нибудь кого-либо из варшавских агентов и приказал убить Шварца при первом появлении его в пределах Литвы”[3].

Пасля ад’езду Б. Шварцэ ў Варшаву, віленская арганізацыя пераймае ягоную друкарню і ў ліпені 1862 г. публікуе, відаць, у ёй першы нумар газеты “Mużyckaja prauda”. Прычым, выдае газету штомесячна (прынамсі, першыя шэсць нумароў)[4] і вялікімі накладамі.

Мы далёкія ад думкі, што паміж выданнямі Б. Шварцэ і К. Каліноўскага існуюць прынцыповыя адрозненні. Невыпадкова шмат якія сучаснікі, а таксама пазнейшыя даследнікі не маглі выразна акрэсліць тое ці іншае выданне, прыпісваючы, напрыклад, *Гутарку старога Дзеда* (А. Авейдэ[5]) і “Гутарку двух суседаў” (В. Рагойша[6]) рэдактарска-выдавецкай працы К. Каліноўскага.

У справе атрыбуцыі беларускамоўных тэкстаў Паўстання 1863 года істотна высветліць, што выдала “drukareńka białoruska” Б. Шварцэ. Мы памятаем, што сам кіраўнік рэвалюцыйнае арганізацыі Беласточчыны назваў толькі *Гутарку старога Дзеда*. Праўда, даўшы ёй дастаткова неадназнач-

---

[1] J. Grabiec, *Rok 1863*, Poznań 1913, s. 123.

[2] Сам Б. Шварцэ пра гэта пісаў так: “Co do mnie, musiałem walczyć zawzięcie z Wileńczykami, którzy chcieli koniecznie utworzone przez nas kadry wcielić do swojej organizacyi, przeciwnej natychmiastowemu powstaniu. Nawet Walery Wróblewski, któregom był zaprzysiągł w Sokółce, a raczej w szkole leśniczej pod Sokółką, dał się odciągnąć przez grodnieńskiego Jundziłła i przestał słuchać Warszawy, zupełnie jak za czasów Jana Chryzostoma Paska. <…> A oponowanie kolei Petersburskiej i Brzeskiego województwa było rzeczą najwyższej wagi dla powstania; dla tego później chciałem je przyłączyć do Korony, z wielką zgrozą Litewskiej autonomji”. B. Szwarce, *I. Założenie Komitetu Centralnego w r. 1862* [w:] *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego. 1863–1903*, Lwów 1903, s. 446–447.

[3] А. Авейдэ, *Ліцвіны ставяць умовы Варшаве* [у:] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 175–176.

[4] Гл.: Г. Кісялёў, *Каментар* [у:] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 296.

[5] Гл.: А. Авейдэ, *Ліцвіны ставяць умовы Варшаве* [у:] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 177.

[6] Гл.: *Каментарыі* [у:] *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, склад. А. Лойка, В. Рагойша, 2-е выд., перапрац. і дап., Мінск 1988, с. 465–466.

ную для разумення “жанравую” характарыстыку: “pierwsze białoruskie pisemko”[1]. Які сэнс укладваў Б. Шварцэ ў слова “pisemko”? Той, які падаюць сучасныя тлумачальныя слоўнікі польскае мовы: “utwory literackie, publicystyczne, dzieła naukowe itp.” ці “czasopismo, np. gazeta codzienna, tygodnik, miesięcznik itp.”? Але ж у часы Паўстання слова “pismo” азначала яшчэ і ўсё напісанае з мэтаю агітацыі – “пасланне, адозву, зварот”[2]. Пісьмамі называў нумары “Mużyckaje praudy” К. Каліноўскі: “і многа паноў будуць перапыняць *пісьмо* наша да вас” (№ 1), “Каб расталкаваць людзям, у чом праўда, я пішу *пісьмо*”, “Так з гэтага *пісьма* і відна” (№ 2), “уздумаў напісаць *пісьмо*” (№ 3), “а *пісьмо* аддрукуйце”, “няхай той судзіць, хто *пісьмо* маё чытаці будзе” (*Pismo z pod szybienicy*). Г. Кісялёў лічыў, што склалася “традыцыя называць пісьмамі беларускія рэвалюцыйныя адозвы да народа”[3].

Аднак пытанне застаецца: “pisemko” Б. Шварцэ – гэта толькі *Гутарка старога Дзеда* ці цыкл адозваў, тым ліку, *Pieśni nabożnyja* і чатыры нумары “Гутаркі двух суседаў”? Бо яшчэ Фелікс Ражанскі, беларускі паэт і супольнік К. Каліноўскага ў справе выдання “Mużyckaje praudy” пісаў: “a parę piosnek i «hutorek» w tymże języku wydał Bronisław Szwarce w Białymstoku”[4]. Успаміны ўдзельніка рэвалюцыйных падзей на Гарадзеншчыне адназначна сведчаць: з друкарні Б. Шварцэ выйшла ў свет некалькі кніжачак. Сам жа ён назваў адну – самую значную і аб’ёмную. Зрэшты, ці не лічыў ён “Гутарку двух суседаў” таксама “гутаркаю старога дзеда”? Прынамсі, З. Тальвірская адназначна сцвярджала, што гісторык паўстання пачатку ХХ стагоддзя Станіслаў Зялінскі (1880–1936) у складзенай ім табліцы паўстанцкіх перыядычных выданняў беларускамоўным газеткам дае “общее заглавие *Гуторка двух соседей*”[5]. Сапраўды, знаёмячыся з рукапіснаю працаю С. Зялінскага *Materiały do historii powstania 1863–1864 r.*, звяртаем увагу на запіс: “*Hutorka dwóch susiedou*; [numerów] 6; po białorusku; pod kilku tytułami”[6]. Аднак у друкаваным артыкуле С. Зялінскі “расшыфроўвае”, што ён меў на ўвазе: “«Hutorka dwóch susiedou» jest jak przypuszczam numerem trzecim broszurek, które ukazywały się pod różnymi tytułami, jak «Mużyckaja prauda», *Hutorka staroho dieda* a drukowane były czcionkami łacińskimi w gwarze białoruskiej. Wprawdzie «Głos Wolny» w numerze piątym donosi, że «wyszedł numer 6-ty

[1] *Wydawnictwo materyałów do historyi powstania 1863–1864*, Lwów 1894, t. 4, z. 1, s. 178..

[2] *Слоўнік паланізмаў і дыялектызмаў, адметных слоў і словаўжыванняў у беларускіх тэкстах* [у:] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 397.

[3] Г. Кісялёў, *Кастусь Каліноўскі: Яго час і спадчына* [у:] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 276.

[4] F. Rożański, *Z województwa Grodzieńskiego* [w:] *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego. 1863–1903*, Lwów 1903, s. 396.

[5] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 44.

[6] S. Zieliński, *Materiały do historii powstania 1863–1864 r.* [w:] BN, rkps IV. 6553, k. 50. Складальнікі зборніка *Prasa tajna z lat 1861–1864* памылкова пазначаюць, што інфармацыя С. Зялінскага знаходзіцца на аркушы 49, а З. Тальвірская таксама памылкова падае аркуш 57.

pisemka „Mużyckaja Prauda", który się zaczyna od słów „Dziaciuki"» – atoli świstek ów, który znam, nie jest numerowany, tak samo jak nie ma numeru inny druczek, podpadający pod kategoryę owych hutorek, mianowicie «Pyśmo ad Jaśka Haspadara». «Wileńskij Wiestnik» w Nr. 35 z 1863 r., pisząc o skazaniu dwóch obywateli na 6 lat ciężkich robót za rozpowszechnienie nielegalnej literatury, nazywa «Muż. praudę» broszurą, a nie pisemkiem. Ścisłych wiadomości o broszurkach tych, nad któremi pracowali między innymi Konstanty Kalinowski i Bronisław Szwarce[1], nie znalazłem, Giller tylko w tomie I, s. 176 pisze o owych hutorkach, lecz nie jasno; za Gillerem powtarzają inni, jak wydawnictwo *Materyałów do historii powstania*, t. IV, s. 178, *W czterdziestą rocznicę*, s. 396, Berg, Przyborowski itd."[2].

Крыху ніжэй С. Зялінскі паведамляе, што з усяе беларускамоўнае агітацыйнае літаратуры ён ведае толькі трэці нумар "Гутаркі двух суседаў" ("*Hutorka dwóch susiedou.* [Białystok? 1863?] Nr 1 i 2 [nie znam]. Nr 3 bez daty"). Такім чынам, гіпотэза З. Тальвірскае не можа быць пацверджаная працамі С. Зялінскага. Але гэта зусім не азначае, што "drukareńka białoruska" выдала толькі *Гутарку старога Дзеда*.

Мы прапануем наступны парадак выхаду ў свет беларускамоўных агітацыйных тэкстаў з беластоцкай друкарні:

1. *Pieśni nabożnyja*. 8 s.

На апошняй старонцы пазнака: "Dozwala się drukować. Warszawa, dnia 17 (29) Listopada 1861 r. Starszy Cenzor: A. Funkenstein". На нашую думку, першым выданнем падпольнае беластоцкае друкарні маглі быць тэксты, дасланыя А. Вярыгам-Дарэўскім у кастрычніку 1861 г. А. Кажанёўскаму. Пра гэта сведчыць "усходнебеларускі" вольны пераклад папулярнага польскага гімна *Boże, coś Polskę*. Таксама істотна тое, што выдаўцы датуюць публікацыю лістападам 1861 г. Вядома, варшаўскі цэнзар Антон Функенштэйн[3] не даваў дазволу на друк гэтае кніжачкі, але дата, пададзеная ў ёй, вартая ўвагі.

2. *Hutorka dwóch susiedou*. 4 s.

Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Аднак 30 лістапада 1861 г. жандары ўжо мелі асобнік кніжачкі ў сваіх руках. Заўважым, што ў афіцыйных расейскіх

---

[1] У іншым месцы С. Зялінскі піша: "W Białymstoku i Mińsku, Kalinowski i Szwarce, zajmowali się wydawaniem «Mużyckiej Prawdy» i «Hutorki dwóch susiedów" w języku białoruskim, drukowanych czcionkami łacińskimi. Pierwsza z nich nie była właściwym pismem, lecz artykulikami, przeznaczonemi dla ludu, ukazującemi się nieregularnie. «Hutorki dwóch susiedow» znam tylko numer 3-ci. Jest to dyalog Mateusza z Józefem. Mateusz – chłop oczytany, tłumaczy Józefowi, który sposobi się, aby pohulać i uderzyć na dwór, że źle czyni, i ostatecznie przekonawszy go, skierowuje zapędy Józefa w inną stronę". Гл.: S. Zieliński, *Prasa tajna*, "Świat: Przed 50ciu laty: Rok 1862" 1912, nr 48 (numer specjalny, 30 listop.), s. 22.

[2] S. Zieliński, *Próba bibliografii prasy tajnej 1861–1864*. Адбітка з невядомага польскага эміграцыйнага выдання (1914, № 4 i 5, s. 288–289), якая захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве (BN, II. 95.422).

[3] Працаваў у варшаўскім камітэце цэнзуры 28 гадоў (1858–1886). Гл.: J. Kostecki, *Cenzorzy w Warszawie w latach 1870–1905*, "Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy" 2013, nr 2, s. 13, 16.

паперах выкарыстоўваўся стары стыль, дык няма нічога дзіўнага, што выдаўшы ў апошнія дні лістапада *Pieśni nabożnyja* Б. Шварцэ паспеў да 12 снежня надрукаваць і чарговае “pisemko”.

3. *Hutarka staroho dzieda. Dobryja wieści*. 24 s.
На апошняй старонцы пазнака: “Paryż 1862 r., Lutego 27 (15) dnia”. Тэкст твора мог быць дасланы А. Вярыгам-Дарэўскім (ці нейкім іншым) яшчэ ў другой палове кастрычніка – лістападзе 1861 г. у Варшаву (гл. раней), але з-за значнага аб’ёму выдаўцы толькі ў лютым 1862 г. надрукавалі яго, папярэдне ўнёсшы пэўныя змены.

4. *Hutorka dwóch susiedou*. N 2. 4 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Мяркуем, што тэкст друкаваўся вясною 1862 г. і, магчыма, без удзелу Б. Шварцэ, якога шукала паліцыя і жандары. Друкарню – хутчэй за ўсё – ужо перанялі “віленчукі”.

5. “Mużyckaja prauda”. N 1. 2 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Даследнікі датуюць нумар пачаткам ліпеня 1862 г. Пра месца друку звесткі супярэчлівыя. Удзельнікі паўстання і сучаснікі падзеяў звычайна называлі беластоцкую друкарню Б. Шварцэ[1]. Г. Кісялёў сцвярджаў, што “паколькі паміж Шварцэ і Каліноўскім былі сур’ёзныя разыходжанні, можна меркаваць, што выданні Каліноўскага, яго “Мужыцкая праўда”, друкаваліся ў іншай друкарні”[2]. Аднак славуты беларускі гісторык і літаратуразнаўца, здаецца, не ўлічыў той факт, што “сур’ёзныя разыходжанні” пачалі пасля таго, як Б. Шварцэ пераехаў у маі 1862 г. у Варшаву ды, незадаволены тым, што створаная ім арганізацыя апынулася ў руках віленчукоў, спрабаваў як сябра ЦНК кіраваць дзейнасцю Літоўскага правінцыяльнага камітэта. Цікава і тое, што Б. Шварцэ з крыўдаю пісаў пазней пра Валеры Урублеўскага, які “перастаў падпарадкоўвацца Варшаве”. Таго самага В. Урублеўскага, сябра беластоцкай арганізацыі Б. Шварцэ, які ўдзельнічаў у выданні “Mużyckaje praudy”.

6. “Mużyckaja prauda”. N 2. 2 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Даследнікі датуюць нумар канцом жніўня 1862 г.

---

[1] Напрыклад, A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w 18613–1864 r.*, t. I, drugie wydanie, Paryż 1867, s. 176: “Powstanie więc na Litwie było przygotowanem w nielicznych punktach pomiędzy którymi Białystok zajmował pierwszorzędne miejsce. Urządzono tu *drukarnię tajemną białoruską*, w której drukowano pisemka dla ludu, jak *Opowiadanie Janka gospodarza z pod Wilna* po białorusku, *Hutorka* (rozmowa) i wiele odezw białoruskich, które młodzież roznosiła po prowincji, czytywała po chatach i karczmach. Duch wolności rósł w chłopach białoruskich i potrzeba tylko było czasu, ażeby urósł do gotowości samodzielnego wystąpienia. Drukarnia ta tajemna była pierwszą drukarnią białoruską, a tajemne pisma, *pierwszemi periodycznymi pismami białoruskiej literatury* – myśl polska ją zrodziła. Redaktorem tych pism był Konstanty Kalinowski jeden z najszlachetniejszych mężów Litwy, człowiek pełen poświęcenia, zacności, rozumu i energii”. Беларускі пераклад у кн.: К. Каліноўскі, *За нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 210.

[2] Г. Кісялёў, *Каментар* [у:] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 377.

7. “Mużyckaja prauda”. N 3. 2 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Даследнікі датуюць нумар вераснем 1862 г.

8. *Hutorka dwóch susiedou*. N 3. 4 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Але той факт, што нумар упершыню быў выяўлены ў кастрычніку 1862 г., дазваляе датаваць яго гэтым месяцам.

9. “Mużyckaja prauda”. N 4. 2 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Даследнікі датуюць нумар кастрычнікам 1862 г.

10. “Mużyckaja prauda”. N 5. 2 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Даследнікі датуюць нумар лістападам 1862 г.

11. “Mużyckaja prauda”. N 6. 2 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Даследнікі датуюць нумар снежнем 1862 г.[1]

12. *Hutorka dwóch susiedou*. N 4. 4 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Але той факт, што нумар упершыню быў выяўлены ў студзені 1863 г., дазваляе датаваць яго гэтым месяцам.

13. *Pieśń na Bożyj czas*. 2 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Магчыма, твор быў апублікаваны на пачатку 1863 г. (да красавіка) у якасці баявое песні паўстанцаў.

14. “Mużyckaja prauda”. N 7. 1 s.
Выходныя дадзеныя адсутнічаюць. Даследнікі датуюць нумар першаю паловаю чэрвеня 1863 г.

Пра аўтарства “Гутаркі двух суседаў” верагодных матэрыялаў мы не маем. З. Тальвірская, спасылаючыся на працу Давіда Файнгаўза[2], цытуе ўспаміны Бруна Каратынскага[3], у якіх паведамляецца, што Вінцэнт Кара-

[1] У 1989 г. у Вільні ў касцёле св. Францыска Асізскага быў выяўлены рукапіс шостага нумару “Mużyckaj praudy” з датаю 12 кастрычніка 1862 г. У сувязі з гэтым А. Смалянчук прапанаваў перагледзець агульнапрынятае датаванне 4–6 нумароў газеткі. (Гл.: А. Смалянчук, *“Мужыцкая праўда”. № 6 (1862). Рукапіс неапублікаванай газеты*, “Homo historiicus: Гадавік антрапалагічнай гісторыі” 2019, с. 126–133). Аднак, улічваючы тое, што выяўлены рукапіс так і не быў апублікаваны, а пытанне гэтае ўсё яшчэ застаецца маладаследаваным, дык асаблівых падставаў дзеля перагляду, на нашую думку, няма: нумары выдання маглі рыхтавацца не пасля выхаду ў свет папярэдняга, а некалькі адначасна. Звяртаем увагу на прыпіс, пацверджаны пячаткаю: “Prowincyonalny Litewski Komitet pozwala drukować z warunkiem niezmiany i zwrotu oryginału”. Справа ў тым, што старшынёй Літоўскага правінцыйнага камітэта да 22 красавіка 1862 г. быў Людвік Звяждоўскі, а г. зн., што менавіта ён даваў дазвол на друкаванне. Характар пісьма рукапісу нагадвае почырк К. Каліноўскага. Аднак патрэбна графалагічная экспертыза.

[2] D. Fajnhauz, *Prasa konspiracyjna powstania styczniowego na Litwie i Białorusi (1861–1864)*, “Rocznik białostocki” 1963, t. 4, s. 57.

[3] Мацей Канапацкі піша пра гэта так: “Бруна Каратынскі звяртае асаблівую ўвагу на цыкл беларускіх вершаў бацькі пад агульным загалоўкам *Гутарка старога дзеда на Беларусі*,

тынскі, “в начале 60-х годов написал несколько сочинений для народа с революционным направлением под общим заглавием *Гуторки старого деда*”[1]. Палічыўшы, што “Гутарку двух суседаў” можна далучыць да цыкла гутарак старога дзеда, а г. зн. гіпотэза Бруна Каратынскага дастаткова перспектыўная дзеля распрацавання, даследніца падмацоўвае яе пэўным “документальным свидетельством” – перахопленым жандарскім агентам Балашэвічам-Патоцкім лістом ад 12(24) жніўня 1862 г. невядомага сябра віленскага рэвалюцыйнага камітэта (падпісаўся псеўданімам (?) Swiejkas[2]) у Парыж, у якім паведамляецца: “Сыракомля болен, и на время его болезни занимается Коротынский, славный и преданный человек”[3]. На думку З. Тальвірскае, гэта можа азначаць толькі адно: “Именно Сырокомля был наиболее тесно связан с организацией и выполнял по ее поручению задания. Замена его другим белорусским поэтом – В. Коротынским указывает и на характер задания: это должны были быть стихотворные произведения на белорусском языке. В таком случае напрашивается еще одна гипотеза о авторах *Гуторок*: *Гуторка старого деда* написана В. Сырокомлей еще до поездки в Варшаву в апреле 1861 г. Эта гипотеза делает и более понятным публикацию во втором издании *Гуторки* второго стихотворения Сырокомли *Добрые вести*. По возвращении из Варшавы В. Сырокомля был арестован, но затем из-за болезни освобожден из-под ареста и выслан в арендуемое им именьице Борисовщзину (sic!). Здоровье его становилось все хуже, и, наконец, в начале февраля 1862 г. он получил разрешение жить в Вильно. Видимо, и в Борисовщизне и в Вильно он поддерживал отношения с организацией. Он мог бы быть также автором первых номеров «Гуторок двух соседей», вышедших зимой 1861 г. и весной 1862 г., а в дальнейшем его работу мог продолжить В. Коротынский”[4].

Гіпотэзу З. Тальвірскае ў шэрагу сваіх публікацый падтрымаў Г. Кісялёў. Па-першае, ён звярнуў увагу, што радок з другога нумару *Гутаркі старога Дзеда* “Zabirać ostatki z chatki” пераклікаецца з сыракомлеўскім “Z chatki astatki brać na pabor”[5]. Аднак, думаецца, тут мы назіраем хутчэй

напісаных у час студзеньскага паўстання і накіраваных супроць царскага самадзяржаўя. Гэтыя творы былі выдадзеныя ў Кракаве ананімна і распаўсюджваліся сярод беларускага сялянства”. Гл.: М. Канапацкі, *Над мемуарамі Бруна Каратынскага*, “Ніва” 1961, № 41 (8 кастр.).

[1] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 59.

[2] Ад літ. *sveikas* – прывітанне.

[3] Цыт. па: З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 59.

[4] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*, Москва 1967, с. 59.

[5] Г. Кісялёў, *Каментар* [у:] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 386.

наследаванне вядомаму паэту (лепей: апублікаванаму вершу). Як пацвярджэнне пададзім яшчэ адно тэксталагічнае супадзенне: радкі з гэтага ж нумара "Гутаркі…" "Hodzi tobie, car preklęty, // Hubić naród polski święty" і радкі з таго ж самага верша У. Сыракомлі "Hodzie|ż wam, hodzie Carykipahańcy // Taptać z bałotom Chryszczony narod!". Па-другое, Г. Кісялёў заўважыў у "Гутарцы двух суседзяў" чатырохрадкоўе, рытмічны малюнак якога нібы запазычаны з верша В. Каратынскага, прысвечага Уладзіславу Міцкевічу[1]. Прычым, дадзенае чатырохрадкоўе выразна вылучаецца з рытмічнае структуры твора: усе іншыя радкі напісаны васьміскладовікам з парнай жаночай рыфмоўкай:

"Гутарка двух суседаў"	***Panu Władysławowi Mickiewiczowi na pamiątkę jego pobytu w Wilnie w kwietniu 1861 r.***
Zrobim dziaćku, jak skazali, A u nas budzie raj: Pojduć prócz od nas Moskali, Szto nam Bоże daj.	Niechaj po nich nic nie plami Poraniony kraj; Odrodzenie będzie z nami, Jak zielony maj.

Тут сапраўды ёсць падставы меркаваць, што В. Каратынскі ці то пісаў, ці то папраўляў-рэдагаваў твор. Аднак няварта забываць, што верш В. Каратынскага, напісаны 4 красавіка 1861 г., быў шырокавядомы ў тагачасным грамадстве[2]. У. Міцкевіч піша нават, што паэт яго "ogłosił <…> w dziele, poświęconem memu ojcu"[3]. Праўда, у даступных нам асобніках працы беларуска-польскага паэта *Kilka szczegółów o rodzinie, miejscu urodzenia i młodości Adama Mickiewicza* (Wilno 1861, 14 s.) верша няма.

На нашую думку, асноўны недахоп гіпотэзы З. Тальвірскае – гэта ігнараванне моўных асаблівасцяў "Гутаркі двух суседаў". А менавіта тое, што

[1] *Ibidem*.

[2] У сувязі з тым, што гэты верш В. Каратынскага адсутнічае ў беларускіх зборніках ягоных твораў, змяшчаем яго тут:

Żywo w sercu twem noszony Od chłopięcych lat Zwiedzasz, bracie, świat rodzony, Szary, chłodny świat.	Adamowe lube ptaszę, Naszych celu chlub, Skargi nasze, modły nasze Weź na jego grób.
Chłodno, szaro, bo przedwiośnie, Wiosna ledwie w snach; Trawka biedna tu nie rośnie, Ptaki milczą w krzach.	Rozhukane nawalności, Co nad nami tuż, Niech zażegna z wysokości Uwielbiony już.
Ale każdy tu zakątek Cześcią tobie brzmi; Ziemia tęsknic i pamiątek Dusznie rada ci.	Niechaj po nich nic nie plami Poraniony kraj; Odrodzenie będzie z nami, Jak zielony maj.
Bo przed tobą idzie w posły Wielkich uczuć wiew: Nie widomy, lecz wyniosły Ojca twego siew.	Niebo przezeń przemawiało, – Toć należny dług, Wielkie jego myśli w ciało By przyoblekł Bóg!

[3] W. Mickiewicz, *Pamiętniki*, t. II: *1862–1883*, Warszawa 1927, s. 70.

яна не ўлічыла выразнае выяўленне ў творы адметнасцяў паўднёва-заходняга дыялекту беларускае мовы. У беларускамоўных творах ні У. Сыракомлі, ні В. Каратынскага гэтыя асаблівасці не сустракаюцца, ды і сваім паходжаннем гэтыя літаратары не былі звязаныя з паўднёва-заходнім рэгіёнам. А маем мы на ўвазе сталае ўжыванне аўтарам (аўтарамі) дзеясловаў з інфінітыўным суфіксам ***-ці***. Такіх дзеясловаў у *Гутарцы двух суседаў* – 66!

№ 1	№ 2	№ 3	№ 4
12	9	23	22

Дык, мажліва, варта прыслухацца да сцвярджэння В. Рагойшы, які, звярнуўшы ўвагу на іншыя асаблівасці "Гутаркі двух суседаў", пісаў: "Аднак, магчыма, што "Гутарка…" належыць пяру К. Каліноўскага: не толькі зместам і ідэйнай накіраванасцю, але і сваім стылем яна вельмі блізкая да "Мужыцкай праўды" і *Пісьма з-пад шыбеніцы*"[1]. Істотна таксама тое, што Г. Кісялёў заклікаў да больш глыбокага вывучэння праблемы атрыбуцыі твора ды спасылаўся на Адама Станкевіча[2] і Генрыка Масціцкага[3], якія яшчэ ў 1930-я гг. прыпісвалі "Гутарку двух суседаў" К. Каліноўскаму.

Зрэшты, А. Станкевіч свае асцярожныя высновы[4] рабіў адно на падставе публікацый С. Зялінскага[5], А. Гілера[6] і Леона Васілеўскага[7].

А вось Г. Масціцкі, не называючы крыніцаў, сапраўды сцвярджаў, што менавіта К. Каліноўскаму належыць шэраг беларускамоўных твораў часоў Паўстання 1863–1864 гг.: "Niezwłocznie po ukończeniu studiów przyjechał do Grodna i rozpoczął działalność konspiracyjną. Na podstawie osobistych znajomości i stosunków utworzył organizację, do której weszli: Erazm Zabłocki, sek-

[1] *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, склад. А. Лойка, В. Рагойша, 2-е выд., перапрац. і дап., Мінск 1988, с. 466.

[2] Гл.: A. Stankiewič, *Kastuś Kalinoúski, "Mužyckaj Prauda" i ideja Niezaležnašci Biełarusi*, Wilna 1933, s. 35.

[3] H. Mościcki, *Konstanty Kalinowski – dyktator Litwy w r. 1863*, „Polska zbrojna" 1937, nr 22 (22 stycz.).

[4] Гл.: А. Станкевіч, *Кастусь Каліноўскі, "Мужыцкая праўда" і ідэя Незалежнасьці Беларусі: Рэфэрат, прачытаны на ўрачыстай акадэміі 25 сакавіка 1933 г., з прычыны 15-ых угодкаў абвешчаньня незалежнасьці Беларусі і 70-ых угодкаў беларускай прэсы* [online] http://kalinouski.arkushy.by/library/stankewicz.htm [доступ: 29.12.2019 г.]: "Але апрача «Мужыцкай праўды», прынамсі, як цьвердзяць некаторыя аўтары, выдаваў Каліноўскі такжа іншую беларускую газэтку: «Гутарку двух суседаў», аб якой ведама сяньня між іншым тое, што вышла яе тры нумары. Учаснік паўстаньня, кіраўнік спраў друкарскіх Гілер цьвердзіць, што Каліноўскі быў тварцом беларускай пэрыядычнай літаратуры. Быць можа, што «Мужыцкая праўда» ці «Гутарка» выходзілі ў роўных адступах часу і сапраўды былі першымі беларускімі пэрыёдыкамі. Устанавіць, аднак, мне гэтага не ўдалося".

[5] Гл.: S. Zieliński, *Prasa tajna*, "Świat: Przed 50ciu laty: Rok 1862" 1912, nr 48 (numer specjalny, 30 listop.), s. 21–22.

[6] Гл.: A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w 18613–1864 r.*, t. I, drugie wydanie, Paryż 1867, s. 176.

[7] Гл.: L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś. Przeszłość – teraźniejszość i tendencje rozwojowe*, Kraków 1912, s. 274.

retarz gubernialny, dr Józefa (sic!) Zabłocki, Walery Wróblewski, oficer i inspektor szkoły leśnej, Jan Wańkowicz, oficer, Feliks Rożański i Ildefons Milewicz, geometrzy, oraz księża Gintowt, Jan Zarzycki i Ignacy Kozłowski. Kalinowski nie wierzył w powstanie rozpoczęte i kierowane przez szlachtę, twierdził, że tylko «plecy chłopskie» mogą dźwignąć Polskę i Litwę, i dlatego nie chciał należeć do organizacji prowadzonej przez czynniki szlacheckie; przy pomocy paru członków utworzonego przez siebie koła grodzieńskiego, przede wszystkim Feliksa Rożańskiego, rozpoczął agitację na własną rękę, odbywając piesze wędrówki po kraju; nocował i przebywał po chałupach chłopskich, siał tam ziarna rewolucji, podobno przyjął nawet posadę pisarza gminnego, ale, jak się zdaje, przekonał się wkrótce, że co innego teorie, zrodzone w dyskusjach spiskowych, a co innego surowa prawda życia. Pochodząc ze sfery niezamożnej, bliskiej ludu, znał dobrze jego opłakane warunki i z całej duszy pragnął ulżyć surowej doli chłopów białoruskich; przemawiał do nich ich językiem i w sposób prosty, przekonywujący, trafił do serc i umysłów. Z tego czasu pochodzi popularny jego utwór wierszowany: *Hutorka dwóch susiedou*, w którym dosadnie maluje ucisk włościan przez rząd rosyjski i nawołuje do walki pod hasłem: «Niechaj Polska budzie snowa».

Razem z Feliksem Rożańskim i Bronisławem Szwarcem w Białymstoku redagował i odbijał w tajnej drukarni pisemka dla ludu w języku białoruskim p. t. *Pismo ad Jaska, haspadara z pad Wilni da mużyków ziemli polskoj*, oraz «Mużyckaja prauda» (wyszło siedm numerów). Kalinowskiemu przypisywane są również powstańcze odezwy białoruskie *Pismo z pod szubienicy*, zawierające ostatnie jego wezwanie do ludu białoruskiego oraz ciekawy luźny przekład pieśni *Jeszcze Polska nie zginęła* («Jeszcze Polszcza nie propada, // Kali my żywiom, // Bo szto nam pohań zabrała, // Nazad odbierom. // Mierosławski w marszy, // Mużyki z panami, // Nie hladzi chto starszy, // Wyprom pohań sami» itd.”[1].

Дасведчаны гісторык мог мець дакладную інфармацыю, каб дастаткова адназначна сцвердзіць, што К. Каліноўскі быў аўтарам “Гутаркі двух суседаў”[2]. Праўда, ніхто з беларускіх даследнікаў не надаў належнае ўвагі паведамленню Г. Масціцкага. Ніхто таксама, наколькі нам вядома, не аналізаваў мову твора[3], не было спробаў адказаць на пытанне: хто з удзельнікаў гара-

[1] H. Mościcki, *Konstanty Kalinowski – dyktator Litwy w r. 1863*, „Polska zbrojna” 1937, nr 22 (22 stycz.). Вольны пераклад гімну *Jeszcze Polska nie zginęła*, мажліва, быў выкананы К. Каліноўскім на раннім этапе ягонае рэвалюцыйнае дзейнасці, калі асоба і дзейнасць Л. Мераслаўскага карысталася вялікаю папулярнасцю сярод студэнцкае моладзі Пецярбурга, Масквы і Кіева. Адначасна гэты факт можа быць сведчаннем таго, што кіраўнік Паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі меў і выяўляў свае паэтычныя здольнасці, стасуючы іх дзеля патрэбаў нацыянальна-вызваленчае барацьбы.

[2] Ускосна гэта пацвярджаецца словамі Вячаслава Шалькевіча, які працаваў з архівам Г. Масціцкага. Гл.: *Знойдзены невядомы верш Кастуся Каліноўскага. Першая публікацыя на Свабодзе* [online] https://www.svaboda.org/a/30295471.html [доступ: 29.12.2019 г.] і *Дасьледчык Вячаслаў Шалькевіч: “Лістоў з-пад шыбеніцы” было значна больш, чым тры вядомыя сёньня* [online] https://www.svaboda.org/a/30297525.html [доступ: 29.12.2019 г.].

[3] Ніна Баршчэўская, аналізуючы дыялектныя асаблівасці мовы “Mużyckaje praudy”, прыйшла да высновы, што сёмы нумар выдання напісаў не К. Каліноўскі, а нехта іншы. Гл.:

дзенскае арганізацыі К. Каліноўскага паходзіў з “ягонага” рэгіёну[1], хто з іх валодаў паўднёва-заходнім дыялектам беларускае мовы?

Прапаноўваючы К. Каліноўскага на ролю найбольш верагоднага прэтэндэнта на аўтарства “Гутаркі двух суседаў”, мы ўлічваем і той факт, што ён не мог быць адно рэдактарам гэтага твора: усё ж, на нашую думку, гэткая вялікая колькасць рыфмаваных пар з інфінітыўным суфіксм ***-ci*** паходзіць ад аўтара, а не ад таго, хто яго папраўляў.

Першы і другі нумары *Гутаркі двух суседаў* друкуюцца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў першавыдання паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 22, спр. 1121, арк. 419–422v, а трэці і чацвёрты – LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1519, l. 44–85v.

N. Barszczewska, *Wersje językowe gazety “Mużycka Prauda*”, “Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej” 1989, t. 15, s. 101–109.

[1] Валеры Урублеўскі (1836–1908) з Жалудка і Фелікс Ражанскі (1838 – пасля 1903) з Бераставіцы, нягледзячы адносную блізкасць іх гаворак беларускае мовы да дыялекту падляскіх Мастаўлянаў, усё ж паходзілі з тых мясцовасцяў, дзе характэрная асаблівасць (інфінітыўны суфікс ***-ci***) “Mużyckaje praudy” і “Гутаркі двух суседаў” амаль не сустракаецца.

HUTORKA

DWÓCH SUSIEDOU

[1]

Józef: Niechaj będzie pochwalony
Jezus Chrystus! Jak się macie,
Czy zdorowy wsięki w chacie,
I szto czuwać z waszej strony?
Mateusz: Oj, zdorowy, wsięki żywy,
Da spytajcie, czy szczastliwy...[1]
Józef: Ej wy, dziaćku, nie tużycie,
Lepiej Boga poprosicie[2];
Bo howorać mieżda nami,
Szto car zrobić nas Panami.
Wieleu, kab ziemlu kupili[3],
Jemu hroszy zapłacili,
To mużyk jak szlachcic budzie,
Wsieje biedeńki zabudzie.
Mateusz: A ja ot jak czuu nieboże,
Szto car nic zrobić nie|może;
Tylko chocze oszukaci,
Wsięki hroszy od nas wziaci;
Kab było czem podkupici,
Dej z Francuzom w zhodzi życi.
Bo jak Francuzy uznali,
Szto Moskale wyczouplali,
Jak narod wieś pohłumili,
Wsięki dwory spustoszyli,
I lud polski – katolicki
Prewiernuli w syzmatycki[4],

[1] У “Mużyckaj praudzie” няраз будзе весціся гаворка пра “вашае шчасце”.
[2] Тэкстуальнае супадзенне з *Гутаркаю старога Дзеда*.
[3] Гаворка пра выкуп зямлі сялянамі ў памешчыкаў і дзяржавы згодна з устаўнымі граматамі.
[4] Аўтар, відавочна, лічыць грэка-каталікаў, гвалтам пераведзеных у 1839 г. у праваслаўе, католікамі. Палякамі, альбо польскім людам, у агітацыйнай літаратуры таго часу звычайна называлася насельніцтва беларускіх, украінскіх і літоўскі зямель у адрозненне ад расейскае прапаганды, якая імкнулася давесці, што ў краі “преобладающимъ элементомъ было исконно-русское населеніе”.

To Francuz za heto wziausie:
Zaraz pred Bogiem zaklausie
Moskala niedarowaci,
I z ziemli naszej prohnaci.
Tak ot Moskal uchitryusie,
Dej na krucielstwo puściusie:
Chocze ziemlu wsiu prodaci,
Kab nie żal było kidaci.
Otóż posłuchaj susiedzie:
Jak rąd Polski daść Bóg budzie,
To tohdy wsiemu narodu
Daść Bóg ziemlu i swobodu.
Józef: Czy|ż Polaki z Francuzami
Moskala zwojujuć sami?
Mateusz: I Francuzou nam nie treba,
Bo nam Bóg najwyższy z nieba
Dopomoże wojowaci
I Moskalou procz prohnaci.
Bo uże wielmi nahreszyli,
Mnoho ludziej nahłumili,
A w Warszawie Boskoj Matki
Obraz podrali na szmatki
Kryż z Chrystusom porubali
A szto ludu nastrelali[1],
Jak szatani, odpuść winy,
A wsio bez żadnej pryczyny:
Za to, szto lud chryscijański
Szanuje światy kryż Pański.
To nam Pan Bóg dopomoże
Prohnać Moskalou nieboże.
Józef: Ach daj, Boże, ach daj, Boże!
Ale jak Polak nieboże
Nie daść mużyku opieki,
To my zhiniem na wiek wieki!
Mateusz: Oj, nie tak, moj ty susiedzie,
Siemdziesiat let tomu budzie,
Jak Polak wsiemu narodu
Chocieu było dać swobodu[2].
A Moskal jak to doczuusie,

[1] Гаворка пра расстрэл маніфестацыі на Замкавым пляцы ў Варшаве 8 красавіка 1861 г., калі было забіта 100 (па іншых звестках 300) чалавек. Пасечаны шаблямі быў таксама крыж, з якім ішлі дэманстранты.
[2] Маецца на ўвазе Паўстанне 1794 г. пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі і праклามаванае ў Паланецкім універсале ад 7 мая 1794 г. скасаванне паншчыны.

Zaraz z Niemcom zhoworyusie,
Dej na Polaka napali[1],
I wsiu ziemlu odebrali,
Kab ludziej nie nauczyli,
I wolnymi nie|zrobili.
Bo nie było|b z koho draci,
I w rekruty koho braci.
A ciepier[2], jak biedu czuje,
To i wolność dekleruje.
Józef: O ciepier to wsięko znaju,
I szto BOGA prosić maju,
Prosić budu kab BÓG miły,
Prohnać moskalou dau siły;
Kab bolsz Kryżou nie łamali,
Nas w niewoli nie trymali,
Bo nigdy dobra nie budzie,
Póki moskal rądzić budzie.

[1] Тэкстуальнае супадзенне з *Гутаркаю старога Дзеда*.
[2] Магчыма, дадзеныя словы сведчаць, што твор быў напісаны неўзабаве пасля аб'яўлення царскага Маніфеста 19 лютага (3 сакавіка) 1861 г.

HUTORKA

DWÓCH SUSIEDOU

NR 2

Józef. Mój sokoliku susiedzie,
Musi koniec święta budzie,
Bo uże nadto car hulaje
I ludziej jak psou strelaje.
Czuwać szto w ruskoj guberni,
Gdzie narod byu jemu wierny,
10 tysiacz roztrelali*[1],
Za to, szto proudy iskali.
A w Warszawie wsie kościoły,
Nawet wsie żydouskie szkoły
Obodrali, obokrali,
I lud z kościołou zabrali,
Dej w niewolu zasadzili[2],
Kab boisz Boga nie chwalili;
A wsio po ukazu cara.
Może jon, nieczysta wiara,
Antychryst, szto każuć ludzie,
Pieried końcom święta budzie.
Bo jon wielmi krucić, mucić,
Naród Boży bałamucić,
Siebie bohom nazyaje[3],
Kto nie|wieryć, tych strelaje.

---

[1] "*Jenerał Dreniakin roztrelau 10 tysiacz ruskaho narodu w Kazańskoj guberni i za to zrobili jego gubernatorom w Grodnie*". (Заўвага аўтара ці выдаўца). Маюцца на ўвазе жорсткія стлумленні сялянскіх хваляванняў у в. Бездна Казанскае губерні (12 красавіка 1861 г. генерал-маёр Антон Апраксін загадаў страляць у натоўп. Было забіта 51 і паранена 77; па іншых звестках колькасць ахвяраў – больш за 350) і ў в. Кандзееўка Пензенскай губерні (18 красавіка 1861 г. генерал-маёр Аляксандар Дранякін загадаў страляць у 10-тысячны натоўп. Было забіта 8 і паранена 27 чалавек.

[2] Гаворка пра тое, што ў кастрычніку 1861 г. жандары, паліцыя і войска арыштавалі сотні вернікаў у касцёлах Варшавы, пасля чаго касцельныя ўлады замкнулі касцёлы і капліцы. Замкнутыя былі таксама пратэстанцкія святыні і сінагогі.

[3] Трэба: *nazywaje*.

Mateusz. Otoź baczysz, moj mileńki,
Car tak hłumić naród wsieńki,
Czy lud polski, czy moskouski,
Katolicki, czy żydouski,
Dziere skuru to strelaje,
To znou w Sybir wysyłaje.
A za szto, kab zapytaci,
Sam nie znau|by, szto skazaci.
Józef. Oj, to prauda, szto Moskali
Mało skury nie zodrali.
Dauniej byu chleb i do chleba
Była upraż, jak potreba,
Muki i krup pouny fasy[1],
Pouny świeren byu okrasy.
Domik, prauda, byu stareńki,
Da szczastliwy byli wsieńki.
A jak Moskale nastali,
To my jak myszy propali...
I ziemla ciepier nie rodzić,
Choć posiejesz, to nie schodzić,
A choć zyjdzie, hrad popsuje,
I żywinka nie szychuje...[2]
Mateusz. Czemuż dauniej wsio rodziło?
Bo syzmy[3] dauniej nie było;
Pana Boga wsie chwalili
I szczaśliwy wsieńki byli.
Dauniej każdy byu bohaty,
Bo płacili z każdoj chaty
Po 5 złotych na podatku,
A Moskal dziere ostatki...
A jaki jon chitry, bracie,
Kab liepiej moh z ludziej draci,
I kab ludzie to nie znali,
Na nieho nie narekali,
To jon z panou drau szto siły;
A pan z kul woźmie, moj miły,
Z mużyka pan musieu draci
I carewi wsio oddaci.
A kab Bog nie zlitowausie
I za swoj narod nie wziausie,

---

[1] Драўляная дзежка.
[2] Кепска гадуецца.
[3] Syzma (*schizma*) – рэлігійны раскол. Так каталікі называлі Усходнюю царкву пасля расколу (з IX ст.) Ад грэц. *schisma*.

Wieleu syzmu zawodzici,
Kab nas od Boga odbici.
Tak ciepier nas Bog karaje
I wsie biedy nasyłaje,
Za to szto my zahreszyli,
Boskoj chwały uże zabyli.
Józef. Ot jak car zhubiu na wieki,
Z Boskoj wyrwau nas opieki.
To kto|ż ciepier nam pomoże?
Musi zhiniemo nieboże.
Mateusz. Otoż posłuchaj, mileńki,
Kab nie byli durni wsieńki,
A kryknuli w odno słowo,
Niechaj Polska budzie znowu[1],
Hodzi tobie, car preklęty,
Hubić naród polski święty,
Brać rekruty, drać podatki,
Zabirać ostatki z chatki.
To nie moh|by nic zrobici,
I musiau|by ustupici.
A jak to nie zrobiać ludzie,
To swobody u nas nie budzie.
Bo choć panszczynu skasuje,
A jak ziemlu oczynszuje,
Dej policzyć rekrutowe
I podatki, i czynszowe,
I za duszu miortwy i żywy
To szto zrobisz, nieszczęśliwy?
Józef. Zrobim dziaćku, jak skazali,
A u nas budzie raj:
Pojduć prócz od nas Moskali,
Szto nam Boże daj.

[1] Тэкстуальнае супадзенне з *Гутаркаю старога Дзеда*.

HUTORKA

DWÓCH SUSIEDOU

N 3

Józef. Hej bratoczki, zahulajmy,
De wiesioło zaspiewajmy;
Hodzi tużyć, narekaci,
Pan nie|budzie skuru draci!
Mateusz. A mój Józefie mileńki,
Jaki ty jeszcze durnieńki!
Rad szto ciebie oszukali
I niby swobodu dali.
Józef. Ej dziaćku nie|wymyślajcie,
I mienie wielmi nie|łajcie!
Bo ja nie|umieju czytaci,
To z kul że mohu szto znaci?
Mateusz. Prauda szto ty ni czytaci
Nie|umiejesz, ni pisaci,
To swojej biedy nie|znajesz,
I rad szto pana nie|majesz.
Ale kab na rozum wziaci,
I porądnie[1] rozebraci,
To za odnoho lichoho
Ciepier majem panou mnoho:
Bo starszyny i pisary,
Posredniki, sekretary,
Assesory, i sprawniki,
I wsie carskie czynowniki,
Wsio heto pany nad nami,
Nieszczasnymi mużykami.
A jak kryudu mużyk maje,
Może praudy dopytaje?
– Oj nie! mój ty nieboże!
Każdy wydziere szto może;
A jak nie|majesz szto daci,

[1] Ад польск. *porządnie* – належна, старанна, дакладна.

To nie|usiedzisz w swojej chaci.
Józef. Prawda szto wsie czynowniki
Wielmi krucieli wieliki;
Każdy dziere, szto sił maje.
– Musi toho car nie|znaje?
Mateusz. Oj car wsieńko heto znaje,
Dej sam jeszcze pomahaje:
Bo wsim swoim senatorom,
Ministrom, gubernatorom,
Tysiącami płacić hroszy,
Tomu bolsz kto złodziej horszy,
Kab jemu nie|preszkadzali
I z ludziej drać pomahali.
– Otož dla hetoj pryczyny,
Muczać lud bez żadnoj winy,
I podatki podwyższajuć,
I litości nic nie|majuć.
– Jaku|ż ty swobodu majesz?
Roztołkuj mnie jak sam znajesz.
Józef. Dalboh dziaćku ja zduryusie,
I z rozumu czysto zbiusie;
Bo nam nabrechau assesor,
Szto uże dau swobodu cesar.
Mateusz. Prauda, panszczyny nie|budzie,
To czy uże swobodny ludzie?
Za to panu tre płacici;
A choć pan nie|budzie bici,
Nie|dohodzi sekretaru,
A jak jon po pryhoworu
Zadaść tobie zo dwie sotni,
To i sobaka z podworotni
Nie zabresze „szkoda, szkoda"
Otož tobie i swoboda!
Józef. Na|szto|ż objawili ludziam,
Szto uże my swobodny budziem?
Mateusz. Bo rąd musieu tak zrobici,
I nam wolność objawici;
A ty myśleu, z dobrej woli?
Nie! – Francuz w Sewastopoli
Jak stau moskwu wojowaci,
Naszy kryudy pominaci,
To Moskal aż stau prosićsie,
Kab Francuz pierestau bićsie.
A Francuzy im skazali:

Kab narodu wolność dali,
I kab czerez let dwanaście
Brać rekruta nie|mieu właści,
I kab wojska mniej trymali,
I podatek mniejszy brali,
Także Uniju Światuju
Kab wiernuli[1].
Józef. Szto ja czuju!!
Mateusz. Tak Moskal lisom podszyusie[2],
I na wsio niby źhodziusie:
Wieleu sołdat rozpuścici,
Ludziam wolność objawici,
I rekruta darowaci,
Kab Francuza oszukaci.
A jak zhodu uże zrobili,
To podatki podwyższyli,
I rekruta wziaci majuć[3],
I swobodu odkładajuć
Z roku na rok, bez pryczyny.
Józef. Oto podłe! wraże syny!
– A ja myślu kab nie|daci
Moskalu rekruta wziaci?
Mateusz. I tak treba kab nie|dali,
Toby Francuzy poznali,
Szto car nie|dotrymau słowa,
I zadali|b jemu znowa.
Józef. Czy|ż druhi raz Francuz pryjdzie?
Mateusz. Nie|bieduj! mój ty susiedzie,
Jon uże zaczau wybiraćsie;
Tolko chocze rozpytaćsie,
Czy my budziem pomahaci
Moskala z hetul prohnaci.
Józef. Ach daj BOŻE! ach daj BOŻE!
Każdy pojdzie, kto z czém może:
Kto z siekieroj, kto z kosoju,
Tak jakby trawu z rosoju
Kosić woroha szto siły!
Mateusz. Pomoży nam, Boże miły!

[1] Падобнае часта выкарыстоўвалася паўстанцкімі агітатарамі, хоць пра гэта нічога не гаварылася ў трактаце, падпісаным 30 сакавіка 1856 г. на Парыжскім кангрэсе.
[2] Падобнае ў перакладзе *Гутаркі старога дзеда* на расейскую мову: "и Нѣмецъ у Лисовъ Научился".
[3] Пра рэкруцкі набор (першы пасля Крымскае вайны) паведамлялася ў царскім указе ад 1 верасня 1862 г.

HUTORKA

DWÓCH SUSIEDOU

N. 4.

JÓZEF. Ach mój dziaćku dorohieńki!
Ciepier to poznali wsieńki,
Szto nas pohańcy moskali
Jak chocieli oszukali.
– Musi pany podkupili,
Kab my panszczynu chodzili.
– To szto ciepier nam robici,
I jak nam na świeci życi?
MATEUSZ. A czy|ż ja wam radziu mało?
Kali|sz wy, durni jak sało,
Nie|mohli toho poniaci
Szto car chocze oszukaci.
Bo kab chcieu wolności naszéj,
Toby jon zrabiu inaczéj,
I podkupu nie|chocieu|by,
Ale wsim panom wieleu|by
Mużykam ziemlu oddaci,
I pan musieu|by mouczaci.
Ale car ob nas nie|dbaje,
I na myśli tolko maje
Kab jak usich oszukaci,
I kab hroszy bolsz nadraci;
Bo uże zholeu horsz jak horszy,
Koli żydy robiać hroszy.
Z kól że wy ciepier poznali,
Szto nas jeny oszukali?
JÓZEF. Chiba dureń nie|poznau|by,
De jeszcze im wieru dau|by;
Bo hdzie|ż ziemla, hdzie|ż swoboda
Szto dać mieli dla naroda?
Tolko hramotu prysłali,

I wielać kab podpisali[1]
Szto uże my kontenty[2] wsieńki.
– Poradźcie nam mój mileńki!
MATEUSZ. Któ|ż was pryniewolić może?
JÓZEF. Czort jakiści, odpuść BOŻE!
Gubernatorom nazwausie,
I do ludziei prywiazausie.
A jak zaczau krucić, łhaci,
Kryczać, prosić, namaulaci,
Kab hramotu podpisali,
Szto swobodu uże dostali.
– Ale|ż kuciel[3] horej żyda,
A jaki sierdzity bryda,
Bo jak nic nie moh zrobici,
To zaczau ludziej straszyci,
Szto jon jak naszle sołdatou
Po dwadcać na każdu chatu,
To wsim skury pozdzieraje[4].
MATEUSZ. Czy|ż jon tyle wojska maje,
Kab wsich mużykou na swieci
Bić moh jak małyje dzieci?
Z hetych strachou tre śmiejaćsie,
I niczoho nie|bojaćsie,
Bo jak schopiać kosy ludzie,
To i koniec moskwie budzie.
JÓZEF. To czeho|ż nam douho żdaci,
Moskalu kpić pozwalaci?
MATEUSZ. Kali choczem być szczaśliwy,
Treba kab byli cierpliwy,
– Do pory panom służyci,
Albo czynsze im płacici;
A jak nasza słońce zyjdzie,
Jak Polak z Francuzem pryjdzie,
To tohdy my zahułajem,
W ostry kosy jak zahrajem,
To moskal nie budzie znaci,
Jak i kudy uciekaci.
I tohdy uże nie|pomoże

[1] Гаворка пра г. зв. устаўныя граматы, якія складаліся ў кожным маёнтку і ў якіх акрэсліваліся ўмовы вызвалення сялян.
[2] Ад польск. *kontent* – задаволены, шчаслівы.
[3] Памылка друку. Відавочна, трэба: *kruciel.*
[4] Гаворка пра своеасаблівыя меры пакарання і застрашэння, якія прымянялі царскія ўлады, размяшчаючы войска ў вёсках на працяглы тэрмін.

Podkup nijaki nieboże,
    A Polaki za nagrodu
Dadućziemlu i swobodu,
I nie|budzie oszukaństwa,
Ani zdzierstwa, ni poddaństwa;
Bo wieś lud jak jest na świeci,
Wsie odnoho BOGA dzieci,
To i rouny budziem wsieńki.
JÓZEF. A mój dziadziuszku mileńki
To czehoy (*sic!*) Polak czekaje?
MATEUSZ. Bo Polak sumlenie maje,
Chocze wsieńko rozuznaci,
Kab złych ludziej ukaraci;
Bo byli pany lichije,
I czynouniki takije,
Szto mużyckie ślozy pili
I z Moskalom w zhodzi żyli;
To Polaki nie|darujuć,
– Oj, pany to dobre czujuć!
Ale i takije byli
Szto po ludzku z ludźmi żyli,
To kab hetakim brońboże
Kryudy nie zrobić nieboże!
    Bo rąd Polski nasz właściwy[1]
Chce, kab wsie byli szczaśliwy.
– Oto|ż treba objawici:
Kto chocze szczaśliwym byci,
To niechaj pryhotoulaje
Noży, kosy, kto szto maje,
Kab hotowy byli wsieńki;
Bo jak widzisz mój mileńki,
Tak Francuzy i Polaki
Zadaduć moskwie tabaki;
A jak im pomohuć ludzie,
To wsiej biedzie koniec budzie.

OBJAWLENIE.

Rąd Polski objawiu manifestom[2], szto wsim mużykam skarbowym i pańskim oddaść ziemlu na wiecznuju własność, i to zaraz jak tolko Moskalou wyżenie[3]. Do wojska budzie brać z mużykou i ze szlachty po odnomu z tysiąca

[1] Ад польск. *właściwy* – адпаведны; такі, які павінен быць.
[2] Маецца на ўвазе маніфест (адмыслова датычыў сялянскага пытання) Цэнтральнага нацыянальнага камітэта ў Варшаве ад 12 жніўня 1862 г.
[3] Ад польск. *wyżenąć* – выгнаць.

i służby budzie tolko sześć let[1]; a car moskouski wieleu hety manifest spynić i nic nam dobroho nie zrobiuszy, wieleu wziąć rekruta po piać z tysiąca, i to tolko z mużykou.

Bratki moi! posłuchajcie mienie staroho mużyka, wozmiemsie za ruki i nie|dajmy naszym dzietkom propadać u Kaukazi i w Sybiry, bez spowiedzi i baćkouskaho błogosławieństwa, bo kali damo, to nas Pan Bóg pokaraje!

Mateusz

[1] У маніфесце сапраўды ішла гаворка пра тое, што ў войска сялян будуць браць аднаго з тысячы паводле лёсавання і толькі на шэсць гадоў.

Архіўныя дакументы

1. Палкоўнік Нялідаў[1] да Аляксандра Дранякіна[2]

Першы нумар “Гутаркі двух суседаў” жандары выявілі 30 лістапада 1861 г., пра што штаб-афіцэр “Бѣлостокской соединенной команды” маёр Сільвестар Штэйн рапартаваў у III аддзяленне (ГАРФ, ф. 109, оп. 36 [*1 экспед. 1861 г.*], д. 531 [*О представленных из Белостока “Разговоре /гуторка/ двух соседей”, аллегорических изображениях и польско-патриотических гимнов* (sic!), 8 декабря 1861, 34 л.]) і ў Міністэрства ўнутраных спраў (РГИА, ф. 1282, оп. 1, д. 28 [*Переписка с генерал-губернатором, военными и гражданскими губернаторами Западных губерний о принятии мер к прекращению <…> антиправительственных выступлений и пропоганды в этих губерниях*], лл. 65–67). 26 снежня 1861 г., 8 и 20 студзеня 1862 г. з Беласточчыны ў расейскую сталіцу былі накіраваныя чарговыя рапарты пра знойдзеныя асобнікі выдання[3]. У лютым 1862 г. беларускамоўная газетка трапіла ў рукі расейскіх жаўнераў, якія пераслалі яе і матэрыялы супольнага з паліцэйскаю ўладаю следства ў канцылярыю гарадзенскага губернатара. Царская адміністрацыя ставіла задачу адно “открытіе разспространителей возмутительнаго листка”, але рэдка калі яе мэтаю было выяўленне выдаўцоў і аўтараў агітацыйнае літаратуры.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1 [*Канцелярия гродненского губернатора*], воп. 34 [*за 1842–1868 гг.*], спр. 29 [*Дело об обнаружении рядовым Помченко Онуфрием запрещенных стихов под названием* Гуторка *в мест. Боцьки Бельского у. 14 февраля – 10 марта 1862 г., 9 л.*], арк. 1–1v.

---

[1] Гродзенскі губернатар генерал-маёр Іван Галер 23 ліпеня 1862 г. пісаў у рапарце міністру ўнутраных спраў Пятру Валуеву, што “въ г. Бѣльскѣ съ 5 на 6 число іюля мѣсяца были найдены наклеенными на многихъ домахъ объявленія съ угрозами застрѣлить Бѣльскаго военнаго начальника полковника Нелидова; о сочинителяхъ этихъ объявленій дѣлаются розыски”. Гл.: *Архивные матеріалы Муравьевскаго музея, относящіеся къ польскому возстанію 1863–1864 гг. въ предѣлахъ Сѣверо-Западнаго края*, ч. 1: *Переписка по политическимъ дѣламъ гражданскаго управленія съ 1 января 1862 по май 1863 г.*, сост. А.И. Миловидовъ, Вильна 1913, с. 100.

[2] Генерал-маёр Аляксандар Дранякін (1812–1894) быў вайсковым губернатарам Гродна і гарадзенскім цывільным губернатарам з 1 кастрычніка 1861 г. да 18 сакавіка 1862 г.

[3] Гл.: З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [у:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.). Сборник статей*, Москва 1967, с. 44–45.

|1r| Секретно. Военному Губернатору города Гродно и Гродненскому Гражданскому Губернатору Свиты Его Величества Господину Генералъ Маіору и кавалеру Дренякину.

Военнаго Начальника города Бѣльска съ уѣздомъ Полковника Нелидова.

Рапортъ.

Командиръ 2го Баталіона ввѣренаго мнѣ полка Маіоръ Мацѣевскій, при рапорте отъ 7го сего февраля за №1[мъ], представилъ ко мнѣ печатные стихи подъ заглавіемъ *Гуторка*[1] на Бѣлорусскомъ языкѣ, какой отчасти въ сдѣшнемъ народѣ |1v| существуетъ (печать латинскими буквами) [. –] стихи эти найдены въ м. Боцкахъ и|доставлены Маіору Мацѣевскому рядовымъ 5[й] линейной роты Онуфріемъ Помченкою, каковые представляя при семъ Вашему Превосходительству, имѣю честь донести, что мною сдѣлано распоряженіе всѣми средствами стараться открыть подкидывателей вышеупомянутыхъ стиховъ.

[*Подпіс*:] Полковникъ Нелидовъ.

№ 18. 11го Февраля 1862 года. г. Бѣльскъ.

Арыгінал. У гары першае старонкі пазнака пра атрыманне: Февраля 14 1862.

2. Палкоўнік Нялідаў да Аляксандра Дранякіна

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 34, спр. 29, арк. 7–9v.

|7r| Секр. Военному Губернатору города Гродно и Гродненскому Гражданскому Губернатору Свиты Его Величества Господину Генералъ Маіору и кавалеру Дренякину.

Военнаго Начальника города Бѣльска съ уездомъ Полковника Нелидова 2го.

Рапортъ.

Въ следствіе предписания Вашего Превосходительства отъ 16го прошлаго февраля за № 127[мъ], имѣю честь донести, что объ открытіи разспространителей возмутительнаго листка подъ заглавіемъ *Hutorka dwóch susiedou* найденнаго въ м. Боцьки рядовымъ ввѣреннаго мнѣ |7v| Полка 5[й] роты Онуфріемъ Помченкою, мною было предписано Бѣльскому Земскому Исправнику произвести совместно съ депутатомъ со|стороны военной Поручикомъ ввѣреннаго мнѣ полка Сытинымъ 2[мъ] самое строгое разслѣдованіе, которые рапортомъ отъ 3го сего Марта за № 13[мъ] мнѣ донесли, что по самому деятельному ими разслѣдованіи оказалось: что дѣйствительно означенный рядовой Помченко 3го числа прошлаго февраля м[ѣсе]ца находился на приписанной своей квартирѣ у еврея Рыбовскаго до 9[ти] часовъ вечера гдѣ

[1] Мяркуем, што гаворка ідзе пра першы (ненумараваны) нумар газеткі.

и читалъ книгу подъ заглавіемъ "Чтеніе для солдата"[1] въ присутствии тамошнихъ крестьянъ Антона Соколовскаго и Александра Юзвовича; на другой же день зашелъ къ тому же Еврею выпить рюмку водки, гдѣ |8r| и получилъ отъ Рыбовскаго вышеупомянутый печатный листокъ, который по|мненію этаго Еврея накануне должно быть былъ кѣмъ либо выроненъ, изъ читаемой Помченкою книги и рядовой этотъ видя, что это польскіе стихи пошелъ объявить таковые Баталіонному своему Командиру Маіору Мацѣевскому и идя туда встретился съ крестьяниномъ Иваномъ Юзвовичемъ, который увидѣвъ у Помченки эти стихи сказалъ: кажется что подобные онымъ отецъ мой Томашъ нашелъ "въ дверяхъ костела". – Изъ объясненія Еврея Рыбовскаго видно, что онъ не|имѣетъ никакого подозренія, кто бы могъ ему подбросить эти стихи найденные имъ въ сеняхъ своего дома, куда таковые были вѣроятно брошены чрезъ щель находящуюся въ наружныхъ дверяхъ; Иванъ же Юзвовичь |8v| объяснилъ, что онъ никогда не говорилъ рядовому Помченкѣ, что будто-бы отецъ его Томашъ нашелъ въ дверяхъ костела возмутительные польскіе стихи. – О поведеніи Ивана и отца его Томаша Юзвовичей (такъ какъ они православнаго исповеданія) Г. г. слѣдователи распрашивали Священника Боцковской Православной церкви Маркевича, – который отозвался объ нихъ съ хорошей стороны. – По тщательнѣйшему ихъ и|секретному разслѣдованію имѣется подозреніе, что выше означенные стихи легко могли подбросить два проходившіе чрезъ Боцки въ тотъ же самый день въ который найдены эти стихи, продававшіе образки и крестики – такъ называемые шкаплерники. – Эти шкаплерники пробывъ около двухъ часовъ въ Боцкахъ отправились |9r| будто-бы въ царство Польское. – Вовремя прохода ихъ чрезъ Боцки не|было тамъ ни Становаго Пристава и не старшины, которые по дѣламъ службы находились въ то время въ другой сторонѣ стана; при|чемъ докладываю, что со|стороны Земскаго Исправника по моему распоряженію строжайше подтверждено Становымъ приставамъ имѣть строгое наблюденіе за проходящими лицами и въ случае какого либо подозрѣнія былъ бы дѣлаемъ у нихъ обыскъ и по открытіи чего либо противу законнаго доставляли бы таковыхъ въ тоже время подъ карауломъ въ Земскій Судъ для дальнѣйшаго съ ними распоряженія. – А между тѣмъ для усиливанія надзора въ Боцкахъ тысяцкому Шерейкѣ назначенъ помощникъ, такъ какъ |9v| онъ Шерейко занимает ныне должность волостнаго писаря Боцковской волости.

[*Подпіс*:] Полковникъ Нелидовъ.

№ 31. 8го Марта 1862 года. г. Бѣльскъ.

Арыгінал. У гары першае старонкі пазнака пра атрыманне: № 412. Получено 10 Марта.

[1] Відаць, гаворка ідзе пра штомесячны часопіс для жаўнераў "Чтение для солдатъ", які выходзіў з 1847 г. і быў пакліканы "содействовать умственному и нравственному самообразованию нижних чинов". Меў наступныя аддзелы: "1) духовно-нравственный, 2) исторический, 3) научный, 4) повествовательный (в стихах и прозе) 5) смесь, 6) солдатский собеседник, 7) солдатские сочинения".

3. Капітан Д'яканаў да маёра Ягорава

Як сведчыць жандарскі рапар у III аддзяленне (ГАРФ, ф. 109, оп. 36 [*1 экспед. 1861 г.*], д. 531 [*О представленных из Белостока "Разговоре /гуторка/ двух соседей", аллегорических изображениях и польско-патриотических гимнов* (sic!), 8 декабря 1861], л. 27), другі нумар "Гутаркі двух суседаў" быў знойдзены 26 красавіка на Беласточчыне.

25 мая 1862 г. вайсковы губернатар горада Гродна і Гродзенскі цывільны губернатар І. Галер паведамляў міністру ўнутраных спраў, што "найденные въ Бѣлостокскомъ уѣздѣ на дорогѣ отъ г. Бѣлостока до г. Василькова рядовым Псковскаго фельдмаршала князя Кутузова Смоленскаго пѣхотнаго полка Максимом Колнеровымъ два возмутительныхъ листка подъ заглавіемъ *Гуторка двухъ сосѣдовъ*, ~~которые по военной инстанціи~~ (военнымъ начальникомъ) представлены дежурному Генералу 1[й] Арміи" (НГАБ у Гродне, ф. 1 [*Канцелярия гродненского губернатора*], воп. 34 [*за 1842–1868 гг.*], спр. 47 [*Дело о политическом насторении жителей Гродненской губ., 1 мая – 28 октября 1862 г.*], а. 34v). А 15 чэрвеня 1862 г. штабс-капітан Д'яканаў рапартуе свайму непасрэднаму начальству пра забраны ў сялян другі нумар газеткі[1].

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 22, спр. 1121, арк. 164–164v.

|**164r**| Командиру 1го Баталіона Староингермоландскаго Пехотнаго Генералъ Адъютанта Князя Меньшикова Полка Господину Маіору и Кавалеру Егорову.

Командира 2 линейной роты штабсъ капитана Дьяконова.

Рапортъ.

Ввѣреной мнѣ роты рядовой Пантелимонъ Дубовикъ – квартировавшій во|время настоящаго расположенія роты по широкимъ квартирамъ Сокольскаго уѣзда въ Деревнѣ Лозово, у крестьянина Головни – 14 числа сего Іюня представилъ мнѣ возмутительную записку |**164v**| напечатанную на|польскомъ діалекте наречіемъ доступнымъ простонародію подъ названіемъ *Hutorka Dwoch susiedou*[2] по|распросѣ моемъ Дубовикъ показалъ, – что записку эту онъ взялъ у|своего хозяина который говорилъ ему что таковая найдена имъ около его дому подброшенною. – каковую записку въ подлинникѣ при|семъ Вашему Высокоблагородію представить честь имѣю.

[*Подпіс*:] Штабсъ капитанъ Дьяконов.

№ 71. 15 Іюня 1862 года. Г. Соколка.

Арыгінал. У гары першае старонкі пазнака пра атрыманне: № 111. Получено15 іюня 1862.

---

[1] У чэрвені–ліпені 1862 г. гэты ж самы нумар няраз знаходзілі ў ваколіцах Гродна і Саколкі. Гл.: З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.). Сборник статей*, Москва 1967, с. 45–46.

[2] У наступным дакуменце справы выяўляецца, што гаворка ідзе пра другі нумар газеткі.

4. Іван Галер да Пятра Валуева

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1 [*Канцелярия гродненского губернатора*], воп. 34 [*за 1842–1868 гг.*], спр. 47 [*Дело о политическом насторении жителей Гродненской губ., 1 мая – 28 октября 1862 г.*], арк. 97–97v.

|97r| М. В. Д. Исправляющего должность Военнаго губернатора Города Гродно и Гродненскаго Гражданскаго Губернатора. По Канцелярии. Г. Гродно. 2 Іюля 1862 года. № 460.

Конфиденциально. Господину Министру Внутреннихъ Делъ.

Имѣю честь довести до свѣдѣнія Вашего Высокопревосходительства[1], что ~~съ 6 Іюня~~ по настоящее число во ввѣренной управленію моему Гродненской Губерніи спокойствіе никогда не нарушалось ~~исключая лишь следующихъ случаевъ~~ (Распространеніе же возмутительныхъ сочиненій прозводилось въ следующихъ случаях) рядовые Староингермаландскаго пѣхотнаго Генералъ-Адъютанта князя Меншикова полка Пантелеймонъ Дубовикъ, Иванъ Захаровъ и Гавріилъ Деутъ нашли литографированные возмутительные листки: первый у крестьянина Головни подъ заглавиемъ *Гуторка двухъ соседовъ*, второй въ г. Гроднѣ на Полевой улицѣ, *Воззваніе Русскимъ* |97v| *войскамъ въ Польшѣ*, и третій въ г. Соколкѣ около ротной канцеляріи подъ заглавіемъ *Что надо дѣлать войску*[2] и 2: рядовой Великолуцкаго пѣхотнаго полка Викентій Шерешень нашелъ въ м. Боцьки въ сарае арендатора дворянина Августовской Губерніи Лазовскаго завернутые въ салфеткѣ свертокъ бумагъ, заключающихъ въ себе различные стихи, и два медали со изображениемъ изломаннаго креста, которые вместе съ симъ мною представленные Господину Виленскому Военному Губернатору и Генералъ-Губернатору Гродненскому и Ковенскому.

Чарнавік.

[1] Чарнавік гэтага самага тэксту, але адрасаванага "Господину Виленскому Военному Губернатору и Генералъ Губернатору Гродненскому и Ковенскому", змешчаны ў справе на арк. 98–98v. У зборніку *Архивные матеріалы Муравьевскаго музея, относящіеся къ польскому возстанію 1863–1864 гг. въ предѣлахъ Сѣверо-Западнаго края*, ч. 1: *Переписка по политическимъ дѣламъ гражданскаго управленія съ 1 января 1862 по май 1863 г.*, сост. А.И. Миловидовъ (Вильна 1913, с. 90–91) ён друкаваўся паводле арыгіналу, які захоўваўся ў архіве канцыляры віленскага генерал-губернатара (сёння: LVIA, f. 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1861*], спр. 73, ч. 3, арк. 73).

[2] Артыкул *Что надо дѣлать войску* напісаны ўвосень 1861 г. Мікалаем Агаровым сумесна з Мікалаем Абручавым і Мікалаем Серна-Салаўевічам. Шмат разоў друкаваўся, у тым ліку ў "Колоколе" (1861, № 111, 8 ноября).

5. Высновы Ашмянскае следчае камісіі

Трэці нумар "Гутаркі двух суседаў" упершыню быў выяўлены ўладамі 28 кастрычніка 1862 г., а чацвёрты – 10 студзеня 1863 г.[1]. Пра гэта сведчаць справы канцылярыі Гарадзенскага губернатара, але асобнікаў газеткі тут няма. Захаваліся яны – у вялікай колькасці – у Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў справе часовага палявога аўдытарыята віленскае вайсковае акругі, якая называлася *О лицахъ участвовавшихъ въ учрежденномъ обществе подъ названиемъ Библіотека Ошмянской Молодежи*. Пад гэтым тытулам аб'яднаны шэраг следчых і вайскова-судовых спраў (усяго – 706 нумараваных аркушаў). Нашую ўвагу прыцягнула, уласна, тая, першапачатковая следчая справа, што пачалася ў снежні 1863 г., пасля таго, як на загад вайсковага начальніка Ашмянскага павету ў канцылярыях Ашмянскага павятовага суда і шляхецкае апекі адбыліся ператрусы, падчас якіх была выяўленая забароненая літаратура і дакументы пра існаванне Бібліятэкі ашмянскае моладзі. Апрача трэцяга (16 асобнікаў) і чацвёртага (пяць асобнікаў) нумароў "Гутаркі двух суседаў" ды другога нумару "Мужыцкае праўды" (12 асобнікаў) сярод рэквізаванае ўладамі літаратуры мелася пятнаццаць рукапісных і друкаваных выданняў і дакументаў, большасць з якіх – у двух–пяці экзэмплярах. У матэрыялах следства няма аніякіх звестак пра тое, якім чынам беларускамоўныя выданні трапілі ў Бібліятэку ашмянскае моладзі. Арыштаваныя (прынамсі, большасць з іх) упарта адмаўляліся ад высунутых абвінавачванняў, не ішлі на супрацоўніцтва са следствам, а фізічныя меры ўздзеяння на арыштаваных, хіба, не прымянялася.

Следчыя (ашмянская і віленская) камісіі высветлілі, што да таемнага таварыства моладзі[2] належала некалькі дзясяткаў чалавек. 62 з іх называюцца ў матэрыялах судовых спраў. Шмат хто з іх знаходзіўся ў вязніцы з кастрычніка 1863 г. да верасня 1865 г., калі часовы палявы аўдытарыят віленскае вайсковае акругі вынес свае прысуды. Пра лёс сяброў таварыства "Бібліятэка ашмянскае моладзі" звестак амаль не захавалася. У вядомых нам спісах і ўдзельнікаў Паўстання, і высланых у Сібір, дадзеныя асобы не згадваюцца.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: LVIA, f. 1248 [*Временный полевой аудиториат при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], ap. 2 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], b. 1519 [*Дело временнаго полеваго аудиториата виленскаго военнаго округа. О лицахъ участвовавшихъ въ учрежденномъ обществе подъ названиемъ Библиотека Ошмянской Молодежи. Начато 12го Февраля 1865 года. Кончено 16го Сентября 1865 года*], l. 151–153v.

[1] Гл.: З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.). Сборник статей*, Москва 1967, с. 47.

[2] На Ашмяншчыне з 1861 г. меўся філіял віленскага таварыства "Piątkowiczów". (Гл.: G. Gzella, *Wileńska prasa konspiracyjna okresu powstania Styczniowego [1862–1864]*, "Acta historica Universitatis Klaipedensis – XVI: Baltijos regiono istorija ir kultūra: Lietuva ir Lenkija" 2008, s. 22.) Следства выявіла дачыненні паміж абодвума таварыствамі.

|151r|

Заключеніе

1864го года Января 28 дня. По распоряженію Г. Военнаго Начальника Ошмянскаго Уѣзда, были произведены обыски въ Канцеляріяхъ здѣшнихъ Уѣзднаго Суда и Дворянской Опеки, въ которыхъ найдены разныя преступнаго содержанія писанныя и печатныя съ печатью революціоннаго Коммитета бумаги и въ Судѣ на печкѣ польская сабля. По сему поводу были обыски въ квартирахъ нѣкоторыхъ чиновниковъ Суда и Опеки и въ квартирѣ Гаврилкевича[1] найденъ поясной мятежническій знакъ, а на женѣ его Эмиліе широкіи кожаный лакированный поясъ, какой носили мятежники.

Разсмотрѣвъ показанія чиновниковъ, Коммисія находитъ виновными:

1. Письмоводителя Опеки Фульгентія Окушко[2]. Въ Опекѣ найдены на

[1] Гаворка пра губернскага сакратара Казіміра Гаўрылкевіча, які на следстве паказаў, што яму "29 лѣтъ; вѣры Римско-Католической, у исповеди и Св. Причастия ежегодно бываю. Женатъ на Эмилии Иосифовой урожденной Петровичъ, детей не имею. Имею только 3000 рублей нераздельно съ детьми умершаго брата моего Людвига. Более ни родового, ни благоприобретеннаго и за женою движимаго и недвижимаго имущества не имею. Подъ судомъ не былъ, но въ Февралѣ сего года был арестованъ Полковникомъ Епифановымъ и доставленъ въ Виленскую цитадель, былъ допрашиваемъ въ Виленской Слѣдственной Коммисіей и освобожденъ въ Мартѣ; за симъ возвратился въ Ошмяны и вновь приступилъ къ исполненію обязанности Столоначальника здѣшняго Уѣзднаго Суда, въ каковой должности состою съ Августа 1862 года. Мнѣ до сихъ поръ не|известно за что арестовалъ меня Епифановъ. Возмутительныхъ гимновъ я никогда не пѣлъ; чемарки и конфедератки не носилъ. Составлялись ли здесь заговоры къ мятежным дѣйствіямъ мнѣ не извѣстно и самъ я въ мятежѣ не учавствовалъ. Мятежническій поясной знакъ безъ герба, который по видимому опять, мнѣ не принадлежитъ и объ немъ я не зналъ, а такъ какъ онъ найденъ въ сундукѣ жены моей, то слѣдуетъ спросить ее откуда она получила. Поясъ ременный широкій лакированный, снятый съ жены моей при обыскѣ, купленъ ею въ іюлѣ мѣсяцѣ у незнакомаго еврея, какъ она мнѣ сказала по возвращеніи моемъ отъ службы. Найденныя при обыскѣ въ Уѣздномъ Судѣ стихи, письмо адресованное къ Викентію Рачкевичу и библиотекарскія правила и нынѣ мнѣ предъявленныя, я вижу въ первый разъ; хотя бумаги эти найдены у меня въ шкафу, но такъ какъ предмѣстникъ мой Фабіанъ Разводовскій сдалъ мнѣ не всѣ дѣла, помѣщавшіеся въ шкафу и найденныя бумаги, объ нихъ долженъ знать Разводовскій. Найденная въ Уѣздномъ Судѣ на печкѣ сабля мнѣ не принадлежитъ и объ ней я слышу въ первый разъ; кто могъ положить на печку не знаю. – Слова въ письмѣ Кирила Мисевича «ни о чемъ болѣе не пишу, ибо боюсь, но все идетъ хорошо», относятся къ моимъ дѣламъ по взысканіямъ съ разныхъ лицъ денегъ. Онъ, служа въ Виленскомъ Губернскомъ Правленіи въ должности Помощника Столоначальника опасался писать подробно о дѣлѣ. – Изъ сослуживцевъ моихъ въ Уѣздномъ Судѣ ни кто къ мятежу не принадлежалъ, изъ нихъ ни кого никогда въ чемаркахъ я не видѣлъ. Жена моя также никакого участія въ мятежѣ не принимала; братъ ея Антонъ Піотровичъ былъ арестованъ въ Февралѣ Епифановымъ, доставленъ въ Вильно и освобожденъ въ Мартѣ; онъ вновь арестованъ въ Вильнѣ въ Іюнѣ мѣсяцѣ и содержался въ цитадели. Объ этомъ мнѣ разсказала мать его, моя теща. Гдѣ теперь Антонъ Піотровичъ я не знаю и за что арестованъ Антонъ Піотровичъ мнѣ неизвѣстно. Въ Февралѣ онъ былъ взятъ изъ его имѣнія Трокели. – Женившись 30 Апрѣля сего года, я былъ занятъ только домашними и служебными дѣлами и поэтому болѣе ничего не знаю. Все показалъ справедливо; за ложь подвергаюсь ответственности всей строгости законовъ" (l. 116–117).

[2] Фульгенты Акушка з 1856 г. займаў пасаду "письмоводителя" шляхецкае апекі – своеасаблівае камісіі пры павятовым судзе, якая займалася апекаю над сіротамі, удовамі, старымі і інш. У яе склад уваходзілі маршалак шляхты, суддзі і два асэсары (заседатели).

его столѣ подъ сукномъ воззваніе на польскомъ языкѣ съ двумя печатями революціоннаго коммитета, а въ другой комнатѣ той же Опеки различныя, во многихъ экземплярахъ, печатныя воззванія и газеты съ печатью революціоннаго коммитета. Окушко отозвался совершеннымъ невѣдѣніемъ о всѣхъ этихъ бумагахъ. Но принимая въ соображеніе, что Опушко, какъ изъ дѣла видно, былъ библіотекаремъ тайно учрежденной здѣсь библіотеки, именовавшейся "Библіотекой Ошмянской молодежи" <*нечыт.*> часть членовъ каковаго общества |151v| принимали дѣятельное участіе въ мятеж[ѣ] и за это подвергнуты болѣе или менѣее тяжкимъ наказаніямъ и что Окушко, по званію Библіотекаря, былъ приходорасх[од]чикомъ, пріобрѣтателемъ и хранителемъ книгъ, – Коммисія приходитъ къ тому убѣжденію, что Окушко былъ пріобрѣтателемъ и раздавателемъ революціонныхъ газетъ и воззваній. Иначе нельзя объяснит[ь] то обстоятельство, что у библіотекаря та[й]наго общества, въ мѣстѣ его служенія, найдены революціонныя бумаги каждаго изданія по несколько экземпляровъ. Бывъ въ сношеніяхъ съ мятежниками, онъ не могъ не имѣть случая разговаривать съ ними о чемъ либо, касавшемся мятежа, хотя н[и] в чемъ не сознался. Отрицательные же отвѣты, при очевидной винѣ его, Коммисія относитъ къ упорству въ сознаніи и по всему этому признаетъ его совершенно виновнымъ въ способствованіи къ развитію мятежа.

2. Канцелярскихъ чиновниковъ Опеки Вержбицкаго[1] и Іодко[2]. Находясь въ подчиненіи такого лица, какъ Окушко, трудно допустить[,] чтобъ они не знали объ изданіяхъ революціоннаго комитета, найденныхъ въ той комнатѣ[,] въ которой они занимались, тѣмъ болѣе, что они также были членами тайной "Библіотеки Ошмянской молодежи". Они показали, что о бумагахъ этихъ ничего не знаютъ. |152r| По единодушію въ дѣйствіяхъ польскихъ чиновниковъ, дворянъ и ксендзовъ во время мятежа, Коммисія не можетъ дать вѣры показанію Іодко и Вержбицкаго и по этому причисляетъ ихъ къ разряду соучастниковъ въ мятежѣ.

3. Стольначальника Суда Саблинскаго[3]. Хотя онъ сознался, что най-

---

[1] Гаворка пра губернскага сакратара Іосіфа Вярбіцкага, які на следстве паказаў, што яму "30 лѣтъ; вѣры Римско-Католической, у исповеди и Св. Причастія ежегодно бываю. Подъ судомъ не былъ. Холостъ. Имѣю 30 десятинъ земли въ <*нечыт.*> 1 Стана. Помѣщикъ Свѣнцянскаго Уѣзда Сикстъ Ходзько долженъ мнѣ 200 руб., отысканіѣ этихъ денегъ въ Свенцянскомъ полицейскомъ управленіи производится дѣло. Найденные при обыскѣ въ Дворянской опѣкѣ въ той комнатѣ, въ которой я занимался предъявленныя мнѣ теперь карты съ печатью Революціоннаго Коммитета мнѣ не извѣстны" (арк. 118v).

[2] Маецца на ўвазе Антон Ёдка.

[3] Гаворка пра Івана Саблінскага, "33 лѣтъ", які паказаў на следстве, што "до арестованія служилъ въ Ошмянскомъ Уѣздномъ Судѣ Столоначальникомъ; отыскиваю дворянство. Веры Римско-Католической, у исповеди и Св. Причастия ежегодно бываю. Под судомъ не былъ. Женатъ на Эстеллѣ Антоновае, урожденной Волчаской имѣю трехъ дочерей Меланію 8, Елену 7 и Михалину 1 года. Именія и капиталовъ я не имѣю; жена имѣетъ въ Ошмянахъ собственный деревянный домъ. – Гимнъ возмутительнаго содержания, найденный въ Уѣздномъ Судѣ, при обыскѣ, въ моѣмъ шкафу, дѣйствительно писанъ мною, но не помню когда, полагаю три или четыре года тому назадъ. Самъ я не сочинялъ, а кто

денный въ его шкафу возмутительный гимнъ[1] писанъ имъ, но при этомъ не показалъ кѣмъ былъ данъ ему оригиналъ, съ котораго онъ списалъ этотъ гимнъ, храненіе котораго доказываетъ, что онъ сочувствовалъ мятежнымъ дѣйствіямъ. По этому и по отрицатѣльнымъ отвѣтамъ въ другихъ предложенныхъ ему вопросахъ, Коммисія и его признаетъ подлежащимъ ответственности.

4. Столоначальника Суда Гаврилкевича и жену его Эмилію[2]. Въ февралѣ 1863 года Гаврилкевичъ былъ арестованъ въ Ошмянахъ и содержался

далъ для переписки тоже не помню. Кѣмъ положена сабля на печку въ Концеляріи Уѣзднаго Суда не знаю и объ этомъ до сихъ поръ о томъ не слышалъ. Слышалъ, что въ Ошмянскомъ костелѣ пѣли возмутительные гимны, но я въ томъ не учавствовалъ и самъ никогда не пѣлъ; чемарку не носилъ. О приготавленіяхъ къ мятежнымъ дѣйствіямъ не слышалъ; изъ моихъ родственниковъ никто въ мятежѣ не участвовалъ. Все показалъ справедливо; за ложь подвергаюсь ответственности всей строгости законовъ" (арк. 118–118v).

[1] Маецца, відаць, на ўвазе малітва, якая захавалася ў расейскім перакладзе (арк. 38–39):

Молитва къ Святой Дѣвѣ Маріи Остробрамской

Марія – Матерь, Дѣва Пречистая,
Прими мольбу народа плавающего въ слезахъ
Народа который столько разъ Твоей Опекою
Былъ счастливъ и нынѣ къ ней прибѣгаетъ.
О Матерь Литвы! Мы сыны Твои
Слёзнымъ голосомъ смиренно молимъ
Каждый стоя въ Острой Брамѣ съ надеждою,
Что скоро дождемся перемѣны судьбы.
Избавь отъ непреодолимой силы которая нас тиранитъ
Которая намъ гласа вѣры и чувствъ запрещаетъ
Твоя опека, нашей Литвы Матерь
Отъ наказаний такихъ пусть насъ заслонитъ.
Довольно плыла кровь которую лилъ тиранъ
Довольно узникъ терпѣлъ окованный въ цѣпяхъ.
Онъ всю Литву обогрилъ невинной кровью
О Матерь Литвы предстань за насъ.
Умилосердись Матерь надъ слабымъ твореньемъ
Которое оторвано отъ лона матерей
Которые не словомъ духа, только вздохомъ
Взываетъ къ Тебѣ, обогрѣнною кровью отцовъ.
Упрось Матерь, Господа всѣхъ Дѣлъ
Чтобы болѣе не наказывалъ насъ строго,
О Матерь Литвы, Мать неоцѣненная
Мы съ трепетомъ къ Тебѣ прибѣгаемъ.
Брось взглядъ на этотъ народъ измученный
На ту участь которая всѣхъ жмётъ
А тотъ часъ же разлѣтятся съ нашихъ рукъ
И опять заблѣститъ звѣзда счастья.
Аминъ.

[2] Эмілія Гаўрылкевіч на следстве паказала, што ёй "20 лѣтъ; вѣроисповеданія Римско-Католическаго, у исповѣди и Св. Причастія ежегодно бываю. Подъ судомъ не была. Мужъ мой служитъ въ Ошмянскомъ Уѣздномъ Судѣ. – Еще до моего замужества, я нашла въ не помню гдѣ и когда имѣнно, найденный при обыскѣ въ моемъ сундукѣ бѣлый поясной знакъ безъ герба и хранила его при себѣ и въ замужествѣ. Мужъ мой этого знака

въ Виленской цитадели. При обыскѣ въ Судѣ въ ящикѣ его стола и въ шкафу, а также въ квартирѣ найдены демонстраціонный знакъ и преступнаго содержанія бумаги. Во время обыска онъ объяснялся краснорѣчиво и на допросѣ въ Коммисіи далъ показанія неудовлетворительные и не разъясняющіе обстоятельствъ дѣла. Эмилія Гаврилкевичъ не объяснила отъ кого она получила <*нечыт.*> мятежническій поясной знакъ, показавъ, что она нашла не помнитъ гдѣ; а мужъ ея <*нечыт.*> о существованіи у жены |**152v**| такаваго знака. Невѣроятно, чтобы жена [не] говорила ему объ этомъ. О найденыхъ у не[го] въ Судѣ бумагахъ онъ показалъ, что также н[и]чего объ нихъ не знаетъ, поясняя, что предмѣстникомъ ему не были сданы дѣла. А так[ъ] какъ въ настоящей должности онъ состои[тъ] съ Августа 1862 года, то не могъ не имѣть времени обозреть всѣ дѣла и бумаги въ своем[ъ] шкафу. Братъ Эмиліи Гаврилкевичъ Антон[ъ] Петровичъ вторично арестованъ и содержится въ Виленской цитадели, какъ показали сами Гаврилкевичи. Принимая въ соображеніе все эт[о] Коммисія находитъ ихъ виновными.

5. Коллежскаго Регистратора Разводовскаго[1]. Онъ служилъ въ Судѣ столоначальникомъ по 11 Сентября 1862 года, когда перемѣщенъ в[ъ]

не видѣлъ и объ немъ мужу моему я ничего неговорила. Кожаный пояс, найденный при обыскѣ на мнѣ, я носила по совѣту неизвѣстной мнѣ женщины и поясъ этотъ я купила у неизвѣстаго мнѣ еврея" (арк. 121).

[1] Гаворка пра калежскага рэгістратара Фабіяна Развадоўскага, які на следстве паказаў, што яму " 29 лѣтъ; веры Римско-Католической, у исповеди и Св. Причастия ежегодно бываю. Холост. Дворянинъ Ошмянскаго уѣзда, утвержденный въ дворянствѣ Герольдіею. Подъ судомъ не былъ. У меня, двухъ братьевъ Станислава и Исидора и сестеръ Паулины, въ замужествѣ Высоцкой и Антонины, есть родовое неразделенное именіе <*нечыт.*>, находящееся теперь вовладеніи матери нашей. Мы имѣемъ также 4000 рублей, отданные дѣдомъ <*нечыт.*>, присуждены намъ къ возврату, но мы еще не получили. Представленные мне теперь черновые стихи, найденные въ Уѣздномъ Судѣ въ шкафу преемника моего Столоначальника Гаврилкевича писаны не мною, хотя почеркъ дѣйствительно имѣетъ сходство съ моим почеркомъ <*нечыт.*> стихи эти писаны рукою студента С. Петербургской Академіи Художествъ Иваномъ Мисевичемъ, уроженцемъ здешняго уѣзда, ежегодно пріѣзжавшимъ сюда. Я былъ съ нимъ знакомъ. Какъ попали эти стихи въ тотъ шкафъ я не знаю и ихъ не видѣлъ. Подобные стихи я читал въ сочиненіяхъ Нѣмцевича или Поля, но здѣсь они совершенно передѣланные. Гдѣ теперь Мисевичъ я не знаю. Во время пребыванія въ Ошмянахъ, Мисевичъ иногда заходилъ ко мнѣ. Онъ родственникъ Засѣдателя Уѣзднаго Суда Герберскаго и часто бывал у него; онъ долженъ знать о теперешнемъ мѣстопребываніи Мисевича. Но я оставилъ службу въ Уѣздномъ Судѣ 11 Сентября 1862 года и перемѣщенъ въ Канцелярію Ковенскаго Гражанскаго Губернатора, оттуда уволенъ по прошенію, поданному 19 Апреля сего года, объ увольненіи моемъ было помещено въ Ковенскихъ губернскихъ вѣдомостяхъ. Не получивъ аттестата объ отставкѣ, я выѣхалъ изъ Ковно безъ всякаго вида и прибылъ къ двоюродному брату Францу Разводовскому въ <*нечыт.*>, въ первыхъ числахъ Мая переѣхалъ въ <*нечыт.*> къ родственнику Андрею Михаловскому, гдѣ находился до высылки меня въ Ошмяны въ Слѣдственную Коммисію 24 Ноября. О мятежническихъ <*нечыт.*> и дѣйствияхъ я ничего не знаю. У Михаловскаго я занимался бесплатно хозяйствомъ и никуда изъ его имѣнія не выѣзжалъ; только по воскресеньямъ бывалъ въ приходскомъ костелѣ въ Граулишкахъ. У Михаловскаго бывали соседи Наркевичи изъ Суглубишекъ и Пашкевичи изъ Габріаловщизны. О политикѣ разговоровъ никогда не было. Никто изъ

Канцелярію Ковенскаго Гражданскаго Губернатора и въ концѣ Апреля 1863, безъ всякаго вида, выѣхалъ въ Ошмянскій Уѣздъ, гдѣ проживалъ по настоящее время. Въ Судѣ въ шкафу его преемника найдены писанные его рукою преступнаго содержанія стихи. Вс[ѣ] это наводитъ сильное подозреніе на поведен[іе] Разводовскаго во время мятежа и потому для подробнаго производства слѣдствія о ег[о] дѣйствіяхъ Коммисія находитъ необходимы[мъ] завести новое дѣло.

6. Канцелярскаго чиновника Суда Гринцевича[1]. Онъ дважды былъ арестованъ въ 1863 г[оду]. Нынѣ получены частные свѣдѣнія объ участіи его въ мятежѣ. Для обнаруженія его виновно[сти] |153r| необходимо будетъ спросить многихъ лицъ. По сему и объ немъ Коммисія пологала бы завести особое слѣдственное дѣло.

7. Вольнонаемнаго писца Суда дворянина Бокщянина[2]. Ефстафій Чарновскій[3] уговаривалъ его идти въ мятежъ; Бокщянинъ былъ въ костелѣ во время пѣнья возмутительнаго гимна, но ни о чемъ не донесъ Полиціи. Въ показаніи его обвиняются многія лица, раскрытіе виновности которыхъ потребуетъ обширнаго производства и не мало времени. Также необходимо разслѣдовать достовѣрность его показаній о немъ самомъ. Коммисія полагала бы произвести по его показанію слѣдствіе, особо отъ сего дѣла, не подвергая его аресту, во вниманіе къ его молодымъ лѣтамъ и чистосердечному признанію.

Коммисія полагаетъ завести особое дѣло и о лоттерейныхъ билетахъ, найденыхъ въ Опекѣ у Іодко на разыгрываемое, по его показанію, принадлежавшее бывшему Становому Приставу Бутовту ружье.

Относительно другихъ чиновниковъ Суда. Изъ дѣла видно, что четверо обвиняются въ участіи въ мятежѣ, пятый, Иванъ Марковскій, уже подвергнутъ наказанію; остальные чиновники показали, что они ничего не знаютъ о найденныхъ въ Судѣ и Опекѣ бумагахъ и саблѣ. Оба эти присутственные мѣста помѣщаются вмѣстѣ въ одномъ зданіи; составъ Суда и Опеки небольшой, нѣкоторые учавствовали |153v| въ тайномъ обществѣ "Ошмянской молодѣ[жи",] по этому Коммисія не можетъ допуст[ить,] чтобъ никто изъ нихъ не зналъ о виновны[хъ] и за симъ считаетъ всѣхъ ихъ виновны[ми] въ укрывательствѣ и соучастниками въ пре[с]тупныхъ дѣйствияхъ ихъ сослуживцевъ. Всѣхъ ихъ тѣмъ сильѣе, что они, состоя въ гос[у]дарственной службѣ и пользуясь всѣми пр[еи]муществами по оной, измѣнили присяг[ѣ] на вѣрность подъданства и службы Государ[ю.] Участь ихъ Коммисія полагаетъ предоставить усмотрѣнію Г. Военнаго Начальника Ошмянскаго Уѣзда.

моихъ родственниковъ не участвовали въ мятежѣ и не были арестованы. – Все показалъ справедливо; за ложь подвергаюсь ответственности всей строгости законовъ" (l. 117–118).

[1] Гаворка пра Браніслава Грынцевіча.

[2] Маецца, відаць, на ўвазе Юльян Бакшанін.

[3] Гаворка пра Яўстаха Чарноўскага (нар. у 1839), студэнта Пецярбургскага ўніверсітэта, а пасля настаўніка віленскае гімназіі; кіраўніка Таварыства Пянтковічаў.

Заключили: Таковы постановленіе вмѣстѣ съ дѣломъ, представить на разсмотрѣніе Г. Военнаго Начальника, доложить, что Окушко, Іодко, Вержбицкій, Саблинскій и Гаврилкевчъ содержатся подъ арестомъ отъ 31 Октября 1863 года; Эмилія Гаврилкевичъ, по случаю ея беременности, находится въ своей квартирѣ подъ домашнимъ арестомъ, а Разводовскій, Гринцевичъ и Бокщянинъ на свободѣ.

[*Подпісы*:] Предсѣдатель Коммисіи Коллежскій Ассесоръ Шкабичъ[1].
Членъ Коммисіи коллежскій Секретарь Ширинъ.
Дѣлопроизводитель Аудиторъ Лавровъ.

---

[1] Ягор Шкабіч з 3 верасня 1863 г. займаў пасаду суддзі ў Ашмянскім павятовым судзе. Вядома, што на царскай службе ён быў з 1850 г.

Пра *Гутарку двух чарвячкоў*

Знайсці яшчэ адзін ананімны тэкст

Гутарка двух чарвячкоў[1] толькі аднойчы згадвалася ў навуковай літаратуры: Г. Кісялёў, даследуючы працэс распаўсюджвання “Mużyckaje praudy”, звярнуў увагу, што на хваляванні сялян у Ваўкавыскім павеце магла ў 1862 г. паўплываць не толькі газета К. Каліноўскага, але і іншыя агітацыйныя тэксты:

Сяляне маёнткаў Вялікая і Малая Лапеніцы бунтаваліся яшчэ ў 1861 годзе. Прыйшла рота салдат, і, здавалася, усё сціхла. Але ў ліпені 1862 года хваляванне ўспыхнула з новай сілай. Сяляне рашуча адмовіліся выконваць павіннасці па ўстаўной грамаце і, пагражаючы старшыні смерцю, прымусілі яго аднесці грамату назад у памешчыцкі двор. «При разыскании повода к такому неповиновению крестьян местный становой пристав представил три письма, в которых изложено грозное и возмутительное влияние на настроение духа крестьян» – пісаў гродзенскі губернатар у Вільню 27 жніўня 1862 года (назв. вышэй зборнік[2], стар. 278, 279).

Нават з гэтай напышлівай канцыляршчыны можна зразумець, што гаворка ідзе пра рэвалюцыйныя выданні, якія зрабілі моцны ўплыў на сялян. Аб тым, якія гэта выданні, (дарэчы, на гэта пытанне не даюць адказу складальнікі зборніка «Крестьянское движение»), мы даведваемся з рапарта прыстава 2-га стана Ваўкавыскага павета ад 10 жніўня 1862 года.

Дакумент гэты захоўваецца ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве БССР у Гродна, у вялікай, амаль на пяцьсот аркушаў, сакрэтнай справе гродзенскага губернатара пра палітычнае становішча ў губерні і распаўсюджванне пракламацый напярэдадні паўстання[3]. Рапарт быў пасланы прыставам Гаркавічам з мястэчка Падароска[4] адразу ж услед за першым данясеннем пра хваляванне лапеніцкіх сялян.

---

[1] Вячаслаў Мартысюк выказаў меркаванне, што насамрэч твор мог называцца *Гутарка двух чарнячкоў*. І сапраўды, чыноўнік Гродзенскае губернскае канцылярыі мог няправільна прачытаць рукапісны тэкст: ён не толькі транслітараваў лацінку тытулаў “возмутительныхъ мужичьихъ стиховъ” на грамадзянскі шрыфт, але і русіфікаваў іх. Так “czerniaczki” маглі ператварыцца ў “червячковъ”: спалучэнне ***rn*** перапісвальнік успрыняў як ***w***.

[2] Маецца на ўвазе зборнік *Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.): Документы и материалы*, Минск 1959.

[3] Тут Г. Кісялёў спасылаецца на наступны архіўны адрас: “ЦДГА БССР, Гродна, ф. 1, воп. 22, спр. 1121, арк. 185, а таксама 302, 303”.

[4] У той час Падароск быў вёскаю, ля якога знаходзіўся двор (маёнтак) Падароск, што належаў бяздзетай удаве Альжбеце Пухальскай, якая запісала яго дачцы свайго брата Альбіне Альжбеце Чачот. Кватэра 2га стану знаходзілася ў Лыскаве.

Як толькі сяляне ўзбунтаваліся, чытаем у рапарце, Гаркавіч пачаў сачыць, «ці не маюць яны з кім-небудзь шкодных зносін і не падбухторвае хто іх да непадпарадкавання». Яму ўдалося даведацца, што «паміж сялянамі разышліся нейкія бунтоўныя брашурныя пісьмы».

Але сяляне трымаліся дружна, да іх зусім нельга было падступіцца. «Я добра разумеў, – адзначае Гаркавіч, – што ў дзёрзкіх сялян ніяк немагчыма будзе мне самому што-небудзь захапіць». Выручыў прыстава лапеніцкі поп Пратасевіч, які і перадаў яму тры «крамольныя пісьмы», пра якія пісаў губернатар. Сярод іх былі «Мужыцкая праўда» № 1 і невядомая беларуская вершаваная *Гутарка двух чарвячкоў*. Нягледзячы на ўсе экзекуцыі, лапеніцкія сяляне трымаліся ўпарта аж да пачатку паўстання"[1].

Усведамляючы той факт, што толькі сяляне маёнткаў Вялікая і Малая Лапеніца (паводле апублікаваных архіўных матэрыялаў!) чыталі (ці слухалі) невядомы сёння вершаваны тэкст агітацыйнага зместу, мы вырашылі выявіць і надрукаваць тыя дакументы, у якіх згадваюцца хваляванні лапеніцкіх жыхароў у 1861–1863 гг. Але напачатку варта сказаць колькі слоў пра сам маёнтак і ягоных гаспадароў.

Як сведчыць Раман Афтаназы[2], з другое паловы XVII ст. Лапеніца належала Агінскім: у 1690 г. Ян з Казельска Агінскі заснаваў тут францішканскі кляштар[3]. Магчыма, у другой палове XVIII ст. маёнтак перайшоў да Булгарыных гербу Булат. Пра паходжанне гэтага роду існуюць дзве легенды. Паводле аднае Булгарыны ў XV ст. трапілі ў Вялікае Княства Літоўскае з Балгарыі; другая выводзіць іх з татараў. У часы Станіслава Аўгуста асобныя прадстаўнікі гэтага роду займалі высокія пасады ў дзяржаве. Мікалай Булгарын быў сенатарам, а за падтрымку Таргавіцкае канфедэрацыі (1793) стаў ваўкавыскім кашталянам. Міхала Булгарына, ваўкавыскага пісара земскага (1766–1783), за дзейнасць у Літоўскай скарбавай камісіі (1776–1778) высока адзначылі: "заслужыў на вечную памяць нашчадкаў"[4].

На пачатку 1860-х гг. уладальнікам Вялікае Лапеніцы быў Юры Булгарын, а Малое – Бернард Булгарын. Вельмі верагодна, што Ю. Булгарын браў удзел у паўстанні 1863 г.[5], дык яго маёнтак улады канфіскавалі і аддалі (прадалі?) расейскаму генералу татарскага паходжання Юзэфовічу. Паводле *Геаграфічнага слоўніка Польскага каралеўства і іншых славянскіх краёў* на пачатку XX ст. маёнтак Юзэфовічаў Вялікая Лапеніца меў 941 дзесяціну, а маёнтак Булгарынаў Малая Лапеніца – 814 дзесяцін; а ў мястэчку Малая

---

[1] Г. Кісялёў, *З думай пра Беларусь: Даследаванні і знаходкі з гісторыі беларускай літаратуры і рэвалюцыйнага руху другой паловы XIX стагоддзя*, Мінск 1966, с. 28–30.

[2] R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wydanie drugie przejrzane i uzupełnione*, t. 2: *Województwa nowogródzkie i brzesko-litewskie*, Wrocław 1992, s. 251–252.

[3] Пра гэта згадваецца ў *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (t. V, Warszawa 1884, s. 723).

[4] Р. Афтаназы спасылаецца на кнігу Станіслава Касцялкоўскага *Antoni Tyzenhauz* (t. 2, Londyn 1972, s. 139).

[5] Дапушчэнне Р. Афтаназы. Аніякіх звестак пра ўдзел Ю. Булгарына ў паўстанні мы не маем.

Лапеніца было 25 гаспадарак (400 дзесяцін), жылі тут 253 жыхары[1].

Пра хваляванні лапеніцкіх сялян у чэрвені–ліпені 1861 г. згадваецца ў двух дакументах – рапартах ваўкавыскага земскага спраўніка Фелікса Блажэеўскага[2] гродзенскаму губернатару. Абодва яны апублікаваныя ў зборніку *Сялянскі рух у Беларусі пасля скасавання прыгоннага ладу*[3]. Аднак гісторыкі, думаецца, усё ж перабольшваюць, называючы тое, што адбывалася ў 1861 г. у лапеніцкіх маёнтках бунтам: сяляне Булгарыных адно пачалі, відаць, выказваць сваё незадавальненне г. зв. згонамі, ці гвалтамі, (тут яны салідарызаваліся з прыгоннымі не толькі Ваўкавыскага павета, але і ўсяе імперыі), а ўладальнікі, ведаючы пра тое, што адбываецца ў павеце, выкарысталі прыход вайсковае роты дзеля стлумлення хваляванняў сялян маёнткаў Быхаўцоў Магілёўцы ды Адамкава і прасілі спраўніка Ф. Блажэеўскага "паўздзейнічаць" на лапеніцкіх падданых.

Зусім іншая сітуацыя склалася летам 1862 г., пасля таго, як 8 ліпеня была падпісаная сялянамі ўстаўная грамата: літаральна праз некалькі тыдняў вяскоўцы зразумелі, што зрабілі памылку, дык адмовіліся выконваць замацаваныя ва ўстаўной грамаце "повинности". Бунт пачаўся ў апошнія дні ліпеня ці на пачатку жніўня (да 3 жніўня). Не апошнюю ролю ў гэтым адыграла агітацыйная літаратура. Нагадаем, на пачатку ліпеня 1862 г. убачыў свет першы нумар "Mużyckaj praudy", які, відавочна, і чыталі ў Лапеніцах.

Станавому прыставу Аляксандру Гаркавічу[4] ўдалося выявіць толькі тры "возмутительные брошурные письма". Як пазней стане зразумела, былі гэта "одинъ печатный подъ названиемъ «Мужицкая правда» № 1 и два писанныя подъ заглавіями *Бытъ ныняшняго вѣка* и *Гуторка двухъ червячковъ*". Але А. Гаркавіч добра ведаў, "изъ стороннихъ поговорекъ, что <…> между сими крестьянами" такія тэксты шырока "разошлись". Даведаўся ён таксама, што "брошуры" ёсць у святара Лапеніцкае праваслаўнае царквы Фамы Пратасевіча.

---

[1] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*,t. XV, cz. 2, Warszawa 1902, s. 272.

[2] Надворны саветнік Фелікс Блажэеўскі быў ваўкавыскім земскім спраўнікам з 1850-х гг. да снежня 1863 г., калі быў вызвалены з пасады з-за свайго каталіцкага веравызнання.

[3] *Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.): Документы и материалы*, Минск 1959, с. 216–218, 226–227.

[4] Калежскі сакратар Аляксандар Гаркавіч (1821–1864) займаў пасаду станавога прыстава 2[га] стану Ваўкавыскага павета з 1857 г. У верасні 1863 г. ён быў арыштаваны за ўкрывальніцтва і хлуслівыя рапарты спраўніку ў справе пра пакаранне інсургентамі з аддзелу Влодка жонкі адстаўнога салдата Клары Радкевіч з вёскі Новы Двор. Асуджаны на высылку ў Табольскую губерню. Памёр у перасыльнай маскоўскай турме. (Гл.: М. Быхаўцаў, *Паўстанне 1863 года і Ваўкавышчына*, Гародня 2014, с. 170–172). Ягоны сын Аляксандар Дунін-Гаркавіч (1856–1927) – вядомы даследнік Поўначы Заходняе Сібіры, ляснічы і краязнаўца. Гл.: *А.А. Дунин-Горкавич: Краткая биографическая справка* [online] https://depprirod.admhmao.ru/meropriyatiya/kraevedcheskiy-ekologo-prosvetitelskiy-proekt-marshrutami-a-a-dunina-gorkavicha/1012334/a-a-dunin-gorkavich-kratkaya-biograficheskaya-spravka [доступ: 18.11.2019].

Царква знаходзілася ля двара Ю. Булгарына Вялікая Лапеніца і вёсак Дземідавічы і Грыневічы. Звестак пра святара выявіць не ўдалося, але выкажам (адно на падставе почырку) меркаванне, што быў ён пажылога веку, а г. зн. пачынаў сваю святарскую дзейнасць у часы Уніі (не выклікае сумнення, што калісь царква была ўніяцкаю. Дык невыпадкова ў часы II Рэчы Паспалітае (здаецца, нават пасля 1904 г.) большасць сялян сталі каталікамі.

Не зусім зразумелаю з'яўляецца роля святара ва ўсёй гэтай гісторыі. Станавы прыстаў, ведаючы, што "возмутительные брошурные письма" маюцца ў Ф. Пратасевіча, пачынае гаворку "о неповиновеніи крестьянскомъ", фактычна змушаючы святара аддаць іх яму. І просіць, каб той "какъ нибудь постарался пріобресть у крестьянъ болѣе такихъ экземпляровъ или другихъ".

Відавочна, сяляне маглі мець агітацыйную літаратуру. Але варта памятаць тое, што лапеніцкія падданыя Булгарыных былі непісьменныя: нават устаўную грамату за іх падпісваў "священник Протасевич". Дык больш праўдападобна, што сітуацыя з агітацыйнаю літаратураю выглядала наступным чынам: атрыманыя ці знойдзеныя "брошуры" сяляне занеслі да святара, які чытаў і тлумачыў друкаванае і рукапіснае.

Магло быць таксама, што "возмутительные брошурные письма" трапілі ў Лапеніцы дзякуючы Ф. Пратасевічу, які сапраўды мог знайсці на дарозе ля царквы "Mużyckuju praudu", а таксама напісаць дзеля сваіх парафіян два тэксты: *Бытъ ныняшняго вѣка* и *Гуторку двухъ червячковъ*. Першы з іх, верагодна, тлумачыў тыя перамены, якія запачаткаваў Маніфест ад 19 лютага 1861 г., а другі апавядаў пра тое самае ў форме размовы двух "чарнячкоў". Адсутнасць звестак пра пашырэнне абодвух гэтых тэкстаў у іншых рэгіёнах можа быць сведчаннем, што нарадзіліся яны менавіта ў гэтай мясцовасці, а найбольш верагодным іх аўтарам быў тутэйшы святар. І гэта нягледзячы на тое, што ў сваім адказе на "предписаніе" гродзенскага губернатара паведаміць, якім чынам "брошуры" трапілі да яго, ён упэўнена піша, што перадаў іх станавому прыставу "для открытія, судя по почерку, кѣмъ они были писаны". Відавочна, ведаў, што яго падазраваць не будуць.

Асобнае пытанне пра жанравыя асаблівасці "возмутительных брошурных писем". Станавы прыстаў напачатку называе іх проста "брошуры на мужичьемъ языкѣ, одна печатаная, а двѣ письменныя". Але ў гродзенскай губернскай канцылярыі іх ахарактарызавалі "возмутительными стихами". Пасля гэтага і станавы прыстаў, і святар таксама карыстаюцца гэтым тэрмінам.

"Mużyckuju praudu" аніяк нельга назваць "стихами". Дык, відаць, вершам былі напісаныя два іншыя тэксты.

Дасланыя станавым прыставам у гродзенскую канцылярыю "прошнурованныя три экземпляра <…> брошуръ" губернатар Іван Галер 30 лістапада 1862 г. пераслаў начальніку краю Уладзіміру Назімаву. Г. зн. яны павінны былі трапіць у Канцелярию Виленского, Ковенского и Гродненского

генерал-губернатора. Сёння гэта 378 фонд LVIA. Цікава, што менавіта тут былі выяўленыя ажно тры дакументы г. зв. лапеніцкае справы.

Думаецца, што сяляне разумелі свой "часоваабавязаны" стан, разумелі, што 49 гадоў да поўнага іх вызвалення ад прыгоннай залежнасці будзе дзейнічаць устаўная грамата, а яна была складзеная не на іх карысць. І хоць мелі яны тры месяцы дзеля таго, каб абскардзіць гэтую грамату ў губернскім "по крестьянским делам присутствии", але ўлады іхнія захады ўспрымалі як "неповиновение", хоць і спрабавалі, прызначыўшы камісію, ствараць бачнасць пошуку справядлівасці, тым больш, што пан (памешчык) быў паляк, да якіх прымяняліся ў імперыі іншыя стандарты. Складваецца ўражанне, што ўлада адно імкнулася выявіць "подстрекателей и зачинщиков" ды пакараць іх, там самым папярэджваючы чарговыя хваляванні і бунты.

Увесь гэты час (верасень–студзень) у вёсках Ю. Булгарына стаяла войска на г. зв. "экзекуции", што прывяло сялянскія гаспадаркі да поўнага заняпаду. Зрэшты, войска ў беларускай вёсцы не проста стаяла, а выконвала карныя функцыі. Вось як пісаў адзін з расейскіх афіцэраў у прыватным лісце: "Нас же сделали совершенными палачами: мы переходим из места на место, порем, куем, ссылаем, а кто не виноват, тем только потасовка – за волосы да бороду"[1].

Трэба думаць, што лапеніцкая справа завяршылася так, як тысячы падобных: "подстрекатели и зачинщики" пасаджаныя ў турмы ці сасланыя, усе астатнія – пакараныя на месцы. А хутка лапеніцкія сяляне мелі новага пана – расейскага генерала Давіда Юзафовіча[2] і выкуплялі зямлю ўжо ў яго. Тыя ж, хто не меў сродкаў выкупіць вылучаны панам кавалак зямлі, атрымалі яе ва ўласнасць праз дваццаць гадоў (1881) ласкаю Аляксандра III.

На жаль, аніякіх іншых слядоў беларускае *Гуторкі двухъ червячковъ* у архіўных матэрыялах пакуль не выяўлена.

[1] *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы*, Москва 1964, с. 521.

[2] У 1868 г. Давід Юзафовіч набыў маёнтак Вялікую Лапеніцу. Ягоны ўнук – Якуб Юзафовіч (1872–1929) – вядомы расейскі генерал-лейтэнант (1917), удзельнік белага руху.

Архіўныя дакументы

1. Фелікс Блажэеўскі да Івана Шпеера[1]

Дакумент захоўваўся ў LVIA, фонд 378 (*Канцелярию Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора*). Выяўлены беларускімі гісторыкамі ў 1950-я гг. Пасля пазнейшае змены нумарацыі архіўных адрасоў выявіць яго яшчэ раз не ўдалося. Друкуецца паводле публікацыі ў зборніку *Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.): Документы и материалы*, Минск 1959, с. 216–218.

[1861 г. июня 23]

В им[ениях] Адамкове и Могилевцах помещиков Александра и Адама Быховцев[2] числом 205 дворов крестьяне отказались отбывать дворам по инвентарю обозначенную сгонную повинность.

21 числа сего июня, получив о сем донесение пристава 2-го стана[3] и отзыв посредника 2-го уч[астка] г-на Твардовского[4], тотчас же отправился я лично, и на расстоянии 40 верст к вечеру прибыв на стан в мест[ечко] Лысково и сообразив, что дер[евни] Могилевцы, Осочники, Мосевичи, Гута и Крупа почти все положены тут же близко мест[ечка] Лыскова, и по неимению никакой силы, кроме собранных нескольких десятских, совершенно неполезных в таких случаях, я предположил по нескольку человек из важнейших деревень самых зачинщиков вызвать на другой день на стан для соответственных внушений.

---

[1] Сапраўдны стацкі саветнік Іван Шпеер займаў пасаду Начальніка Гродзенскае губерні і гродзенскага цывільнага губернатара з 1856 г. да 1/13 верасня 1861 г.

[2] Гаворка пра Аляксандра Быхаўца (пам. 1863), гісторыка-аматара, які ў сваім кнігазборы ў маёнтку Магілёўцы ў 1820-я гг. выявіў летапісны звод XVI–XVII стагоддзяў, датычны гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Фрагмент з *Kroniki Litewskiej* упершыню быў апублікаваны ў альманаху Гіпаліта Клімашэўскага “Noworocznik Litewski na Rok 1831” (Wilno 1830). У 1834 г. А. Быхавец перадаў рукапіс Тэадору Нарбуту, які выдаў яго ў кнізе *Pomniki do dziejów litewskich* (Wilno 1846) пад тытулам *Kronika Litewska*. У рукапісе пакінуў даследаванне *Статыстыка Ваўкавыскага павета* (1840), якое друкавалася на старонках “Tygodnika Wołkowyskiego” ў 1920-я гг. Гл.: Я. Янушкевіч, *У прадчуванні знаходак: З адной вандроўкі ў архівы Варшавы, Вроцлава, Кракава*, Мінск 1994, с. 48–49.

[3] Аляксандра Гаркавіча.

[4] Маецца на ўвазе Эдуард Твардоўскі, які займаў пасаду міравога пасрэдніка 2^{га} ўчастка ў Ваўкавыскім павеце. Яму дапамагалі (былі кандыдатамі) Павел Булгарын і Адам Ельскі.

Поручив сие выполнять приставу при содействии дворовых управлений – сам отправился за 7 верст в им[ение] Либертполь[1] помещика Александра Быховца, которого дома нет, для местных дознаний и дальнейших распоряжений и чрез несколько часов, возвращаясь на стан, нашел в мест[ечке] Лысково на площади толпу крестьян более 100 чел., столпившихся в тесную колонну, которая, обняв и окружив тесно пристава, продолжала на весь голос шуметь с яростным азартом. Подскочив к толпе, я удостоверился, что, когда по деревням собирались назначенные зачинщики, то за ними пришли толпой крестьяне, и когда тут еще пристав усиливался отделением назначенных и одного крестьянина приказал десятским взять, то вся толпа учинить того не дозволила, его отняла и приняла промежду себя.

Найдясь в жалком, беззащитном при исполнении службы положении и видя, что пристав еще состоял затеснен толпой, угрожающей азартным шумом, я громко крикнул толпе расступиться, собравшимся зрителям разойтись и, чтобы освободить от затеснения пристава и сохранить кое-какую, хотя уже видимо было, бесполезную стойкость, строго и громко подтверждал толпе тут же вблизи следовать за мною к моей квартире.

Толпа двинулась, пристав соединился со мною и мы оба впереди, толпа тут же за нами, продолжали наше незавидное шествие, но толпа неугомонно шумела. Когда я с приставом отозвался к одному, то все с азартом и криком отвечали нелепости. Остановись у подъезда дома и чтоб не попасть в постыдное окружение толпы, мы оба стали повыше на крыльце, чтобы обеспечить тыл отступления. Тут я стал разъяснять существо дела, предсказывал последствия, подтверждал повиновение властям и отбывание сгонной повинности. Читал и разъяснял устав, внушал терпение до 2 лет, указывал на производящееся сельское устройство, в котором они на сходах будут пользоваться своими преимуществами, но толпа азартным шумом не допускала внушений и толкований покончить, и когда некоторых, более замеченных зачинщиков, я записывал, а других, более дерзких в ответах, отделял и ставил по тылу себя, обеспечивая их личность, конечно, я видел всю бесполезность моих мер, но только вел дело самой крайней возможности, чтобы указать на необходимость силы, то в этом случае переходившие ставили, оказывая в чертах своих, видимую насмешку бессилию власти, толпа же каждый раз более зашевеливалась, и заметна была как бы таковая готовность: «Только затронь наших».

Среди сего один глубокой старости, в согбенности своих лет крестьянин, выдвинувшись на середину, прискакивая как кукольник, дойдя до беспамятства в своей яростной дерзости, произносил нелепо грустные свои рассказы про дни былые крестьянской своей зависимости и что ныне они не должны отбывать сгонной повинности, лицом он был весьма опасен – представлял собой готовность на все.

Толпа громко и дерзко с твердостью ответствовала, что они сгонной повинности отбывать не будут, для того именно, что им таковая в тягость,

---

[1] Фальварак, які належаў да маёнтку Магілёўцы А. Быхаўца.

что им читали в Положении об отмене этой повинности, что они знают, что вся губерния от этой повинности откажется, что во многих местах, особенно в им[ении] Сельце Пружанского у[езда], сгон прекращен, что они никому не верят и даже губернскому начальству, что они имеют кого-то в С.-Петербурге, на коего полагаются, что какое же это освобождение от крепостной зависимости, когда нет ни малейшего уменьшения повинностей, тогда как теперь они обязаны будут платить сами лично подать, ибо дворовые начальства в том уже отказываются, что, наконец, будут они отбывать сгон, когда им сперва владельцы, а потом добавляли, когда все дворянство уезда подпишется ответствовать за неправильное требование этих работ, ибо они готовы обратиться не к округу уездного и губернского учреждения, а куда-то, где-то – не сказали.

Засим, когда толпе приказано было отправиться по домам, то многие громко отозвались: «Погодим, что случится с задержанными», и хотя потом неоднократно я подтверждал разойтись и сам вошел в квартиру, но крестьяне все-таки не разошлись и продолжали шуметь, и едва, спустя долгое время, когда я вынужден был вторично выйти и, подозвав одного из самых говорунов, внушил ему, что в свое время и за это добавится ответственность, то он скомандовал скопищу и мужики пошли. Когда собирались зачинщики, то званные крестьяне дер[евни] Лавринович не пошли и отозвались: «Пусть исправник к нам придет».

В им[ении] Лопенице помещика Юрия Булгарина, у самого посредника Твардовского в им[ении] Головчицах и в других соседственных имениях, мне известно, подготовились крестьяне отказаться в отбывании сгонов. Заметно есть какая-то двигательная пружина, ибо почему означенным крестьянам знать, что во всей губернии от сгонов крестьяне откажутся. О чем при ближайшем разбирательстве можно будет достичь истины.

О всем вышеизложенном согласно предписанию от 18 марта с. г. за № 37 в[аше] п[ревосходительство] по эстафете на дальнейшее распоряжение поспешаю донести и притом покорнейше докладываю, что по местному соображению моему допускаю предполагать: для восстановления порядка достаточно будет 1 роты солдат, лишь бы военный отряд явился поспешно, что ни на какие другие меры внушения нет ни малейшей надежды, ибо, сжившись с крестьянским сословием, в ихнем наречьи[1] я довольно толковал и о всем нужном сказал, и несомнительно только осталось силу употребить.

Земский исправник *Блажеевский*.

ЦГА Лит. ССР, ф. 378, д. 910, лл. 120–123.
Подлинник, рукопись.

[1] Відавочна, па-беларуску з сялянамі размаўлялі не толькі іхнія паны, але нават і царскія чыноўнікі. Зрэшты, Ф. Блажэеўскі быў мясцовы.

2. Фелікс Блажэеўскі да Івана Шпеера

Дакумент выяўлены ў Філіяле Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва (ФЦГИА БССР) (сёння: НГАБ у Гродна). Друкуецца паводле публікацыі ў зборніку *Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.): Документы и материалы*, Минск 1959, с. 226–227.

[1861 г. июля 3]

По предписанию в[ашего] п[ревосходительство] от 24 минувшего июня за № 4310, при усмирении крестьян им[ения] Могилевцев и Адамкова г-д помещиков Александра и Адама Быховцев, все распоряжения е[го] п[ревосходительства] г-на гродненского вице-губернатора[1] я исполнял в точности и со всею поспешностью.

Собранные в значительном количестве крестьяне, быв прикрыты военной цепью, по выслушании произнесенных е[го] п[ревосходительством] слов внушения и разъяснения устава, немедленно объявили властям покорность и готовность отбывать сгонную повинность, и для утверждения их в том, когда продолжалось расследование о виновных зачинщиках, со всех соседственных и дальнейших имений, даже на 70-верстном расстоянии, волновавшиеся крестьяне, на коих уездная власть, огражденная силою, уже зорко метила, стали являться с изъявлением своего повиновения властям и учреждениям, и временные владельцы приносили свое в том ручательство, и т[ак] к[ак] не предвиделась уже угрожающая опасность нарушения порядка, е[го] п[ревосходительством] г-ном вице-губернатором признано было роту отправить обратно в Гродно, другим путем, по направлению через волновавшиеся местности.

На следовании, по приглашению помещика Юрия Булгарина, что крестьяне не повинуются, являлся я с ротою в имение его Великую Лопеницу, и тут, а также соседственного им[ения] Малой Лопеницы Бернарда Булгарина, обоих этих имений все крестьяне объявили себя послушными и, протягивая руки, молили обозначить их обязанности, тем более, что и сами владельцы в недоумении, следуют ли сгоны со дворов или по числу душ. Тут необходимо крестьянам немедленно и торжественно указать на инвентарные их повинности, а также разъяснить уставные их преимущества.

Теперь волнение крестьян притихло, рота отправилась наобрат в Гродно 3 сего июля – уезд успокоен. Но как это самая критическая минута в среде учреждения уставных властей, от коих крестьяне совершенно уклоняются, отзываясь, что они сельские начальства считают для себя крайним стеснением, то ежели бы со стороны исполнительной власти предстояло оказать надлежащее содействие, – не благоугодно ли в[ашему] п[ревосходительству], т[ак] к[ак] предписанием от 17 минувшего июня за № 4593 не позволено исправникам непосредственно самим обращаться для употребления военной помощи, разрешить мне, в случае надобности, по несколько

[1] Гродзенскім віцэ-губернатарам быў сапраўдны стацкі саветнік Якаў Ражноў.

солдат требовать от Волковысской инвалидной команды, ибо без такой готовой под рукою меры может возникнуть повод присылки войск.

Засим, обращая внимание на поводы волнения крестьян, хотя сгонная повинность по тягостному свойству есть крайне невыносима для крестьян в летнее рабочее время, и от того, а также, что многие из г-д помещиков уклоняются уже от тех добровольных пособий крестьянам, коими они доселе пользовались, тогда как все лежащие повинности крестьяне должны исполнять по-прежнему без всякого уменьшения, можно полагать причиною возникающего волнения, кому пределы не предугаданы.

Я принимаю теперь строгие меры лично для открытия подстрекателей, кои, читая крестьянам устав, толкуют в превратном смысле, и ежели только по поискам схвачено будет несомненное доказательство, распоряжусь немедленно виновных преданием суду и тогда особо поспешу подробно донести.

Отправляясь сейчас в другую часть уезда для личных распоряжений об утверждении повсеместного порядка, о всем вышеизложенном по эстафете поспешаю в[ашему] п[ревосходительству] почтительнейше донести

Земский исправник *Блажеевский*.

ФЦГИА БССР, ф. 1, оп. 6, д. 81, лл. 39–40.
Подлинник, рукопись.

3. Аляксандар Гаркавіч да Фелікса Блажэеўскага

Сапраўдныя сялянскія хваляванні ў Лапеніцы пачаліся напрыканцы ліпеня ці пачатку жніўня 1862 г. Падпісаную імі 8 ліпеня ўстаўную грамату сяляне аддалі пану і адмовіліся працаваць на яго. Пэўна, падштурхнула іх да такіх дзеянняў агітацыйная літаратура, якую праз некалькі дзён выявіць прыстаў А. Гаркавіч.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне, фонд 1 [*Канцелярия Гродненского губернатора*], вопіс 22 [*1851–1870*], справа 1121 [*Дело о обезоруживании местного населения, об освобождении от занимаемых должностей "неблагонадежных" лиц, приближении к г. Гродно батареи и принятии других мер для борьбы с готовящимся восстанием. 14 апреля 1861 – 8 июля 1866 г.*], арк. 185–186v.

|**185r**| Господину Волковыскому Земскому Исправнику. –

Пристава 2го Стана. – Рапортъ.

Рапортомъ отъ 3го числа сего мѣсяца за № 1121[1] донесено мною Вашему Высокоблагородію о неповиновѣніи и дерзости временно объязанныхъ крестьянъ именій: Большая и Малая Лопеницы помѣщиковъ Юрія и Бер-

[1] Рапарт не выяўлены. Пра яго змест можна даведацца з "донесенія" гродзенскага губернатара віленскаму генерал-губернатару ад 27 жніўня 1862 г.

нарда Булгарыновъ, – не зависимо отъ сего донесенія самъ еще съ надъ руки, секретнымъ образомъ, строго слѣдилъ въ Лопѣницы и по сторонамъ |185v| за поступками сихъ крестьянъ и ихъ обращеніемъ, не имѣютъ ли они съ кѣмъ либо вредныхъ сношеній и не подстрекаетъ кто ихъ же къ неповиновѣнію. – Такимъ образомъ продолжая свои дѣйствія, дозналъ вчерашнего числа изъ стороннихъ поговорекъ, что будто бы между сими крестьянами разошлись какіе то возмутительные брошурные письма, печатанные и на|-письмѣ, и что якобы у мѣстнаго Священника Лопеницкой Православной Церкви Протасевича находятся таковыя. – Понимая хорошо, что у дерзкихъ крестьянъ, ни какъ не возможно будетъ мнѣ самому, что либо захватить, не тѣрая минуты времени, того жъ дня былъ у Священника, гдѣ при разговорахъ о неповиновеніи крестьянскомъ Священникъ объявилъ, что действительно |186r| есть между ними какіе то противнаго духа письма и сейчасъ представилъ мнѣ три брошуры на мужичьемъ языкѣ, одна печатаная, а двѣ письменныя, – затѣмъ принявъ это къ себѣ, просилъ Священника, чтобы какъ нибудь постарался пріобресть у крестьянъ болѣе такихъ экземпляровъ или другихъ, – Священникъ ответилъ, что письма эти недавно достались ему и что онъ замѣтно старался имѣть болѣе, для предоставленія своему духовному начальству, – но пользуясь нынѣ бытностью моею отдалъ таковые мнѣ и предположясь о семъ отъ себя донести по начальству.

О чемъ покорнѣйше донося Вашему Высокоблагородію, честь имѣю |186v| прошнурованныя три экземпляра ~~брошура~~ брошуръ при семъ чрезъ нарочного представить.

[*Подпіс*]: Приставъ Горкавичъ.

№ 1162
Августа 10 дня 1862 года.
И[меніе] Подороскъ.

Арыгінал. У гары старонкі пазнака: Стихи и рапортъ станового пристава предоставлены [*нечыт.*] отъ 12 Августа за № 601 и таковой переданъ въ 1й Столъ.

4. Эдуард Бялоцкі[1] да Фелікса Блажэеўскага

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 22, спр. 1121, арк. 187–187v.

|187r| Августа 25 дня. № 694. 1862

Г. Волковыскому Земскому Исправнику

Ваше Высокоблагородіе отъ 12 Августа за № 601, представили Г. Начальнику Губерніи рапортъ становаго пристава 2 Стана съ приложенными къ онаму возмутительными стихами переданныхъ ему Священникомъ Лопеницкой православной церкви Протасевичемъ, но отъ какого онъ Протасевичъ получилъ таковые стихи и зъ рапорта пристава не видно.

[1] Сапраўдны стацкі саветнік Эдуард Бялоцкі займаў пасаду старшыні Казённае палаты.

Вследствіе сего предписываю Вашему Высокоблагородію спросить Священника Протасевича отъ каго именно онъ получилъ таковые |187v| стихи, и что при томъ ему было говорено, и свѣденія таковые немедленно доставить Г. Начальнику Губерніи. –

[*Подпіс*:] Подлинное подписалъ за Губернатора
Председатель Казенной Палаты Бялоцкій.

Арыгінал.

5. Эдуард Бялоцкі да Уладзіміра Назімава[1]

Дакумент выяўлены ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы [LVIA] у фондзе 378 [*Канцелярии Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора*].

Друкуецца паводле публікацыі ў зборніку *Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.): Документы и материалы*, Минск 1959, с. 278–279.

[1862 г. августа 27]

Волковысский земский исправник донес, что временнообязанные крестьяне Великолопеницкого и Каменецкого обществ отказались от исполнения лежащих на них обязанностей в отношении к своему владельцу, согласно введенной окончательно 8 июля уставной грамоты, за что мировым посредником[2] они были подвержены денежному оштрафованию.

При действиях земской полиции к восстановлению порядка и взысканию присужденного штрафа крестьяне, несмотря на все внушения и толкования, оказали явное непослушание. Собравшись толпой перед домом старшины, они с угрозами причинения ему смерти и произведения поджога заставили его отнести во двор грамоту и в присутствии толпы отдать обратно помещику. Сверх того, крестьяне, задержав старшину, когда он шел к посреднику для донесения об этом поступке, отняли у него печать, объясняя, что начальству нет надобности знать, куда девалась печать, когда они за нее заплатили.

При разыскании повода к такому неповиновению крестьян местный становой пристав представил 3 письма[3], в коих изложено грозное и возмутительное влияние на настроение духа крестьян.

Подобное неповиновение крестьян замечено и в некоторых других соседних имениях, так что, по донесению земского исправника, не было надежды на успех восстановления порядка.

[1] Генерал-ад’ютант Уладзімір Назімаў (1802–1874) з 10 снежная 1855 г. да 3 мая 1863 г. займаў пасаду галоўнага начальніка краю, віленскага вайсковага губернатара, Гродзенскага і Ковенскага генерал-губернатара.

[2] Эдуардам Твардоўскім.

[3] Укладальнікі зборніка *Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права*… у спасылцы пазначылі: “В делах не найдены”.

Сделав распоряжение о командировании в ведение земского исправника 20 казаков, из расположенной в Гродно сотни Донского казачьего № 18 полка, для восстановления порядка между временнообязанными крестьянами, я имею честь довести о том до сведения в[ашего] п[ревосходительства], присовокупив, что об успехе принятых мер своевременно будет доставлено в[ашему] п[ревосходительству] донесение.

За гродненского губернатора председатель
казенной палаты [*подпись неразборчива*].

ЦГА Лит. ССР, ф. 378, д. 910, лл. 235–236.
Подлинник, рукопись.

6. Эдуард Бялоцкі да Уладзіміра Назімава

Дакумент выяўлены ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы [LVIA] у фондзе 378.

Друкуецца паводле публікацыі ў зборніку *Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.): Документы и материалы*, Минск 1959, с. 280.

[1862 г. сентября 7]

В дополнение к представлению моему от 27 августа за № 5889, имею честь довести до сведения в[ашего] п[ревосходительства], что волковысский земский исправник, в распоряжение коего была назначена команда из 20 казаков, донес, что крестьяне Великолопеницкого и Каменецкого сельских обществ при всевозможных внушениях отказались от исполнения издельной повинности своему владельцу по уставной грамоте, и когда 6 чел. за то было наказано, то прочие стали кричать: «Мы ляжем все понести наказание, но этой повинности отбывать не будем». При таких отзывах крестьян земский исправник нашелся вынужденным оставить меры понуждения и, расположив казаков на экзекуции в дер. Гриневичах, продолжал при участии мирового посредника внушать крестьянам лежащие на них обязанности, но все до сих пор оставалось без успеха, и крестьяне отчаянно упорствуют.

Сверх того, крестьяне Росской вол[ости] и сельских обществ Терешковского, Красногрудского, Колонтаевского, Низяцкого, Глядневицкого и Немейковского замечены в неповиновении своим властям.

Сделав распоряжение о направлении одной роты квартирующего в гор. Волковыске 1-го батальона Великолукского пехотного полка для расположения в виде экзекуции у временнообязанных крестьян Великолопеницкого и Каменецкого обществ, оказавших неповиновение, я предписал земскому исправнику принять в этом случае соответственные меры, о которых своевременно будет доставлено в[ашему] п[ревосходительству] дополнительное донесение.

За губернатора председатель
казенной палаты [*подпись неразборчива*].

ЦГА Лит. ССР, ф. 378, д. 910, лл. 240–241.
Подлинник, рукопись.

7. Аляксандар Гаркавіч да Фамы Пратасевіча

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1, спр. 1121, арк. 302.

|302r| Волковыскаго уѣзда Пристава 2 Стана.
№ 1240. Октября 9 дня 1862 года.

Настоятѣлю Лопеницкаго прихода Священнику Протасевичу. –

На основаніи полученнаго мною предписанія Г. Земскаго Исправника отъ 13го Сентября за № 687 основаннаго на предписаніи Его Превосходитѣльства Господина Начальника Губерніи, отъ 25. Августа за № 694 прошу Ваше Преподобіе[1] сообщить мнѣ сведѣніе: отъ кого имянно вы получили переданные мнѣ возмутительные стихи, и что при томъ было вамъ говорено? –

[*Подпіс*:] Приставъ Горкавичъ.

Арыгінал.

8. Фама Пратасевіч да Аляксандара Гаркавіча

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1, спр. 1121, арк. 302v.

|302v| На настоящій отзывъ Вашего Благородія честь имѣю ответить, что возмутительные стихи переданные мною Вамъ, найденные мною|же 6го Августа утромъ въ 5ть часовъ на дорогѣ около церкви Лапѣницкой – они были завернуты въ бумагу въ видѣ конверта. При семъ никого изъ людей не было и я объ этомъ никому не|говорилъ – донесъ только по рапортамъ отъ 9го Августа за № 11 Господину Подороскому благочинному священнику Восинскому[2], что таковые стихи переданные мною Вашему благородію для открытія, судя по почерку, кѣмъ они были писаны.

[*Подпіс*]: Священникъ Фома Протасевичъ

Арыгінал. У гары старонкі пазнака: Получено 10 Октября.

9. Фелікс Блажэеўскі да Івана Галера

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1, спр. 1121, арк. 301.

|301r| Его Превосходительству Господину Военному Губернатору города Гродно и Гродненскому Гражданскому Губернатору, Генералъ-Маіору и Кавалеру Ивану Владимировичу фонъ Галлеру

---

[1] Зварот "Ваше Преподобіе" азначае, што Фама Пратасевіч быў іерэем.
[2] Святар Гранастаевіцкае царвы Іосіф Васінскі быў падароскім "благочинным".

Волковысскаго Земскаго Исправника Рапортъ.

Во исполненіе предписанія отъ 25 истекшаго Августа за № 694, Вашему Превосходительству, подлинный письменный отзывъ Лопеницкаго Священника о найденныхъ имъ возмутительныхъ стихахъ при семъ почтительнѣйше имѣю честь представить. –

[*Подпіс*:] Земскій Исправникъ Блажеевскій.

№ 449. 10 Октября 1862 года. По секретной части.
О возмутительныхъ стихахъ найденныхъ Лопеницкимъ Священникомъ.

Арыгінал. У гары старонкі пазнака, відаць, пра атрыманне: 26 Октября 1862 года.

10. Іван Галер[1] да Уладзіміра Назімава

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1, спр. 1121, арк. 303.

|**303г**| 30 Ноября. № 1090. 1862. Г. Генералъ Губернатору[2]

~~Сокольскии~~ Волковысскій Земскій Исправникъ представилъ Г. Начальнику губерніи возмутительные мужичьи* стихи переданные приставу 2 Стана Священникомъ Лопеницкой Православной церкви Протасевичемъ нашедшимъ ихъ, какъ объясняетъ ~~около~~ возле Церкви завернутыми въ бумагу въ видѣ конверта.

Представляя означенные возмутительные листки на благоусмотреніе В[ашего] В[ысоко] П[ревосходительства] считаю долгомъ при [*нечыт.*] что объ этомъ мною вместѣ [*нечыт.*] доложено Г[осподину] М[инистру] В[нутреннихъ] Д[ѣлъ].

* *Ad marginum*: На польскомъ языке[3] одинъ печатный подъ названиемъ “Мужицкая правда” № 1 и два писанныя подъ заглавіями “Бытъ ныняшняго вѣка” и “Гуторка двухъ червячковъ”.
Чарнавік.

11. Іван Галер да Пятра Валуева

Дакумент выяўлены ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве ў Ленінградзе (сёння: Российский государственный исторический архив).

Друкуецца паводле публікацыі ў зборніку *Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.): Документы и материалы*, Минск 1959, с. 291–295.

---

[1] Генерал-маёр Іван Галер на пасадзе гродзенскага губернатара знаходзіўся з 6/18 сакавіка 1862 г. да 17/29 красавіка 1863 г.

[2] Захаваўся таксама чарнавік (нумар дакумента 1089) падобнага зместу ліста да міністра ўнутраных спраў.

[3] Думаецца, што станавы прыстаў А. Гаркавіч лепш ведаў, на якой мове былі напісаныя “возмутительные мужичьи стихи”. Ды і “Mużyckuju praudu” аніяк не назавеш польскамоўным тэкстам.

[1863 г. февраля 20]

В представлениях от 29 августа и 7 сентября за № 5888 [и] № 7024 я имел честь довести до сведения В[ашего] В[ысоко] П[ревосходительства] о происшедших Волковысского у[езда] в Великолопеницком и Каменецком обществах временнообязанных крестьян беспорядках и о сделанных к прекращению оных распоряжениях.

После того, по прибытии моем в гор. Волковыск для ревизии тамошних присутственных мест и по случаю объезда волостей, крестьяне означенных обществ, явившись ко мне в ветхих одеждах, жаловались, что они не могут согласиться отправлять повинности по уставной грамоте, потому что отведенная им в надел земля дурного качества и в количестве несоразмерном исчисленным по грамоте повинностям, что они окончательно разорены экзекуциею, что еще до назначения оной находились в бедственном положении по притеснениям помещика, некоторые не имеют вовсе скота, а у других избы без крыш, в совершенном разрушении, что когда они являлись к помещику просить соломы для кровли своих жилищ за отработок, то владелец выгонял их из дому, и что, наконец, некоторые из них не видели даже в зимнее время на плечах своих полушубков. Находившийся в то время в гор. Волковыску командир роты, стоявшей у означенных крестьян на экзекуции, лично доложил мне, что действительно быт их незавиден и что есть избы без крыш и разрушенные.

Вследствие сего, для открытия действительных причин такого отказа крестьян от исполнения повинностей по введенной уже в действие уставной грамоте, мною назначена была следственная комиссия из старшего чиновника особых поручений Орановского, гродненского губернского жандармского штаб-офицера майора Лелякова и члена от правительства мировых съездов майора Львова[1], которой вменено было в обязанность обратить особое внимание на жалобы крестьян, на дурное качество и несоразмерное повинностям количество земли, отведенной им в надел по грамоте, и вообще на стояние их быта, а также, не руководят ли ими какие-либо тайные и вредные подстрекатели.

Из произведенного этой комиссией дела видно.

Уставная грамота по им. Великой Лопенице, состоящему из Великолопеницкого и Каменецкого сельских обществ, окончательно введена в действие 8 июля минувшего года в присутствии владельца Булгарина, местного станового пристава, настоятеля Лопеницкой православной церкви и всех крестьян этих 2 обществ, которые, вместо высылки, согласно требованию мирового посредника, по 6 уполномоченных, явились лично в Великую Лопеницу и избрали там по 6 поверенных от каждого общества. Ни упол-

[1] Гаворка пра: калежскага асэсара Канстанціна Араноўскага, які быў старшым чыноўнікам па асаблівых даручэннях пры губернатары; маёра Мікалая Лелякова, штаб-афіцэра корпуса жандараў у Гродзенскай губерні і “состоящего по армейской кавалерии майора Ивана Львова”, “члена от Правительства в мировых съездах Пружанского, Слонимского и Волковысского уездов”.

номоченные, ни сами крестьяне по прочтении уставной грамоты от слова до слова и разъяснении посредником всех статей не сделали никакого возражения, кроме того только, что на летнее полугодие выходит много рабочих дней. Добросовестные[1] согласились подписаться под поверочным актом и по просьбе их за них расписался священник Протасевич.

Объяснение крестьян о том, что на летнее полугодие выходит более изделыной повинности, нежели на зимнее, не принять в уважение, потому что расчет о повинностях составлен сходно 157 ст. Мест[ного] полож[ения], по коему полагается 3/5 на летнее полугодие и 2/5 на зимнее.

Крестьянин Лопеницкого общества Антон Сноп и 9 крестьян того же общества, спрошенные следователями порознь, единогласно показали, что до высочайшего манифеста 19 февраля 1861 г. все крестьяне претерпевали со дворового управления разные притеснения, но что после манифеста они ни от кого никаких угнетений не испытывают, утверждают только, что земля и сенокосные луга у них дурного качества и как положенная по уставной грамоте повинность на летнее время по 7 дней со двора в неделю для них обременительна, то и исполняли барщину только по 6 дней беспрекословно. Грамота хотя по прочтении была вручена старшине, но на другой день им отнесена во двор по принуждению крестьян Каменецкого общества, подговоренных к тому крестьянами им[ения] Малой Лопеницы помещика Бернарда Булгарина. Последние, однако же, при допросе отозвались они сами тоже сделали по наговору каменецких крестьян. Количество земли, наделенной крестьянам Великолопеницкого общества, показано в грамоте правильно, штраф с них за прогульные дни хотя был требуем земской полицией, но не уплачен по несостоятельности. Крестьянин Каменецкого общества Адам Жалинский с 9 крестьянами своего общества, спрошенные порознь, подтвердили те же показания, признавая, однако, что у них земля лучшего качества, нежели у лопеницких крестьян.

Комиссия в отстранение всяких нарекании созвала Великолопеницкое и Каменецкое общества в полном составе и по желанию крестьян прочитала им при бытности мирового посредника и приходского священника взятые показания. Все крестьяне утвердили оные, но подписать не согласились, отзываясь, что ни к кому доверия не имеют. При расспросах же комиссии сознались, что ими в конце сентября месяца послан в С.-Петербург рядовой Павел Боуфалов с всеподданнейшим прошением к г[осударю] и[мператору], на что даны Боуфалову деньги, и что по этому случаю крестьяне ожидают нового всемилостивейшего манифеста.

Главными руководителями к неповиновению, по удостоверению комиссии, оказались: в обществах Великолопеницком крестьянин Алексей Зданович и Каменецком – Данило Карась, в особенности первый, утверждавший, что будто бы ему и прочим крестьянам было объявлено мною в Волковыске, что их просьба будет представлена в Вильно и оттуда г[осу-

[1] Так называліся сяляне, які прысутнічалі ў якасці сведак пры праверцы і падпісанні ўстаўных грамат. Іх прызначаў міравы пасрэднік з вясковых жыхароў суседніх маёнткаў.

дарю] и[мператору] для исходатайствования нового всемилостивейшего манифеста. Хотя члены [от] правительства мировых съездов майор Львов и мировой посредник, бывшие вместе со мною в Волковыске, доказывали Здановичу несправедливость объяснений, но он упорно остался при своем мнении.

При производстве настоящего следствия крестьяне им[ения] Малой Лопеницы обратились в комиссию с просьбой об осмотре их хозяйств и выслушание претензий, согласно лично объявленной им мною в Волковыске резолюции принесенное прошение о бедственном их положении.

По удостоверению комиссии оказалось: быт крестьян им[ении] Малой Лопеницы посредственный, у каждого хозяина найдено хлеба достаточно и строения обыкновенные, а только из 35 дворов у 5 хозяев нет волов, 2 избы действительно в разрушенном виде, так что на одной из них совершенно нет крыши, но к починке их делаются приготовления, в чем сам мировой посредник принимает участие и обязался безотлагательно привести оные во приличное состояние.

При расспросах о благосостоянии общества и внушении непременного исполнения повинностей по уставной грамоте крестьяне все единогласно объявили, что они формальных показаний не дадут и ничего не подпишут, ибо никому не верят, а ожидают с великолопеницкими и каменецкими крестьянами нового всемилостивейшего манифеста, для исходатайствования коего отправился в С.-Петербург рядовой Боуфалов. Об этом более всех говорили крестьяне Франц Дзенгелевский и Яков Немец, из коих последний даже в присутствии комиссии невежливо отозвался к своему мировому посреднику. Крестьяне этого имения добавили, что за ними показано в уставной грамоте больше земли, нежели в натуре, по примерному же измерению 4-го уч. оказалось, что не достает 1/3 дес. против показанных по грамоте 15 дес.

Находя, что главным руководителем и подстрекателем крестьян к неповиновению представляется отставной рядовой Боуфалов, а зачинщиками в обществах Великолопеницком крестьянин Алексей Зданович, Каменецком – Данили Карась и Малолопеницком – Франц Дзенгелевский и Яков Немец, комиссия отнеслась к земскому исправнику о заключении их в тюрьму до особого распоряжения, подвергнув также аресту рядового Боуфалова по возвращении его на местожительства.

К исполнению сего распоряжения крестьяне всей волости, как донес исправник, не допустили, и сказанные подстрекатели и зачинщики скрылись; мировой же посредник, приезжавший после того в гор. Гродно, лично доложил мне, что в настоящее время в Лопеницкой вол[ости] все спокойно, и крестьяне отбывают барщинную повинность исправно.

Усматривая из вышеизложенного, что происшедшие в означенных обществах беспорядки вызваны были, с одной стороны, недостатком внимания мирового посредника, который, вместо того, чтобы прежде всего рас-

крыть причины неповиновения, оказать удовлетворение крестьянам исправлением разоренных изб и в других нуждах и тем устранить поводы к справедливым жалобам, обратился безусловно к гражданской власти с требованием о назначении военной экзекуции, как будто неповиновение крестьян было последствием явного их ослушания установленным властям без всяких побудительных к тому причин, и что хотя мировой посредник обязался склонить помещика привести разрушенные избы в приличное состояние, но сделал это не прежде, как после обнаружения следственной комиссией невозможности зимовать в них, каковое упущение было и мною лично ему указано, а с другой, что крестьяне, не находя полного покровительства в мировом посреднике, не замедлили по крайнему неразумению поддаться обману первого встретившегося им отставного рядового Боуфалова, который, воспользовавшись их невежеством, из видов корысти уверил в возможности исходатайствовать новый всемилостивейший манифест и принял на себя пред ними эту обязанность, что заблуждение их подтверждалось еще превратным понятием толкований мною Положений 19 февраля 1861 г., в чем особенно командированные мною чиновники не могли разуверить крестьянина Здановича, что по примерному измерению 4-го участка действительно оказалось на 1/3 дес. в каждом менее против 15 дес., показанных по грамоте, какового недостатка нельзя после сего не предполагать, быть может, в большем даже количестве и в других участках, что волостной старшина оказался виновным в обратном отнесении введенной в действие грамоты во двор по принуждению крестьян Каменецкого общества, чего ни в каком случае не должен был себе дозволить, и что признанные главными виновными крестьяне скрылись и удалением от семейств подвергли себя некоторому наказанию, в настоящее же время остаются все спокойные и барщинную повинность отбывают исправно, я предписал земскому исправнику: 1) по прибытии рядового Боуфалова на место поступить с ним на точном основании высочайшего повеления, объявленного в циркулярном предписании В[ашего] В[ысоко] П[ревосходительства] от 13 июня 1861 г. за № 74, и 2) сделать крестьянам при бытности мирового посредника строгое внушение, чтобы они отнюдь не осмеливались уклоняться от исполнения по уставной грамоте издельной повинности или от платежа определенного оброка, впредь до совершенного выкупа земельных наделов, объяснив им, что с открытием действий поверенных комиссий жалобы их будут подвергнуты обследованию и удовлетворению. Причем отменить распоряжение комиссии о подвержении вышепоименованных крестьян тюремному заключению.

Что же касается мирового посредника, то, обратив его внимание на одностороннее суждение о происшедших беспорядках и на сделанные вследствие того распоряжения, я предоставил ему более виновных крестьян взамен тюремного заключения подвергнуть денежному штрафу или аресту

по его усмотрению, на основании Положений 19 февраля 1861 г., при содействии к исполнению решения земской полиции, о чем последней предписано. Относительно же удаления волостного старшины от должности я утвердил постановление мирового съезда.

О всем этом имею честь довести до сведения В[ашего] В[ысоко] П[ревосходительства].

Ген.-майор [*подпись неразборчива*].

ЦГИАЛ, ф. 1291, оп. 52, д. 40, лл. 89–95.
Подлинник, рукопись.

Перадсмертны разгавор

Пустэльніка Пятра

Гутарка “кіеўскага” Пустэльніка Пятра

З усяе агітацыйнае паўстанцкае літаратуры ў кніжачцы *Перадсмертны разгавор Пустэльніка Пятра*, хіба, найбольш выразна выяўляецца г. зв. прапольская ідэалогія аўтара. Праўда, сялян-мужыкоў ён усё ж не называе палякамі (як аўтар *Пісьма ад Яські-гаспадара да мужыкоў зямлі польскай*), адно заклікае іх ісці дапамагаць палякам, але ажно дзесяць разоў настойліва паўтарае: вы людзі “Polskoj ziemli”. Апрача таго, ён яшчэ двойчы згадвае даўнюю “Polszczu” ды тройчы – польскае войска, польскіх жаўнераў і польскага караля. Адначасна – але не ў апазіцыі да “Polskoj ziemli” – аўтар чатырнаццаць разоў выкарыстоўвае слова “ziemla” з эпітэтамі “swoja”, “nasza”, “sobstwennaja” і “wolnaja”, тым самым ствараючы ідэалагему “зямля”, якая супрацьпастаўленая варожым “Maskalam” і ўсяму “maskouskamu”, у першую чаргу “caru” (дваццаць пяць словаўжыванняў).

Так, менавіта “ziemla” – і ў вузкім значэнні (як тыя колькі дзесяцін, якіх прагнуў мужык), і ў шырокім (як дзяржава, як Польшча-Рэч Паспалітая) сталася адмысловым эпіцэнтарам твора, бо аўтар выдатна разумеў, што гэта можа выклікаць прыхільныя пачуцці сялян да ідэі ягонага твора.

Ці, можа, аўтар павінен быў клікаць на барацьбу за незалежную Беларусь? Але ж нават такі знаны сепаратыст як К. Каліноўскі не адважваўся адкрыта прапагандаваць падобнае. Бо ў тагачаснай грамадскай думцы Беларусі незалежніцкія настроі яшчэ не сфармаваліся: шляхта і інтэлігенцыя з малаком маці гадавалася пераважна ў даўніх рэчыпаспалітаўскіх традыцыях, а мужыкі яшчэ не ўзняліся па-над сваёй “тутэйшасцю”. Сялянскую “tabula rasa”, “тутэйшасць” разлічваў, відавочна, выкарыстаць К. Каліноўскі, хоць і вымушаны быў супрацоўнічаць з шляхецкімі рэвалюцыянерамі, пераважна палітычнымі палякамі, бо аднадумцаў меў няшмат.

З гэтай прычыны амаль уся беларускамоўная паўстанцкая літаратура не магла быць уласна нацыянальна-беларускаю паводле зместу. Пішучы па-беларуску, аўтар мусіў агітаваць за Рэч Паспалітую (звычайна, за Польшчу). Дык з часоў Аляксандра Пыпіна гэтая літаратура ўспрымалася расейскімі, беларускімі савецкімі і сённяшнімі прарасейскімі гісторыкамі ды публіцыстамі як “польская пропагандистская” ці “польская интрига”[1]. Я. Карскі адмаўляў гэтым тэкстам у “литературномъ значеніи”; ён пісаў пра “полное извращеніе исторической истины” ў іх, бо “въ мрачныхъ краскахъ изображается возсоединеніе уніатовъ, будто бы насильное прикрѣпленіе къ землѣ,

[1] А.Н. Пыпинъ, *Исторія русской этнографіи*, т. 4: *Бѣлоруссія и Сибирь*, С.-Петербургъ 1892, с. 85–94.

обложеніе податями и т. п."[1]. Я. Карскі, хіба, лічыў, што ў мастацкім тэксце нават дзеля пэўнае ідэі аўтар не павінны выкарыстоўваць мастацкія тропы: "французы подъ Севастополемъ будто бы заступились за поляковъ и принудили русскихъ объявить угнетеннымъ всякія вольности. Но русскіе не исполнили своихъ обещаній"[2].

Для беларускага савецкага літаратуразнаўства беларускае паўстанцкае літаратуры (апрача "Мужыцкае праўды" К. Каліноўскага) проста не існавала. Бо гэта – "гутаркі панска-шляхецкага напрамку". У творах бачылі, што "злачынствы царызма ў дачыненні да польскага народа[3] аўтар спрабуе перакласці на вялікі рускі народ і тым самым выклікаць да яго варожасць з боку сваіх чытачоў"[4].

А вось расейская даследніца З. Тальвірская бачыла ў *Перадсмяротным разгаворы*… амаль той самы змест, што і ў іншых паўстанцкіх тэкстах, хоць і звяртала ўвагу, што "идейные позиции авторов несколько отличны. <…> Позиции автора этого произведения, безусловно, более правые, более отвечающие интересам помещичьего лагеря, чем позиция авторов *Гуторок*, но он также относится к кругам, признающим неизбежность восстания. Видимо, его нужно отнести к крайне правому крылу «красных» и, несмотря на белорусский язык, к представителям польской[5], а не белорусской интеллигенции"[6].

Да нядаўняга часу *Перадсмяротны разгавор*… не передрукоўваўся[7]. Грунтоўная *Кніга Беларусі*, пазітыўна ацаніўшы твор[8] ("Ідэйны кірунак гэтай нелегальнай агітацыйнай «размовы» вельмі яскравы, аўтар яе заклікае сялян падтрымаць паўстанне 1863 года. Аўтар яе не хаваецца за «набожныя» псалмы, а адкрыта гаворыць: «Вы, дзеці мої мужыкі! Ідзіце за шляхтаю і памагайце палякам, бо чрэз іх толькі достанеце землю і вольнасць во

---

[1] Е. Карскій, *Бѣлорусы*, т. III: *Очерки словесности бѣлорускаго племени*, ч. 3: *Художественная литература на народномъ языкѣ*, Петроградъ 1922, с. 88–89.

[2] *Ibidem*.

[3] Хіба, толькі ў *Пісьме ад Яські-гаспадара да мужыкоў зямлі польскай* беларускае сялянства наўпрост называлася польскім.

[4] В. Барысенка, *Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя*, Мінск 1957, с.

[5] Мы лічым, што ў сярэдзіне XIX с. аўтараў, якія пісалі па-беларуску, можна залічаць да беларускай інтэлігенцыі, а іхныя тэксты да беларускай літаратуры.

[6] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.). Сборник статей*, Москва 1967, с. 65.

[7] Я. Янушкевіч апублікаваў твор у раздзеле *Dubia* ў кнізе: В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў у 2 т.*, т. 2: *Вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады, Dubia*, Мінск 2008, с. 545–552. Адкуль ён быў перадрукаваны ў анталогіі: *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*, ч. 1, Мінск 2013, с. 569–572, 839.

[8] Схаваная цытата з кн.: С. Александровіч, *Пуцявіны роднага слова: Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя*, Мінск 1971, с. 19.

векі векоў"[1]), не падавала ягонага месцазнаходжання. Зрабіць гэта, аднак, у той час было магчыма: З. Тальвірская ў сваім артыкуле назвала тры "архивохранилища СССР", дзе мелася гутарка: "ЦГИА ЛитССР, ф. 439, оп. 18, д. 19, лл. 1–7; ГБЛ, ф. 324, к. 6, д. 23 и др.; ЦГАОР СССР, ф. 190-й, 1 эксп., 1863 г., д. 97, ч. 25, лл. 2–9"[2].

Нам удалося пазнаёміцца толькі з асобнікам, які захоўваецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве. Архіўны адрас, праўда, змяніўся, але параўнанне старых і новых каталогаў дазволіла "выявіць" кніжачку яшчэ раз. Судова-следчая справа (гл. ніжэй), у якой яна захоўвалася, дазваляе меркаваць пра час і тэрыторыю пашырэння беларускамоўнае гутаркі.

Што датычыць асобніка ў фондах III аддзялення, дык невядома, якія матэрыялы, апроч самога твора, маюцца ў справе *О возмутительных воззваниях: о воззвании под заглавием предсмертный разговор Пустынника Петра*. Тут усяго дзевяць аркушаў, а сама кніжачка складаецца з васьмі[3]. Цікава даведацца, ці ёсць у справе інфармацыя, адкуль паходзіць выданне?

Дзякуючы электронным вопісам аддзела рукапісаў Расейскай дзяржаўнай бібліятэкі (раней – Государственная библиотека СССР им. В.И. Ленина), удалося высветліць, што паказаны З. Тальвірскаю архіўны адрас не зусім дакладны. Сёння *Перадсмяротны разгавор*… захоўваецца ў фондзе 324 [*Архив Ивана Владимировича Цветаева*], к. III [*Коллекция документов, относящихся к истории Польши*], № 9 [*Печатные материалы, относящихся к истории Польши*]. Сама справа апісаная наступным чынам: "Ф. 324–11–6: "*Priedsmiertnyj rozhowor Pustelnika Pietra, katoryj zyu и pusaczy*…" (*Предсмертная беседа пустынника Петра*…) – проповедь. [1860-е]. Киев. 2 экз. 16 л. + I–IV. Печ. В западнорусск. транскрипции лат. шрифтом. Пост. 1909"[4]. Атрымліваецца, што ў справе захоўваюцца два асобнікі выдання, кожны з якіх мае адмысловую вокладку. Мову кніжачкі І. Цвятаеў[5] (1847–1913), філолаг і прафесар Маскоўскага ўніверсітэта, пазначае даволі дзіўна: нібыта як польскую "в западнорусск[ой] транскрипции лат[инским] шрифтом". Якім чынам[6] і калі *Перадсмяротны разгавор*… трапіў да І. Цвятаева, – невядома, але цікава тое, што амаль усе ягоныя "печатные материалы, относящихся к истории Польши" датычаць варшаўскае паўстанцкае арганізацыі. Асобныя з іх атрыманы[7] ад малодшага брата

---

[1] *Кніга Беларусі (1517–1917): Зводны каталог*, Мінск 1986, с. 248.

[2] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.). Сборник статей*, Москва 1967, с. 64.

[3] Праўда, часам у падобных справах друкаванае выданне лічыцца як адзін аркуш.

[4] *Указатель электронных фондов отдела рукописей (ОР)* [online] https://dlib.rsl.ru/viewer/01004745338#?page=189 [доступ: 23.02.2020].

[5] Бацька вядомай паэткі Марыны Цвятаевай (1892–1941).

[6] У 1872–1873 гг. І. Цвятаеў быў дацэнтам Варшаўскага ўніверсітэта.

[7] Напрыклад, улётка *Золотая Грамота до сельского народа – Złota Hramota do wiejskiego ludu* (1863 марта 31, Варшава) мае надпіс: "В Московский Румянцевский музей, дар профессора Дмитрия Владимировича Цветаева". І. Цвятаеў з 1881 г. працаваў у Румянцаўскім музеі, а з 1901 г. быў ягоным дырэктарам.

Дзмітрыя Цвятаева (1852–1920), гісторыка, вучня Міхала Каяловіча, прафесара Варшаўскага ўніверсітэта (1887–1897).

Вядома, што асобнік кніжачкі *Перадсмяротны разгавор…* захоўваўся ў бібліятэчцы Браніслава Эпімаха-Шыпілы[1], а таксама ў Бібліятэцы Асалінскіх у Львове (Zakład Narodowy imienia Ossolińskich)[2].

Калі і дзе была выдадзеная беларускамоўная гутарка? Здаецца, не ў 1863 г., як сцвярджаецца ў зводным каталозе *Кніга Беларусі*[3], а крыху раней. З судова-следчай справы Казіміра Маліноўскага вынікае, што ў студзені – пачатку лютага 1863 г. *Перадсмяротны разгавор…* ведалі ў Бабруйскім павеце.

Гэтак жа няпроста адказаць на пытанне і пра месца выдання. З. Тальвірская сцвярджала, што гутарка магла быць надрукаваная ў Кіеве. І ў якасці аргументаў прыводзіла тое, што ў Кіева-Пячорскай лаўры існавала падпольная тыпаграфія, заснаваная адным з кіраўнікоў Паўстання 1863 г. Стафанам Баброўскім (1840–1863), які паходзіў з Жытоміршчыны, а таксама пашырэнне "подобной же брошюры на украинском языке"[4].

Аднак друкарню Кіева-Пячорскай лаўры, якая выдала ў 1861 г. некалькі ўлётак (у тым ліку тры нумары "Великорусса"), паліцыя на пачатку 1862 г. выкрыла і зачыніла. І – самае галоўнае – у Кіеве, мы ведаем, дзейнічала пераносная друкарня, якая не магла даць тую якасць друку, якой вызначаецца *Перадсмяротны разгавор…* Мяркуем, "Peczatano w Kiewie" на тытульнай старонцы з'явілася толькі таму, што Пётр "быў" пустэльнікам. Пра кіеўскіх святых добра ведалі вернікі на Беларусі, а таму выдаўцы вырашылі гэта выкарыстаць. Невыпадкова арыштаваны К. Маліноўскі спрабаваў абараняцца, спасылаючыся на тое, што ў Кіеве не магла быць выдадзеная кніжачка "возмутительнаго содержанія".

Відаць, гутарку выдалі ў адной ў друкарняў Цэнтральнага нацыянальнага камітэта ў Варшаве. Гэтую гіпотэзу пацвярджае наяўнасць у зборах І. Цвятаева двух асобнікаў кніжачкі (прычым з вокладкамі), якія яўна паходзяць з пасляпаўстанцкае Варшавы.

Пра аўтара (аўтараў) можна сказаць толькі тое, што ён належаў да лагеру чырвоных, якія падпарадкоўваючыся закліку Л. Мераслаўскага, пла-

---

[1] Гл.: *Старонка вопісу бібліятэкі Б. Эпімах-Шыпілы* [у:] БДАМЛМ, ф. 66, воп. 1, спр. 1429, арк. 1v [online] http://archives.gov.by/index.php?id=964432 [доступ: 24.02.2020].

[2] Пра гэта маецца інфармацыя ў выданні *Biblioteka Ossolińskich: Pismo historyi, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone: Poczet nowy*, Lwów 1868, t. XI, s. 374). Уладзіслаў Вісloцкі (1841–1900), пазнейшы, з 1869 г., кусташ Бібліятэкі Асалінскіх, а ў той час выпускнік Львоўскага ўніверсітэта, перадаў у Бібліятэку дзесяць выданняў, сярод якіх быў і *Rozhowor priedśmiertnyj pustelnika Pietra. Kiew.*

[3] *Выданні на беларускай мове: XIX – пачатак XX стагоддзя: Каталог* [online] https://ru.calameo.com/read/0035396894f83335fa906 [доступ: 24.02.2020].

[4] З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [w:] *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.). Сборник статей*, Москва 1967, с. 64. Аўтарка спасылалася на кн.: *Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг.*, Киев 1963, с. 181.

навалі весці прапагандысцкую працу сярод сялян. Мог вучыцца ў Кіеўскім універсітэце і паходзіць з паўднёвай Беларусі, пра што сведчыць далучаны да гутаркі "палескі" варыянт гімну *Божа, што Польшчы*… Зрэшты, больш праўдападобна, што да выдання кніжачкі спрычынілася група людзей: аўтарам гутаркі *Перадсмяротны разгавор*… быў адзін чалавек, гімн перапрацоўваў – другі, а выдаў нехта трэці.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: *Pieredśmiertnyj Rozhowor Pustelnika Pietra katoryj żyŭ u puszczy dziewiećdziesiat let, a pamior majuczy sto sorok let*, Peczatano w Kiewie [у:] LVIA 494 [*Штаб войск Виленского военного округа 1863–1901*], ap. 1, b. 19 [*Дѣло о дворянинѣ Казимірѣ Малиновскомъ*], l. 7 (1–8).

|1| # *PIEREDŚMIERTNYJ ROZHOWOR*

Pustelnika Pietra
katoryj żyŭ́[1] u puszczy
dziewiećdziesiat let, a pamior majuczy sto
sorok let.

Peczatano w Kiewie.

|3| Wo Imia Otca ✠ i Syna i Swiatoho Ducha. Amen.

Leta mojei starości zawuć mienie k mohile, smiérć moja zawie mienie pred strasznyj sud Bożyj, hdzie my za usio otwieczać budziem.

Piered smierciju chaczu pohoworyć z wami, na szto ja czerez sto sorok, let hiadzieu[2], i piereskazać usio – szto Milosiernyj Boh dla Polskoj ziemli pryhatowiu.

Wiecznaja cześć i chwała Bohu Atcou naszych, a synam całoj ziemli Polskoj wiecznaj swaboda!

|4| Miłyje Dzietki!

Byu czas kali usi ludzi na Polskoj ziemli byli rounyje, i pod opiekoju Boha zyli[3] zhodno i szczaśliwo, jak dzieci odnoho Otca Niebiesnoho. Tahdy nie było – ni szlachty ni panou, ni mużykou, bo usi byli braty, a braty zausiohdy sobie rounyje.

Ale złyje susiedzi pozawidowali nam hetaho szczaścia, stali napadać predkou naszych sztoby zabrać ich u niewolu. Tahdy pradziedy naszy stali raić, stali prydumywać sposoby – jak od złych susiedou boronić sie, i postawili takij zakon: sztob kożnyj mołodyj czaławiek służyu u zaunierach i wojowau prociu niepryjaciela.

Usich ludziej wojennych nazwali szlachciczami, bo jany po szlachach ciekli jak wada i odhaniali niepryjaciela. A hospodarou żonatych nazwali mużami – pośla mużykami. |5| Dobryje i czesnyje syny mużykou z achwotoju szli u żauniery, bo wiedali szto służać całomu narodu, szto boroniać swoich Atcou, swoich matok, i wiéru swoich predkou.

Za takuju zasłuhu całyj narod daryu żaunieram ziemlu, katoraja pie-

[1] Літары ***й*** друкарня, пэўна, не мела, але той факт, што дзеля загалоўку выдавец “знайшоў” літару ***й́***, можа сведчыць пра наяўнасць у рукапісе, з якога рабіўся набор, названае літары.
[2] Памылка друку. Трэба: *hladzieu*.
[3] Памылка друку Трэба: *żyli*. Магчыма, друкарня не мела дастатковай колькасці літары ***ż***, дык ужывалася літара **ż̓** (*z* з апострафам).

rechodziła na ich patomstwo, i uwolniali ich od usiakich powinnościej.

Haspadary – mużyki, katoryje nie służyli zaunierami, płacili na cełyj hód podatku – złotyj z komina, a nie z duszy, bo dusza sobstwenność Boża, i za jeje podatkou nikto brać nie smiéje.

Naszy pradziedy wojowali wielmi czasto; bo na bohatuju ziemlu Polskuju napadali: niewiérnyje Turki, hałodnyje Niemcy i Maskali.

Ale Boh błahosłowiu predkam naszym, bo jany bajali sie Boha, lubili Jaho, u złoj niedoli druhim pomahali, czużoho nie żadali, a tolki swoju ziemlu, i wolność bronili.

|6| Nakoniec – pahanyje susiedzi: Austryjak, Prusak i Maskal zhawarylisie, razom u troch napali pradziedou naszych, zwijawali[1] ich, a cełu ziemlu Polskuju pomiż siebie rozdzielili. Dzwie czaści zabrali hałodnyje Niemcy, a treciu Maskal.

Siwaja haława moja, i waszyje dziedy pamietajuć od czaho naczałasie nasza niewola. Napiérsz stali kasować naszy unijackije cerkwy; pataptali Ałtary Boży wiery predkou naszych, u cerkwach Bożych pastroili carskije worota, i prestoły; siłoju hnali narod i ksiendzou za processijeju prociu sonca, gwałtom powiernuli narod w kazionnuju wieru, katoru nazwali prawosłaunoju, i prykazali molićsie caru maskouskomu, a nie Bohu. Niepazwolili narodu uczyćsie, prykazali służyć panszczynu popam, i pazwolili im razom i dziakami[2] obdzirać naród nieszczasnyj. Ale hetoho mało.

|7| Z wieku ludziej wolnych zapisali u skazki i nie|pazwolili pierechodzić z odnoho miesca na druhoje. Zasłużanym zaunieram odobrali ziemlu, popisali ich u Odnodworcy, na cełyj narod – pa maskouski nałożyli ciażkije podatki z duszy, stali brać u rekruty i hnali ich za kraj świeta; prykazali robić panszczynu po inwentaru, jakoho nikto nie znau na ziemli Polskoj. Zasłużonych zaunierou starszych, katoryje stajali za narod, i mnoho mużykou, szto stojali za swoju wolność i ziemlu, zahnali u Sibir i stali hłumiście nad narodem.

I nastała dzietki ciażkaja niewola, jakoi od sotworenija świeta na Polskoj ziemli nie bywało! Bo i żydou nieszczasnych, katorych predki naszy jak hościej pryniali na swoju ziemlu, stali brać u rekruty, stali odziewać po maskouski, i gwałtom naworoczać na kazionnuju wieru.

|8| Tahdy cełyj narod zapłakau! Reki niewinnoi krawi pociekli na mohiły predkou naszych, slozy wdow i sirot poworoszyli ich kości, usia ziemla zastohnała i wyzwała malitwu k Bohu – sztob Jon pierestau karać hresznych.

Miłosiernyj Boh wysłuchau modlitwu naszu; slozy sirot pryniau za pokutu, i posłau wielikoho Prancuza sztoby naszu ziemlu uwolniu. Prancuz, pobiuszy Maskala pod Sewastopolem a Niemca koło Rzymu, podpisau dla cełoj ziemli Polskoj i narodu wólność, i prykazau Maskalu: brać podatki nie z duszy – a z chaty po złotomu, jak było za Polszczy; prykazau pozwolić pierechodzić narodu z odnoho miesca na druhoje, stroić unijackije cerkwy, i molićsie u nich nie caru maskouskomu, a tolki Jedynomu Bohu.

Niepazwoliu wybirać narod u rekruty i hnać za kraj świeta, a tolki pasyłać

[1] Трэба: *zwajawali*.
[2] Трэба: *z dziakami*.

maładych lu|**9**|dziej u Polskije żauniery, na czatyre hody – i u swajom Powiécie.

Wielikij Prancuz prykazau: kupić dla mużykou od Panou ziemlu; zaunieram, i tym szto u maskalach, dawać na zimu każuchi, douhije boty, funty dwa biéłoho chleba, poutora funta miasa i pietnanceć hroszy u dzień na cicion[1].

Objawiuszy heto starym sałdatam, Prancuz prykazau odpuścić ich do domu, sztob jany usio rozkazali narodu. Ale car maskouskij rozdumausie – szto maje sobstwennyje majontki z poddanymi, katoryje płaciać jamu cynsz i podatki z duszy. Rozhledzieusie szto z takoju woleju, – jakaja była za Pólszczy, kazna jaho zapustuje.

Nuż czerez popou i sudomych duryć i tumanić naród, – woleju, a Prancuzu pisać: szto dla mużykou kupiu uże ziemlu, szto odnodworcy i mużyki nie płaciać podatkou, szto |**10**| ich popy i sudowyje nie obdzirajuć, szto maskali po wioskach nie objedajuć, i szto narod żywie sausiem szczaśliwyj. I poradowausie Prancuz, szto pamoh naszomu narodu, a car maskouskij tamu – szto obmaunu[2] myżukou i Prancuza.

Ale obmanom świet pierejdziesz a nazad nie wierniesz. Narod stau żalićsie, i stau narekać szto nie maje polohki, a Prancuz, ahledzieuszejsie szto jaho abmunuli, naczau sabirać wojsko sztoby cełyj narod uwolnić.

Uznauszy ob hetom car pierepałochausie; nasłau k nam maskalou, sztoby niepozwolili narodu spiéwać u kościołach i płakać ob swajom hory, a sam po niemnohu stau ustupać: wartu, starożu, i panszczynu, katorych za Polszczy naszy predki nie znali, i spodziejestsie szto narod scichnie. Ale wy miłyje dzietki pryzawićcie Boha na pomoszcz i cierpiećcie. Nie wierćcie popam i sudowym kali wam ha|**11**|waryć stanuć, szto car maskouskij podarujeć dla was ziemlu. Popytajcie takich ludziej – czamu car niepodarowau kazionnym mużykam ziemli? Nie wiércie tamu, kali was k lichomu podmaulać stanuć, i nie wiércie tamu szto car ob was dumaje, bo jon dumaje tolki ob podatkach i hetych wam nie|podaruje.

Niepryjaciel wiery naszych predkou nie może dobra zyczyć narodu.

Miłosiernyj Boh prywiedzie k wam korola Polskoho z wojskom Polskim i Prancuza, a wy idzicie pomahać im prohnać maskala iz ziemli waszych predkou'![3] Tahdy usiakomu żaunieru daduć ziemlu, jak heto było za waszych predkou.

Statkujcie[4] i słuchajcie ludziej rozumnych, katory wam dobra zyczać, curajciesie ludziej pahanych i żyu'icie[5] zhodno so usiemi susiedami waszymi. Nie nazywajcie nikoho – ni panom[6], ni żydom, ni Tataram; bo usie wy |**12**| braty, bo

---

[1] Трэба: *ciciun* (?). Гл.: I. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 689: "ЦИЦЮ́НЪ, у, с. м. Листовой, курительный табакъ. *Куривъ бы пипку, да цицюну немáшъ*".

[2] Трэба: *obmanu*.

[3] Літара **u'** (*у* з апострафам) з'явілася, відаць, дзеля абазначэння гуку [ў].

[4] Гл.: I. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 614: "СТАТКОВА́ЦЬ, -кую, гл. ср. Степенничать, вести себя прилично. *Не женатый гулявъ, а, якъ оженився, статковаць ставъ*".

[5] Трэба: *żywicie*. Але, магчыма, у рукапісе было *żyйicie*.

[6] Словы, якія сведчаць, што аўтар не быў прыхільнікам "помещичьего лагеря" (сцвярджэнне З. Тальвірскае).

usie wy dzieci odnoho Boha i odnoi ziemli Polskoj.

Wy braty szlachta! pokażycie całomu świetu szto wy syny daunich żaunierou, katoryje stajali za wolność narodu i ziemli Polskoj.

Wy dzieci moi mużyki! idzicie za szlachtoju i pomahajcie Polakam, bo czerez ich tolko dostaniecie ziemlu i wolność wo wieki wiekou.

Ale usiakoje dzieło, jak i waszy predki, naczynajcie z Bohom. Podajcie sabie ruki, jak braty, i idzicie razom, a Niémcy i Moskali buduć uciekać pred wami.

A kali prydzie pora, Atcy i matki błahosławicie synou waszych i posyłajcie ich na pomoszcz korolu Polskomu, a Boh pobłahosławić wam, i wy kości swoi położycie na sobstwennoj i wolnoj ziemli! Tahdy Boh predkou waszych poradujetsie waszemu szczaśćju, a wy pred Jaho Ałtarami zaspiewajecie ma|13|litwu radości, szto Boh was uwolnić wo wieki wiekou, Amen.

HYMN.

Bożе szto Polszczy prez nieśmietny wieki
Dau cześć i chwału, scieroch od niewoli,
A nie|żaleuszy atcouskoj opieki
Suliu paciechu u nieszczasnoj doli.
Piered ałtary molitwu zanosim,
Baćkouszczynu wolnu waraci nam prosim.

Ty pożaleuszy jeje u złoj pryhodzie
Nieraz pobici Maskala dau siłu,
Sierod nieszczaścia, u praużednom rodzie
Dabawiu chwały choć paszła u mahiłu.
Piered ałtary molitwu zanosim,
Baćkouszczynu wolnu woraci nam prosim.

|14| O Ty katoryj ułaść koronowanych
Maulau bylinku złomisz u huiennom[1] sudzie,
Satry|ż u poroch Maskalou pohanych,
Daj nam nadzieju szto Polszcza żyć budzie.
Piered ałtary molitwu i t. d.

Ty Turewicka Preświataja Dziewa,
Jedyna maci propaszczoho rodu,
Litwy i Polszczy można Korolewa,
Uprosi Syna kab dau nam swabodu.
Piered ałtary molitwu i t. d.

Daj|że nam prosim baćkouszynu wolnou
Rodnieńkoj niwie urożaj daj wiernyj,
Zhodu i szczaście, radość nieprakwolnu,

[1] Трэба: *hnieunom*.

Hodzi karaci Boże miłosiernyj.
Piered altary molitwu i t. d.

|15| U Pietrykowie, Turowie, Maskali
Ciabie, nas, siłoj u Syzmu nawiernuli,
Sprau sztob od syzmy Ty i my odstali,
Sztob razom z Polszczoj kajdany rozkuli.
Piered ałtary molitwu zanosim,
Baćkouszczynu wolnu waraci nam prosim.
Amen.

Са справы Штаба войскаў Віленскае вайсковае акругі

Судова-следчая справа Казіміра Маліноўскага, у якой захаваўся асобнік гутаркі *Перадсмяротны разгавор…*, цікавая тым, што шляхціца абвінавачваюць у чытанні сялянам беларускамоўнага тэксту “возмутительнаго содержанія”. Гэта ці не адзіная справа часоў Паўстання 1863 г., у якой і следства, і суд канцэнтраваліся вакол гэтага “злачынства” К. Маліноўскага. З матэрыялаў следства захавалася толькі два дакументы – допыт (дакладней: г. зв. “вопросные пункты”) К. Маліноўскага жандарскім палкоўнікам Б. Рэйхартам і допыт павятовым спраўнікам дванаццаці сялян Пархімкаўскае воласці Бабруйскага павета. Арыштаваны[1] 14 лютага (ст. ст.) 1863 г., К. Маліноўскі быў прывезены ў губернскі Мінск і 16 лютага адказаў на пісьмовыя пытанні следчае камісіі. Хоць адказы і запісаныя ўласнаручна К. Маліноўскім, але даць ім веры мы не можам. “Палітычны злачынец”, відавочна, імкнецца схаваць праўду. Бо ведаў, якая чакае яго небяспека. Дык невыпадкова прымаў пэўныя меры засцярогі: разам з крамольнаю гутаркаю меў у сябе і афіцыёзную *Бясѣду старага вольника зъ новыми, пра ихнае дзѣло*. Аднак выкарыстаць гэта не здолеў: замяніць адну кніжачку на другую яму падчас арышту не дазволіў асэсар (заседацель) бабруйскага суда.

Больш незразумелаю ўяўляецца справа з допытамі сялян, якія не мелі анічога супраць К. Маліноўскага і чытанае ім кніжачкі падчас арышту, але праз месяц асобныя з іх зусім інакш апавядаюць пра тлумачэнне ім прачытанага валасным пісарам. Іхныя прызнанні, можа, і не разыходзіліся з праўдаю, але якім коштам павятовому спраўніку ўдалося атрымаць іх? Відаць, дазволеную працэдуру ён парушыў, што, дарэчы, выкарыстаў адвакат К. Маліноўскага і дамогся адмены абвінавачвання, што падсудны “подстрѣкалъ ихъ (сялян. – М. Х.) противъ Правительства”.

Увогуле, трэба сказаць, што следства, як спраўнікам, так і камісіяю, вялося паспешна і некваліфікавана. Паліцыю і жандараў мала цікавіла само “злачынства” і хто стаіць за “злачынцам”. Хіба, спяшаліся асудзіць “віноўнага” на восем гадоў катаржных работ, каб іншыя баяліся.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле рукапісу: LVIA 494 [*Штаб войск Виленского военного округа 1863–1901*], ap. 1, b. 19 [*Дѣло о дворянинѣ Казимірѣ Малиновскомъ*], l. 2r–3v, 6r–6v, 9r–9v, 10r–13v, 14r–31v, 33r–38v, 42r).

---

[1] У рапарце мінскага цывільнага губернатара генерал-губернатару У. Назімаву гаворыцца, што К. Маліноўскі быў арыштаваны на падставе “полученныхъ <…> свѣденій”. Відавочна, маецца на ўвазе данос нейкага з мясцовых “інтэлігентаў” – папа ці ваколічных шляхціцаў.

1. Андрэй Кажэўнікаў[1] да Уладзіміра Назімава

|2r| Министерство Внутреннихъ Дѣлъ. Минскаго гражданскаго губернатора. По канцеляріи. Марта 25 дня 1863 года. № 719. Г. Минскъ. По особому Отделенію.

Господину Виленскому Военному Губернатору и Генералъ Губернатору Гродненскому Ковенскому и Минскому.

Волостной писарь Пархимковской[2] волости Бобруйскаго уѣзда дворянинъ Казиміръ Малиновскій, при собраніи временнообязанныхъ крестьянъ читалъ брошюру возмутительнаго содержанія. Въ слѣдствіе полученныхъ объ этомъ свѣденій произведенъ былъ у Малиновскаго обыскъ, и хотя при обыскѣ Малиновскій сдѣлалъ запирательство въ удержаніи у себя означенной брошюры а равно и чтеніи, но потомъ оказалась у|него эта брошюра подъ заглавіемъ *Pieredsmiertnyi rozhowor Pustelnika Pietra* и бывшие въ то время лица подтвердили, что дѣйствительно та самая, которая была имъ читана.

|2v| По достовленіи дворянина Малиновскаго въ г. Минскъ, онъ подвергнутъ былъ допросамъ въ Высочайше учрежденной по политическимъ дѣламъ Коммисіи и показалъ, что дѣйствительно читалъ крестьянамъ эту брошюру, пріобретенную имъ будто у разнощика. Изъ произведеннаго на мѣстѣ дополнительнаго разслѣдованія оказалось: спрошенные, въ числѣ двенадцати человѣкъ, крестьяне показали, что волостной Писарь Малиновскій дѣйствительно читалъ имъ брошюру *предсмертный разговоръ Петра пустынника*; что разсказывалъ имъ, – будто поляки бунтуются и на весну хотятъ занять границу по старый дубъ; что склонялъ ихъ запасаться оружіемъ, косами и топорами утвѣрждая, что при управленіи Польскаго Правительства будетъ имъ лучше, не будетъ платежа податей, а только будутъ брать съ дома по 15 коп. и что при|томъ наговаривалъ ихъ отправиться вместе съ нимъ и отбить провозимый въ Бобруйскую крепость порохъ.

|3r| Усматривая затѣмъ, что дворянинъ Малиновскій состоя въ должности волостнаго писаря, въ цѣли возбужденія крестьянъ къ возстанію противу Правительства читалъ имъ возмутительную брошюру, и это тѣмъ явственнѣе, что онъ Малиновскій подъущалъ крестьянъ запастись оружіемъ и|старался склонить ихъ противу правительства разными убѣжденіями; а затѣмъ признавая его виновнымъ въ злонамѣренныхъ поступкахъ, я полагалъ бы вреднымъ оставлять его на прежнемъ меѣтѣ жительства въ Бобруйскомъ уѣздѣ.

[1] Сапраўдны стацкі саветнік Андрэй Кажэўнікаў (1802–1867) з чэрвеня 1862 г. па красавік 1864 г. займаў пасаду мінскага цывільнага губернатара.

[2] У сярэдзіне 1880-х гг. Аляксандар Ельскі пісаў: “ПАРХІМАВІЧЫ (sic!), дзве размешчаныя побач вёскі ля рэчкі Добасня, Бабруйскі пав[ет], ля самай мяжы Рагачоўскага пав[ета], у 1 паліц[эйскім] стане, вол[асць] Бортнікі. П. Вялікія маюць 22 двары. П. Малыя, альбо Пархімаўская Слабада, – 18 двароў. Глеба пясчаная, шмат лугоў, мясцовасць дастаткова лясістая”. Гл.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Warszawa 1886, s. 861. Сёння – вёска ў Кіраўскім раёне Магілёўскай вобласці. Уваходзіць у склад Добасненскага сельсавета.

О чемъ представляя на Начальническое благоусмотрѣніе Вашего Высокопревосходительства и представляя самое дѣло, имѣю честь доложить, что Малиновскій содержиться нынѣ на гаубтвахтѣ въ г. Минскѣ и что въ послѣдствіе сдѣланнаго мною распоряженія, должность волостнаго писаря Парахимковскаго общества замещена уже дру|3v|гимъ лицемъ избраннымъ самимъ обществомъ.

Гражданскій Губернаторъ [*подпіс*:] Кажевниковъ.

Арыгінал.

№ 2. Допыт Казіміра Маліноўскага палкоўнікам Барысам Рэйхартам

Дакументы № 2 і № 3 далучаны да справы: *Военно-судное Дѣло Произведенно Полевымъ военнымъ судомъ, при штабе 3й Пѣхотной Дивизіи учрежденнымъ надъ волостнымъ писаремъ изъ дворянъ Казимиромъ Малиновскимъ, сужденнымъ за имѣніе у себя книжки возмутительнаго содержанія и читаніе оной крестьянамъ. Начато 17го кончено 21го Маія 1863 года. На 35ти листахъ*.

|6r| 1863 года 16го Февраля Слѣдственная Коммисія по политическимъ дѣламъ въ г. Минскѣ.

Вопросы:	Отвѣты:
1. Какъ Ваше Имя, Отчество и Фамилія; сколько Вамъ отъ роду лѣтъ; какого Вы званія, гдѣ имѣете постоянное жительство; какой Вы вѣры, бываете ли на исповѣди и гдѣ именно? чѣмъ занимаетесь; не|были ли подъ судомъ и слѣдствіемъ? [*Подпісы:*] Полковникъ Рейхартъ, Надворный Совѣтникъ Фонь Брикъ[1].	Казиміръ Сильвестровъ Малиновскій 22 года изъ Дворянъ постоянное место жительства въ городѣ Бобруйскѣ вѣроисповеданія римско католическаго въ исповѣди бываю при приходскомъ Костелѣ Бобруйскомъ занимаюсь при должности Волостного Писаря Пархимковской Волости 17го Мироваго Участка подъ судомъ и слѣдствіемъ не|былъ. – [*Подпіс:*] Малиновскій.
|6v| 2. При собраніи крестьянъ читали Вы книжку подъ заглавиемъ *Предсмертный Раговоръ Пустельника Петра*; отъ куда Вы пріобрели эту книжку? [*Подпісы:*] Полковникъ Рейхартъ, Надворный Совѣтникъ Фонь Брикъ.	*Предсмертный разговоръ Пустельника Петра* читалъ при собраніи Крестьянъ которую купилъ у коробочника. [*Подпіс:*] Малиновскій.

[1] Прозвішча прачытанае, магчыма, недакладна.

3. Какъ книга эта возмутительнаго содержанія, то почему Вы, во первыхъ не задержали каробочника продавшаго таковую, – и во вторыхъ, дерзнули познакомить съ нею крестьянъ? [*Подпісы:*] Полковникъ Рейхартъ, Надворный Совѣтникъ Фонь Брикъ.	По недальнѣвидному своему образованію [*нечыт.*] я содержаніе сей книги [*нечыт.*]; коробочникъ который продавалъ продавъ скоро скрылся и видя что вольная продажа я не стесняясь прочелъ. [*Подпіс:*] Малиновскій.
4 Почему Вы, когда Засѣдатель Бобруйскаго Зем|9r|скаго суда[1] спрашивалъ у Васъ эту книгу, вы запинаясь въ отвѣтахъ, стали искать и подали другую книгу подъ заглавіемъ *бѣсѣда*, а эту т: е: *Dziadek*[2] спрятали въ боковой карманъ, которую повынулъ изъ кармана Вашего Засѣдатель; это доказываетъ что вы хорошо поняли не благонамѣренное ея содержаніе; а потому объясните, съ какою цѣлію Вы читали крестьянамъ это преступное сочиненіе? [*Подпісы:*] Полковникъ Рейхартъ, Надворный Совѣтникъ Фонь Брикъ.	Когда Старшій Засѣдатель приехавъ ко мнѣ на|квартиру и начиная дѣлать обыскъ дѣйствительно, что я на заглавіе *Dziadek* я въ понятіи своемъ вообразилъ *бѣсѣду* и подьнесъ ему и не|зная старшего Засѣдателя который при первыхъ порахъ поступилъ строго, [*нечыт.*] и въ карманѣ отъ испугу я даже и забылъ и ранее цѣли не|было никакой, но такъ какъ крестьяне выслушавъ одну они просили прочитать и другую, я смотря по первой и не подозревая прочиталъ имъ. [*Подпіс:*] Малиновскій.
5. Въ 4мъ пунктѣ Вашихъ отвѣтовъ Вы показали, что забыли о томъ что книга находилась у васъ въ |9v|| карманѣ, тогда какъ люди участвовавшіе при обыскѣ видели какъ вы эту книгу спратали въ боковой карманъ. Что служитъ доказательствомъ несправедливости Вашихъ показаний. [*Подпісы*:] Полковникъ Рейхартъ, Надворный Совѣтникъ Фонь Брикъ.	Книга о которой вспоимнаеться въ 4 пунктѣ я не|пряталъ ея сей минуты но действительно была уже въ кармане отъ того что я хотелъ ѣхать въ городъ и что сіе показаніе сихъ людей есть ложное. [*Подпіс:*] Малиновскій.

Арыгінал.

[1] Старшым асэсарам (засядацелем) Бабруйскага земскага суда быў у 1863 г. Хаецкі.
[2] Незразумела, чаму *Перадсмяротны разгавор*… тут называецца *Dziadek*.

№ 3. Допыт сялян спраўнікам Палікарпам Цытовічам

|**10r**| 1863 года Марта 5 дня Бобруйскій Земскій Исправникъ въ Исполненіе Предписанія Гна Начальника Губерніи отъ 22 февраля за № 362 прибывъ въ Пархимковское Волостное Правленіе допрашивалъ ниже поимянованныхъ Крестьянъ.

1. Евменъ Федоровъ Голубъ Старшина Пархимковской Волости Временно обязанныхъ Крестьянъ имѣетъ лѣтъ 38 вѣроисповѣдания Православнаго у Исповѣди и Св: причастій ежегодно бываетъ подъ Судомъ не|былъ, женатъ дѣтей имѣетъ неграмотенъ ПОКАЗАЛЪ Что бывшій волостной Писарь Казимиръ Малиновскій некоторымъ Крестьянамъ сей же Волости примѣрно полагая человѣкамъ 5 читалъ по одиночкѣ какую то книжку Петра Алексѣева Пустельника, но не|всѣ слышевшіе Крестьянѣ хорошо поняли, Малиновскій говорилъ что Поляки бунтуются и|что за|польщею будѣтъ лутше, Паны дадутъ даромъ землю и|податей не|будетъ, а только платить будутъ съ хаты подымнаго одинъ злотъ (15 коп:) въ|годъ, и|что поляки на|весну хотятъ занять границу по старый дубъ[1], Поляки крѣпко взялись они начали преждѣ съ ножёвъ, |**10v**| на|это Старшина Ему возразилъ, почему же теперь сосѣдственный Польскій Панъ Монкѣвичъ не|дарить даромъ земли? на это Малиновскій отвѣтилъ что Царь не|дозволяетъ, Старшина спросилъ Кто будѣтъ командовать? Малиновскій отвѣтилъ тотъ что знаетъ лутше, Малиновскій говорилъ что будутъ вѣсти порохъ, отбѣремъ для насъ достаточно будѣтъ, болѣе Малиновскій къ Ему Старшинѣ в|ничемъ не|отзывался и вскорости былъ взятъ Начальствомъ съ Пархимковичъ, Малиновскій былъ волостнымъ Писаремъ годъ и пять мѣсяцевъ обучалъ крестьянскихъ дѣтей по собственному желанію самихъ Крестьянъ хозяевъ, грамотѣ русской и почасти Польской азбукѣ чрезъ одинъ годъ и пять мѣсяцевъ преждѣ въ|ничемъ предосудительнымъ не|былъ замѣченъ, вёлъ себя трезво и чесно, а въ|послѣднее времѣ мало занимался своею должностью больше всё разъѣжалъ къ шляхтамъ Могилевской Губерніи но для чего не|знаетъ, Прочитанной Малиновскимъ Книжечкѣ и Его разказалъ Крестьянѣ не|поверили щитали за глупость |**11r**| и|возражали Ему Что у нашего Государя много есть войска. – Что пояснивъ поистинѣ в|томъ по неграмотству печать приложилъ добавляя Что школка уже совершенно закрыта. –

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ[2].

2й Семенъ Нестеровъ Кушнеровъ Лѣтъ 35 Староста Пархимковскаго общества Крестьянъ вышедшихъ съ Крепостной зависимости, вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: причастій ежегодно бываетъ, неграмотенъ женатъ подъ Судомъ не|былъ ПОКАЗАЛЪ во всѣмъ сходно съ

---

[1] Гаворка пра горад Старадуб Чарнігаўскае губерні (сёння: Бранская вобласць Расеі).

[2] Надворны саветнік Палікарп Цытовіч да восені 1863 г. займаў пасаду спраўніка Бабруйскага земскага суда. Ужо ў 1861 г. меў "знакъ отличія безпорочной службы за XX лѣтъ". Пазней быў суддзёю павятовага суда.

1[мъ] Старшиною Евменомъ Голубомъ в|томъ по|неграмотству упросилъ за|себя росписатся. [*Подпіс:*] За Семена Нестерова Кушнерова. –

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

3[й] Кирьянъ Осиповъ Грищенокъ Лѣтъ 37 Староста деревни Пустошки волости Пархимковской, вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: причастія ежегодно бываетъ, подъ Судомъ не|былъ, женатъ ПОКАЗАЛЪ во всѣмъ согласно |**11v**| съ 1[мъ] Старшиною Евменомъ Голубомъ в|томъ по незнанію Грамоты упросилъ за|себя росписатся. – [*Подпіс:*] Кирьяна Осипова Гришченка.

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

4[й] Сымонъ Гришковъ Шалуга Лѣтъ 65 вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: причастія ежегодно бываетъ подъ Судомъ не|былъ неграмотенъ женатъ дѣтей имѣетъ ПОКАЗАЛЪ Что бывшій волостной Писарь Малиновскій читалъ Ему какую то Книжку и говорилъ что за|польскими Панамъ лутше будѣтъ а|такъ|же что нужно дабы были косы и|топоры. Читанного Малиновскимъ нехорошо понялъ по глухотѣ [*нечыт.*] по истинѣ в|томъ по неграмотству упросилъ за себя расписатся. – [*Подпіс:*] Сымона Грышкова Шалуги.

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

5[й] Леонъ Пилиповъ Лѣтъ 50 вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: Причастія ежегодно бываетъ, неграмотенъ, подъ Судомъ не|былъ, женатъ дѣтей имѣетъ Крестьянинъ временнообязанный селенія Пархимковичъ ПОКАЗАЛЪ Что бывшій Писарь Малиновскій ничего Ему не|читалъ и не|говорилъ, но 2го Февраля сынъ показателя Матвѣй возилъ Малиновскаго по найму въ Костелъ въ Антушина[1] ѣдучи тотъ Малиновскій говорилъ сыну когда у Васъ есть ружья а|такъ|же Косы и|топоры прятайтѣ на|весну дастъ Богъ нужно будетъ. – В|томъ по неграмотству упросилъ за себя росписатся. – [*Подпіс:*] Леона Пилипова по ихъ личной просьбѣ росписался дворянинъ Викентій Огрызко.

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

|**12r**| 6. Матвей Леоновъ Лѣтъ 22 вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: причастій ежегодно бываетъ подъ Судомъ не|былъ, женатъ ПОКАЗАЛЪ Что предъ|бывшею Свадьбою[2] въ Жиличахъ[3] именно 2 фев-

---

[1] *Słownik geograficzny…* падае, што ў Рагачоўскім павеце была вёска Антушаў (Antuszów) (t. I, s. 45) і ваколіца Антушы (t. XV, cz. 1, s. 44). У абодвух мясцовасцях былі касцёлы. Тут ідзе гаворка пра ваколіцу Антушы ля мястэчка Пабалава. Цікава, што да прымусовага продажу ў 1865 г. маёнтак Пабалава належаў Маліноўскім, магчыма, сваякам Казіміра. Гл.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Warszawa 1887, s. 344.

[2] Магчыма, маецца на ўвазе вяселле Юзафа Булгака з Антанінаю Маліноўскаю, сын якіх Эмануэль (1865–1943) быў апошнім уладальнікам Жылічаў.

[3] А. Ельскі так апісваў гэтую мясцовасць: “Добасна, інакш Жылічы (DOBOŚNIA, inaczej ŻYLICZE), маёнтак у Бабруйскім пав[еце] (і Рагачоўскім), непадалёку ад мяжы

раля показатель возилъ Волостного Писара по найму въ околицу Антуши въ Костелъ на|обѣдню, туда ѣдучи Малиновскій говорилъ Ему Чтобы пратали у|кого есть ружья, а|такъ|же Косы и Топоры на|весну нужно будѣтъ всѣ пойдемъ за Польщу, у Его есть Книжечка за|которую если|бъ знало Правительство то Его бы взяли, за|польщею будетъ всѣмъ лутше и Крестьянѣ предъ никемъ фурашки не|будутъ снимать какъ|теперь, болѣе ничего Малиновскій не|говорилъ и по|обѣдни сей часъ уѣхали, на|всё выше изложенное показатель Малиновскому ничего не|отвечалъ что пояснилъ по самой Истине в|томъ по|неграмотству упросилъ за|себя росписатся. – [*Подпіс:*] Матвѣй Леоновъ а за его яко неграмотного по личной его прозьбѣ росписался Парфимковский Волостной Писаръ Аполлинарій Карловъ Чурко. –

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

|12v| 7[й] Игнатъ Миновъ Лѣтъ 75 вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: причастія ежегодно бываетъ, подъ Судомъ не|былъ, неграмотенъ, женатъ, Крестьянинъ Пархимковскаго Волостнаго Правленія, ПОКАЗАЛЪ Что бывшій Писарь Малиновский ни чего Ему не|читалъ и|не|говорилъ и|онъ объ|ничемъ несведущъ В|томъ по неграмотности упросилъ за|себя росписаться. – [*Подпіс:*] за Игната Минова.

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

8. Микита Миновъ Лѣтъ 66 вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: причастія ежегодно бываетъ подъ Судомъ не|былъ тоже Крестьянинъ Пархимковской Волости ПОКАЗАЛЪ согласно съ 7[мъ] Игнатомъ Миномъ в|томъ по незнанію Грамоты упросилъ за|себя росписатся. – [*Подпіс:*] Микиту Минова.

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

9 Василь Карнѣевъ Сотскій селенія Пархимковичъ Лѣтъ 28 вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: причастія ежегодно бываетъ

Магілёўскае губ[ерні], 36 вёрст ад Рагачова, даўняя ўласнасць роду Булгакаў г[ербу] Сыракомля. На пачатку б[ягучага] ст[агоддзя] адзін з уладальнікаў, маючы манію будавання, паставіў тут з небывалай пышнасцю палац на сто пакояў, утрымліваў вялікую капэлу і збіраў творы мастацтва. Да сённяшняга дня гэты помнік стаіць і ўтрымліваецца ў цэласці нашчадкамі. Гадоў 30 таму існавала тут першая і адзіная па значнасці цукроўня, а цукар Булгака быў знаны паўсюль. Цяпер маёнтак мае блізу 1000 морг[аў] абшару, не абуджае нічым важным увагі, адно палацам, які варта пабачыць, бо ў ім знаходзяцца розныя зборы, архіў і старыя кнігі. Н. Орда змясціў Д. у сваім *Альбоме*. Была ў Д. катал[іцкая] кап[ліцца] Бабруйск[ае] парафіі. Тут ёсць управа воласці, якая налічвае 1154 душы". *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, Warszawa 1881, s. 65.

Іншы аўтар *Геаграфічнага слоўніка* называў маёнтак Добасна Замкам (так пазначана і на расейскіх картах другое паловы XIX ст.) і паведамляў, апрача таго, што ў Жылічах быў "аграмадны сад, які мае больш за 5000 дрэў. Маёнтак мае 618 дзес[яцінаў]. Колісь тут была цукроўня. Пра Ж. існуе велікодная песня, у якой гаворыцца пра тое «Вялікае Сяло», жыхары якога шыкоўна апраналіся «ў лісіныя і сабаліныя світы і ў шапкі бабровыя». У мясцовасці шмат лугоў, лясоў, глеба пясчаная, ілістая". Гл.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, Warszawa 1895, s. 891.

неграмотенъ подъ Судомъ не|былъ ПОКАЗАЛЪ согласно съ 7[мъ] Игнатомъ Мининымъ въ|томъ по|незнанію Грамоты упросилъ за|себя росписатся. [*Подпіс:*] Василія Карнѣева

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

|13r| 10[й] Карпъ Васильевъ дѣсятскій деревни Пустошки[1] Лѣтъ 45 вѣроисповѣданія Православнаго у исповѣди и Св: причастія ежегодно бываетъ, подъ Судомъ не|былъ, женатъ, неграмотенъ ПОКАЗАЛЪ во|всѣмъ сходно съ 7[мъ] Игнатомъ Мининомъ, в|томъ по неграмотству упросилъ за себя росписатся. – [*Подпіс:*] Карпа Васильева.

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

11[й] Доменикъ Денисовъ Лѣтъ 40 вѣроисповѣданія Православнаго у исповѣди и Св: Причастія ежегодно бываетъ, подъ Судомъ не|былъ, неграмотенъ, женатъ ПОКАЗАЛЪ во всѣмъ сходно съ 7[мъ] Игнатомъ Мининымъ в|томъ по неграмотству упросилъ за|себя росписатся. – [*Подпіс:*] Доменика Денисова по личной и|рукоданной просьбѣ росписался дворянинъ Викентій Михайловъ Огрызко.

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

и 12[й] Павелъ Степановъ Гласка Лѣтъ до 35 вѣроисповѣданія Православнаго у Исповѣди и Св: Причастія ежегодно бываетъ, подъ Судомъ не|былъ, неграмотенъ женатъ, дѣтей имеѣтъ Крестьянинъ Пархимковскаго воластнаго Правленія ПОКАЗАЛЪ что не|можетъ знать котораго именно Числа но за|дней 5 или 7 предъ взятіемъ Малиновскаго, зашедши къ Ему на квартиру гдѣ была и канцелярія |13v| волостнаго Правленія засталъ тамъ сѣдящихъ Старшину Евмена Голуба и старосту Пархимковскаго Сымона коимъ Писарь Малиновскій Читалъ и разъяснялъ какую-то Книжку, показатель остановился и слышалъ какъ Малиновскій говорилъ Что за Польщею лутше, не будетъ податей а только платить будутъ съ хаты по злотому (15 коп:) такъ какъ|было и|преждѣ за Польщи, Что теперь по церквямъ Бога не|хвалятъ а|только Молются за Царя, за Польщею же по Костеламъ Молятся Богу за народъ, потомъ говорилъ что то про немцевъ и Россію но хорошо не понялъ а|далѣе показатель не имѣя времени [болѣе] слушать ушелъ домой болѣе же никогда Малиновскій о ничемъ не говорилъ. – Что пояснилъ сущую правду в|томъ по неграмотности упросилъ за|себя росписатся. – [*Подпіс:*] за Павла Степанова Гласку яко|неграмотнаго по личной просьбѣ росписался Дворянинъ Огрызко.

[*Подпіс:*] Допрашивалъ Земскій Исправ[никъ] Цытовичъ.

Арыгінал.

---

[1] Вёска знаходзілася побач з Пархімкаўскаю Сладабою. У ёй напрыканцы XIX ст. былі 23 двары.

№ 4. Уладзімір Назімаў да Аляксандра Гольтгоера[1]

|**14r**| Штабъ Войскъ Виленскаго Военнаго Округа. По дежурству. Отделеніе. № 529. 2 Маія 1863 года. Въ Вильне.

Начальнику 3 Пѣхотной Дивизіи

Препроваждая при семъ къ Вашему Превосходительству слѣдственное дѣло о дворянинѣ Малиновскомъ, обвиняемомъ въ подстрекательствѣ крестьянъ къ бунту, предписываю предать его полевому военному суду при Штабѣ ввѣренной Вамъ Дивизіи, сдѣлать по сему предмету надлежащее распоряженіе и дѣло, по окончаніи, представить на мою конфирмацію.

Командующій войсками и Генералъ-Губернаторъ
Генералъ-Адъютантъ [*подпіс:*] В. Назимовъ.

Арыгінал.

№ 5. Аляксандар Гольтгоер да Аляксандра Воранава[2]

|**15r**| Штабъ 3^{й} Пѣхотной Дивизіи. Отделеніе III. 13 мая 1863 г. № 2104. Дивизіонная квартира г. Минскъ.

Командиру Новоингерманландскаго пѣхотнаго полка, Полковнику Воронову.

По предписанію командующего войсками Виленскаго Военнаго Округа, отъ 2 сего мая за № 529^{м}, дворянинъ Казиміръ Малиновскій, обвиняемый въ подстрекательствѣ крестьянъ къ бунту, – предается при Штабѣ ввѣренной мнѣ дивизіи Полевому военному суду.

Въ составъ Коммисіи полеваго военнаго суда назначаю: Васъ предсѣдателемъ, ассесорами: ввѣреннаго Вамъ полка Поручиковъ: Степанова, Шупта, Лещинскаго; Великалуцкаго пѣхотнаго полка: Штабсъ Капитана Яблоновскаго, поручиковъ Тавинскаго и Ломакина; дѣлопроизводетелемъ аудитора |**15v**| ввеѣеннаго Вамъ полка Титулярнаго Совѣтника Иванова, и на основаніи приказа Военнаго Министра, отъ 3го Сентября 1862го года за № 243, назначается также особый прокуроръ, – оберъ-аудиторъ Штаба ввѣренной мнѣ дивизіи, Коллежскій Ассесоръ Григорьевъ, которому вмѣсте съ симъ передано означенное предписаніе Генералъ-Адъютанта Назимова за № 529^{м}, и присланное при немъ дѣло о дворянинѣ Малиновскомъ, для составленія обвинительнаго акта, и доставленія потомъ всѣхъ этихъ бумагъ въ учреждаемый подъ предсѣдательствомъ Вашимъ полевой военный судъ.

---

[1] Генерал-лейтэнант Аляксандар Гольтгоер з 1860 г да жніўня 1863 г. займаў пасаду начальніка 3-е пяхотнае дывізіі.

[2] Палкоўнік Аляксандар Воранаў з сакавіка 1863 г. да красавіка 1870 г. быў камандзірам Новаінгерманландскага палка, які ўваходзіў у склад 3-е пяхотнае дывізіі. Гл.: А.И. Пирожников, *Исторія 10-го пѣхотнаго Новоингерманландскаго полка*, Тула 1913, с. 286–287.

По окончанiи производствомъ дѣло представить на|конфирмацiю Командующаму войсками Виленскаго Военнаго Округа, и когда таковое будетъ представлено мнѣ донести.

Начальникъ дивизии, Генералъ-Лейтенантъ [*подпіс:*] Гольтгоеръ.
Начальникъ Штаба, Полковникъ [*подпіс нечыт.*].

Арыгінал.

№ 6. Аляксандар Гольтгоер да Аляксандра Воранава

|16r| Штабъ 3^{й} Пѣхотной Дивизiи. Отделенiе III. 16 мая 1863 г. № 2196. Дивизiонная Квартира. Г. Минскъ.

Командиру Новаингерманландскаго пѣхотнаго полка.

По случаю командировки Поручика ввѣреннаго Вамъ полка Степанова, назначеннаго ассесоромъ въ коммисiю полеваго военнаго суда, учрежденную подъ предсѣдательствомъ Вашимъ надъ канцеляристомъ Михаловскiмъ[1] и дво짜яниномъ Малиновскiмъ, назначаю вмѣсто его Штабсъ Капитана ввѣренаго же Вамъ полка Макаревича.

Начальникъ дивизии, Генералъ-Лейтенантъ [*подпіс:*] Гольтгоеръ.

Арыгінал.

№ 7. Абвінаваўчы акт

|17r| Обвинительный актъ

Составленный изъ слѣдственнаго дѣла о дворянинѣ Казимiрѣ Малиновскомъ, преданномъ полевому военному суду, по обвиненiю въ подстрѣкательствѣ крестьянъ къ бунту.

По предписанiю Командовавшаго войсками Виленскаго Военнаго Округа, Генералъ-адъютанта Назимова, отъ 2 мая 1863 года за № 529^{м}, дворянинъ Малиновскiй обвиняемый въ подстрекательствѣ крестьянъ къ бунту, преданъ полевому военному суду при Штабѣ 3^{й} пѣхотной дивизiи.

По делу значится:

Спрошенные при слѣдствiи: Старшина Пархимковской волости Бобруйскаго уѣзда временно-обязанныхъ крестьянъ Евменъ Голубъ, Староста Пархимковскаго общества крестьянинъ вышедшихъ съ |17v| крепостной зависимости Семенъ Кушнеровъ и Старшина деревни Пустошки той же волости Кирьянъ Грищенокъ показали, что дворянинъ Малиновскiй, будучи волостнымъ писаремъ, читалъ крестьянамъ по одиночкѣ челѣвѣкамъ пяти какую-то книжку *Петра Пустельника*. – Но слушавшiе крестьяне не всѣ

[1] Відаць, гаворка пра Мікалая Міхайлоўскага, які служыў у Мінскай палаце цывільнага суда (жыў у Бабруйску). Гл.: *Списокъ политическимъ преступникамъ, лишеннымъ по суду правъ состоянiя, имущества коихъ подлежатъ конфискацiи въ казну* [online] http://kdkv.narod.ru/1864/Spis-Xron.htm [доступ: 28.02.2020].

хорошо поняли содержанія ея. – При томъ Малиновскій говорилъ: "поляки бунтуются, за польщею будетъ лучше, паны дадутъ даромъ землю и податей не будетъ, и только будутъ платить съ хаты подымнаго одинъ злотъ (15 коп:) въ годъ. – Поляки на вѣсну хотятъ занять границу по старый дубъ. – Поляки крѣпко взялись, они начали прежде съ ножевъ". – Когда изъ нихъ старшина Голубъ возразилъ почему-же теперь сосѣднiй польскiй помещикъ Монкевичь[1] не даритъ земли на это Малиновскiй сказалъ, что царь не дозволяетъ; а на вопросъ: кто |**18r**| будетъ командовать? онъ отвѣтилъ: тотъ кто знаетъ лучше. – Далѣе Малиновскiй говорилъ: "будутъ везти порохъ – отберемъ, для насъ достаточно будетъ". – Вскорѣ послѣ того Малиновскiй былъ взятъ; онъ послѣднѣе время мало занимался своею обязанностiю, болѣе ѣздилъ къ шляхтамъ Могилевской губернiи, но зачемъ – не знаютъ. – Читанной Малиновскимъ книжки и его разказамъ крестьянѣ не|вѣрили и считали глупост|ю, возражая, что у Государя много есть войска (листъ въ дѣле 3 и 4).

Крестьянинъ Павелъ Гласка показалъ, что онъ, за недѣлю до взятiя Малиновскаго, пришедъ однажды въ квартиру его, гдѣ была и канцелярiя волостнаго правленiя, засталъ тамъ старшину Голуба и старосту Шалуга, которымъ Малиновскiй читалъ и разъяснялъ какую-то книжку, и при томъ говорилъ; "за польшею |**18v**| лушче, не будетъ податей, а только будутъ платить съ хаты по злотому, какъ было и прежде за польщею; теперь по церквамъ Бога не хвалятъ, а только молятся за царя; за польщею же по костеламъ молятся за народъ". Далѣе Малиновскiй говорилъ что-то про Немцевъ и Россiю, но не понялъ, и не|имѣя времяни слушать – ушелъ (листъ въ дѣле 6^й^).

Крестьянинъ Матвей Леоновъ показалъ, что онъ, 2го Февраля 1863 года, возилъ на своихъ лошадяхъ Малиновскаго въ костелъ, въ околицу Антуши. – Во время пути Малиновскiй говорилъ, чтобы прятали, у кого есть, ружья, косы и топоры, на вѣсну нужны будутъ; пойдемъ всѣ за польщу; за польщею всѣмъ будетъ лучше; при томъ сознавался, что у него есть книжка, говоря, если|бъ Правительство знало, его взяли-бы (листъ въ дѣле 5).

|**19r**| По взятiи дворянина Малиновскаго подъ стражу, отобраны отъ него двѣ книжки: одна возмутительнаго содержанiя подъ заглавiемъ: *Предсмертный разговоръ Пустыльника Петра*, – а другая: *Бѣседа о вольности*[2], – книги эти прiобщены къ дѣлу.

Дворянинъ Малиновскiй, на допросѣ въ слѣдственной коммисiи по политическимъ дѣламъ, объявилъ, что онъ книжку: *Предсмертный разговоръ Пустыльника Петра*, – читалъ при собранiи крестьянъ. – Книжку эту онъ купилъ у какого-то продавца каробочника, который вскорѣ потомъ

[1] Гаворка пра пана Манкевіча, уладальніка маёнтка Бортнікі. Паводле *Геаграфічнага слоўніка*, Манкевічам належала больш за 2300 моргаў зямлі. Гл.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880, s. 330.

[2] Тытул другое кніжачкі пададзены недакладна. Насамрэч, яна называлася *Бясѣда старага вольника зъ новыми, пра ихнае дзѣло*. Гл.: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі канца XVIII – XX стагоддзя*, том чацвёрты, Warszawa 2018, с. 203–230.

скрылся. – Далѣе на запросъ объяснилъ, что по недальновидному своему образованію, содержаніе этой книги не|понялъ, и видя вольную продалку (sic!), читалъ ее не|стесняясь безъ всякой цѣли; а когда старшій засѣдатель пріѣхалъ къ|нему въ квартиру и началъ дѣлать |19v| обыскъ, онъ Малиновскій книжку эту имѣлъ въ карманѣ, и отъ испуга даже забылъ про нее, и потому отдалъ ему прежде *Бѣседу*.

По изложеннымъ обстоятельствамъ дворянинъ Казиміръ Малиновскій виноватъ въ наговариваніи крестьянъ къ бунту; это доказывается вполне тѣмъ, что онъ, какъ самъ сознался; читалъ при собраніи крестьянъ возмутительнага содержанія книжку подъ заглавіемъ *Предсмертный разговоръ Пустыльника Петра*.

[*Подпіс:*] Прокуроръ, Оберъ-Аудиторъ Штаба 3 Пѣхотной дивизіи Коллежскій Ассесоръ Григорьевъ.

Арыгінал.

№ 8. Пратакол пасяджэння

|20r| 1863 года Маія 17 дня, Полевой Военный Судъ при Штабе 3й Пѣхотной Дивизіи учрежденный по Полевому Уголовному Уложенію открытъ сего числа въ 10 часовъ утра.

Въ ономъ присутствовали:

Предсѣдатель Командиръ Новоингерманландскаго Пѣхотнаго полка Полковникъ Вороновъ. Ассесоры: Штабсъ Капитанъ Макаревичъ, Поручики: Шупта, Лещинский, Великолуцкаго Пѣхотнаго полка: Штабсъ Капитаны Яблоновскій, Тавинскій, Поручикъ Ломакинъ, Прокуроръ Оберъ Аудиторъ Штаба 3й Пѣхотной Дивизіи Коллежскій Ассесоръ Григорьевъ, Производитель дѣла Аудиторъ Новоингерманландскаго Пѣхотнаго полка Титулярный Совѣтникъ Ивановъ.
|20v| На основаніи 767 статьи II книги Военно-Уголовного Устава изданія 1859 года[1] производителемъ дѣла представлено Предсѣдателю Военные законы изложенные въ III раздѣлѣ I книги того же устава и въ полномъ присутствіи Суда прочтены предписанія: Командовавшаго Войсками Виленскаго Военнаго Округа Генералъ-Адъютанта Назимова отъ 2го сего мая за № 529 и Начальника 3й Пѣхотной Дивизіи Генералъ-Лейтенанта Гольтгоера отъ 13го числа того же м[ѣся]ца за № 2104мъ о сужденіи Полевымъ судомъ Дворянина Каземира Малиновскаго, объвиняемого въ подстрѣкательствѣ крестьянъ къ бунту.

Предсѣдатель [*подпіс:*] Полковникъ Вороновъ.
Ассесоры: [*подпісы:*] Штабсъ Капитанъ Макаревичъ, Штабсъ Капитаны Яблоновскій, Тавинскій, Поручики Шупта, Лещинский, Ломакинъ.

[1] Маецца на ўвазе другі звод вайсковых пастановаў Расейскай імперыі, выдадзены ў 1859 г.

|21r| Послѣ того въ присутствіе Суда былъ введенъ подсудимый дворянинъ Малиновскій съ нимъ вошелъ избранный имъ Защитникъ служащій въ канцеляріи Минскаго Гражданскаго Губернатора Губернскій Секретарь Юліянъ Рачковскій[1] по прочтеніи предписаній Командовавшаго Войсками Виленскаго Военного Округа Генералъ-Адъютанта Назимова отъ 2го сего мая за № 529мъ и Начальника 3й Пѣхотной Дивизіи Генералъ-Лейтенанта Гольтгоера отъ 13го числа того же м[ѣся]ца за № 2104мъ о сужденіи Полевымъ Судомъ Дворянина Каземира Малиновскаго, который былъ спрошенъ не|имѣетъ ли объявить на|кого изъ судей и|дѣлопроизводителя какого подозрения.

На что подсудимый ответилъ что ни на кого изъ судей и делопроизводителей никакого подозрения не имѣетъ и въ томъ собственно ручно подписался. [*Подпіс:*] Подсудимой дворянинъ Казиміръ Малиновскій.

|21v| За коимъ былъ читанъ Прокуроромъ, въ полномъ присутствіи Полеваго военнаго суда подсудимому при защитникѣ его, обвинительный актъ, по прочтеніи котораго, Предсѣдатель Суда предложилъ подсудимому сдѣлать искреннее сознаніе въ своемъ преступленіи и открыть сообщниковъ по сущей истинѣ.

Арыгінал.

№ 9. Заява Казіміра Маліноўскага

|22r| Противъ прочитаннаго мнѣ въ Полевомъ Судѣ обвинительнаго Акта о подстрекательствѣ Крестьянъ къ бунту, я въ опрoвданіе поясняю слѣдующее: Книгу упомянутую въ обвинительномъ Актѣ дѣйствительно по незнанію своему нѣкоторымъ изъ Крестьянъ находящихся въ то время какъ я купилъ прочиталъ, но показаніе въ обвинительномъ Актѣ, что я объяснялъ ее Крестьянамъ несправедливое, во вторыхъ что когда ѣздилъ въ Костелъ съ Крестьяниномъ уговаривалъ его чтобы пряталъ ружье, Косы и топоры; это показаніе сего Крестьянина есть ложное, во первыхъ когда я ѣхалъ въ Костелъ то не|одинъ а съ женщиною служащею у Помещицы Госьчакъ дворянкою, Естрембскою которая можетъ посвидѣтельствовать въ томъ; что у насъ между мною и Крестьяниномъ никакого разговора не|было во вторыхъ, что никогда не|имѣлъ привычки разводить разговоры съ фурманомъ [въ дальнѣйшемъ моемъ оправданіи] оправданіе мое въ томъ: что несправедливое показаніе Крестьянъ, [въ объясненіи] что я объяснялъ значеніе этой книги не наговаривалъ ихъ противъ Правительства, въ то время когда пріѣхалъ Старшій Засѣдатель Бобруйскаго Земскаго Суда меня арестовать и при спросѣ ихъ симъ Засѣдателемъ они показывали, что только читалъ, но объяснять и нагаваривать ихъ противъ Правительства никогда имъ не|вспоминалъ [къ дальнѣйшему моему оправданію предоставляю]

---

[1] Не можам сказаць, ці заўсёды на пасяджэннях Палявога вайсковага суда прысутнічаў адвакат. Але мяркуем, што К. Маліноўскі меў уплывовых і, відаць, заможных сваякоў, якія стараліся дапамагчы яму.

[*нечыт.*] или отлучка дѣйствительно была но нечасто и я постоянно когда отъѣзжалъ то дамой а большею частью въ недальнѣе имѣніе для препровожденіе времени къ економу [*нечыт.*] я отлучался |**22r**| къ какимъ то шляхтамъ Могилевской Губерніи есть несправедливое потому что я кромѣ упомянутого економа именія Добсны Землемѣра Карницкаго и Волостного Писаря Добочнянской Волости Кучинскаго ни кого не|имѣлъ изъ знакомыхъ, а во вторыхъ по занятіямъ своемъ которое дѣлалъ приготовленіемъ въ поступленію въ Горыгорѣцкій Институтъ я не|имелъ времени по пусту разъѣзжать; къ|дальнѣйшему моему оправданію предоставляю право своему Защитнику, что я сдѣсь все показалъ по истинной правдѣ въ томъ собственно ручьно подъписывась.

[*Подпіс:*] Казиміръ Малиновскій.

Защиту надъ подсудимымъ Малиновскимъ я принять соглашаюсь съ тѣмъ чтобы Комисіею было представлено мнѣ время изготовить выступленіе въ Защиту Малиновскаго по|чистой Совести и Закону, на|что необходимо несколько времени несколько дней. –

[*Подпіс:*] Губернскій Секретарь Рачковскій.

Мая 17 дня. 12 часовъ. 1863 года.

Арыгінал.

№ 10. Тлумачэнне адваката Юльяна Рачкоўскага

|**23r**| Въ Коммиссію Полеваго Военнаго Суда Учрежденную при Штабѣ 3й Пѣхотной Дивизіи, надъ Дворяниномъ Малиновскимъ. –

Защитника избраннаго Подсудимымъ Дворяниномъ Казимиромъ Малиновскимъ, Губернскаго Секретаря Юліяна Рачковскаго.

Объясненіе

По исполненію всѣхъ законныхъ обрядовъ, о согласіи моемъ принять защитничество надъ Подсудимымъ Малиновскимъ, Коммиссія Полеваго Военнаго Суда, допустила мѣня, прочесть дѣло о подстрѣкательствѣ Малиновскимъ крестьянъ, Парфенковской (sic!) Волости Бобруйскаго Уѣзда, противъ Правительства, – за|что Малиновскій проданъ (sic!) Полевому Военному Уголовному Суду. – Изъ дѣла этого я замѣтилъ: что нѣсколько крестьянъ |**23v**| Парфенковской волости, спрошены безъ присяги Гмъ Бобруйскимъ Земскимъ Исправникомъ о поступкахъ Малиновскаго, едва 5го Марта, крестьяне зная что волостной Писарь Малиновскій въ Минскѣ арестованъ, очень легко могли показать, что онъ читалъ какую то книжечку и еще будто бы объяснялъ имъ словѣсно бывшія Польския права, и что крестьянинъ нашъ, не желалъ бы видѣть ни однаго лица, которому бы онъ въ настоящее время повиновался. Такое несправѣдливое показаніе крестьянъ, могло произойти и потому, во первыхъ, что они нисколько, не|считая сѣбя грѣхомъ, если одно или нѣсколько словъ, скажутъ выдуманныхъ, на того, который тщательно наблюдалъ за ними въ отбыванію по Грамотамъ аку-

ратно повинностей, и что отъ ихъ нѣсколько лишнихъ словъ, Человѣкъ можетъ лишиться безъ винно, того сокровища, которымъ дорожитъ всякій благородный человѣкъ болѣе жизни, то есть: чести и добраго имѣни; – во вторыхъ крестьяне могли показать ложно, совѣршенно безъ цѣли, видя предъ собою Писаря слу|24r|служащаго у Исправника допрашивавшаго ихъ могли сочинять всякъ по своему; Гнъ же Исправникъ присутствовалъ токмо для формы и въ послѣдствію подписи показаній, какъ это видно изъ подлиннаго дѣла, чего 168 ст: XV Т: о судопроизводствѣ, отнюдь допущено быть не|можетъ, тѣмъ болѣе въ дѣлахъ важныхъ по которымъ виновные подлежатъ строгому сужденію.

Господину Исправнику не угодно было подумать, что преступленіе Малиновскаго, принимаетъ характеръ серіозный, политическій, не|позаботился однако, тщательно разслѣдовать, о образе жизни Волостнаго Писаря Малиновскаго, кроме сего не|спросилъ Засѣдателя Земскаго Суда Хаецкаго, что именно во время арестованія имъ Малиновскаго, на вопросъ его, крестьяне говорили къ обвиненію Малиновскаго, и не|было ли при томъ посторроннихъ лицъ? Изъ сего видно, что Исправникъ занимая Постъ Слѣдователя, не|хотѣлъ исполнить въ точности ст. 168, 140, 141, 144, и 195й Т XV, безъ чего ни одно дѣло рѣшено, |24v| быть не|можетъ; нельзя наконецъ допустить, чтобы Исправникъ не|зналъ, что Главное основаниі Русскаго закона есть смыслъ 311 ст: XV Т:, смысла этого, тысяча столѣтій, ни|спровергнутъ “что лучше освободить отъ наказанія десять виновныхъ, нежели приговорить невиннаго”.

Несовѣршенства данныхъ, и недостатокъ доказательствъ вины Малиновскаго, можно было|бы привести цѣлый рядъ, но эти недостатки въ свою очередь будутъ разсматриваться при постановленіи рѣшенія.

Затѣмъ по тщательному моему распросу Подсудимаго, я долженъ изложить слѣдующее объясненіе.

1е. При покупкѣ книжечки Малиновскимъ у коробочника еврея онъ отнюдь не|подозрѣвалъ, что она имѣла бы содержаніе отраняющееся ко вреду Правительства, а какъ она пѣчатана въ Кіевѣ, то онъ не|стѣсняясь, читалъ самъ а иногда при нѣкоторыхъ крестьянахъ, вовсѣ не съ|цѣлью чтобы тѣмъ порадить какую нибудь неблагонамѣренность, – а изъ одного любопытства ея нарѣчія; о цензурѣ |25r| же той книжечки онъ и не|примѣчалъ и никогда не слышалъ и что такое цѣнзура не|зналъ; по малому же своему образованію не|могъ подозрѣвать, что она возмутительна и вредна, онъ вполнѣ былъ увѣренъ, что всякая печатная книга особенно вышедшая изъ печати въ Кіевѣ не|должна заключать в|сѣбѣ ничего преступнаго; если бы и такъ было по слѣдствію доказано, что Малиновскій имѣлъ эту книжечку съ умысломъ, то за сіе онъ долженъ подвергнутъ наказанію, по 285 ст: Улож: о наказ: Уголов: и Исправительныхъ, въ послѣдней степени, то есть аресту отъ семи дней до трехъ мѣсяцевъ; но какъ Малиновскій имѣлъ у себя эту книгу по не|знанію содержанія ея, то наказаніе изложенное въ вышеприведенной статьѣ, еще судомъ можетъ смягчиться. –

2^е^. Крестьяне Парфенковской волости обвиняютъ Малиновскаго, что онъ объяснялъ имъ прежніе права Польскія, и что будто|бы подстрѣкалъ ихъ противъ Правительства, этого еще нельзя признать за доказатель-|**25v**|ство вины Малиновскаго, потому, что показаніе ихъ безъ присяги, по 334 ст XV Т не|имѣютъ малѣйшей силы доказательства, тѣмъ болѣе, что допросы эти писаны не самимъ Исправникомъ а его Писаремъ какъ я выше изложилъ, въ противность (168 ст: XXV Т:).

Далѣе, Подсудимый Малиновскій мнѣ объяснилъ что во время арестованія его 14го Февраля, Засѣдатель Хаецкій спрашивалъ крестьянъ, которые объявили ему, причемъ былъ вольный Хлѣбопашецъ проживающій въ деревнѣ Парфинковичахъ Карлъ Цвингенъ, – что Писарь Малиновскій, ихъ къ возстанію не|наговаривалъ и ничего противнаго Русскому Правительству не|толковалъ, а только читалъ какую то книжечку, но они не|поняли ее, почему же онѣ, Писарю Исправника показали иначѣ, Малиновскій не|-знаетъ. – Также Малиновскій ѣдучи въ Антушевскій Костелъ, Крестьянину Матвѣю, никогда не|говорилъ, о|томъ, чтобы прятали ружья, топоры и косы къ будущей веснѣ; О|чемъ можетъ посвидѣтель|**26r**|ствовать, ѣхавшая на одной повозкѣ съ малолѣтнею дочерью Дворянка Ястжембская проживающая въ имѣніи Жиличахъ. –

Разъясненіе сихъ обстоятельствъ въ силу 141 ст XV Т для постановленія справѣдливаго рѣшенія, необходимо опросить, о вышеписанномъ подъ присягою: Засѣдателя Хаецкаго, Вольнаго Хлѣбопашца Цвингина, и Дворянку Ястжембскую, я знаю какъ нужно стать предъ судомъ Божімъ, и увѣренъ что они покажутъ по совѣсти и потомъ уже, дѣлу дать законное направленіе. –

За|симъ какъ крестьяне спрошены уже Писаремъ Исправника а не имъ самимъ, безъ соблюденія правилъ изложенныхъ въ 75^й^ ст: прилож: къ 4^му^ продол: XV Т., то они во|избѣжаніе клятвопреступленія не|могутъ быть спрошены, вторычно подъ присягою (статья 102 Того|же приложенія).

|**26v**| Въ заключеніи же всѣхъ выше изложенныхъ обстоятельствъ, я сказать могу только то, что судъ есть органъ верховной судѣбной власти, что Гражданъ судитъ законъ и что отъ суда, каждый имѣетъ право ожидать правосудія. –

[*Подпіс:*] Губернскій Секретарь Юліянъ Рачковскій
Мая 19го дня 1863 года. Г. Минсъ.

Арыгінал.

№ 11. Пратакол пасяджэння (працяг)

|**27r**| 1863 года Маія 19го дня по выслушаніи въ Полевомъ Военномъ Судѣ объясненія Защитника по дѣлу подсудимаго Малиновскаго, прокуроромъ здѣлано слѣдующіе возраженіе:

Показаніе Ваше, Малиновскій, что Вы будто|бы не поняли содержанія книжки подъ заглавіемъ *предсмѣртный разговоръ Пустильника Петра*, не заслуживаетъ вѣроятія, потому что Вы находясь въ должности волостнаго Писаря составляли дѣловые бумаги понимая сущность ихъ, а содержаніе означенной книжки |27v| написана понятно даже для вовсѣ незнающаго грамоты. Посему имѣйте противъ сего объясниться.	Честь имѣю пояснить на заданный вопросъ, что я хотя и былъ волостнымъ Писаремъ но всѣ бумаги относящіяся по крестьянскимъ дѣламъ завсегда отписывалъ по совету и диктовке посредникъ или его секретара книжечка какъ написана мужицкимъ выраженіемъ или словомъ совершенно что въ ней пишется не|зналъ. [*Подпіс:*] Дворянинъ Малиновскій.

На основаніи 778 ст. II Книги Военно-Уголовнаго Устава предсѣдатель спрашивалъ подсудимаго и его Защитника: не имѣютъ ли они еще чего либо къ оправданію вины представить?

На что какъ подсудимый такъ и его Защитникъ отозвались, что они болѣе добавить къ оправданію вины перваго изъ нихъ ничего не|имѣютъ, въ|томъ подписались:

[*Подпісы:*] Казимиръ Малиновскій. Защитникъ Юліянъ Рачковскій.

Допрашивали:

[*Подпісы:*] Предсѣдатель Полковникъ Вороновъ. Ассесоры: Штабсъ Капитанъ Макаревичъ, Штабсъ Капитаны Яблоновскій, Тавинскій, Поручики Шупта, Лещинскій, Ломакинъ.

|28r| По отведеніи подсудимого изъ присутствія Председатель Полеваго Военнаго Суда согласно 781 статьи книги IIй Устава Военно-Уголовнаго предложилъ судьямъ вопросъ: не имѣютъ ли они представить какихъ либо замѣчаній. На это послѣ достаточнаго обсужденія обстоятельствъ дѣла надъ дворяниномъ Малиновскимъ произведеннаго, выствленныхъ защитникомъ, такъ и|возраженій дѣлаемыхъ Прокуроромъ, члены суда пришли къ убѣжденію, что къ рѣшенію этого дѣла приступить могутъ и|на предложенный вопросъ отвѣтили, что никакихъ замѣчаній они не| имѣютъ. –

Засимъ предсѣдатель на основаніи ст. 785 предложилъ вопрос: обвиняемый въ |28v| подстрѣкательствѣ крестьянъ къ|бунту противъ верховной власти подсудимый дворянинъ Малиновскій виновенъ ли въ этомъ преступленіи? По совмѣстномъ обсужденіи всѣхъ обстоятельствъ, судьи всѣ единогласно признали что подсудимый дворянинъ Малиновскій будучи въ Бобруйскомъ уѣздѣ Пархимковскимъ волостнымъ писаремъ пріобрелъ когда то и атъ кого то непозволительнаго содержанія книжку подъ заглавіемъ *Предсмѣртный разговоръ Пустыльника Петра* смыслъ коей указываетъ на вольность и свободу Польши и Литвы въ чемъ и|самъ онъ Малиновскій сознался, утверждая, что онъ по недальновидному своему образованію читая означенную книжечку не|понималъ смысла оной поэтому |29r| Малинов-

скій и виноватъ только въ означенномъ чтеніи сказанной книжечки, но съ какою цѣлію законнаго доказательства по дѣлу не|представляется, относительно же показаній спрошенныхъ по дѣлу крестьянъ Пархимковскаго общества а|именно: Евмена Голуба Павла Гласко и Матвѣя Леонова заключающихъ въ себѣ разговоръ Малиновскаго кланящійся къ подстрѣкательству крестьянъ къ бунту противъ Правительства, – какъ во всемъ показанномъ поименованными крестьянами подсудный Малиновскій не|сознался и никакихъ уликъ въ томъ противъ его кромѣ показаній означенныхъ крестьянъ по|дѣлу не|имѣется, а показаній крестьянъ Голуба, Гласки и Леонава безъ |**29v**| присяжные то по смыслу 368 статьи 2й книги Военно-Уголовнаго Устава вовсѣ не|имѣютъ силы доказательства а|потому подсудимый Малиновскій въ подстрѣкательствѣ крестьянъ къ бунту обвинямъ быть не|можетъ.

[*Подпісы:*] Ассесоръ Поручикъ Лещинскій, Ассесоръ Поручикъ Ломакинъ, Ассесоръ Поручикъ Шупта, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Тавинскій, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Яблоновскій, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Макаревичъ, Предсѣдатель Полковникъ Вороновъ.
Прокуроръ Оберъ Аудиторъ Коллежскій Ассесоръ Григорьевъ.
Производитель дѣла Аудиторъ Ивановъ.

|**30r**| На основаніи Военно-Уголовнаго Устава книги 2й ст. 790 Предсѣдатель опредѣливъ, что родъ преступленія подсудимаго дворянина Каземира Малиновскаго составляетъ читаніе имъ крестьянамъ возмутительнаго содержания книжки подъ заглавіемъ *предсмъртный разговоръ Пустльника Петра* приказалъ производителю дѣла пріискать законъ за|подобное преступленіе постановленный. –

Производителемъ дѣла по найденію приличнаго закона на означенный родъ преступленія Малиновскаго, во II главѣ III раздѣла 1й книги Военно-Уголовнаго Устава изданія 1859 года о полевомъ военномъ Судѣ пріисканы предсѣдателю Суда прочтены въ слухъ относящаяся |**30v**| къ винѣ подсудимаго 83 ст. той же книги и 285 ст. Уложенія о|наказаніяхъ Уголовныхъ и Исправительныхъ изданія 1857 года. –

На предложенный вопросъ о приложеніи этого закона къ преступленію дворянина Малиновскаго члены суда признали единогласно, что означенные статьи совѣршенно соотвѣтствуютъ преступленію подсудимаго Малиновскаго и по смыслу ихъ должно быть опредѣлено ему наказаніе.

[*Подпісы:*] Ассесоръ Поручикъ Лещинскій, Ассесоръ Поручикъ Ломакинъ, Ассесоръ Поручикъ Шупта, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Тавинскій, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Макаревичъ, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Яблоновскій, Предсѣдатель Полковникъ Вороновъ.
Прокуроръ, Оберъ Аудиторъ Коллежскій Ассесоръ Григорьевъ.
Производитель дѣла Аудиторъ Ивановъ.

Арыгінал.

№ 12. Вырак палявога вайсковага суда

|31r| Подсудимый Казимиръ Сильвестровъ Малиновскій по показанію его: отъ роду имѣетъ 22 года дворянинъ Минской Губерніи, подъ судомъ и|слѣдствіемъ не|былъ, чина, никакихъ заслугъ и имѣнія не имѣетъ.

Приговоръ

По указу Его Императорскаго Величества Полевый Военный Судъ учрежденный при Штабѣ 3й Пѣхотной Дивизіи приговорилъ подсудимага дворянина Казимира Малиновскаго, имѣющаго отъ роду 22й годъ, за|имѣніе у себя книжки возмутительнага содержанія, подъ заглавіемъ *предсмъртный* |31v| *разговоръ Пустыльника Петра* и читаніе оной крестьянамъ, на основаніи Военно-Уголовнаго Устава Книги 1й ст. 83 и Уложенія о наказаніяхъ Уголовныхъ и Исправительныхъ ст. 285 Лишивъ всѣхъ правъ состоянія, сослать въ Сибирь въ каторжную работу въ крѣпостяхъ на восемъ лѣтъ.

Заключенъ въ Губернскомъ городѣ Минскѣ Маія 21го дня 1863 года.

[*Подпісы:*] Ассесоръ Поручикъ Лещинскій, Ассесоръ Поручикъ Ломакинъ, Ассесоръ Поручикъ Шупта, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Тавинскій, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Яблоновскій, Ассесоръ Штабсъ Капитанъ Макаревичъ, Предсѣдатель Полковникъ Вороновъ.
Прокуроръ, Оберъ Аудиторъ Коллежскій Ассесоръ Григорьевъ.
Производитель дѣла Аудиторъ Ивановъ.

Арыгінал.

№ 13. Аляксандар Воранаў да Міхаіла Мураўёва

|33r| Полевый Военный Судъ при Штабѣ 3й Пѣхотной Дивизіи учрежденный. № 50. 22 маія 1863 года. Г. Минскъ.

Командующему Войсками Виленскаго Военнаго Округа. Рапортъ

Произведенное въ этомъ судѣ военно-судное дѣло надъ дворяниномъ Казимиромъ Малиновскимъ сужденномъ за имѣніе у себя книжки возмутительнаго содержанія и чтеніе оной крестьянамъ при|семъ на конфирмацію Вашего Высокопревосходительства представляется. –

Предсѣдатель Суда Полковникъ [*подпіс*:] Вороновъ.

Арыгінал.

№ 14. Міхаіл Мураўёў да Васіля Заблоцкага

|37r| Штабъ Войскъ Виленскаго Военнаго Округа. По Дежурству. Отделеніе 3. № 812. 13 Іюня 1863 года. Въ Вильнѣ.

Минскому Военному Губернатору.

По военно-судному дѣлу о волостномъ Писарѣ Пархимковской волости, Минской губерніи, дворянинѣ Казимірѣ Малиновскомъ, 22 лѣтъ,

сужденномъ, по полевымъ уголовнымъ законамъ, по обвиненiю въ подстрекательствѣ крестьянъ къ бунту, – оказалось:

При взятiи подсудимаго Малиновскаго, по означенному обвиненiю, подъ стражу, отобораны отъ него двѣ книжки возмутительнаго содержанiя, подъ заглавiями *предсмертный разговоръ пустынника Петра* и *Бесѣда о свободѣ*. –

Спрошенный противъ этаго Малиновскiй показалъ, что книгу подъ заглавiемъ *Пустынникъ Петръ* онъ купилъ у неизвестнаго ему продавца коробочника[1]. – Содержанiе этой книги |**37v**| онъ, по недальновидному своему образованiю, не понялъ и видя вольную продажу, читалъ эту книгу при|со собранiи Крестьянъ, не|стѣсняясь, безъ всякой цѣли и безъ разъясненiя оной, – крестьянъ же къ бунту во все не подговаривалъ. –

На противъ три Крестьянина безъ присяги показали, что Малиновскiй, по прочтенiи имъ, по одиночкѣ, человѣкамъ пяти означенной книги, когда слышавшiе хорошо не поняли, – говорилъ "что поляки бунтуются и что за Польшею будетъ лучше; паны дадутъ даромъ землю и податей не будетъ, а|только платить будутъ съ хаты подымнаго одинъ злотъ въ годъ и что Поляки на весну хотятъ занять границу по старый Дубъ; Поляки крѣпко взялись, они начали прежде съ ножей". Когда на это одинъ изъ Крестьянъ возразилъ: почему теперь сосѣдъ Польскiй Панъ Монкевичъ не даритъ земли, – Малиновскiй отвѣтилъ, что "Царь не дозволяетъ" на вопросъ того же крестьянина – кто будетъ командовать Поляками, Малиновскiй отвѣтилъ: "тотъ, кто знаетъ лучше", и за тѣмъ продолжалъ: "будутъ везти порохъ, отберемъ, – для насъ будетъ достаточно".

Четвертый Крестьянинъ Павелъ Гласко, подтвердивъ показанiя означенныхъ выше трехъ Крестьянъ относительно объясненiя прочитанной Малиновскiмъ книги, добавилъ, что Малиновскiй говорилъ еще: "теперь по Церквамъ Бога не хвалятъ, а только молятся за Царя; за Польшею же по Костеламъ молятся за народъ". – Далѣе Малиновскiй говорилъ что-то про Нѣмцевъ |**38r**| и Россiю, но онъ Гласко этаго разговора не понялъ и не|имѣя времени слушать ушелъ. –

Пятый Крестьянинъ Семенъ Шалуга показалъ, что Малиновскiй читалъ и ему означенную книгу, а по прочтенiи говорилъ: "за Польскими панами лучше будетъ; нужно что бы были косы и топоры". –

Шестой Крестьянинъ Матвѣй Леоновъ показалъ, что 2 прошлаго Февраля онъ ѣздилъ по найму з Малиновскимъ въ Костелъ и въ пути этомъ Малиновскiй говорилъ, что бы прятали, у кого есть, ружья, а также косы и топоры; на весну они нужны будутъ всѣ пойдемъ за Польшу; за Польшею будетъ лучше и Крестьяне не будутъ ни предъ кѣмъ снимать фуражки, какъ теперь. – Къ этому Малиновскiй присовокупилъ, что у него есть книжка, за которую Правительство арестовало бы его, если бы знало. –

Противу этихъ шести показанiй подсудимый Малиновскiй не сознался,

[1] О приобрѣтенiи же другой книги *бесѣда о свободѣ*, въ дѣлѣ не объяснено.

кромѣ того, что книгу *Пустнынникъ Петръ* дѣйствительно онъ Крестьянамъ читалъ, не понимая самъ словъ ея. –

Защитникъ подсудимаго представлялъ въ оправданіе сего послѣдняго: въ 1[x] что всѣ вышеизложенныя показанія Крестьянъ не имѣютъ законной силы доказательствъ, такъ какъ отобраны Бобруйскимъ Земскимъ Исправникомъ безъ присяги; во 2[x] что тотъ же Исправникъ не спросилъ Засѣдателя Земскаго суда Хаецкаго, которому, во время арестованія Малиновскаго, при постороннимъ вольномъ хлѣбопашцѣ Карлѣ Цвынгенѣ крестьяне во все не говорили будто бы о|томъ, что Малиновскій подстрекалъ ихъ противъ Правительства; |**38v**| въ 3[x] не спрошена дворянка Ястрембская, ѣхавшая съ Малиновскимъ, о|томъ, точно ли сей послѣдній разговаривалъ съ фурманомъ Матвѣемъ Леоновымъ о сокрытіи оружія и будущей лучшей судьбѣ Крестьянъ подъ Польскимъ Правительствомъ и въ 4[x] что при покупкѣ книжечки у коробочника Малиновскій не могъ подозрѣвать, что она вредная, потому что напечатана въ Кіевѣ и нарѣчіемъ ему Малиноскому не знакомымъ.

Военный судъ, признавъ подсудимаго Малиновскаго виновнымъ въ чтеніи Крестьянамъ книги, возмутительнаго содержанія, подъ заглавіемъ *Предсмертный разговоръ Пустынника Петра*, на основании 83 ст. 1 книги военно-уголовнаго Устава и 285 ст. Уложенія о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ, приговорилъ: лишивъ его всѣхъ правъ состоянія, сослать въ каторжную работу въ крѣпостяхъ на восемъ лѣтъ. – Обвиненіе же подсудимаго въ подстрекательствѣ крестьянъ къ бунту, по безприсяжнымъ показаніямъ крестьянъ, не составляющимъ законнаго доказательства, судъ оставилъ безъ послѣдствій. –

Я опредѣляю: Казиміра Малиновскаго, лишивъ всѣхъ личныхъ и по состояніи правъ и преимуществъ, отправить на житье въ отдаленные уѣзды Тобольской Губерніи, учредивъ за нимъ строгій полицейскій надзоръ[1]. –

Предписываю Вашему Превосходительству привести это рѣшеніе въ надлежащее исполненіе и о|послѣдующемъ мнѣ донести надписью на семъ же.

Командующій войсками Генералъ отъ Инфантеріи [*подпіс*:] Муравьевъ.
Начальникъ Штаба Генералъ-Маіоръ [*подпіс*:] Циммерманъ.

Арыгінал.

[1] Змякчэнне выраку палявога вайсковага суда можа быць вытлумачана, відаць, руплівасцю заможных сваякоў К. Маліноўскага. Невыпадкова, магчыма, і тое, што праз 8 гадоў вышаў царскі загад ад 13 і 17 мая 1871 г., паводле якога К. Маліноўскі будзе вызвалены ад паліцэйскага нагляду з дазволам жыць паўсюль у Расейскай імперыі за выключэннем сталіцы і сталічных губерняў і забаронаю займаць дзяржаўныя пасады. Гл.: *Katalog Powstańców Styczniowych* [online] https://genealogia.okiem.pl/powstanies/index.php?nazwisko=Malinowski [доступ: 28.02.2020].

№ 15. Дзмітрый Мілюцін да Міхаіла Мураўёва

|42r| Министерство Военное. Департаментъ Аудиторіатскій. Часть оберъ-аудитора. 24 Іюня 1863. № 3449. Ответъ на № 830 о доведеніи до Высочайшего свѣдѣнія конфирмаціи.

Командующему войсками Виленскаго Военнаго Округа.

Конфирмація Вашего Высокопревосходительства о Волостномъ писарѣ Пархимковской волости Минской губерніи дворянинѣ Казимірѣ Малиновскомъ, 21 сего Іюня доложена Государю Императору.

Военный министръ, Генералъ Адъютантъ [*подпіс*:] Милютинъ.
Генералъ Аудиторъ [*подпіс нечыт*.]

Арыгінал.

Франц Пчыцкі

Франц Пчыцкі: след у Паўстанні

Гутарка *Kryŭda i Praŭda*, адбітая літаграфічным спосабам, думаецца, у Пецярбурзе, пэўна ж пашыралася сярод беларускага насельніцтва, але ў адрозненне ад іншых агітацыйных тэкстаў Паўстання не трапіла ў рукі жандараў. З гэтай прычыны яе, здаецца, няма[1] ні ў судова-следчых справах, ні ў справах III аддзялення ці канцылярыі міністра Пятра Валуева. Аднак здарыўся цуд: ажно два асобнікі выдання захаваліся і дайшлі да нашага часу. Навукоўцы ведалі пра іх існаванне. Першы, здаецца, Я. Карскі выкарыстаў асобнік са славянскага аддзела Расейскае акадэміі навук, дакладна занатаваўшы тытул і апісаўшы выданне: *Kryŭda i Praŭda. Hutarka Biłaruskaja* (sic!). F. Pczycki. 1863 г. Гектографированная брошюра (8° мал., 11 стр.). (Библіотеки Росс. Акад. Н. Слав. Отд. XXV*, 35б 29)"[2].

Ужо на пачатку XX стагоддзя мелася магчымасць усебакова прааналізаваць тэкст, высветліць асобу аўтара, прозвішча якога было пазначанае на вокладцы. Аднак не толькі Я. Карскі, але і пазнейшыя даследнікі не маглі даць веры, што аўтар адважыўся паставіць сваё імя на кніжцы антыцарскага зместу, дык лічылі, што Ф. Пчыцкі – гэта ягоны псеўданім[3].

Ф. Пчыцкі ўсё ж існаваў. Сведчаннем мог быць расейскамоўны верш *Францу Пчицкому*, напісаны Яўграфам фон Краўзэ[4]. Апрача таго, у трэцім томе *Bibliografii polskiej XIX stólecia* Караля Эстрайхера ў слоўнікавым артыкуле "P…..ki F(ranciszek)" маецца наступны запіс: *Ojczyzna, czyli ziemia, niebo i piekło*. Przez F. P.[5] Paryż, druk L. Martineta, 1861, w 8^{ce}, str. 32"[6]. Відавочна, складальнік бібліяграфіі ведаў, хто хаваўся пад крыптанімам, але чамусьці не расшыфраваў яго цалкам. Праўда, на старонцы 366 гэтага ж тома з'яўляецца запіс, у якім называецца прозвішча аўтара не толькі кіеўскага, але і парыжскага выданняў: "Pczycki Franciszek, *W dzień imienin Ludw.*

---

[1] Прынамсі, адсутнічае інфармацыя пра гэта ў навуковай літаратуры.

[2] Е. Карскій, *Бѣлорусы*, т. III: *Очерки словесности бѣлорускаго племени*, ч. 3: *Художественная литература на народномъ языкѣ*, Петроградъ 1922, с. 89.

[3] Г. Кісялёў, *Агітацыйная публіцыстыка 1860-х гадоў* [у:] *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*, т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе*, Мінск 2007, с. 303.

[4] Гл.: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў: Творы невядомых аўтараў*, том другі, Варшава 2016, с. 157–160.

[5] Насамрэч – *F… P…*

[6] K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. III (Ł–Q), Kraków 1876, s. 337.

Korzeniowskiego, (wiersz, po polsk. i po rossyj.) Kiew 1870, w 8ce, str. 15. – *Ob. P. Fr.*[1]"[2].

Парыжскае выданне кніжкі Ф. Пчыцкага чамусьці трапіла і ў дадатковыя тамы *Bibliografii polskiej (Lata 1881–1900)*, якую Эстрайхеры (спачатку Караль, а пасля ягоны сын Станіслаў) выдавалі з 1906 г. Тут яно занатаванае ў слоўнікавым артыкуле "Pczycki F.": "*Ojczyzna czyli ziemia, niebo i piekło*. Paryż, 1861, 8, str. 30"[3].

З двух польскамоўных твораў Ф. Пчыцкага нам удалося выявіць толькі той, што быў выдадзены ў Парыжы ў 1861 г. Захоўваецца яно ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве і можа, дарэчы, пацвердзіць нашую расшыфроўку вобраза музы Ф. Пчыцкага, якая, як даводзіць Я. Краўзэ, з'яўляецца царыцаю "роскошныхъ думъ" "певца Сарматов".

Dziarska młodzieży! nadziejo ojczysta!
Wam ja poświęcam ten śpiewek ojczysty;
Dzielna dłoń wasza, pierś wasza stalista,
Wlewam w pierś waszą mój zapał ognisty:
Na wzór dawniejszych bardów co śpiewali
Klęski narodu przez wrogów szerzone,
Wzniecam tak zapał, jak oni wzniecali
Przez płomie serca, wrogiem zapalone,
Byście pamiętni na klęski ojczyzny,
Zgrozą przejęci widząc jéj męczeństwo,
Spieszyli zgoić jéj – braci blizny,
Dzielném ramieniem – przez wzorowe męstwo.

W szczęśliwych rzędzie ja siebie policzę,
Jeśli ta piosnka do serc waszych wniknie;
Gdy uwieńczycie matki swéj oblicze,
Wszystek lud wolny chwałę wam wykrzyknie.
Kocham was bracia, z wami się jednoczę,
Miłością serca żądam wasze palić;
Niech będą wasze zamiary ochocze,
By drogą matkę najrychléj ocalić.
Ona ożyje, chwilkę cierpień jeszcze,
Więzić ją daléj wróg nasz nie podoła,
Sercem spragnioném tę nadzieję wieszczę
I świat ją uczci – i cześć jéj obwoła.
Myślą jak orły bujajcie wysoko,
A sercem jak lwy działajcie nietrwożni,
Aż chwała Polski zalegnie szeroko,
Aż z niéj uciekną ciemiężcę bezbożni[4].

---

[1] Усё ж не *P. Fr.*, а *P.....ki F(ranciszek)*.
[2] K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. III (Ł–Q), Kraków 1876, s. 366.
[3] K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia: Lata 1881–1900*, t. III (L–Q), Kraków 1911, s. 356.
[4] F… P…, *Ojczyzna czyli ziemia, niebo i piekło*, Paryż 1861, s. 3–4.

Факт, што паэма *Ojczyzna…* выйшла ў Парыжы ў выдавецтве L. Martinet, у якім друкаваліся кнігі эмігрантаў-літаратараў (напрыклад, у 1860–1861 гг. тут выйшлі ў свет *Pisma* Адама Міцкевіча ў адзінаццаці тамах), можа быць сведчаннем, што Ф. Пчыцкі калі не жыў у той час у Францыі, дык меў добрыя дачыненні з польскім патрыятычным асяродкам за мяжою.

Зрэшты, цяпер дакладна вядома, што на пачатку 1860-х гг. паэт жыў у Пецярбурзе і яго з мая 1863 г. па май 1864 г. шукала паліцыя з тае прычыны, што ён "навлекаетъ на себя подозрѣніе въ политическомъ отношеніи". Уладам было вядома, "что Пчицкій[1] ѣздилъ въ Гродненскую губернію и назвавъ себя Янки, говорилъ крестьянамъ возмутительные рѣчи, въ слѣдствіе сего, его тамъ разыскивали, но онъ успѣлъ скрыться". Гродзенская губернская адміністрацыя, аднак, не здолела пацвердзіць звесткі пецярбургскага паліцмайстара[2]. Магчыма, усё ж, крыху пазней Ф. Пчыцкага ўлады знайшлі (матэрыялы могуць захоўвацца ў архіве пецярбургскай паліцыі), але – дапускаем – паліцыі не ўдалося давесці нядобранадзейнасць паэта. Бо – як сведчыць адрасная кніга Пецярбурга – у 1867 г. ён, "Пчицкій Францъ Антоновъ", жыў у паўночнай сталіцы імперыі па адрасе "Канонерская ул. д. 10[3], кв. 19"[4], г. зн., не быў высланы.

Цікава адзначыць і тое, што ў гэтай самай адраснай кнізе зафіксаваны і "Корженевскій Людвигъ Осиповъ. Рожд. ул. д. 25, кв. 8. Лекарь ортопедич."[5]. Магчыма, той самы, каго з імянінамі ў 1870 г. віншаваў вершам Ф. Пчыцкі. Звяртаем таксама ўвагу і на тое, што прыяцелі паэта (Я. Краўзэ і Л. Кажанёўскі) былі лекарамі, а г. зн., што і ён мог таксама мець медыцынскую адукацыю.

Беларускія літаратуразнаўцы і кнігазнаўцы ў пасляваенны час, здаецца, не мелі магчымасці пазнаёміцца з асобнікам кніжачкі *Kryŭda i Praŭda*, бо Славянскі аддзел Расейскае акадэміі навук быў зачынены, а інфармацыя пра зборы Славянскага аддзела ў агульны каталог бібліятэкі не трапіла[6]. І толькі ў 2002 г. Алена Камісарава дэталёва апісала беларускія выданні XIX ст. (у тым ліку і літаграфію Ф. Пчыцкага), якія знаходзіліся калісь у славянскім аддзеле: "Пчыцкі Ф. *Kryūda i Praūda: Hutarka biełaruskaja* (sic!) / F. Pczyc-

[1] У дакуменце пазначана, што ён жыве ў Пецярбурзе, што ён "Виленскій дворянинъ" і што ён "Францъ Антоновъ".

[2] Пра гэта гл. архіўныя матэрыялы, змешчаныя ніжэй.

[3] Цікава, што ў 1839 г. у доме насупраць (вул. Кананерская 14, а з 1858 г. вул. Кананерская 11) жыў Ян Баршчэўскі.

[4] *Всеобщая адресная книга С.-Петербурга, съ Васильевскимъ островомъ, Петербургскою и Выборгскою сторонами и Охотою*, С.-Петербургъ 1867–68, с. 394.

[5] *Ibibem*, s. 244.

[6] У 1935 г. Л. Бэндэ выявіў гутарку *Kryŭda i Praŭda* ў бібліятэцы Акадэміі навук і перапісаў яе, пазначаючы: "Вся брошюра написана от руки латинским шрифтом и гектографирована. Экземпляр очень плох, особенно стр. 1, 2, 5, 6, 7, 9". Асобныя словы і радкі даследнік не змог расчытаць ("неразборчиво – гектограф", "неразборчиво – край листа. Л. Б.", "Целая строка оборвана. Только видно J za Bož", "Оборвано"). Гл.: БДАМЛіМ, ф. 66, воп. 1, спр. 619.

ki, – Б. м., 1863, – [1], 11 с. Тит. л. и текст написаны от руки и литографированы. XXV*/б 53. Штамп и экслибрис библиотеки И. А. Бодуэна дэ Куртенэ. На тит. л. запись: «(Od Witolda Jodki Narkiewicza.) Głupstwo kapitalne!»[1]. В конце текста запись: «Ерунда, белиберда, сапоги всмятку»”[2].

Відавочна, Іван Бадуэн дэ Куртэнэ (1845–1929), які актыўна вывучаў славянскія мовы і дыялекты, атрымаў “*Hutarku Biłaruskuju*” ад аднаго Ёдкаў-Наркевічаў: ці то бацькі, ці то сына (абодвух звалі Вітольд). Хутчэй, ад бацькі. В. Ёдка-Наркевіч (1834–1898), які паходзіў са Случыны (маёнтак Бабоўня), быў вядомым лекарам-акулістам, дацэнтам Варшаўскае галоўнае школы (1862–1869)[3]. (З малодшым В. Ёдкам-Наркевічам [1864–1924] расейскі навуковец-славіст мог пазнаёміцца ў Дэрпцкім універсітэце ў 1885 г. Першы вывучаў тут медыцыну, а другі працаваў у якасці прафесара).

Якім чынам беларускамоўная кніжка трапіла да В. Ёдкі-Наркевіча мы можам толькі здагадвацца. Але не прымаем версію, што здарылася гэта выпадкова падчас распаўсюджвання гутаркі ў 1863 г., скажам, на Случчыне. З тае прычыны, што на вокладцы выдання маецца прозвішча аўтара. Бо лічым: адмысловую вокладку Ф. Пчыцкі зрабіў толькі для асобнікаў, якія не прызначаліся для чужых людзей. Такім чынам, у Славянскім фондзе БАН захоўваецца ці то ўласны асобнік Ф. Пчыцкага, ці то адзін з адбітых для сяброў, ці то асобнік іншага, скажам, першага выдання твора. Зважаючы на тое, што В. Ёдка-Наркевіч ужо трэці медык у коле прыяцеляў Ф. Пчыцкага, можна меркаваць, што ўсе яны вучыліся ў Імператарскай медыка-хірургічнай акадэміі ў Пецярбурзе ў 1850-я гг. ці нават на пачатку 1860-х[4].

У адрозненне ад іншых беларускамоўных тэкстаў Паўстання, “*Hutarka Biłaruskaja*” *Kryŭda i Praŭda* мае аўтара. Мала таго, што Ф. Пчыцкі свае агітацыйныя творы пазначаў крыптанімам F. P., дык на пэўнай, невядомай сёння колькасці асобнікаў падаў прозвішча поўнасцю. Цяжка сказаць: была гэта проста маладая смеласць і прага славы ці нешта яшчэ іншае[5].

---

[1] Польскамоўны запіс, відавочна, належыць І. Бадуэну дэ Куртэнэ. Расейскамоўны мог з’явіцца пазней, калі “hutarka Biłaruskaja” знаходзілася ў Славянскім аддзеле РАН.

[2] Е.В. Комисарова, *Редкие белорусские издания XIX в. в Славянском фонде БАН* [в:] *Белорусский сборник: Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии*, вып. 2, Санкт-Петербург 2002, с. 227.

[3] Якраз у гэты час І. Бадуэн дэ Куртэнэ навучаўся ў Варшаўскай галоўнай школе на філалагічна-гістарычным факультэце.

[4] Відавочна, да мая 1863 г. Ф. Пчыцкі ўжо не лічыўся студэнтам. Інакш у паліцэйскім паведамленні гэта было б адзначана. Зрэшты, паліцыя магла і не мець інфармацыі пра род заняткаў падазраванага.

[5] У 2013 г. *Kryŭdu i Praŭdu* паводле асобніка БАН апублікаваў Юры Лабынцаў (гл.: *Польская агитационная «hutarka» 1863 г. и ее оценка Я.И.Н. Бодуэном де Куртенэ* [в:] *Amicus Poloniae: Памяти Виктора Хорева*, Москва «Индрик», 2013, с. 205–213). Параўноваючы апублікаваны ім тэкст з тэкстам літаграфіі, якая захоўваецца ў бібліятэцы Ягелонскага ўніверсітэту, мы звярнулі ўвагу на вялікую (блізу 100) колькасць адрозненняў. Праўда, яны пераважна неістотныя: знакі прыпынку, ужыванне літары ***z*** і ***ż***, ***u*** і ***ŭ***, ***o*** і ***a*** і інш. Атрымаць копію асобніка нам не ўдалося: служба ЭДД БАН адмовіла, бо “брошюра опубликована в материале Лабынцева Ю.”, а вядомы гісторык культуры страціў свае

Другі асобнік кніжачкі Ф. Пчыцкага *Kryŭda i Praŭda* захаваўся ў Аддзеле адмысловых збораў Навуковай бібліятэкі Польскае акадэміі навук у Кракаве. Трапіў ён туды (да 1872 г. – бібліятэка Кракаўскага таварыства ведаў, пасля – Акадэміі ведаў, а з 1919 г. – Польскай акадэміі ведаў) разам з пецярбургскай бібліятэкай (блізу тысячы асобнікаў) Пятра Аляксандра Верашчынскага (1806–1879), аўтара двух сенсацыйных выданняў (*Do inteligencyi rosyjskiej*, Paryż 1871 і *List otwarty względem założenia osady polskiej niezależnej w Oceanii*, Kraków 1875), у якіх прапаноўваў перасяліць польскі народ на астравы Меланезіі, засноўваючы там Новую Польшчу, а тэрыторыю былое Рэчы Паспалітае пакінуць акупантам.

Як паведамляецца ў *Каталогу рукапісаў бібліятэкі*, у 1956 г. "wiersze treści politycznej podpisane kryptonimem F. P." былі "wydzielone z zasobu druków"[1], перанесены ў аддзел рукапісаў, дзе закаталагізаваныя пад нумарам (sygnaturą) 3847[2]. Відавочна, супрацоўнікі бібліятэкі навастворанага аддзела ПАН у Кракаве палічылі выданне "*Hutarki Biłaruskaje*" рукапісам, апісалі яго ў адпаведнасці з тагачаснымі патрабаваннямі: а менавіта, падалі мову (białoruski), дату ўзнікнення рукапісу (1863), фармат (17,5x11,5), колькасць аркушаў (s. 12) і "szczegóły dotyczące oprawy" (p[ó]łpł[ó]t[no])[3], але чамусьці не пазначылі, што гэта літаграфія.

Упершыню ў навуковы ўжытак кракаўскі асобнік увёў Я. Янушкевіч[4]: "На вокладцы <…> ацалела адно слова *Kryūda*, выразна напісанае залатымі літарамі на чорнай скуры «корешка». Ці то гэта назва першапачатковая, ці то слова «праўда» зацёрлася – не ведаю. Кніжачку цяжка назваць кнігай, а тым больш зборнікам, хоць на тытульным лісце, як і належыць, красуецца Пецярбург, 1863. Выданне танюткае – адна вокладка"[5].

Фрагменты "*Hutarki Biłaruskaj*" друкаваліся ў трэцяй частцы трэцяга тома *Бѣлорусовъ* Я. Карскага (23 радкі) і ў названай вышэй кніжцы Я. Яну-

---

матэрыялы "в момент внутриинститутского переезда". Улічваючы тое, што публікацыі Ю. Лабынцава заўсёды вызначаліся дакладнасцю, мы мяркуем, што "Hutarka Biłaruskaja" расчытая ім правільна. Дык маем падставы дапусціць: Ф. Пчыцкі двойчы літаграфаваў свой тэкст. Тым больш, што на тытульным аркушы выдання, якое захоўваецца ў Пецярбурзе, ёсць імя і прозвішча аўтара, а вось на кракаўскім – толькі ініцыялы. Цікава яшчэ і тое, што Л. Бэндэ пазначыў у сваёй копіі: тэкст пецярбурскае "гутаркі" займае 11 старонак, а вось тэкст "кракаўскае" – 12.

[1] *Katalog rękopisów Biblioteki PAN w Krakowie: Sygnatury 3607–4003*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1976, s. 83.

[2] Першапачаткова кніжачка Ф. Пчыцкага была пад нумарам 2785. Магчыма, гэта нумар, пад якім яна захоўвалася ў бібліятэцы П.А. Верашчынскага.

[3] Паўпалатном называлі такую апраўу (пераплёт), у якой карэньчык пакрываўся палатном, а вокладка рабілася з таннейшага матэрыялу, напрыклад, з паперы.

[4] Як сведчыць г. зв. *metryczka*, з кніжачкаю Ф. Пчыцкага яшчэ ў 1970-я гг. знаёміліся Леаніла Малаш і Уладзімір Казберук.

[5] Я. Янушкевіч, *У прадчуванні знаходак: З адной вандроўкі ў архівы Варшавы, Вроцлава, Кракава*, Мінск 1994, с. 87.

шкевіча (72 радкі). У нашых публікацыях твор падаваўся цалкам (220 радкоў)[1]; праўда, у адаптаваным выглядзе.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: *Kryŭda i Praŭda: Hutarka Biłaruskaja*, F. P., Petersburg 1863 [у:] Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie: Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 3847, 12 s.

[1] Гл.: М. Хаўстовіч, "*Цяпер маскаль пяе мудрагелікі сваe*", "Спадчына" 1999, № 5–6, с. 86–105; М. Хаўстовіч, *XIX стагоддзе: Навукова-літаратурны альманах*, кн. першая, Мінск 1999, с. 40–43; М. Хаўстовіч, *Шляхамі да беларускасці: Нарысы, артыкулы, эсэ = Szlakami ku białoruskości: Szkice, artykuły, eseje*, Варшава 2010, с. 614–618.

Kryŭda i Praŭda.

Hutarka Biłaruskaja.

F. P.

(Petersburg 1863.)

|3| **Kryŭda i Praŭda**.

Bratcy duża nam ni-ładna!
Za Maskalom żyć ni-składna,
Nia-to, szto za Polszczy matki,
Tahdy-to byli paradki!

U|wusim mieli wyhodu,
I Pan Boh dawaŭ urodu:
Jak les bywała pszanica,
Kołas żyta sirabrycca,
Jaczmień, hrecka i awios –
I haroch jak ścina ros,
A|harodaŭ ni-prybrać,
Szumić trawoj sinażać;
Karoŭ, świnniej i awiec
Powin bywała chlawiec, –
A koniki|ż-to jakija?
Hniedźki, warancy, siwyja;
Pczołki u wulach hudzieli,
Miod d‘ atwału pili, jeli,
Hnuliś pad fruchtam sady,
To-to bywali łady!

|4| Za praklatym Maskalom
Nietu szczaścia ni-u|czom;
Boh urody ni-dajeć,
Maskal paśledki hrabieć,
Nia-to szto za Polszczy matki,
Skazać, to byli paradki!

Nikudy nas ni-haniali,
Padatkaŭ ni-nakładali,
Ni-było nijakaj płatni;
Ciapier hrabuć hrosz astatni.
Daŭniej i piwa waryli,
Wolnicaj brażku kuryli,

Susim niakrutstwa ni-znali,
Na wajnu nas ni-haniali,
Szlachta za nas zastupała,
Sama za nas waiwała;
Aj-da szlachta małajcy!
Pany byli jak ajcy,
Tak nam baćki hawaryli,
Szto wot jak szczaśliwy byli!

A ciapier na atwarot,
Chud i biedzin nasz narod:
Sztob u niekruty nas brać,
Sztob padatki wydzirać,
|5| Sztoby dzirżać u niawoli –
I rabić pa swajej woli,
Maskal trebuić z panoŭ
Spaŭniać ciażki ustanoŭ.

Maskali jak grugany[1],
Nia-to szto naszy pany;
Jaduć nas, pjuć naszu kroŭ,
To nada|ż ich hnać dałoŭ
Ad naszaj ziamli radnoj;
Prahonim, budzić pakoj.

Jany i wieru światuju
Zwiali-ŭ-syzmu praklatuju;
Zadawali nam i muki, –
Prywadzia nas da razłuki
Ad naszaha z predkaŭ Boha,
Szto-to była za trywoha!
Na nas dla hetych razłuk,
Ni-adzin ssiekli łazy puk, –
I u łancuhi kawali, –
I u turmy zasażali,
Nawadzili i sałdat, –
A sałdat-to nia-swoj brat!
|6| Kurej, świnniej i karoŭ
Jeli, – pili naszu kroŭ.
Prancy|b ich samich pajeli!
Tak nam jany nadajeli!
Woś-ża ad lutaha hada!
Bratcy! baranicca nada!

[1] Kruki. – (*заўвага аўтара*). У Беларусі груганоў (Corvus corax) яшчэ называюць крумкачамі, воранамі і крукамі.

Z Panam Boham! – i Boh z nami! –
Pany z nami! – my z panami!
Z siarpoŭ, świardłoŭ, limiaszoŭ,
Narobim my pałaszoŭ, –
I kasami na szastach,
Razaniom pa Maskalach!
Wić-jak ciapier tak nia-być,
Nada|ż ich pacirabić!

Jon słabodaj tolki ckuić[1],
Skolki wycirpim prabuić.
U Polszczy niawoli niet,
Ad panoŭ ni-znajuć bied;
Wot nazad dziesić hadoŭ, –
I ad naszych-to panoŭ
Wyszła sztoby dać słabodu,
Tak jak polskamu narodu,
|7| Da ni-papuściŭ Maskal,
Taki razbojnik chabal![2]

Ciapier z Wilna, z Koŭna, z Hrodna,
Wyszła sztob było słabodna,
A Maskal i znoŭ dziarżyć;
Niaŭżo|ż tak hetamu być?
Kab nam i sztany zastawić[3],
Nada na swaim pastawić
Sztoby Polszczu waracić,
Dosić hetak świet kapcić.

Tolki|ż wot bratcy mai,
Pany stajać na krai
Miży szlachty, – miży nas,
Usiaki na hroszy łas.
Padnuszczaić widna bies,
Znać tolki swoj antares;
Widna szto z naszych panoŭ,
Nimała jość durakoŭ,

[1] Draźni. – (*заўвага аўтара*). Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 689: “ЦКУВА́ЦЬ, -кую́, -ешь, гл. д. Уськать. *Цкуваць свинней собаками. Цкуваць собакъ на зайца*”.

[2] Rozpustnik. – (*заўвага аўтара*). Слоўнікі ўкраінскае мовы падаюць значэнне гэтага слова як “бахур, зальотник”.

[3] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 186: “ЗАСТАВЛЯ́ЦЬ, сов. Заста́виць, гл. д. 1. Оставлять. *Не заставляй его въ дворѣ одного. По собѣ ничо́го не заставивъ*. 2. Закладывать. *На горѣлку заставляець, заставивъ топоръ*. 3. Побуждать что дѣлать. *Заставляй, заставъ ее шиць. Не заставляй его подымаць чрезъ силу*”.

Szto ni-znajuć jak rabić,
Sztoby Polszczu waracić.
Biednaju szlachtu dziaruć, –
I u prihon jaszczo hnuć;
|8| Tak wot szlachta, jak czuwać,
Ni-zachoczyć waiwać;
A biz szlachty jak tut być?
Jak nam ajczyznu dabyć?

Każuć, staryja pany,
Razumny byli jany,
U ich szlachcic byŭ Pan-brat,
To i dzieła szło na ład.
Chto za ich klamku dzirżaŭ, –
I tot sam panam zastaŭ;
Znaczyć ni-łupili szlacht,
Cirabili k‘ szczaściu tracht,
Za|to|ż za szlachty placzom,
Ni-tużyli ni-ab|czom,
I ciapier za szlachtaj-my,
Maskaloŭ razhonim ćmy.

Wot-ża! jednaść music mieć
Chto ajczyznu dastajeć.

Daj|ża Boża wum panam,
Jednaść, miłaść, zwahu nam,
Dadaj i swajej pamocy,
Sztob wyjści z maskoŭskaj mocy!
|9| Bo-użo|ż nadajeła nam
Paddawacca Maskalam!

Wykazać bied nietu słoŭ,
Maskal zrabiŭ mnoha-ŭdoŭ,
Narabiŭ mnoha sirot,
Nahaciŭ mnoha bałot
Naszym bratam – i dziaćmi.
Pirałom ich pałami!
Ach! Bożuchna nam praści!
Szto tak musim ich klaści;
Bo nia-można|ż uciarpieć,
Wum i serca ni-zniasieć
Taho niszczaścia i bied,
Jakich i lika-użo niet!

Maskal heta zwodca – światа,
I kat nad żodnaha[1] kata,
Jon jak nipryjaciel duszny[2], –
I czortu widna pasłuszny;
Prociŭ sonca sam idzieć,
Prociŭ Boha nas wiadzieć, –
I choczyć uhawaryć,
Sztob nas ad swaich adbić, –
I Ajczyznu naszu mać
Umaryć i zakapać.
|10| Sam nam chormy padajeć,
U|ich sam za nas iłżeć,
Szto nia-choczym Palaka,
A jaho syzmatyka.

Ach besta! wialiki zdrajca!
I dusz naszych zapradajca!
Aszukaniec jon balszy,
Da my kołkija jarszy,
Ni pałknieć-ża żyŭcom nas,
Choć pażyrać wielma łas.
Jon jak łowiuczy kania,
Z łubkaj[3] padchodzić mania,
Choczyć zławić, asiadłać,
I na złom szyi pamczać.

Lepij-ża słuchać swaich,
Swoj dli swaich, nia jość lich.
Maskal roŭna szto miadźwiedź,
Jak woźmić moc, zadziareć,
U niekruty stanieć brać,
Roznaj płatniaj uciskać,
Budzić i za sol łupić,
Tahdy soli ni kupić;
I nia budzić życcia nam,
Paddajsia-tka Maskalam.
|11| Żon ad mużoŭ adabjeć,
Daczok za kust pawiadzieć,

[1] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 152: “ЖА́ДНЫЙ, усѣч. Жа́дзенъ и Жа́дэнъ, прил. 1. Каждый. *Жадному угодзиць трудно.* 2. при отрицаніи. Ни одинъ, никакой. *Жа́дною мѣрою не можно потрафиць*”.

[2] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 149: “ДУ́ШНЫЙ, прил. Душевный. *Душный мой пріяцель*”.

[3] Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 272: “ЛУ́БКА, и, с. ж. Лукошко, корзина изъ лубка. *Лубка муки. Зъ лубками пошли у грибы. Зъ лубки живёмъ*. Посл.”.

Wajnoj narobić sirot,
Iznoŭ nahacić bałot,
Naszym bratam i dziaćmi,
Pirałom ich pałami!

O! lepsza matka swaja,
Polszcza matka rodnaja,
Jaje słuchać, jej służyć,
I nawiek u szczaści być!
Heta pawinnaść dziaciej,
Tak Boh wialeŭ. Maskal zmiej.
A sa zmiajom nam nia żyć,
Bo zmiej możyć ukusić.

Jon biazwierny syzmatyk,
I uwieś świet padniaŭ kryk,
Tukaja jak na waŭka,
Szto jon kryŭdzić Palaka;
Zdziekawaćca|ż nad nami
Nia|budzić bolsz, my sami
Skinim jaho z naszych plecz,
I kasami stanim siecz.
Nia budzić bolsz panawać
Jak adżyła Polszcza mać.
|12| I nam usim wialeła,
Nia-mieć z Maskalom dzieła,
Bo moc swaju uziła
I paradki zawiła.

Niet użo maskoŭskich praŭ,
Ahłasiła swoj ustaŭ.
Niet użo ciapier panoŭ,
Nietu szlachty, mużykoŭ,
Usie roŭny jak adzin;
Bo z nas każny polski syn.
I usim ziamlu daduć,
I na sejmy pawiaduć,
I u wieru wiernuć nas;
Daj Boh skarej hetat czas;
I daj-ża za Polszczu mać,
Tabie cześć, chwału pijać.
Aman.

Архіўныя дакументы

Выяўленая ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродна справа *О розыске дворянина Виленской губернии Пчицкого Франца, подозреваемого в сношениях с участниками восстания 1863 г.* (31 мая 1863 г. – 2 мая 1864 г. 27л.) не толькі пацвярджае рэальнасць асобы Франца Пчыцкага, але і дазваляе меркаваць пра ягоны ўдзел у Паўстанні, пра выкарыстанне ім у агітацыйных мэтах уласнае *Hutarki Biłaruskaje*. На жаль, пецярбургскі паліцмайстар не паведамляе ні пра крыніцы ягонае інфармацыі, ні пра тое, ці Ф. Пчыцкага шукала паліцыя, ці ён арыштаваны, ці знаходзіцца пад следствам[1]. Магчыма, пра дзейнасць Ф. Пчыцкага на Гродзеншчыне паліцыя ведала з даносаў сваіх агентаў. З гэтай прычыны яна настойліва патрабуе пацвярджэння звестак (гл. чатыры афіцыйныя лісты генерал-лейтэнанта Івана Аненкава). Гродзенскім губернскім уладам спатрэбілася амаль дзесяць месяцаў, каб атрымаць рапарты ад вайсковых начальнікаў і паліцмайстараў дзевяці паветаў. Прычына гэтай "павятовай маруднасці" невядомая. Урэшце, да 26 сакавіка 1864 г. звесткі ад падуладных былі губернатарам сабраныя. Павятовыя вайсковыя начальнікі і паліцмайстары адназначна паведамлялі, што звестак "не отыскано", "не оказалось", "ничего не|открыто", "не проезжалъ", "никто не виделъ", "не|было", "не появлялся и малейшихъ следовъ по этому предмету не оказалось", "не проживалъ" і інш. Можна думаць, што апрача агентурных даносаў пра агітацыю Ф. Пчыцкім сялян на Гродзеншчыне пецярбургскія ўлады не мелі іншае інфармацыі пра ягоную антыўрадавую дзейнасць. Дык не атрымаўшы ад вайсковага начальніка Гродзенскае губерні пацвярджэння агентурных звестак, Ф. Пчыцкі быў, відаць, ці то вызвалены з пад арышту, ці з яго былі знятыя падазрэнні. Пэўна, справу Ф. Пчыцкага можна выявіць у фондзе пецярбургскага генерал-губернатара ці пецярбургскага обер-паліцмайстара.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў арыгіналу паводле: НГАБ у Гродне, ф. 1 [*Канцелярия гродненского губернатора*], воп. 34 [*за 1842–1868 гг.*], спр. 349 [*О розыске дворянина Виленской губернии Пчицкого Франца, подозреваемого в сношениях с участниками восстания 1863 г.* (31 мая 1863 г. – 2 мая 1864 г. 27л.], арк. 1–2v, 7, 11, 23–24.

[1] Відаць, варта звярнуць увагу на словы обер-паліцмайстара І. Аненкава, што Ф. Пчыцкій адно "проживающій въ С. Петербургѣ", г. зн. яго толькі падазраюць у "неблагонадёжности" і ён не быў арыштаваны. Усё ж пецярбургскім генерал-губернатарам быў у той час А. Сувораў, а ягоныя метады кіравання шмат у чым адрозніваліся ад метадаў віленскага генарал-губернатара М. Мураўёва.

1. Іван Аненкаў[1] да Уладзіміра Бобрынскага[2]

|1r| С. Петербургскаго Оберъ-полиціймейстера. Канцелярія. Столъ 1. 31 Мая 1863 года. № 1419.

Начальнику Гродненской Губерніи

Проживающій въ С. Петербургѣ Виленскій дворянинъ Францъ Антоновъ Пчицкій действіями своими навлекаетъ на себя подозрѣніе въ политическомъ отношеніи.

Изъ дошедшихъ до меня свѣдѣній видно, что Пчицкій ѣздилъ въ Гродненскую губернію и назвавъ себя Янки, говорилъ крестьянамъ возмутительные рѣчи, въ слѣдствіе сего, его тамъ разыскивали[3], но онъ успѣлъ скрыться.

Признавая необходимымъ удостовѣриться въ справедливости изложенныхъ свѣдѣній, я имѣю честь |1v| покорнейше просить Ваше Превосходительство увѣдомить меня, дѣйствительно ли дворянинъ Пчицкій пріѣзжалъ въ ввѣренную Вамъ губернію подъ именемъ Янки и въ какой степени заслуживаютъ вѣроятія изложенныя о|нимъ свѣдѣнія.

Генералъ-Лейтенантъ [*подпіс нечыт*].
Правитель Канцеляріи [*подпіс нечыт*].

Арыгінал.

2. Уладзімір Бобрынскі да вайсковых павятовых начальнікаў

|2r| М. В. Д. Военнаго Губернатора города Гродно и Гродненскаго Гражданскаго Губернатора. По канцеляріи. Столъ секретный. Іюня 13 дня 1863 года. № 1347. Г. Гродно. Циркулярно.

Г. г. Военнымъ Уезднымъ Начальникомъ и Полиціймейстеромъ

С. Петербургскій Оберъ Полиціймейстеръ отъ 31го Мая за № 1449^{мъ} уведомилъ меня, что проживающій въ С. Петербургѣ Виленскій дворянинъ Францъ Антоновъ Пчицкій действіями своими навлекаетъ на себя подозрѣніе въ политическомъ отношеніи.

Изъ дошедшихъ же до него Генералъ Лейтенанта Аненкова свѣдѣній видно, что Пчицкій ѣздилъ въ Гродненскую |2v| губернію и назвавъ себя Янки, говорилъ крестьянамъ возмутительные рѣчи, въ слѣдствіе сего, его тамъ разыскивали, но онъ успѣлъ скрыться.

---

[1] Іван Аненкаў (1814–1887), малодшы брат вядомага літаратурнага крытыка і пушкініста Паўла Аненкава (1812–1887), з сакавіка 1862 г. займаў пасаду пецярбургскага паліцмайстара.

[2] Генерал-маёр Уладзімір Бобрынскі (1824–1898) з красавіка па жнівень 1863 г. выконваў абавязкі вайсковага губернатара горада Гродна і гродзенскага цывільнага губернатара.

[3] Агітатара "Янки" павінны былі расшукваць гродзенскія жандары ці паліцыя. Відавочна, пецярбургскі обер-паліцмайстар карыстаецца адно чуткамі, якія былі пададзеныя яму агентам.

Въ следствіе сего, предлагаю Вашему Высокоблагородію удостовѣриться въ справедливости изложенныхъ свѣдѣній и увѣдомить меня не былъ ли дворянинъ Пчицкій въ Гродненскомъ уѣздѣ[1] подъ именемъ Янки и если былъ, то въ какой степени заслуживаютъ вѣроятія изложенныя о|нимъ свѣдѣнія.

Свиты Его Величества
Генералъ Маіоръ [*подпіс*:] Бобринской.

Арыгінал.

3. Іван Аненкаў да Івана Скварцова[2]

|**7r**| С. Петербургскаго Оберъ-полиціймейстера Канцелярія. Столъ 1. 31 Декабря 1863 года. № 6289.

Начальнику Гродненской Губерніи.

Имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство увѣдомить меня на отношеніе мое, отъ 31го Мая сего года за № 1419, по предмету доставленія свѣдѣнія о дворянинѣ Францѣ Пчицкомъ пріѣзжавшемъ въ Гродненскую губернію подъ именемъ Янки и говорившемъ крестьянамъ возмутительныя рѣчи.

Генералъ-Лейтенантъ [*подпіс нечыт.*].
Правитель Канцеляріи [*подпіс нечыт.*].

Арыгінал.

4. Іван Аненкаў да Івана Скварцова

|**11r**| С. Петербургскаго Оберъ-полиціймейстера Канцелярія. Столъ 1. 16 Января 1864 года. № 203.

Начальнику Гродненской Губерніи.

Вслѣдствіе настояній С. Петербургскаго Военнаго Генералъ Губернатора[3], имѣю честь вновь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство ускорить доставленіемъ мнѣ отзыва на отношенія мои отъ 31 Мая и 31 Декабря прошлаго года, за №№ 1419 и 6289, по дѣлу о дворянинѣ Францѣ Пчицкомъ.

Генералъ-Лейтенантъ [*подпіс нечыт.*].
Правитель Канцеляріи [*подпіс нечыт.*].

Арыгінал.

---

[1] На падставе дадзенага дакумента, скіраванага да вайсковага начальніка і паліцмайстара Гродзенскага павета, напісаныя загады да начальнікаў васьмі іншых паветаў губерні.

[2] Генерал-маёр Іван Скварцоў (1817–1882) з жніўня 1863 г. па студзень 1868 г. займаў пасаду вайсковага губернатара горада Гродна і гродзенскага цывільнага губернатара.

[3] Гаворка пра генерала ад інфантэрыі Аляксандра Суворава (1804–1882), які з кастрычніка 1861 г. займаў пасаду пецярбургскага генерал-губернатара.

5. Іван Аненкаў да Івана Скварцова

|23r| С. Петербургскаго Оберъ-полиціймейстера Канцелярія. Столъ 1. 6 Апреля 1864 года. № 2260.

Начальнику Гродненской Губерніи

Въ послѣдствіе отзыва Вашего Превосходительства отъ 22 прошлаго Января за № 619, долгомъ считаю покорнѣйше просить ускорить доставленіемъ мнѣ свѣдѣній, по отношенію моему отъ 31 Мая № 1419, о дворянинѣ Францѣ Пчицкомъ, пріѣзжавшемъ въ Гродненскую губернию подъ именемъ Янки.

Генералъ-Лейтенантъ [*подпіс нечыт.*].
Правитель Канцеляріи [*подпіс нечыт.*].

Арыгінал.

6. Іван Скварцоў да Івана Аненкава

|24r| № 143. Апрель 1864.

Господину Стъ Петербургскому Оберъ-Полиціймейстеру

Имѣю честь увѣдомить Ваше Превосходительство, на отношеніе отъ 31 Мая № 1419, что по собраннымъ мною свѣдѣніямъ не обнаружено чтобы проживающій въ Стъ Петербургѣ Виленскій дворянинъ Францъ Пчицкій имѣлъ пребываніе во ввѣренной мнѣ губерніи, подъ именемъ Янки. –

Чарнавік.

Паўстанцкія песні

Ці быў Фелікс Ражанскі аўтарам песень?

Маніфест Часовага нацыянальнага ўрада, выдадзены ў Варшаве 22 студзеня 1863 г., заклікаў народы былое Рэчы Паспалітае (палякаў, ліцвінаў, русінаў і жыдоў) да Паўстання. А гэта карэнным чынам змяніла скіраванасць агітацыйнае літаратуры: цяпер актуальнымі сталі пераважна кароткія і канкрэтныя загады-распараджэнні паўстанцкіх уладаў, а таксама вершы-песні, якія б падымалі баявы дух інсургенцкіх аддзелаў. На тэрыторыі Беларусі, як і ў перадпаўстанцкі час, пашыраліся ў асноўным польскамоўныя творы, але былі і беларускамоўныя. Мы ведаем чатыры з іх.

З'явіліся яны адразу з выбухам Паўстання. Прынамсі, адна з гэтых песняў – *Песня на божы час* – вясною 1863 г. ужо была надрукаваная. Дзве наступныя, як сведчыць Ігнацы Арамовіч, у чэрвені 1863 г. спявалі паўстанцы ваўкавыскага аддзелу. Гэтыя песні, дарэчы, ужо ў 1865 г. былі апублікаваныя ва ўспамінах таго ж самага І. Арамовіча, дзякуючы чаму захаваліся і самі, і, відаць, прозвішча іх аўтара. Чацвёртую песню, праўда, запісалі, відаць, ў XX ст., дык аўтэнтычнасць яе не такая пэўная.

Усе гэтыя тэксты дастаткова даўно вядомыя, хоць у беларускім друку ў поўным аб'ёме апублікаваныя ўжо ў паслясавецкі час[1]. *Песня на божы*

---

[1] *Песня на божы час* публікавалася: у артыкуле Г. Кісялёва *Стары сшытак*, “ЛіМ” [1963, № 18, (1 сакавіка)] і ягонай кнізе *Героі і музы: Гісторыка-літаратурныя нарысы*, Мінск 1982, с. 141 (фрагменты); хрэстаматыі *Беларуская літаратура XIX стагоддзя*, склад. А. Лойка, В. Рагойша, 2-е выд., перапрац. і дап., Мінск 1988, с. 31 (фрагменты); кнізе К. Каліноўскі, *За нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 239–240 (цалкам); анталогіі *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*, ч. 1, Мінск 2013, с. 532–533 (цалкам; як верш Ф. Ражанскага); *Я адзавуся: Кніга пра Каліноўскага і Касінераў Свабоды*, Мінск 2014.

Гэй-га разам, хлопцы… публікавалася: у *Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры*, т. 2: *Літаратура XIX – пачатку XX ст.*, Мінск 1969, с. 63 (адна страфа); анталогіі *Літаратура Беларусі XIX стагоддзя*, Мінск 2013, с. 692 (фрагмент); анталогіі *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*, ч. 1, Мінск 2013, с. 531 (цалкам; як верш Ф. Ражанскага).

Ах ты, мая чарнабрыва… публікавалася: у анталогіі *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*, ч. 1, Мінск 2013, с. 530 (цалкам; як верш Ф. Ражанскага).

Гэй жа, хлопцы, досі спаць… публікавалася: у артыкуле Я. Янушкевіча *Невядомая песня*, “ЛіМ” 1977, 29 ліп.; хрэстаматыі *Беларуская літаратура XIX стагоддзя*, склад. А. Лойка, В. Рагойша, 2-е выд., перапрац. і дап., Мінск 1988, с. 31; зборніку *Занядад і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX стагоддзя*, Мінск 2001, с. 320; анталогіі *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*, ч. 1, Мінск 2013, с. 530.

час і *Гэй жа, хлопцы, досі спаць* прысутнічаюць толькі ў беларускім літаратуразнаўчым дыскурсе (гл. ніжэй), а вось што датычыць песень, аўтарам якіх звычайна называецца Ф. Ражанскі, дык іх часта згадвалі ў сваіх даследаваннях польскія гісторыкі і публіцысты.

Перш за ўсё трэба назваць працу (*Pamiętnik skreślony przez Współczesnego*) Мар’яна Дубецкага (1838–1926) пра Рамуальда Траўгута: спачатку яна з’явілася без подпісу ў зборы матэрыялаў пра Паўстанне 1863 г.[1], а пасля, ужо ў XX ст., колькі разоў передрукоўвалася як, уласна, успаміны гісторыка[2]. Апавядаючы пра дзеі партыі Р. Траўгута на Беларусі, М. Дубецкі цытуе малавядомыя ў той час успаміны І. Арамовіча. Дакладней, дапускаючы, што песні, якія спявалі ў аддзеле Ануфры Духінскага і Валеры Урублеўскага, маглі спяваць і ў партыі Р. Траўгута, ён падае невялікія фрагменты двух вершаваных тэкстаў – “pieśń litewskich powstańców” (*Młodzież nasza zawsze dzielna*), а таксама *Hej-ha razom chłopci…*: “А ў іншым канцы лагера гучала сярод касінераў іншая песня, беларуская, гукі якое дзіўна палучаліся з пачуццём літоўскага селяніна; ён спяваў яе з усім запалам, бо ейныя гукі – гэта голас ягонае роднае мовы”[3].

Дзякуючы працы М. Дубецкага, успамінамі І. Арамовіча зацікавіліся не толькі гісторыкі Паўстання, але і звыклыя чытачы. Нехта Ян Мазур, супрацоўнік львоўскага часопіса “Skaut”, коратка пераказваючы ў 1912 г. успаміны М. Дубецкага пра Р. Траўгута, падаў і фрагменты абедзвюх песень паўстанцаў, падзяліўшы іх на радкі і страфы[4].

Пазней, заняўшыся тэмаю спеваў Паўстання, прыдатнаю, на яго думку, дзеля сучаснага патрыятычнага выхавання моладзі, ён адшукаў кнігу І. Арамовіча, а таксама былога паўстанца з партыі А. Духінскага і В. Урублеўскага:

“У «Skaucie» (nr 7, s. 7), у артыкуле пра Траўгута, пададзены фрагменты з паўстанцкіх песень, аднае польскае, а другое беларускае. З тае прычыны, што ў гэтых фрагментах маюцца дробныя недакладнасці, я перапісаў з аднае крыніцы, пра якую ніжэй, абедзве песні цалкам, а яшчэ і трэцюю, беларускую, якую таксама ахвотна і часта спявалі як палякі, так і беларусы. Гэта пацвярджае жывы ўдзельнік паўстання, у той час 25-гадовы малады чалавек, які асабліва тую трэцюю песню і ейную мелодыю (каламыйкі[5]) добра памятае. А перш-наперш варта згадаць пра крыніцу, адкуль гэтыя песні паходзяць.

У Гродзенскім ваяводстве на Літве, як кажа той ветэран, найлепшымі і, увогуле, сапраўднымі партызанамі былі Урублеўскі, Крысінскі, Юндзіл, Кабылінскі.

Урублеўскі Валерыян бясспрэчна быў самы здольным з гродзенскіх партызанаў і самым смелым, часта з якімі дзясяткамі двума таварышаў кідаўся на аддзелы ў 3 і 4 разы большыя; у Кангрэсоўцы аднойчы з 40 кавалерыстамі напаў на 3 эскадроны маскалёў і трымаўся добра і доўга. У яго аддзеле знаходзіўся Арамовіч Ігнацы, прафесар з Беластоку

[1] *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864*, t. IV, z. II: *Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego (1863–1864)*, Lwów 1894.

[2] M. Dubiecki, *Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego (1863–1864)*, wyd. drugie powiększone, Kraków 1907.

[3] *Ibidem*, s. 63.

[4] *Romuald Traugutt*, “Skaut: Pismo młodzieży polskiej” 1912, nr 7 (21 stycznia).

[5] Маюцца на ўвазе ўкраінскія народныя песні, пераважна кароткія прыпеўкі лірычнага ці жартоўнага характару (ад назвы горада і рэчкі Каламыі на захадзе Украіны).

(выкладаў, здаецца, матэматыку ў тамтэйшай гімназіі); у часы паўстання яму было блізу 35–40 гадоў. Маючы палымяную любоў да Айчыны, ён, нягледзячы на слабае і кепскае здароўе, пайшоў у шэрагі паўстанцаў, быў ад’ютантам спачатку Духінскага, а пазней (з ліпеня ці жніўня) Урублеўскага. Займаўся ён канцылярыяй аддзелу, пільнаваў у часе бітваў лагер і прыпасы; ад передавое звычайна знаходзіўся далёка. Праўдападобна ўжо ў лагеры ён занатоўваў дзеі аддзелу Урублеўскага, што сам бачыў ці чуў, што іншыя партыі з Гродзенскага ваяводства рабілі. Вынікам таго натавання сталася 84-старонкавая кніжка, сёння рэдкая, а напісаная – як кажа той ветэран – адразу пасля паўстання пад тытулам *Мары: Успаміны пра партызанскі рух у гродзенскім ваяводстве ў 1863 і 1864 г.*, напісаў Ігнацы Арамовіч, Бэндлікон, у друкарні Ojczyzny 1865. (Шыфр Бібл[іятэкі] нац[ыянальнай] імя Ас[алінскіх] – 56755). Гэта, можа, першыя надрукаваныя ўспаміны пра 1863 г., мала ўвогуле вядомыя, выкарыстаныя адно ў праца Ліманоўскага і іншых. Чытаем у ім на с. 21: У лагеры партыі Урублеўскага спявалі часта і ахвотна; асабліва добраахвотнікі з Ваўкавыскага павету. Кіраўніком хору быў Ражанскі.

Згаданы вышэй удзельнік паўстання – гэта Ян Геніюш, прозвішча якога шматразова сустракаецца ў гэтай кніжцы, прыяцель Арамовіча, і якога вельмі цаніў Урублеўскі, вучнем якога быў у школе ляснічых, а пазней – падначалены па службе. Я прачытаў з ім успаміны Арамовіча падчас вакацый гэтага года, дабываючы з ягонае памяці шматлікія дэталі пра асобаў і падзеі, апісаныя ва ўспамінах. Памятае ён тыя спевы, у якіх таксама браў удзел, падае нават мелодыю трэцяе песенькі (каламыйка) і асабліва добра памятае са спевакоў Яна Радавіцкага, капітана, якога хваліць, як вельмі шляхетнага і добрага, тады значна старэйшага за сябе таварыша. Той спяваў найахвотней і найчасцей. (Было тры браты Радавіцкіх у паўстанні).

Пэўнага дня пад вечар Радавіцкі быў вельмі сумны і задуманы. Прысеў ля яго Геніюш і кажа: «Чаго пан сумны сёння?» Бо не быў такі звычайна Радавіцкі. «Апошні раз вам сёння заспяваю, – адказвае, – заўтра будзе бітва, а мне канец». Так і сталася, спявак адчуваў смерць. Геніюш шчыра яго шкадаваў. Было гэта яшчэ ў Гродзенскім ваяводстве, больш-менш у сярэдзіне 1863 г.

Урублеўскі, пасля таго як разбілі ягоны аддзел (блізу 200 пяхоты спачатку), перайшоў з рэшткамі, блізу 40 таварышамі, за Буг, да Кангрэсоўкі, дзе конна змагаліся разам да 19 студзеня 1864, а Геніюш яшчэ да 8 лютага. У Кангрэсоўцы спевакамі кіраваў ротмістар Квапішэўскі. Геніюш памятае ягоную каманду: «Па конях, спевакі – наперад!» Спявалі ідучы лесам, спявалі ў лагеры, спявалі ўдзень, часцей вечарам і ўночы. Арамовіч згадвае, як можна здагадацца са слоў на с. 83, што і песню *Znikły dla nas nadzieje* пад канец спявалі.

Песня дазваляла хоць на хвіліну забыць пра цяжкае гора і пра паўстанцкае туляцтва. <…>

Што да далучаных песень, дык варта звярнуць увагу, што кожная мае па 5 строфаў і падобны змест, можа быць, што адзін чалавек быў іх аўтарам; мог быць ім Арамовіч. Піша ён на с. 23, што «шмат іншых песень цудоўна спявалі», не падае, аднак, аніводнае іншае. Ён праўдападобна таксама напісаў і тэксты адозваў, ці маніфестаў (пісаных у лагеры, с. 24 і наступныя), тры з якіх далучае. <…>

Польскую песеньку можна спяваць на мелодыю *Król Stefan Batory wielki*, дзеля паходу (паланез) вельмі добрая. Прапанаваць яе можна нашым харцэрам… <…> Мелодыя першае беларускае – невядомая. Другую беларускую (*Ах ты мая*) спявалі паўстанцы на мелодыю каламыйкі. <…> Нашым маладым харцэрам у часы касцюшкаўскіх святкаванняў я перадрукоўваю гэтыя песні і адозвы, успаміны ж як гэтыя, так і іншыя горача рэкамендую”[1].

У малавядомай моладзевай газеце пачатку XX ст. падаецца цікавая інфармацыя пра беларускамоўныя песні Паўстання 1863 г. Найважнейшае тое, што і Я. Мазур не “прачытаў” ва ўспамінах І. Арамовіча пра Ф. Ражанскага як аўтара названых тэкстаў, і ягоны суразмоўца, Ян Геніюш, не ведаў,

[1] J. Mazur, *Śpiewy obozowe z r. 1863*, “Skaut: Pismo młodzieży polskiej” 1912, nr 29 (15 grudnia).

хто напісаў песні, якія ён спяваў у гродзенскіх лясах. У памяці 75-гадовага паўстанца Ф. Ражанскі застаўся адно як кіраўнік хору. Магчыма, Ф. Ражанскі не быў зацікаўлены ў афішаванні сябе як аўтара. У сённяшнім прачытанні ўспамінаў І. Арамовіча (“Las miejscowy napełnił się śpiewami; najwięcej niemi ożwili obóz ochotnicy wołkowyscy a z nich najmilszym ztąd dla wszystkich stał się Rożański”) менавіта Ф. Ражанскі ўспрымаецца як аўтар. Асабліва, калі прыгадаць словы з успамінаў самога Ф. Ражанскага (“Dr. Zabłocki pisał patriotyczne poezye polskie, a Rożański piosenki takież, w białoruskim narzeczu”). Магчыма, ні супрацоўнік часопіса “Skaut”, і яго суразмоўца не былі знаёмы з публікацыяй Ф. Ражанскага ў зборніку *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego. 1863–1903* (Lwów 1903). Інакш не сталі б яны прыпісваць партызанскія песні І. Арамовічу.

Зрэшты, успаміны Ф. Ражанскага дазваляюць думаць, што патрыятычныя песні ён пісаў у дапаўстанцкі перыяд, нават яшчэ да даго, як пачаў разам з К. Каліноўскім выдаваць “Мужыцкую праўду”. Хоць магчыма і так разумець ягоныя словы (як зразумеў гэта краязнаўца Сяргей Лушчык[1]): усе беларускамоўныя гутаркі напісанні ім.

Пра апошнія гады жыцця Ф. Ражанскага меў звесткі Юзаф Бялыня-Халадэцкі. У 1913 г. у раздзеле *Nieco szczegółów biograficznych, dotyczących uczestników organizacji i partyzantki roku 1863/1864* кнігі *Pamiętnik Powstania Styczniowego* ён піша: “Ражанскі Парай Фелікс, нар[адзіўся] ў 1838 г. у Бераставіцы, каморнік, служыў у якасці афіцэра Ваўкавыскага аддз[ела], пасля – Бельскага. Удзельнічаў у 11-ці сутычках: пад Міхалінам, Боркамі, Малавідамі (sic!), Жаркаўшчызнаю, у пушчы Белавежскай, Свіслацкай, Сакольскай, Бельскай і Ружанскай. Пасля паўстання – арандатар маёнткаў у Галіцыі”[2]. Магчыма, гэтыя звесткі атрыманыя ад самога Ф. Ражанскага. Праўда, пэўныя сумненні выклікае подпіс пад успамінамі, змешчанымі ў зборніку *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego*…: “Kormancin w styczniu 1903 г.”. Што гэта за Карманцін? Форт на Залатым беразе ў Гвінеі ці нейкі невялічкі фальварак у Галіцыі?

Ю. Бялыня-Халадэцкі, складаючы яшчэ адну кнігу пра былых паўстанцаў 1863 г., пазначыў месца вечнага спачыну Ф. Ражанскага: “Żółtańce. Rożański Poraj Feliks, P[owstaniec] S[tyczniowy]”[3]. Жултанцы пад Хэлмам да 1915 г. належалі Расейскай імперыі, дык малаверагодна, што Ф. Ражанскі арандаваў маёнткі ў гэтых ваколіцах. Хутчэй за ўсё ў Жултанцы ён пераехаў ужо пасля таго, як яны аказаліся пад уладаю Аўстра-Венгрыі, а г. зн., што памёр ён пасля пачатку Першае сусветнае вайны.

---

[1] *Кастусь Каліноўскі не пісаў “Мужыцкую праўду”?* [online] https://www.racyja.com/hramadstva/kastus-kalinouski-ne-pisau-muzhytsku/ [доступ: 1.03.2020].

[2] J. Białynia Chołodecki, *Pamiętnik Powstania Styczniowego: W pięćdziesiątą rocznicę wypadków: Wznowienie Księgi Pamiątkowej tegoż samego autora, wydanej staraniem Komitetu obywatelskiego we Lwowie r. 1904*, Lwów 1913, s. 246.

[3] J. Białynia Chołodecki, *Cmentarzyska i groby naszych bohaterów z lat 1794–1864 na terenie Wschodniej Małopolski*, Lwów 1928, s. 47.

Песня на божы час

На пачатку 1960-х гг. Г. Кісялёў выявіў у архіве канцылярыі Віленскага, Ковенскага і Гродзенскага генерал-губернатара следчую справу *Аб чалядніку пераплётнага майстра Яхімовіча Пятру Міцкевічу*[1]*, што абвінавачваецца ў захоўванні рэвалюцыйных папер*[2], у якой знаходзіўся самаробны сшытак з тэкстамі на польскай і расейскай мовах. А сярод іх і беларускамоўная *Песня на божы час*.

"На пачатку 1864 года («перад Святой нядзеляй») Пётр Мацкевіч вярнуўся з Мінска[3] ў Вільню і пасяліўся ў пераплётнага майстра Яхімовіча каля Каралеўскага млына. У неспакойны час паўстання работы пераплётчыкам не было. Даведзены да адчаю Яхімовіч і выдаў Мацкевіча, але ён і сам, мажліва, не прадбачыў вынікаў свайго вельмі своеасаблівага ўчынку. Вось што пісаў губернатар Панюцін у рапарце ад 22 мая 1864 года: «Пераплётных спраў майстар Фердынанд Яхімовіч, што пражывае ў Вільні, з'явіўшыся да памочніка прыстава 2-й часці Вішнеўскага, прасіў арыштаваць яго і зрабіць у яго вобыск. Пасля дакладу пра гэта віленскаму паліцмайстру загадана было прыставу 3-й часці зрабіць у Яхімовіча вобыск, па якому ў яго нічога падазронага не аказалася, але ў чаляднікa яго віленскага грамадзяніна Пятра Міцкевіча [Мацкевіча], што жыве ў той жа кватэры, пад сеннікам на ложку знойдзена звязка папер на рускай і польскай мове рэвалюцыйнага зместу. Спачатку Яхімовіч аб'явіў, што паперы гэтыя належаць яму, але пасля таго, як яго пераканалі сказаць праўду, прызнаўся, што сказаў гэта няправільна, бо жадаў выць высланым ва ўнутраныя губерні, таму што ён не можа знайсці сабе работы нават на кавалак хлеба, і што паперы гэтыя належаць яго чаляднікy Пятру Міцкевічу, якім прывезены з Мінска"[4].

Г. Кісялёў высока ацаніў ідэйна-мастацкія вартасці твора: "Змест гэтай песні зусім зямны. «Божы час» для яе аўтара – гэта народнае паўстанне супраць царызму і памешчыкаў. Песня напісана пад несумненным уплывам ідэй Каліноўскага. Яна адлюстроўвае пункт гледжання тых беларускіх сялян і рамеснікаў, якія са зброяй у руках разам з польскімі і рускімі братамі баранілі ў 1863 годзе сваю зямлю, сваю волю, сваё «чалавечае права»"[5]. Пазней сярод канфіс-

---

[1] Насамрэч, – Мацкевічу.
[2] Гл.: LVIA, f. 378, PS 1864 m., b. 803, l. 19–90.
[3] У 1862–1863 гг. П. Мацкевіч працаваў у Мінску ў майстра Качана.
[4] Г. Кісялёў, *Стары сшытак* [у:] ён жа, *Героі і музы: Гісторыка-літаратурныя нарысы*, Мінск 1982, с. 141. Упершыню гэты артыкул быў надрукаваны ў газеце "ЛіМ" [1963, № 18, (1 сакавіка)].
[5] *Ibidem*, s. 140.

каваных царскімі жандарамі папераў А. Віткоўскага была выяўленая і друкаваная ўлётка з *Песняю на божы час*[1]. У выніку стала магчымым датаваць твор лютым–сакавіком 1863 г.: раней пачатку Паўстання ён наўрад ці быў напісаны, але не пазней сакавіка, боператрус у маёнтку Збарэвічы Віткоўскіх адбыўся ў красавіку.

У следчых справах мы не знойдзем дакладнага адказу нават на пытанне: якім чынам апынуліся ў вязняў-падсудных тыя ці іншыя беларускамоўныя тэксты, не кажучы ўжо пра адказы на пытанне пра аўтарства гэтых тэкстаў. Аднак гісторыкі літаратуры, маючы пэўныя аргументы, выказваюць цалкам верагодныя гіпотэзы: "Магчыма, твор напісаны паплечнікам Каліноўскага Ф. Ражанскім, аўтарам некаторых іншых беларускіх паўстанцкіх песень гэтага часу; не выключана і аўтарства самога Каліноўскага"[2]. Але крыху ніжэй той самы Г. Кісялёў усё ж больш праўдападобнаю "робіць" атрыбуцыю на карысць Ф. Ражанскага: "Цікава, што выраз «час Божый» у такім жа значэнні ёсць і ў *Пісьме Яська-гаспадара да мужыкоў зямлі польскай*"[3], бо ў іншым месцы, не пагаджаючыся з прыпісваннем *Пісьма Яська-гаспадара да мужыкоў зямлі польскай* К. Каліноўскаму, даводзіць, што ўлётку хутчэй за ўсё напісаў Ф. Ражанскі: "Каліноўскі пакінуў Гродзеншчыну, Ражанскі з ваўкавыскімі паўстанцамі далучыўся да галоўнага атрада Гродзенскага ваяводства на чале з А. Духінскім і В. Урублеўскім. Далейшыя сляды яго губляюцца. Вядома толькі, што пасля ён туляўся на эміграцыі[4] (быў жывы яшчэ ў 1903 годзе, напісаў успаміны, на жаль, кароткія). А ў цэлым Гродзеншчына, як мы бачылі, усё больш падпадала пад прамую залежнасць ад Варшавы і ў нейкі момант Ражанскі мог трапіць у поле прыцягнення Пшыбыльскага[5], нават апынуцца недзе побач з ім у той жа Варшаве..."[6].

На нашую думку, *Песня на божы час* выйшла ў свет з друкарні, заснаванай у 1861 г. Б. Шварцэ. Мяркуем на падставе падабенства як шрыфту, так і друку – радкі кепска выраўненыя, літары адбітыя няроўна.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: *Pieśń na bożyj czas* [друкаваная ўлётка, б. м. і г. 2 с.] [у:] LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 248r–248 v.

---

[1] Гл. раздзел *Літаграфія* ў нашым выданні.

[2] К. Каліноўскі, *З нашую вольнасць: Творы, дакументы*, Мінск 1999, с. 387.

[3] *Ibidem*, s. 387–388.

[4] Фелікс Ражанскі (1838, м. Бераставіца – пасля 1903), перад Паўстаннем быў каморнікам; у 1861 г. стаў паплечнікам К. Каліноўскага. Пасля таго, як гродзенскія аддзелы разагнала царскае войска, ён мог апынуцца ў Варшаве, затым у Кракаве. Гл.: J. Białynia Chołodecki, *Cmentarzyska i groby naszych bohaterów z lat 1794–1864 na terenie Wschodniej Małopolski*, Lwów 1928, s. 47.

[5] Гаворка пра Вацлава Пшыбыльскага (1828–1872), прыродазнаўцу і літаратара, супрацоўніка віленскіх часопісаў "Pamiętnik Naukowo-Literacki" Рамуальда Падбярэскага і "Kurier wileński" Адама Кіркора. У 1863 г. быў дэлегатам Літоўскага правінцыйнага камітэта на перамовах з Нацыянальным урадам у Варшаве. Пазней – дырэктар аддзелу друку Нацыянальнага ўраду, кіраўнік варшаўскіх таемных друкарняў.

[6] Г. Кісялёў, *Здарэнне з Яськам-гаспадаром*, "Полымя" 1994, № 6, с. 154–155.

|1|

PIEŚŃ NA BOŻYJ CZAS

nutoju[1]: *I szumić i hudzie*[2].

Bożyj czas, bożyj czas,
Zawiernuusia dla nas;
Mużyk wolno stau spiewaci,
Hodzi, hodzi prapadaci.

Hdzie nie hlań, hdzie nie stań,
Wałaczyćsia pahań.
Wyhanić nam jeju treba
Kab za toje dastać nieba.

Ej Maskal uchadzi!
Albo tut prapadzi!
Użе nam tut nie wyminiesz,
Jak sabaka marnie zhiniesz!

I chto pan won ad nas![3]
U Bożyj czas, u bożyj czas!
Bo my rounyje z panami,
Bo za wolność usie z kasami!

|2| Czuwać kryk u adzin ton:
Maskalou ad nas won!
Bo jak brytwy kosy majem,
Pahulajem, pahulajem!

Hurra ha! hurra ha!
Hdzie nie hlań naszych ćma;
Huli chłopcy, huli, huli
Kab my wolność prywiernuli.
Kaniec

---

[1] На мелодыю. Ад польск. *nuta* – нота; мелодыя.

[2] Маецца на ўвазе прыпеўкі, якія пачынаюцца так: “І шуміць, і гудзе, // Дробны дожджык ідзе. // А хто ж мяне маладую // Ды дадому давядзе!”. Асабліва былі пашыраныя на беларуска-ўкраінскім памежжы. Гл.: *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia*, t. III: *Twórczość ludowa*, Warszawa 2014, s. 54, 195, 207, 209.

[3] Варта звярнуць увагу: няшмат у той час на беларускіх землях было паўстанцаў, якія б маглі заявіць так катэгарычна. І гэта пры тым, што ў паўстанцкіх аддзелах былі пераважна шляхціцы. У асобных беларускіх перадруках верша замест слова “нас” памылкова з’явілася “вас”.

Песні ваўкавыскіх паўстанцаў

У 1865 г. у швейцарскім Бендліконе (ля Цюрыха, на беразе Цюрыхскага возера) у друкарні “polityczno-literacko-naukowego dziennika” “Ojczyzna” Агатона Гілера і Юзафа Ігнацы Крашэўскага[1] выйшлі ўспаміны Ігнацы Арамовіча (? – 1875), настаўніка гімназіі ў Беластоку, удзельніка Паўстання 1863 г., ад'ютанта і скарбніка ў аддзеле Ануфры Духінскага і Валеры Урублеўскага[2]. У іх знайшлося месца на некалькі песень, тэксты якіх, відавочна, захаваліся ў архіве былога інсургента.

Пасля бітвы пад Мілавідамі інсургенцкі аддзел накіраваўся на Пружаншчыну: “Z Repiszcza ruszyliśmy mimo Szczytna, przez straż Holską rzeczkę Sciercież do Perejezdzika nad Temrą[3]. Las miejscowy napełnił się śpiewami; najwięcej niemi ożywili obóz ochotnicy wołkowyscy a z nich najmilszym ztąd dla wszystkich stał się Rożański. Niech więc żyją w pamieci (sic!) piosenki ówczesne!”[4].

Трэба думаць, што пададзеныя далей без падзелу на радкі ў строфах[5] усе вершы, належаць пяру Ф. Ражанскага, у тым ліку вядомая з іншых крыніц *Pieśń powstańców litewskich* (*Młodzież nasza zawsze dzielna*). Праўда, сам паэт прызнаваўся толькі да напісання беларускіх песень: “Доктар Заблоцкі пісаў польскую патрыятычную паэзію, а Ражанскі такія ж песні па-беларуску, і гэты апошні супольна з Канстанцінам Каліноўскім друкаваў пісьмо для люду (pismo ludowe) пад тытулам «Mużyckaja prauda» з подпісам «Jaśko hospodar z pod Wilna», а пару песень і «hutorek» на гэтай жа мове выдаў Браніслаў Шварцэ ў Беластоку”[6].

Гродзенскі краязнаўца С. Лушчык выказаў меркаванне, што Ф. Ражанскі быў аўтарам не толькі паўстанцкіх песень, але і іншых беларускамоўных твораў пачатку 1860-х гг.: “*Гутарка двух суседаў* і *Гутарка старога дзеда* – беларускія вершаваныя агітацыйныя творы, папярэднікі «Мужыцкай праўды», накіраваныя супраць Маскоўскага панавання ў краі, друкаваліся цягам 1861–62 гг.

[1] J. Trynkowski, *Obowiązek pracowania dla ojczyzny nigdy nie ustaje: Agaton Giller (1831–1887)* [online] http://wspolnotapolska.home.pl/portal_historyczny/upload/podroznicy/11/51276cc31ebbf_giller.pdf [доступ: 1.03.2020].

[2] М. Быхаўцаў, *Паўстанне 1863 года і Ваўкавышчына*, Гародня 2014, с. 95. І. Арамовіч эміграваў у Швейцарыю, але ў 1872 г. вярнуўся на Бацькаўшчыну, дзе быў арыштаваны і высланы ў Казань.

[3] Гаворка пра рэчку Цемра, левы прыток Ясельды.

[4] I. Aramowicz, *Marzenia: pamiętnik o ruchu partyzanckim w województwie grodzieńskiem, w 1863 i 1864 r.*, Bendlikon 1865, s. 21.

[5] У нашым выданні строфы ў творах падзеленыя на радкі.

[6] F. Rożański, *Z województwa Grodzieńskiego* [w:] *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego. 1863–1903*, Lwów 1903, s. 396.

у падпольнай друкарні Баніслава Шварцэ ў Беластоку. Аўтарам некалькіх «гутарак», паводле вышэйзгаданых успамінаў, быў Фелікс Ражанскі, які ўжо да гэтага складаў песні і вершы па-беларуску, а выдаваў гэтыя творы Кастусь Каліноўскі, які быў з друкаром Шварцэ ў цесным кантакце". І далей: "У самым тэксце выдання ўжываецца шмат простых побытавых сялянскіх словаў і выразаў, часта гучаць такія тэрміны, як «зямля», «сяляне», «прыгнёт». Складваецца ўражанне, што яго аўтар сам паходзіць з сялянскага асяроддзя. Не змяншаючы вялізных заслугаў Кастуся Каліноўскага ў падрыхтоўцы паўстання і выхадзе канспірацыйнай перыёдыкі, можна дапусціць, што тэксты 1–6 нумароў «Мужыцкай праўды» склаў усё той жа каморнік з Вялікай Бераставіцы – Фелікс Ражанскі, які да гэтага пісаў «Гутаркі» і песні на чыстай беларускай мове, у той час як Каліноўскі з Ўрублеўскім выступалі пераважна рэдактарамі газеты, толькі пры неабходнасці ўносілі туды свае карэктывы і арганізоўвалі яе выданне. У адрозненне ад Кастуся Каліноўскага, які перад паўстаннем амаль шэсць гадоў правёў у Маскве і Пецярбурзе, Ражанскі стала пражываў ў Вялікай Бераставіцы, дзе на пасадзе мясцовага каморніка выконваў замеры зямлі, складаў планы грунтаў, размяжоўваў спрэчныя надзелы, у тым ліку сялянскія, не па чутках быў знаёмы з рэальным жыццём паспалітага люду і добра ведаў яго надзённыя патрэбы. Як збіральнік мясцовага фальклору, бераставіцкі землямер дасканала валодаў той мовай, на якой размаўлялі простыя жыхары гэтага рэгіёну, а менавіта сяляне Гарадзенскага, Ваўкавыскага і Сакольскага паветаў"[1].

З успамінаў Ф. Ражанскага не вынікае, аднак, што ён быў аўтарам "hutorek". Якраз наадварот: пісаў толькі песні, а ўсё іншае адно выдаваў разам з К. Каліноўскім. Не можам пагадзіцца і аргументам С. Лушчыка пра веданне беларускае мовы толькі Ф. Ражанскім: хто ж тады за К. Каліноўскага пісаў у Вільні ягоныя *Прыказы*…? Каморнікам у Вялікабераставіцкім маёнтку графа Станіслава Шчэнснага Касакоўскага Ф. Ражанскі мог працаваць нават не маючы адукацыі, а вось дзеля напісання і "hutorek", і "Мужыцкай праўды" патрэбна было добрае знаёмства і з гісторыяй краю, і нават веданне ўсяго таго, чаму навучаўся ў Пецярбурзе К. Каліноўскі.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: *Młodzież nasza zawsze dzielna…*; *Hej-ha razem chłopcy…*; *Ach ty moja czarnobriwa!* [w:] I. Aramowicz, *Marzenia: pamiętnik o ruchu partyzanckim w województwie grodzieńskiem, w 1863 i 1864 r.*, Bendlikon 1865, s. 21–23.

[1] *Кастусь Каліноўскі не пісаў "Мужыцкую праўду"?* [online] https://www.racyja.com/hramadstva/kastus-kalinouski-ne-pisau-muzhytsku/ [доступ: 1.03.2020].

Młodzież nasza zawsze dzielna…

Młodzież nasza zawsze dzielna:
na moskali iść gotowa;
za to pamięć nieśmiertelna
w pokoleniach się przechowa.
Dalej bracia, dalej żwawo,
i z nad Wisły i z nad Niemna!
Już na świecie nie tak łzawo:
nasza przyszłość nie tak ciemna.

Świetne boje nas czekają!
Przyszłość świetna błyszczy w dali!
Pieśń na naszą nutę grają!
A więc hura na moskali!
Dalej bracia, dalej żwawo,
i z nad Wisły... i t. d.

Toż ucieszą się ojcowie,
co w Sybirze mrą w tęsknocie
gdy hukniemy na bezgłowie
i niedoli i despocie.
Dalej bracia, dalej żwawo... i t. d.

Tylko dzielnie, tylko chwacko
wrogom naszym stawmy czoło:
jak bywało gracko, lacko,
i radośnie i wesoło.
Dalej bracia, dalej żwawo i t. d.

Nie styramy wieku marnie,
na pieszczoty, na zaloty,
powrócimy kiedyś gwarnie:
błogosławić wiek nasz złoty.
Dalej bracia, dalej żwawo,
i z nad Wisły i z nad Niemna!
Już na świecie nie tak łzawo:
nasza przyszłość nie tak ciemna.

Hej-ha razem chłopcy…

Hej-ha razem chłopcy:
hu-ha my mołodcy!
Hej-ha z Polakami:
hu-ha a Boh z nami!
I na Bożu zdajma wolu:
naszy śliozy i niewolu.

Hej-ha my poczuli:
hu-ha szto nas skuli!
Hej-ha ciepier znajem:
hu-ha wyklikajem:
z ziemli naszej won warohi!
Moskalou złub[1] won do nohi!

Hej-ha mai ludzie:
hu-ha dobre budzie!
Hej-ha oj radnyje,
hu-ha milenkije:
budzie wolność prawdziwaja;
daść nam jeje Polszcz świataja.

Hej-ha budzie dzieło[2]:
hu-ha tolko śmieło!
Hej-ha jeszcze bolsze:
hu-ha wierniem Polszcze.
Niechaj cely świet paznaje:
jakie dzietki Polszcza maje!

Hej-ha kto z kosoju,
hu-ha kto z strelboju,
hej-ha biery mieczy:
hu-ha i da reczy![3]
Hura bratcy na waroha!
Hura razom w imię Boha!

---

[1] Ян Мазур у часопісе “Skaut” (1912, nr 29) пераклаў гэтае слова на польскую мову як *złość*. Але тут, відаць, *złub* ад *лупіць*. Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 272: “ЛУПИ́ТЬ, -плю́, -пишь, гл. д. 1. (Бить до содранія кожи). Пороть. *Войтъ, отъ заду ходзючи, лупиць бизуномъ пригонниковъ*. 2. однокр. Лупну́ць. Бить, колотить. *Такъ и лупиць по головѣ. Лупи его хорошенько, нехай не дремлець*”.

[2] *Dziełam* звычайна называлі баі і сутычкі з царскім войскам.

[3] Да справы.

Ach ty moja czarnobriwa!

Ach ty moja czarnobriwa!
Budź zdarowa i szczaśliwa.
Lubłu ciebie, lubić budu,
i nikoli nie zabudu!

Oj u chacie nie|astatsia,
koli treba iści dratsia:
za radnuju, nieszczasnuju,
Polszczu naszu mać światuju!

Oj swaboda załataja!
Polszczą nasza, ty świataja!
Na waroha kosy majem!
Zahułajem, kaj[1] zdużajem!

Maskali usio nam zabrali,
U niewoli nas trymali;
krou nam naszu z żył spuścili:
krou i śliozy naszy pili!

Tajet sierce, dusza rwietsia,
za swabodu bić choczetsia:
ech ty maja czarnobriwa
budź zdarowa i szczaśliwa!

[1] Відаць, памылка друку. Трэба: *jak*.

Запісаная шчучынскім семінарыстам

Ксёндз-пробашч касцёла св. Тэрэзы і прэфект настаўніцкае семінарыі Рамуальд Свіркоўскі (1886–1942)[1] за час свайго побыту ў Шчучыне (1912–1927) назбіраў шмат матэрыялаў, якія датычылі мясцовай гісторыі. Атрымаўшы прызначэнне ў Мёры, ён, відаць, пакінуў іх у семінарскай бібліятэцы пад апекаю настаўніцы гісторыі Янкоўскае. У друку першым іх выкарыстаў навучэнец III курса (у 1927 г.) семінарыі А. Берансевіч (A. Beręsiewicz)[2], публікуючы ў краязнаўчым часопісе “Orli lot”[3] артыкул *Historja Szczuczyna: Na podstawie materjałów ks. Romualda Świrkowskiego*. Апавядаючы пра падзеі 1863 г., дзейнасць партыі Людвіка Нарбута, бой пад Дубічамі, малады аўтар падкрэслівае, што мясцовы люд спрыяў паўстанцам: “Акалічныя сяляне бралі часам чынны ўдзел у паўстанні, праўда, не масавы, але цікавы тым, што змагаліся яны за каталіцкую веру, а не за нацыю. У ваколіцах Новага Двара спяваюць па вёсках і сёння песеньку, якая пацвярджае нам гэта”[4]. І падае беларускамоўную песню *Гэй жа, хлопцы, досі спаць*.

У наступным годзе доктар Генрык Бальцэвіч[5] гэтыя самыя матэрыялы ксяндза Р. Свіркоўскага паклаў у аснову свайго артыкула *Miasteczko Szczuczyn: Z Kresów Wschodnich* у газеце “Tygodnik Illustrowany”. Публікацыі навучэнцаў ён не называе, адно згадвае “opracowanie pani Jankowskiej, nauczycielki historji w Seminarjum Nauczycielskim w Szczuczynie”. Аповед пра падзеі 1863 г. у яго атрымаўся карацейшы і крыху іншы: “Вясковы люд, у тутэйшай ваколіцы – беларускі, не браў удзелу ў паўстанні, але ставіўся да яго пераважна прыхільна. Да сённяшняга дня тутэйшыя беларусы спяваюць песеньку, запісаную вучнем шчучынскае семінарыі[6] („spisaną przez ucznia seminarium szczuszyńskiego”). Харак-

[1] Гл.: *„BIAŁA KSIĘGA”: Martyrologium duchowieństwa – Polska XX w. (lata 1914–1989)* [online] http://www.swzygmunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/HTMs/POLISHRELIGIOUSmartyr2778.htm [доступ: 2.03.2020].

[2] У змесце прозвішча пададзенае як *A. Berezewicz*.

[3] У часопісе змешчаны артыкул і матэрыялы (у тым ліку беларускамоўнае паданне *Czy wasz pop z rahami?*) пра Шчучын і ваколіцы адзінаццаці навучэнцаў Шчучынскае настаўніцкае семінарыі. Асобныя з іх напісаны паводле матэрыялаў кс. Р. Свіркоўскага.

[4] A. Beręsiewicz, *Historja Szczuczyna: Na podstawie materjałów ks. Romualda Świrkowskiego*, “Orli lot: Miesięcznik krajoznawczy: Organ kół krajoznawczych młodzieży Polskiego towarzystwa krajoznawczego” 1929, nr 8 i 9 (październik–listopad).

[5] Магчыма, маецца на ўвазе ксёндз і публіцыст Генрык Бальцэвіч (Henryk Bolcewicz, 1866–1941). Гл.: *Słownik pseudonimów pisarzy polskich: XV w. – 1970 r.*, t. IV: *A–Ż (Nazwiska)*, Wrocław 1996, s. 57.

[6] Шчучынская настаўніцкая семінарыя пачала працу 1 верасня 1922 г.

тэрна тое, што ў ёй выяўляецца свядомасць рэлігійная, а не патрыятычная. Далучаю колькі строфаў”[1].

Нягледзячы на тое, што абодва публікатары карысталіся адною крыніцаю, беларускамоўны тэкст падаваўся імі адрозна, хоць, магчыма, гэта “віна” рэдакцый выданняў. Публікацыю доктара Г. Бальцэвіча выявіў і апублікаваў песню ў 1977 г. Я. Янушкевіч[2], а навучэнца семінарыі А. Берансевіча – Інтэрнэт-старонка горада Ліды і Лідскага павета “Pawiet” у 2014 г.[3]

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле: *Hejże chłopcy dosi spać…* [w:] A. Beręsiewicz, *Historja Szczuczyna: Na podstawie materjałów ks. Romualda Świrkowskiego*, “Orli lot: Miesięcznik krajoznawczy: Organ kół krajoznawczych młodzieży Polskiego towarzystwa krajoznawczego” 1929, nr 8 i 9 (październik–listopad), s. 173.

Hejże chłopcy dosi spać…

Hejże chłopcy dosi spać,
Para kosy[4] prybirać,
Kosy, kosy i siakiery,
Baranici swajej wiery.
Para!

Herod naszy dzietki bje,
A krou naszu jak wuż pje,
Lepiej byci menczanikam[5],
Niż cesarskim niewalnikam[6].
Para!

Wy za pieczkaju na połu
A my u lesie ziemlu[7] hołu,
Prytulili|b jak piarynku
Choć[8] zasnuci, choć hadzinku.
Para!

[1] H. Bolcewicz, *Miasteczko Szczuczyn: Z Kresów Wschodnich*, “Tygodnik Illustrowany” 1930, nr 1 (4 stycznia).

[2] Я. Янушкевіч, *Невядомая песня*, “ЛіМ” 1977, 29 ліп.

[3] *Historja Szczuczyna* [online] http://pawet.net/library/history/city_district/towns/scucun/02/HistorjaSzczuczyna.html [доступ: 2.03.2020].

[4] Тут і ніжэй у “Tygodniku Illustrowanym” – *Kasy*.

[5] У “Tygodniku Illustrowanym” – *menczennikam*.

[6] У “Tygodniku Illustrowanym” – *Jak <…> niewolnikam*.

[7] У “Tygodniku Illustrowanym” – *My <…> ziamlu*.

[8] У “Tygodniku Illustrowanym” – *By*.

Supplementum

У ***Supplementum*** *дадзенага тома* ***Даследаванняў і матэрыялаў*** *змяшчаем толькі тэкст, напісаны рукою Паўлюка Багрыма. Іншыя матэрыялы і дакументы, прысвечаныя “крашынскай гісторыі”, публікаваліся ў чацвёртым і пятым тамах нашага выдання.*

Рукапіс Паўлюка Багрыма

У навуковы ўжытак верш Яна Баршчэўскага *Rozmowa Chłopow* паводле рукапісу са следчае справы *Аб непадпарадкаванні сялян мястэчка Крошын сваййму пamешчыку Юрагу* (*О неповиновении крестьян местечка Крошин своему помещику Юраге*)[1] увёў Ісідар Бас: спачатку ён згадаў пра верш у артыкуле *Каму належаць вершы*?[2], а пасля двойчы апублікаваў яго ў 1969 г.[3]. Але, як вядома, гісторык літаратуры выявіў адно копію верша.

Лёс і "шляхі" арыгіналу ("списокъ стиховъ съ рускимъ на скоро переводомъ, рассказываемыхъ однимъ ученикомъ означенной школки сыномъ тамошняго слѣсаря мальчикомъ 15и лѣтъ и его рукою писанныхъ") аказаліся даволі заблытанымі. Праўда, удавалася прасачыць значную частку шляху рукапісу П. Багрыма: 1. Гродзенскі цывільны губернатар Міхайла Бабяцінскі далучыў яго да свайго рапарту пра наведванне ім Крашына і "увѣщеванія" сялян[4] і выслаў 3 чэрвеня (ст. ст.) 1828 г. у Варшаву цесарэвічу Канстанціну. 2. Цэсарэвіч Канстанцін 10 чэрвеня загадаў апекуну Віленскае навучальнае акругі Мікалаю Навасільцаву правесці следства адносна Крашынскае школкі і пераслаў яму рапарт М. Бацяцінскага "с двумя приложениями" (трэба думаць: рукапісам П. Багрыма і перакладам верша на расейскую мову). 3. М. Навасільцаў 16 чэрвеня прапанаваў рэктару Віленскага ўніверсітэта Вацлаву Пелікану "при возвращении сих бумаг сообщить мне по содержанию оных свое заключение". 4. В. Пелікан 22 чэрвеня "предписал" дырэктару вучылішчаў Гродзенскае губерні Ігнацы Брадоўскаму "тотчас с получением сего отправится в местечко Крошин и самоточнейшим образом войти в обстоятельство сего дела и последующем донести мне по эстафете с вашим мнением при возвращении и означенных бумаг". 5. І. Брадоўскі, "произведя следствие относительно учреждения в местечке Крошине парафиальной школы и преподаваемого в оной детям учения", выслаў 17 ліпеня В. Пелікану "оное <...> со всеми приложениями". 6. В. Пелікан 19 ліпеня пераслаў атрыманае ад І. Брадоўскага ра-

---

[1] Копія рукапісу П. Багрыма, а таксама чарнавік перакладу на расейскую мову захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў г. Гродна (НГАБ у г. Гродна, ф. 1 [*Канцелярия Гродненского губернатора*], воп. 2, адз. зах. 1334 [*Дело о неповиновении крестьян м. Крашина своему помещику Юраге*], а. 42–43; 40–41).

[2] І. Бас, *Каму належаць вершы?*, "Беларусь" 1963, № 11.

[3] Гл.: І. Бас, *Невядомы варыянт верша Яна Баршчэўскага* [у:] *Дзень паэзіі*, Мінск 1969, с. 134–136; І. Бас, *Літаратурныя пошукі, знаходкі, даследаванні*, Мінск 1969, с. 135–137.

[4] Гл.: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі канца XVIII–XX стагоддзя*, том чацвёрты, Warszawa 2018, с. 57–61, а таксама: М. Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, том пяты, Warszawa 2019, с. 37–41.

зам са сваімі высновамі М. Навасільцаву ў Варшаву[1]. І след рукапісу П. Багрыма на гэтым губляўся, але можна было меркаваць, што М. Навасільцаў ужо ў ліпені 1828 г. даслаў усе матэрыялы справы цэсарэвічу Канстанціну.

Наколькі мы ведаем, гісторыкі літаратуры спрабавалі адшукаць архіў канцылярыі цэсарэвіча Канстанціна ў розных інстытуцыях СССР і Польшчы. Можа, нават спадзяючыся выявіць не толькі верш *Rozmowa Chłopow*, пра які ішла гаворка ў следчай справе, але і іншыя творы П. Багрыма, бо памяталі пра сшытак (“sekstern”[2]), адабраны, як пісаў Ігнацы Яцкоўскі, у Пётрака.

Страчанае (зрэшты, а чаму страчанае?) ляжала побач. Мы чамусьці не звярталі ўвагу на паперы Гродзенскае канцылярыі цывільных спраў цэсарэвіча, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве ў Гродна. Адна з гэтых спраў цалкам прысвечаная “крашынскай”: *Справа па скарзе сялян мяст. Крашын Наваградскага пав. пра жорсткае абыходжанне з імі, абцяжаранне іх павіннасцямі памешчыкам гэтага ж павета Юрагаю Станіславам*. Яна доўжылася з 31 жніўня 1826 г. да 5 чэрвеня 1829 г. Яе аб’ём – 448 аркушаў – большы за аб’ёмы ўсіх іншых “крашынскіх” спраў разам узятых. Тут знаходзяцца пераважна арыгіналы дакументаў, вядомых паводле копій з іншых архіваў, але сустракаюцца і цалкам нязнаныя. Напрыклад, *Копія съ Привилегіи Королемъ Зигисмундомъ 1ᴹ въ 1539 году жителямъ мѣстечка Крошина установляющей платежъ чиншовъ отъ Мѣщанъ и разные для нихъ вольности*. Тут і рукапіс П. Багрыма[3]: складзены папалам аркуш паперы даў чатыры старонкі, запісаныя акуратным і каліграфічным вучнёўскім почыркам. Хлапчук у асобных месцах памыляўся, дык старанна папраўляў літары. Перапісвальнік гродзенскае губернскае канцылярыі быў, у асноўным, дакладны, хоць і дазваляў сабе ўносіць праўкі: ставіў знакі прыпынку (20 выпадкаў), папраўляў злітнае і асобнае напісанне (9), правільна ўжываў вялікую літару (3), але часам няўдала расчытваў напісанае П. Багрымам: замест літары ***u*** пісаў ***w*** (5); няўважлівы быў да дыякрытычных знакаў: замест ***ż*** – ***z*** (4); памыляўся: замест ***maie*** – ***moie***, ***razapnieć*** – ***razaprieć***, ***prystupiśsie*** – ***prystupissie***, ***razumu|ż*** – ***rozumu|ż***.

Цяпер можна сказаць, што мы маем са спадчыны П. Багрыма не толькі жырандолю, але і перапісаную рукою славутага крашынца *Rozmowu Chłopow* Я. Баршчэўскага. Фотакопіі друкуюцца ў раздзеле *Ілюстрацыі*.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў рукапісу паводле: НГА РБ у Гродна, ф. 6 [*Гродненская канцелярия гражданских дел цесаревича, главнокомандующего Литовским отдельным корпусом*], в. 1 [*За 1822–1830*], ад. з. 199 [*Дело по жалобе крестьян мест. Крошин Новогрудского у. о жестоком обращении с ними, обременении их повинностями помещиком того же уезда Юрагой Станиславом*], арк. 298 – 299 v.

---

[1] *Пачынальнікі: З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, уклад. Г. Кісялёў, 2-е выд., Мінск 2003, с.191, 192, 205, 209.

[2] Польскае слова *sekstern* сапраўды мае значэнне “сшытак”. Але адначасна гэта і “чарнавік”, і “сшытая кніжачка”, а часцей за ўсё – “аркуш паперы, складзены ў шэсць столак”.

[3] А таксама і белавы варыянт перакладу гутаркі на расейскую мову.

|298r| ***Rozmowa Chłopow.***

Ot|to maie wy bratuchny,
Choć nie adnaie matuchny;
Skażu ia wam adnu recz,
A chto nie uwieryć paszou precz:
Kali szto prancuzkaia siła
Z za|niomna nastupiła:
Stało i nas karcić
Jak|by to polszczu zwracić;
A my siedzieli cicho
Pakul pryniesło licho.
Ony u nasz dwor,
Nutka i my dzielić zdor:
A tak miasa nawaryli
Sztob my ich uhawaryli,
Swierny u dwaroch parazbiwać
Panou u les parazhaniać
Pierszy cham sieu za|stoł
Hledzić u kut iak sakoł
A iak nohi razapnieć,
|298v| To choć szaścierycaiu iedz;
A iak zaczau hadać
I recz razpaztraniać,
Ony rate parazzieulali
I uszy panastautali[1];
Dzieciukie![2] chudo nam żyć
Pakińmo pryhon służyć,
Zrabiem wolność i urecz,
Nas uradnik nie budzie siecz;
Czy my ludzi nie takiie
Szto nam hroźby usiakiie
I dziesz u dwor i baissie
Pakul k Panu prystupiśsie
Da ieszcze na tom nie|kaniec
Pałaży na stoł dziesieć iaiec,
I tak ieszcze strach biereć

[1] Трэба *panastaulali*.
[2] Клічнік пастаўлены пазней і іншым атрамантам.

Szto moy panok zapieieć
E uże s|taho nie łady,
Chudyie naszyie hady,
|299r| Pomnicie wy dzieciukie
Tyie wiekie iak żywali palakie
Szto to za pane bywali,
Nas u niekruty nie|brali;
A razumu|ż u ich czy mało,
Choć czuprynka z wierchu mała:
Choć wałasok na łbie niet,
Da uże usy na uwies świet:
A iak charaszo chadzili,
Sukni by żar nasili;
Dwa rukawa krasnyje,
A dwa z zadu zapasnyie;
A z|adniie Pały u tych panou
Ciepierasznie szyiuć pa siemioro sztanou,
A hetyie i sami z haleli;
I nas z duszami paieli,
Ot baczycie wy dzieci
Jakiie ciepier pany na|swieci,
Treba nam za|kały bracca,
|299v| Staroy polszczy dabiracca,
Jak hetak cham skazau,
U siem achwoty dadau:
Pierszy daniła
U|katoraho wielikaia siła
Skazau, choć mnie pabiuć sztany,
Da|uże nie budući[1] pany,
A tak pili i hulali
Razam panou razbiwali
Cynu i srebro brau iak chto moh,
Kab ablić dudu i roh,
Sukni brali na wiarouki,
Sztob paszyć żankam sznurouki:
A tak skoro zawiernuli,
Dware u pustki abiernuli. –

Арыгінал.

[1] Абедзве літары ***и*** ў гэтым слове напісаны на месцы нейкіх іншых, магчыма, ***ą***.

Abstract

The VI volume of *Research and materials* contains fourteen works of the Uprising. First of all, we had an interest in the history of these works, the problems of their textual analysis, as well as their attribution. We closely looked at all known and available lists of their publishers. This concerns the *Conversation* (*Gutarka*) *of an old man*, twenty-two lists of which (nineteen Belarusian, one Lithuanian and one Russian) were recently published in a specialised book by Tomas Nastulchik. We used photocopies of vol. Nastulchiki as well as originals (or microfilms) from archival files, tried to identify the protograph of the *Conversation*..., or rather, the author's version of the work. As a result, we came to the conclusion that the preserved lists can be divided into five groups (some of which have two, three or four edited versions of the text). This may mean that, on the basis of the author's version, no less than five lists appeared, the scribes of which were in fact editors or even co-authors of our poet. We believe that some of the earliest, and thus the closest to the protograph, are the lists of the so called "lithographed" groups. We did not raise the question of authorship due to the lack of necessary material, but we believe that the presence of a significant number of verbs with an infinitive postfix- "ci" in the lists of the “lithographed” and “Poznań-Lviv” groups directs our efforts to find the author among speakers of the Volkovysk-Bialystok dialect of the Belarusian language. Of course, K. Kalinovsky may not be the author, but the significant similarity of the *Conversation* (*Gutarka*)... and the "Muzhytskaya Prauda" in many aspects of its ideological and artistic content allows us to look for the poet in the circle of his closest associates, both among the students of the St. Petersburg-Moscow youth and the Grodno insurgent organization. We considered it necessary to include Lithuanian-language versions of the *Conversation* (*Gutarka*) in our publication..., since we believe that the problem of attribution of the Belarusian work is closely connected with the Lithuanian text.

Like the *Conversation* (Gutarka) *of an old man*, the prayer-song *Oh God, who Poland…* had a number of versions. They are tied to the Polish original only by its idea, and textually by the beginning of the work. In fact, this text is not a translation, but the original texts of several minor authors.

In general, we can only more or less confidently name the authors of two poetic works of the uprising of 1863. These are the poem *Sail the winds*..., which was written by Vincent Dunin-Marcinkevich, and the Franz Pchitsky’s con-

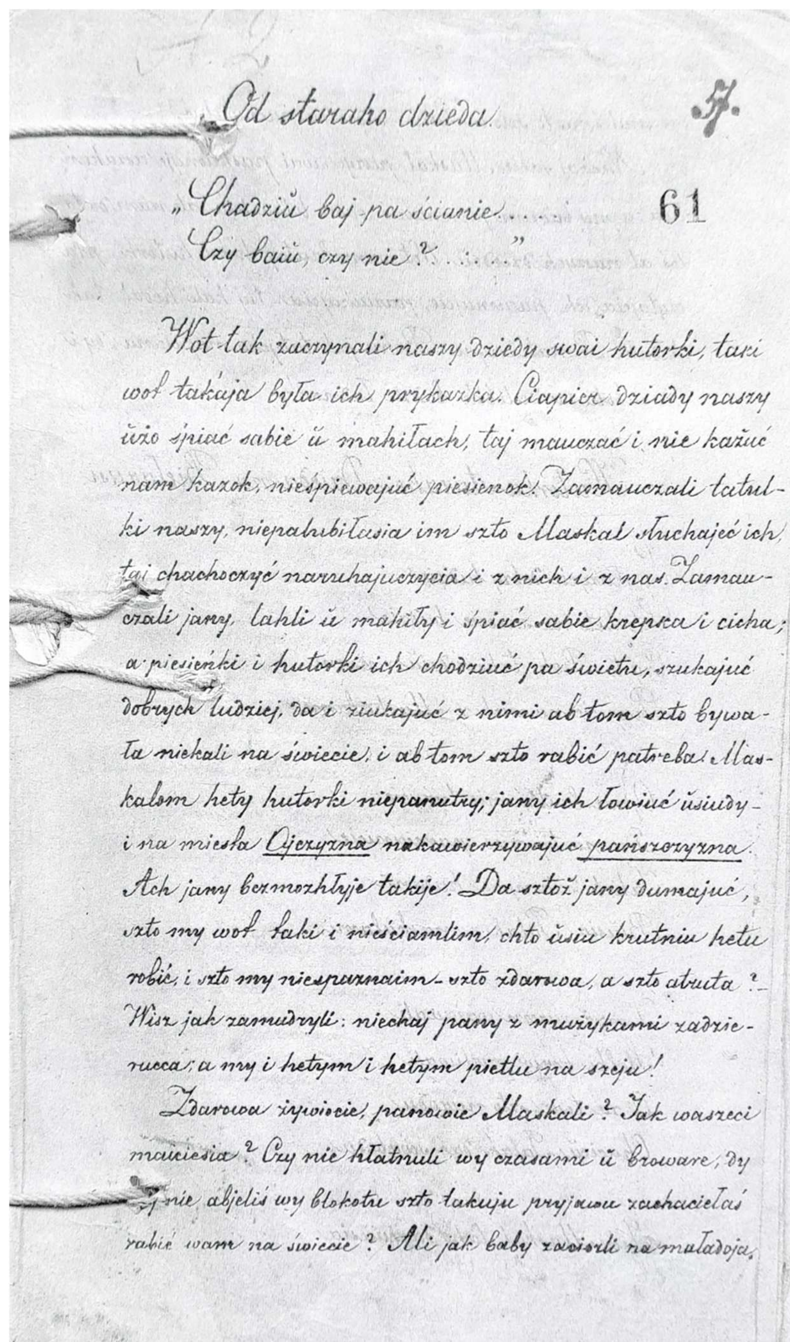
versation *Offense and Truth*. The documents we found allow us to believe in the authorship of F. Pchitsky and leave aside the theory of an unknown author having used a pseudonym.

Belarusian researchers have already mentioned the *Conversation* (*Gutarka*) *between the two worms*. However, the work itself has not been located yet, but the publication of documents from archival files that mention it with it will hopefully activate the search. And the police and gendarmerie archives have not yet revealed all their secrets to us.

The only prose work published in our book, *Deathbed conversation of the hermit Peter*..., as well as the four rebel songs, have long been known to literary historians, although they have not yet become the subject of specific research.

We believe that the publication of a large number of Belarusian texts of the 1863 Uprising in one volume will contribute to a more adequate understanding of the Uprising and its participants, as well as to the discovery of new Belarusian works of the era. And the history of the discovery and reburial of the remains of twenty one insurgents killed on the orders of Mikhail Muravyov shows that even things that we could not even imagine until recently are absolutely possible.

Ілюстрацыі

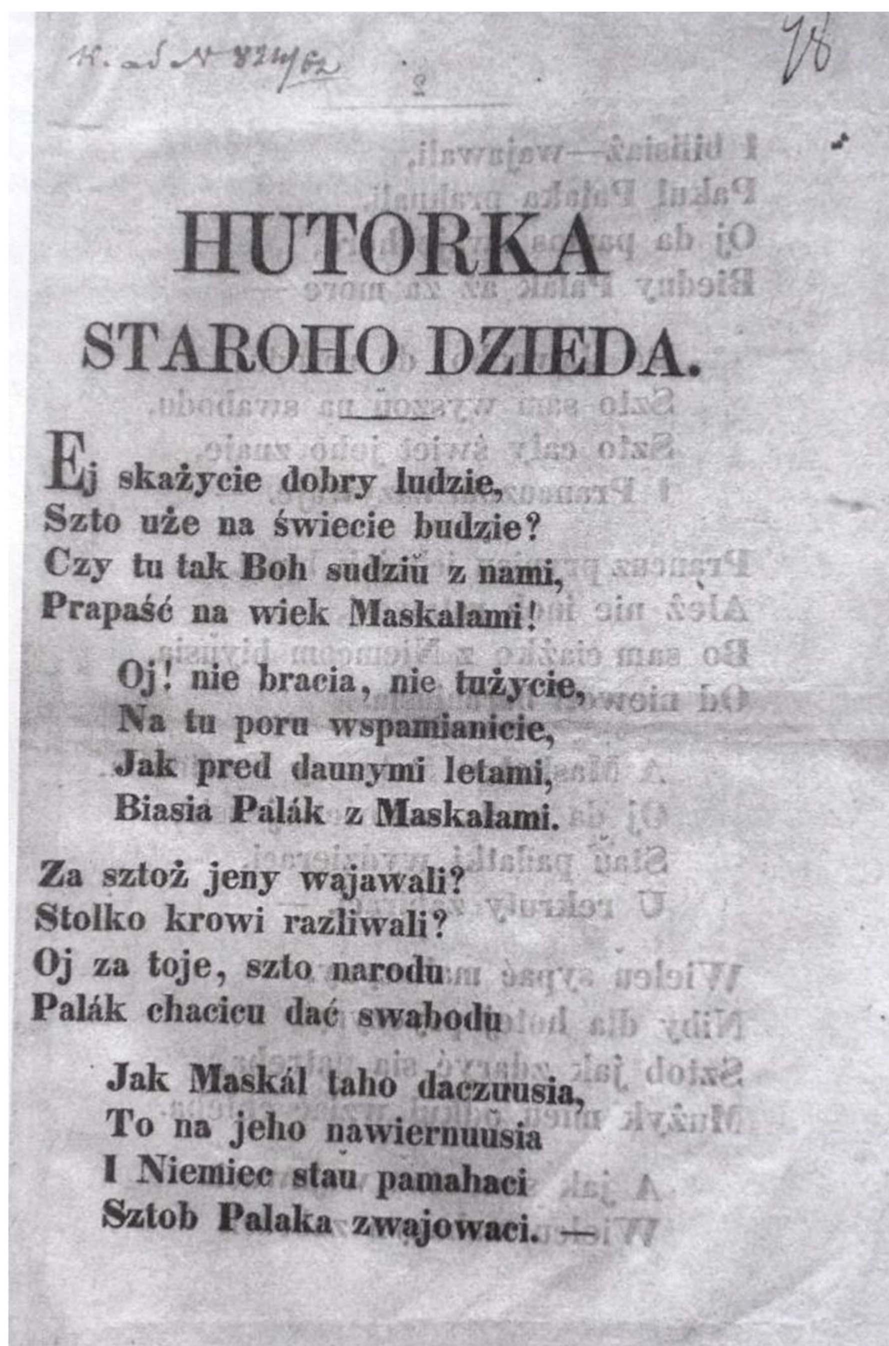
Od staraho dzieda. 5.

„Chadziŭ baj pa ścianie… 61
Czy baiŭ, czy nie?…”

Wot tak zaczynali naszy dziedy swai hutorki, taki wot takaja była ich prykazka. Ciapier dziady naszy ŭżo śpiać sabie ŭ mahiłach, taj maŭczać i nie kažuć nam kazok, nieśpiewajuć piesienok. Zamaŭczali tatułki naszy, niepadabiłasia im szto Maskal słuchajeć ich, taj chachoczyć nasmiehajuczysia i z nich i z nas. Zamaŭczali jany, łahli ŭ mahiły i śpiać sabie krepka i cicha; a piesieńki i hutorki ich chodziuć pa świetu, szukajuć dobrych ludziej, da i ziukajuć z nimi ab tom szto bywała niekali na świecie, i ab tom szto rabić patreba. Maskalom hety hutorki niepanutru; jany ich łowiuć ŭsiudy i na miesta Ojczyzna nakawierzywajuć pańszczyzna. Ach jany bezmozhłyje takije! Da sztož jany dumajuć, szto my wot taki i niesciamlim, chto ŭsiu krutniu hetu robić, i szto my niespaznaim – szto zdarowa, a szto atruta? – Wisz jak zamudryli: niechaj pany z muzykami zadzierucca; a my i hetym i hetym pietlu na szeju!

Zdarowa żywiecie, panowie Maskali? Jak waszeci maiciesia? Czy nie hłatnuli wy czasami ŭ browarze, dy nie abjelis wy błokotu szto takuju pryjauu zachacielaś rabić wam na świecie? Ali jak baby zawierli na maładoja,

Першая старонка літаграфіі *Od staraho dzieda. Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi. Czy znajecie, mai dzieci! Malitwa dzisiejszaja* (LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497).

HUTORKA

STAROHO DZIEDA.

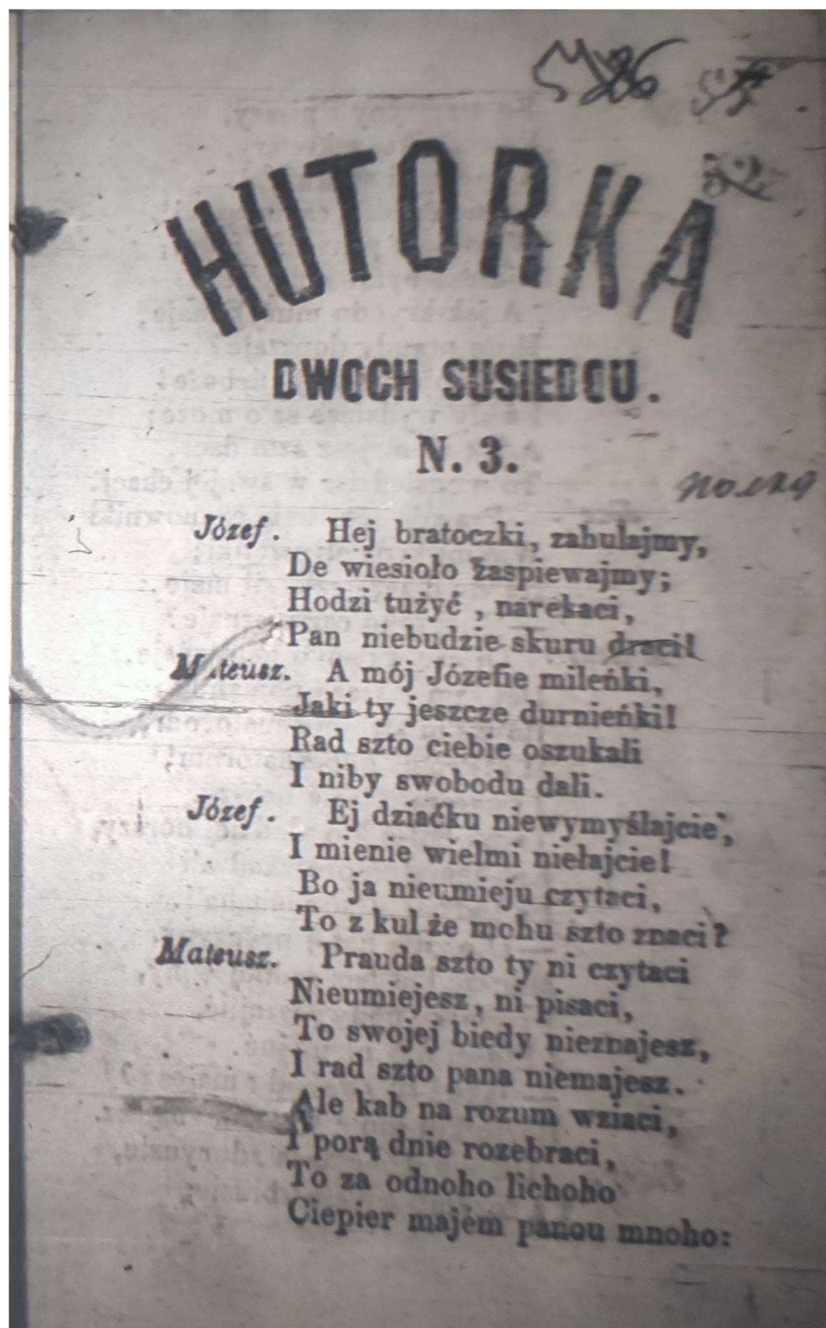
Ej skażycie dobry ludzie,
Szto uże na świecie budzie?
Czy tu tak Boh sudziŭ z nami,
Prapaść na wiek Maskalami!

Oj! nie bracia, nie tużycie,
Na tu poru wspamianicie,
Jak pred daunymi letami,
Biasia Palák z Maskalami.

Za sztoż jeny wajawali?
Stolko krowi razliwali?
Oj za toje, szto narodu
Palák chacicu dać swabodu

Jak Maskál taho daczuusia,
To na jeho nawiernuusia
I Niemiec stau pamahaci
Sztob Palaka zwajowaci. —

Першая старонка “пазнанскага” выдання *Hutorki staroho dzieda*
(ГАРФ, ф. 109, оп. 36 [I экспед. 1861 г.], д. 322).

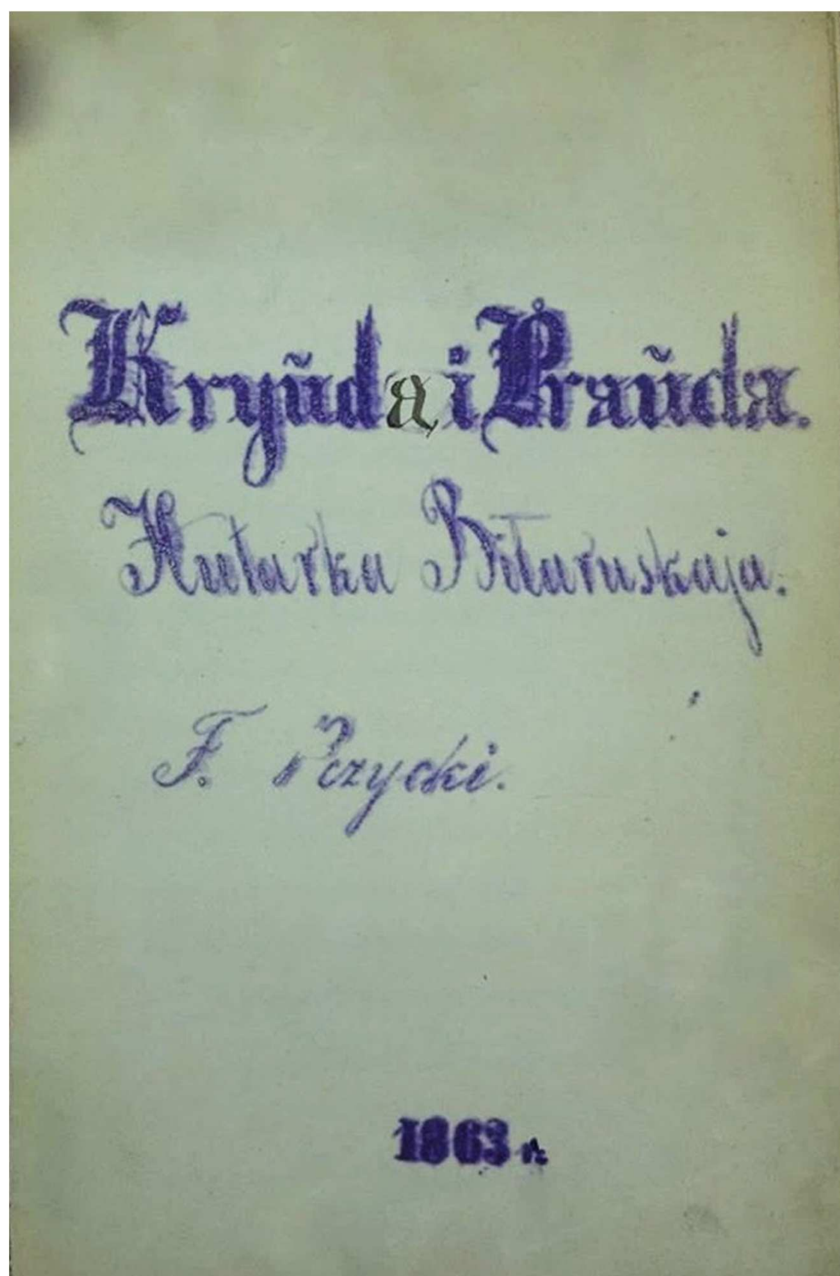
HUTORKA

DWOCH SUSIEDOU.

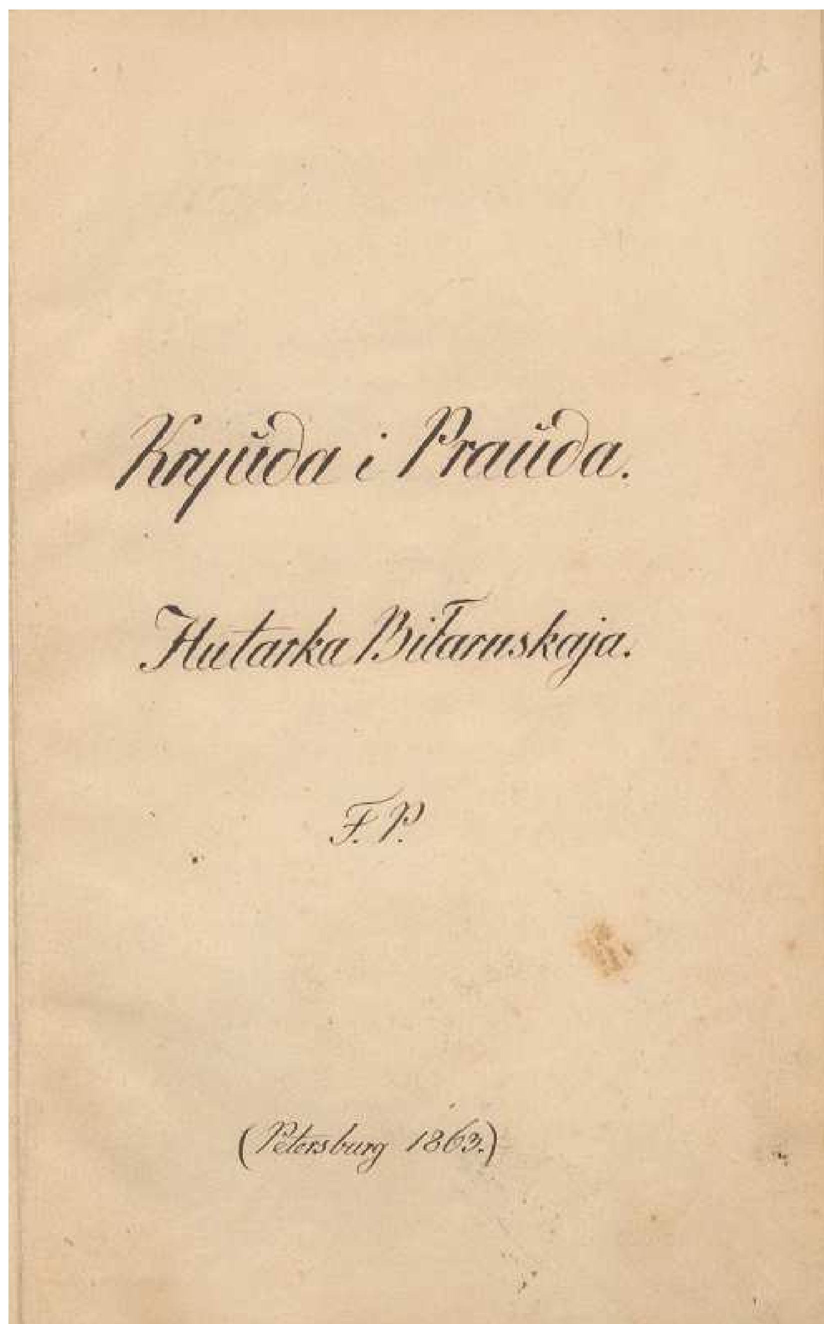
N. 3.

Józef. Hej bratoczki, zahulajmy,
De wiesioło zaspiewajmy;
Hodzi tużyć, narekaci,
Pan niebudzie skuru draci!
Mateusz. A mój Józefie mileńki,
Jaki ty jeszcze durnieńki!
Rad szto ciebie oszukali
I niby swobodu dali.
Józef. Ej dziaćku niewymyślajcie,
I mienie wielmi niełajcie!
Bo ja nieumieju czytaci,
To z kul że mohu szto znaci?
Mateusz. Prauda szto ty ni czytaci
Nieumiejesz, ni pisaci,
To swojej biedy nieznajesz,
I rad szto pana niemajesz.
Ale kab na rozum wziaci,
I porą dnie rozebraci,
To za odnoho lichoho
Ciepier majem panou mnoho:

Першая старонка трэцяга нумара газеты “Hutorka dwoch susiedou”
(LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1519).

Тытульная старонка літаграфіі
F. Pcyzcki, *Kryũda i Praũda: Hutarka biłaruskaja*, [Petersburg] 1863
(Славянскі аддзел Расейскае акадэміі навук. Фотаздымак Міколы Нікалаева)

Тытульная старонка літаграфіі
F. Pcyzcki, *Kryŭda i Praŭda: Hutarka biłaruskaja*, Petersburg 1863
(Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie: Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 3847)

Kryŭda i Praŭda.

Bratcy! duża nam ni-ładna!
Za Maskalom żyć ni-składna,
Nia-to, szto za Polszczy matki,
Tahdy-to byli paradki!

Uwusim mieli wyhodu,
I Pan Boh dawaŭ urodu:
Jak les bywała pszanica,
Kołas żyta sirabrycca,
Jaczmień, hrecka i awios —
I haroch jak ścina ros,
Aharodaŭ ni-prybrać,
Szumić trawoj sinażać;
Karoŭ, świnniej i awiec
Powin bywała chlawiec, —
A konikiż-to jakija?
Hniedźki, waranyj, siwyja;
Pczołki u wulach hudzieli,
Miod d'atwału pili, jeli,
Hnulis pad fruchtam sady,
To-to bywali łady!

Першая старонка літаграфіі
F. Pcyzcki, *Kryŭda i Praŭda: Hutarka biłaruskaja*, Petersburg 1863
(Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie: Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 3847)

~~339.~~
298

Rozmowa Chłopow.

Otto maie wy bratuchny,
Choć nie adnaie małuchny;
Skazu ia wam adnu recz,
A chto nie uwiryć paszou precz:
Kaliszto prancuzkaia siła
Z zaniomna nastupiła:
Stało i nas karcić
Jakby to polszczu zwracić:
A my siedzieli cicho
Pakul pryniesło licho.
Ony u nasz dwor,
Nutka i my dzielić zbor:
A tak miasa nawaryli
Sztob my ich uhawaryli,
Swierny u dwaroch paraz-biwać
Panou u les parazhaniać
Pierszy cham sieu zastol
Hledzić u kut iak sakol
A iak noki razapnieć,

To-

Rozmowa Chłopow. Рукапіс Паўлюка Багрыма
НГА РБ у Гродна, ф. 6, в. 1, ад. з. 199, арк. 298 – 299 v.

298.5

To choć szaściarycam iedz;
A iak zaczau hadać
I recz razpaztraniać,
Ony rale parazzieulali
Juszy panastautali;
Dzieciukie! chudo nam żyć
Pakińmo pryhon służyć,
Z rabiem wolność i urecz,
Nas wradnik nie budzie siecz;
Czy my ludzi nie takie
Szto nam hroźby usiakie
I dziesz u dwor i baissie
Pakul k Panu prystupissie
Da uszcze natom niekaniec
Pałaży na stol dziesieć iaiec,
I tak ieszcze strach bierеć
Szto moy panok zapierеć
E wże słaho nie łady,
Chudyie naszyie hady,

Po-

~~340.~~ 299

Pomnicie wy dzieciukie
Tyie wiekie iak zywali palakie
Szto to za pane bywali,
Nas u niekrudy niebrali;
A razumuz u ich czymało,
Choć czupryńka z wierchu mała:
Choć wałasok na tbie niet,
Da uze usy na uwies świet:
A iak charaszo chadzili,
Sukni by zar nasili;
Dwa rukawa krasnyie,
A dwa z zadu zapuśnyie;
A zadnie Paty u tych panou
Cieпieraszniе szyuć pa siemioro sztanou,
A lutyie i sami z haleli;
I nas z duszami pecieli,
Ot baczycie wy dzieci.
Jakiie ciepier pany naświeci,
Treba nam zakaty bracca,

Sła–

299.5

Staroy polszczy dabiracca,
Iak hetak cham skazau,
Usiem achwoty dadau:
Pierszy danila
U kaloraho wielikaia sila
Skazau, choć mnie pabiuć sztany,
Dawże nie budzć pany,
A tak pili i hulali
Razam panou razbiwali
Cyna i srebro brau iak chto moh,
Kab ablić dudu i roh.
Sukni brali na wiarouki,
Sztob paszyć żankam sznurouki:
A tak skoro zawiernuli,
Dwarc u pustki abiernuli. —

ІМЯННЫ ПАКАЗАЛЬНІК

W

Z

А

Б

В

Г

Д

Ё

Е

Ж

З

І

К

Л

М

Н

О

П

Р

С